

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

⚡ PARTIKAMMERATER

ET GODT NYTÅR ØNSKER VI HINANDEN
OG GIVER HÅNDSLAG PÅ I UBRYDELIG TROSKAB
MOD IDE' PARTIFØRER OG PARTI AT FORTSÆTTE
KAMPEN OG ARBEJDET I 1944 FOR DANMARKS
LYKKELIGE FREMTID SOM NATIONALSOCIALISTISK
STAT I DET NYE EUROPA

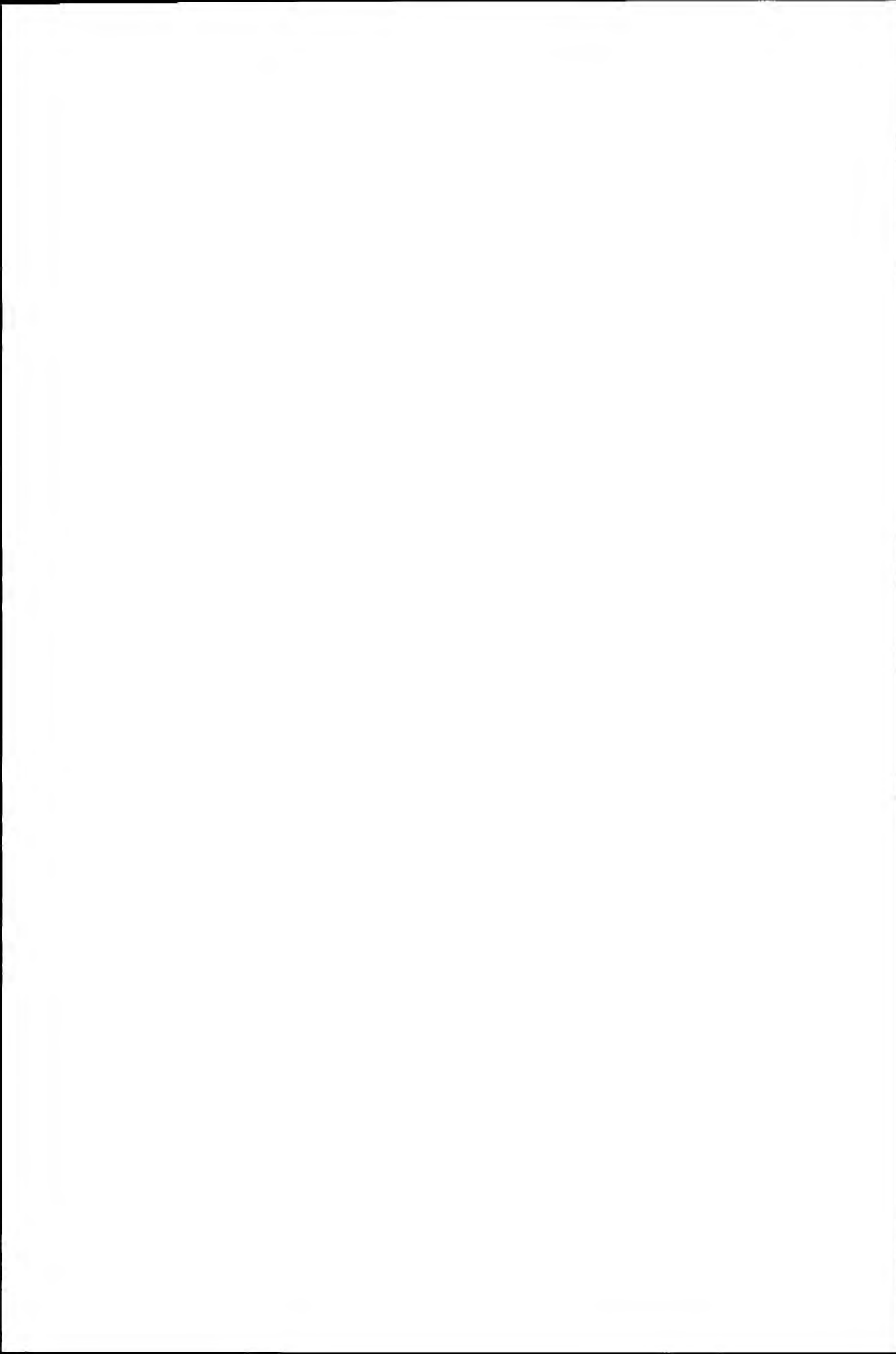
HIL
FRITS CLAUSEN! ⚡

DANSK
FRONT

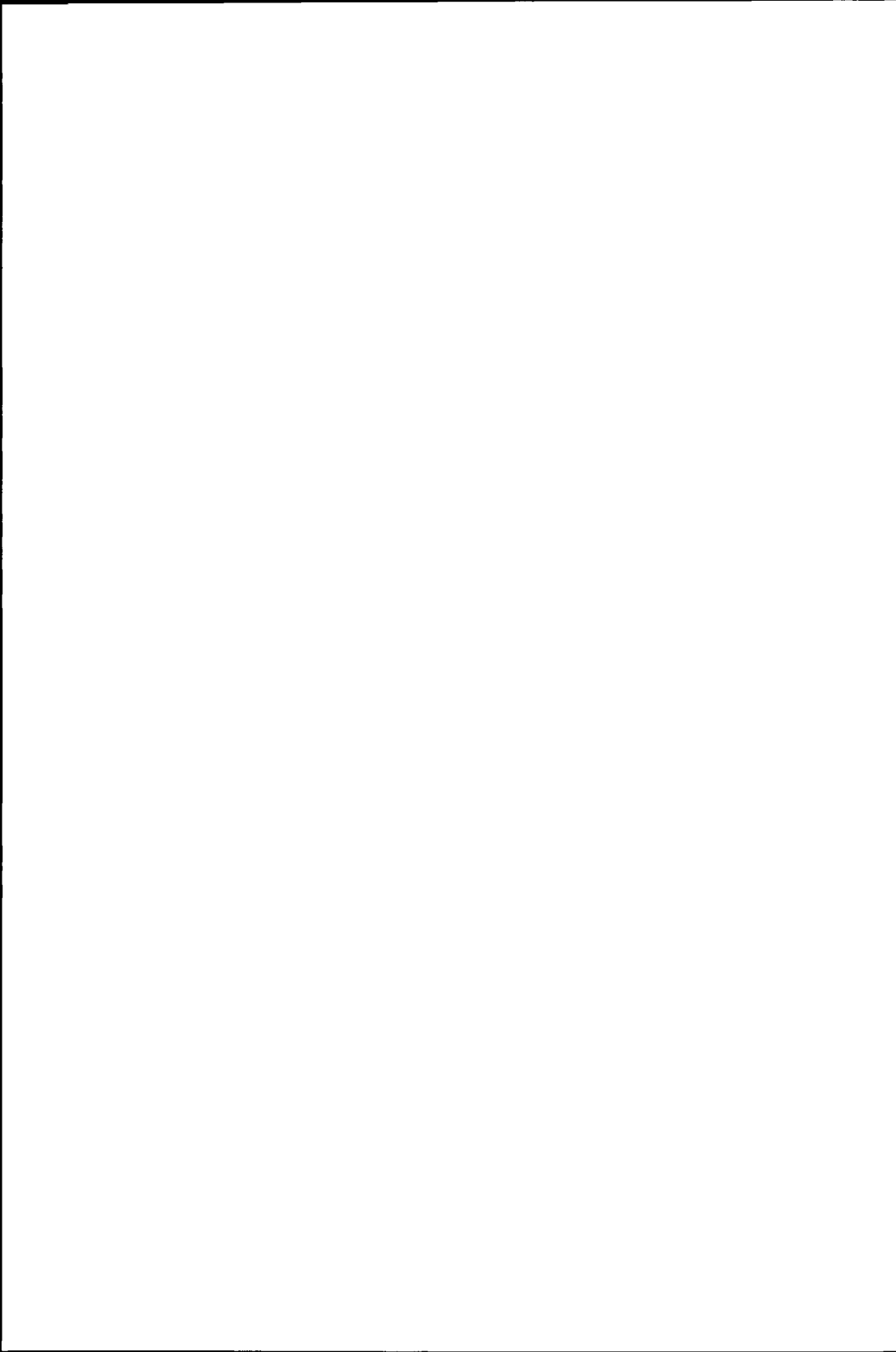

Sønderjyske
årbøger
2005

Sønderjyske årbøger
2005

Sønderjyske årbøger

2005

Redaktion:
Axel Johnsen
Tina Sahl Lydixen
Jesper Bolund Nielsen

Historisk Samfund for Sønderjylland

Skrift: Palatino
Tryk: P.J.Schmidt Grafisk produktion, Vojens
Bogbinder: J.P.Møller, Haderslev
ISSN 0106-4452

Forsidebillede:

I december 1943 sendte DNSAP's blad *National-Socialisten* denne nytårshilsen til partikammeraterne med en særlig hilsen til partifører Frits Clausen, der havde meldt sig til tysk krigstjeneste for at fortsætte kampen for Danmarks lykkelige fremtid som nationalsocialistisk stat. Inde i årbogen skildrer forskningschef John T. Lauridsen DNSAP's historie 1943-1944 - set fra partiets afdeling i Sønderjylland. Tegning af Gudmund Hentze i *National-Socialisten* 30.12.1943.

Indhold

Artikler

<i>John T. Lauridsen</i> : Ellum og Barvid Syssel 1943–44. En studie i DNSAP's lokalhistorie	7
<i>Erik Nørr</i> : SIFU på Nordals. Lærerafskedigelserne ved Nordborg Skole i 1920'erne	57
<i>Jesper Bolund Nielsen</i> : Dansk spejderarbejde i Flensborg 1919–1939 – en kastebold i grænsekampen	95
<i>Christian Bo Bojesen</i> : Skove omkring Sønderborg. Skoven som ressource 1500–1800	133
<i>Lisbeth Aagaard Larsen</i> : Driftige gårdmænd i Brede. De første folkelige bevægelser i Brede Sogn i slutningen af 1800-tallet	163

Nekrolog	186
--------------------	-----

Forfatterliste	188
--------------------------	-----

Anmeldelser

Bonn-erklæringen og de unge (ved <i>Martin Klatt</i>)	190
Dalgård, Sune: Kanslere og kancellier – især »tyske« i Danmark og Holsten hen imod enevælden (ved <i>Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt</i>)	191
Det Sønderjyske Landbrugs Historie, bind 2. Jernalder, Vikingetid og Middelalder (ved <i>Jytte Ringtved</i>)	193
Eisenschmidt, Silke: Grabfunde des 8. bis 11. Jahrhunderts zwischen Kongeå und Eider (ved <i>Anne Pedersen</i>)	195
Fenger, Thomas Uhre: Efterårsgensyn (ved <i>Preben Sørensen</i>)	198
Hellmuth Andersen, H.: Til hele rigets værn (ved <i>Nis Hardt</i>)	199
Historischer Atlas Schleswig-Holstein Band 3 (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	200
Johannsen-Bojsen, Karin: Sydslesvigpige (ved <i>Birte Blønd</i>)	202
Johansen, Axel: Dannevirke og Ejderfolk (ved <i>Broder Schwennsen</i>)	204
Loxtermann, Thomas: Das deutsch-dänische Grenzgebiet als Modell nationalstaatlicher Minderheitenpolitik? (ved <i>Martin Klatt</i>)	207
Lund Andersen, Mette: Grænsen i hverdagen – grænsen i hovedet (ved <i>Gerd Diercksen</i>)	209
Marckmann, Anton: Ofrene fra den store krig 1914–1918 (ved <i>Tage Grodum</i>)	210
Minority Policy in Action: The Bonn-Copenhagen Declarations in a European Context 1955–2005 (ved <i>Peter Thaler</i>)	212

Nielsen, Rasmus: Bonden fra Ringe – helten fra Torsted. En dansk dragons sandfærdige beretning (ved <i>Bjørn Østergaard</i>)	214
Kong Christian VIII.s breve 1813–1848. Augustenborgerne Louise Au- gusta og Caroline Amalie (ved <i>Hans Schultz Hansen</i>)	215
Ottesen, Doris: Bordesholmalteret i Slesvig Domkirke (ved <i>Sissel F. Plathe</i>)	216
Panten, Albert: Die Nordfriesen im Mittelalter (ved <i>H.E. Sørensen</i>) . . .	218
Sandbjerg mellem sø og sund (ved <i>Mikkel Venborg Pedersen</i>)	219
Schöning, Heinz-Herbert og Dirk W. Kupfer: Die Flensburger Kreisbahnen (ved <i>Gerret Liebing Schlaber</i>)	221
Siewertsen, Benny: Friserne – vore glemte forfædre (ved <i>Thomas Steensen</i>)	222
Slesvig, Preussen, Danmark (ved <i>Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt</i>)	223
 Arkiver, museer og forskningsinstitutioner	 225
 Fra den lokalhistoriske arbejdsmark	 258
Historisk Samfund for Sønderjylland	258
Andre landsdelsdækkende foreninger	269
Lokalhistoriske foreninger og arkiver	271
Oversigt over årsskrifter og periodica	298
 Historisk Samfund for Sønderjylland, styrelse, amtskreds- udvalg og regnskab	 306

Ellum og Barvid Syssel 1943-44

En studie i DNSAP's lokalhistorie

af JOHN T. LAURIDSEN

På loftet i et hus i Rødekro blev der i 1984 gjort et historisk fund: protokollen for det danske nazistparti DNSAP's møder og aktiviteter i Sønderjylland i årene 1943 og 1944. Det er den eneste bevarede protokol fra partiets arbejde på lokalt plan. Den giver et sjældent indblik i partiarbejdet, forholdet til besættelsesmagten, og i fodfolkernes utilfredshed med opløsningstendenserne i partitoppen – på et tidspunkt, hvor det gik mod enden. Forskningschef John T. Lauridsen giver en indføring i partihistorien, fortæller om personerne, skæbnerne og om de kildekritiske problemer, der gemmer sig i dette sjældne dokument. Protokollen gengives i sin helhed sidst i artiklen.

Under arbejdet med at lægge nyt tag på ejendommen Højgade 1 i Rødekro fandt tømrermester Karsten Larsen, Øster Højst, i 1984 en forhandlingsprotokol vedr. DNSAP, som han afleverede til husets daværende ejer Johs. Holdt. Protokollen blev senere forevist for politimesteren i Åbenrå, Iver Møller, der tog en kopi og atter afleverede originalen. Den originale protokol er senere overdraget til landsarkivet i Åbenrå,¹ mens kopien via professor Henning Poulsen er kommet til ovenstående.

Den fundne protokol indeholder referater af ledermøderne for DNSAP's organisation i Sønderjylland, der med den af partiet siden 1936 anvendte sysselopdeling, blev kaldt Ellum og Barvid Syssel. Syslet bestod af Haderslev, Åbenrå, Sønderborg og Tønder amter, men dertil var lagt et herred fra Ribe Amt (Ribe herred) og tilføjet et konstrueret »Kolding herred« for at få Kolding i Vejle Amt med. Det var sammen med Storkøbenhavns Syssel partiets betydeligste. Protokollen omfatter tiden oktober 1943 til november 1944 og er ført af sysselafdelingsleder Paul Skøtt. Skøtt var tidligere ejer af Højgade 1, så protokollens tilstedeværelse under taget dér er uden mystik. Skøtt har selv gemt protokollen dér i stedet for at destruere den. Det har eftertiden grund til at være ham taknemmelig for, da det er den eneste forhandlingsprotokol fra DNSAP's sysler, der hidtil er kendt. Yderligere har Skøtt både givet den et forord og ført den på en måde og

Højgade 1 i Rødekro, hvor forhandlingsprotokollen for DNSAP i Sønderjylland 1943–44 blev fundet under taget i 1984. Nutidigt foto. Axel Johnsen.

med en omhu, så der kommer en hel historie ud af det. På et kritisk tidspunkt i partiets historie får vi mulighed for at kigge med i partiarbejdet i syslet. Protokollen tjener både til at belyse vidensniveauet om partiforhold i syslet, kommunikationen mellem syslet og partiledelsen, ligesom den giver et godt billede af opfattelsen af og relationerne til »gesandtskabet«, som besættelsesmagten her bliver betegnet. Flere referater af møder i DNSAP's ledelse kendes udelukkende fra denne protokol, da der kun foreligger få referater fra møderne i DNSAP's lederråd og førerråd. Endvidere kan protokollen med fordel bruges som udgangspunkt til at studere, efter hvilken praksis ledere i partihierarkiet blev udnævnt. Det, der af nogle er blevet kaldt Frits Clausens »personalepolitik«, og af andre er blevet betegnet som hans sygelige angst for at udnævne kvalificerede personer til ledere, der kunne gøre ham rangen stridig. Endelig giver protokollen et enestående indblik fra sidelinjen i den standende konflikt mellem den tyske rigsbefuldmægtigede Werner Best og Frits Clausen om forholdet til Schalburgkorpset. Dette korps var oprettet foråret 1943, og dets hensigt var

klart fra tysk side, at det skulle erstatte DNSAP som den samlende organisation for alle danske nazister. Det modsatte Frits Clausen sig til forskel fra nogle af hans hidtil trofaste støtter. Enden på den konflikt fremgår også af protokollen.

Paul Skøtt blev født den 20. marts 1910 og havde en årrække været fjerkræavler i Spandet, før han flyttede til Rødekro. Han var gift med Martha Skøtt, der også var medlem af DNSAP og optræder sidst i protokollen. Mens han havde meldt sig ind i DNSAP 15. februar 1934, fulgte hun ham først 3. juli 1940, men var til gengæld siden aktiv i partiets kvindegrupper, fra december 1941 som herredsaftdelingsleder i Rise Herred. I april 1942 var Paul Skøtt blevet sysselgruppeleder, og i en længere periode havde han tillige været stedfortræder for sysselleder Jes Asmussen. Da han også efter kort tid – den 3. december – kom til at virke som stedfortræder for den i oktober udnævnte nye sysselleder, Johan Lassen, vidner det om, at det var en stilling, der passede ham godt. Han havde ikke selv ambitioner om at komme i første række, men havde, som det fremgår af protokollen, selv peget på Johan Lassen som sysselleder. Tillige var han vel ung til en syssellederpost ud fra partiets egne kriterier. Skøtt var et trofast og mangeårigt partimedlem, og hans hustru var også aktiv i partiarbejdet. Hun lagde lokaler til syslets ledermøder, som det også fremgår af protokollen. Skøtt gjorde sig ikke i øvrigt bemærket i syslet og slet ikke udenfor. Ikke før nu. Han stillede heller ikke op til nogle af valgene, som adskillige andre af syslets ledere. Skøtt troede stadig på partiets sag, da mange andre var faldet fra, og nænnede heller ikke at destruere den beskedne protokol, da den blev farlig at ligge inde med. Han forsøgte heller ikke at skjule sin tilknytning til den. Tværtimod. Han vedlagde den fuldmagt, som Johan Lassen havde udstedt til ham som stedfortræder for syssellederen. Loftet i hans hus fik lov til at gemme på et stykke partihistorie i næsten 40 år.

Sysselorganisation og lederudnævnelser i DNSAP

DNSAP's lokalhistorie er som de øvrige partiers, når bortses fra festskriftlitteraturen, stort set ubeskrevet. For DNSAP's vedkommende foreligger tre lokalundersøgelser, den ene om Sønderjylland 1930-40, den anden om Ålborg 1931-45 og den tredje og mest indgående om Fyn.² Førstnævnte har ikke været tilgængelig, den anden er delvist publiceret i *Historie* 2002 og den tredje er fremkommet så sent, at den

ikke har kunnet inddrages.³ Bortset fra at Ålborg-undersøgelsen er lagt anderledes an end nærværende studie og ikke i tilstrækkelig grad har kunnet forbinde den lokale historie med partiets historie på landsplan, er det en svaghed, at den med hensyn til de spørgsmål, der stilles til partimedlemskab (social sammensætning etc.), bygger på den trykte og meget mangelfulde udgave af medlemskartoteket og ikke det originale materiale. Efter afslutningen af denne undersøgelse er fremkommet René Rasmussens oversigt over DNSAP's historie i Sønderjylland 1940–45, hvor der gøres brug af mødeprotokollen fra syslet, mens de her valgte problemstillinger i øvrigt lades uomtalt.⁴

Paul Skøtt var som sysselafdelingsleder placeret i syslets organisatoriske hierarki lige under syssellederen sammen med to ligestillede afdelingsledere, en organisation, der ideelt set bestod af:

syssellederen
afdelingsledere
herredsledere/distriktsledere
gruppeledere⁵

Hver afdelingsleder havde et antal herredsledere under sig og disse igen et antal gruppeledere. I Ellum og Barvid Syssel var der i efteråret 1943 tre afdelingsledere, som tilsammen rådede over godt 4 amter med i alt 17 herreder. Altså ledte de mindst fire herreder hver. Til gengæld optræder i forhandlingsprotokollen ikke 17 herredsledere. Selv da lederne til mødet den 21. november 1943 angiveligt mødte fuldtalligt frem, kom der kun 11 herredsledere. Det kan forklares med, at tre herredsledere havde to herreder under sig, men det kan også skyldes, at der ingen aktiv leder var længere. Det var rimeligvis tilfældet med Hans Fallesen Kiil, der ikke blev afløst som herredsleder, og som i november 1943 stadig var et højt agtet partimedlem.⁶ Med hensyn til gruppelederne fortæller protokollen ikke noget om, hvor mange der har været. Har der i teorien været én for hver sogn, kommer antallet af gruppeledere langt over 100. Kun én mødte frem til ledermøderne, hvilket tyder på, at gruppelederne i almindelighed ikke skulle med eller kunne forventes at komme til disse møder, da de i så fald jævnligt skulle strømme til fra hele Sønderjylland i en periode, hvor transporten var ekstra besværlig. Talrige gruppeledere i syslet var blevet fritaget for deres stilling siden valget i marts 1943.

I månederne efter 29. august og frem til og med maj 1944 drejede det sig officielt om 36 ledere i Ellum og Barvid Syssel, hvilket sandsynligvis er i underkanten. Selv om der også forekom nyudnævnelser (10), opvejede de langt fra tabet. Det var et lederlag med en del udskiftning, formentlig har en del af disse ledere mest været ledere af navn med et fåtal eller i værste fald ingen (!) medlemmer under sig.

Foruden Skøtt var maskinhandler Laurits Westergaard, Løgumkloster, og konsulent Mads Nissen Bruhn, Rødding, afdelingsledere. Westergaard var som Skøtt gammelt partimedlem. Han havde meldt sig ind i DNSAP i 1933 og havde været herredsleder siden 1935,⁷ mens Bruhn var kommet til så sent som i 1940. Sidstnævnte stillede op til folketingsvalget 1943, mens Westergaard havde haft en mangeårig post som herredsleder i partiet uden at søge valg. På dette lederniveau var der i reglen ikke tale om pludseligt tilkomne, der var steget hastigt op i hierarkiet. Når Bruhn med sit høje partinummer kunne gøre sig gældende i dette lederlag, må han have vist sig særlig fortjent eller gjort sig bemærket på anden måde. Partinummer blev tildelt løbende, så jo lavere et partinummer, jo længere havde pågældende været medlem.

De gamle partimedlemmer dominerede i endnu højere grad på herredsledernes niveau. I nedenstående oversigt over lederkredsen i Ellum og Barvid Syssel på syssel- og herredslederniveau er angivet pågældendes partinummer og eventuelt oplysninger om erhverv samt fødeår. Det fremgår af oversigten, at 80% af lederne 1943-44 var indmeldt i DNSAP senest 1934. Paul Skøtt med partinummer 1381 var som nævnt indmeldt februar 1934. Ledere som Johan Lassen, Laurits Westergaard for ikke at nævne Chr. Beck og Claus Schultz, alle med et meget lavt medlemsnummer, var ikke kun gamle partimedlemmer, de var blandt partiets absolutte pionerer. Det var en ledergruppe af mangeårige medlemmer og et udtryk for, at Sønderjylland var DNSAP's oprindelige kerneområde, hvor tilslutningen var kommet først og var blevet størst. Først den tyske besættelse fik tilslutningen i landsdelen til at stagnere, og væksten rykkede til de større provinsbyer og København.

Flertallet af lederne i den sønderjyske partiorganisation var selvstændige erhvervsdrivende eller folk med liberalt erhverv. De fleste med tilknytning til landbruget. De var ikke udtryk for noget ungdomsoprør. Gennemsnitligt var de født 1896, og de befandt sig derfor i midten af 30'erne eller mere, da de tilsluttede sig DNSAP.⁸ Hvor

mange af dem, der havde deltaget i Første Verdenskrig, er uvist, men over halvdelen af dem tilhørte krigsgenerationen.

Lederkredsen i Ellum og Barvid Syssel 1943–44

Sysseleder: Johan Lassen (167, gårdejer, f. 1885)

Afdelingsledere:

Laurits Westergaard (110, maskinhandler, f. 1898),
Paul Skøtt (1381, f. 1910),
Mads N. Bruhn (38.154, konsulent, f. 1895)

Herredsledere:

Hans Kylling (513, husmand, f. 1886),
Jacob Feddersen (1240, husmand),
Chr. H. Beck (45, f. 1884),
Johs. Boldt (469, gårdejer),
Andreas Andersen (1077, f. 1890),
Hans Friis (1160, landmand, f. 1905),
Peter Christensen (644, assistent, f. 1904),
Christian Clausen (627, gårdejer, f. 1896),
Jørgen Jespersen (30.519, landmand, f. 1895),
Emil Friis (17.902, gårdejer),
Claus Schultz (56, købmand)

I 1941 kunne DNSAP's ledelse meddele, at fra 1. maj var alle herreder i Ellum og Barvid Syssel fuldt udbygget med hver sin herredsleder. Den type meddelelser blev ellers ikke givet, den kendes ikke fra andre sysler. Det understreger syslets status. Det blev også hver gang nævnt først ved en omtale af eller opregning af syslerne. Ellum og Barvid Syssel var for Frits Clausen, hvad Bayern var for Hitler – udgangspunktet for deres bevægelser, hvor Bovrup modsvarede München!

I nedenstående oversigt er opgivet herredernes navne, herredsledernes navne (med partinummer) og så vidt muligt, hvor længe de forblev herredsledere efter syslets fulde udbygning, samt hvem de afløstes af og hvornår. Kolding »herred« var en del af syslet til oktober 1941, men blev da overført til Jelling og Almind Syssel, hvorfor jeg vil se bort fra det i det følgende.⁹

Johs. Boldt, A. Andersen og Jørgen Jespersen rådede hver over to herreder, så oktober 1941 var det samlede antal herredsledere i syslet 14. Af de 14 havde kun tre eller godt 20% (Aksel Madsen, Jens Hansen og Jørgen Jespersen) et så højt partinummer, at de ikke kan karakteriseres som gamle partimedlemmer. De øvrige hører som et par år senere til medlemskredsen fra tiden op til 1934. Af de 14 herredsledere var 7 (50%) med sikkerhed herredsledere i hele perioden maj 1941-maj 1944. Da tre af dem var leder af to herreder, har der været en

Herreder og herredsledere maj 1941-maj 1944

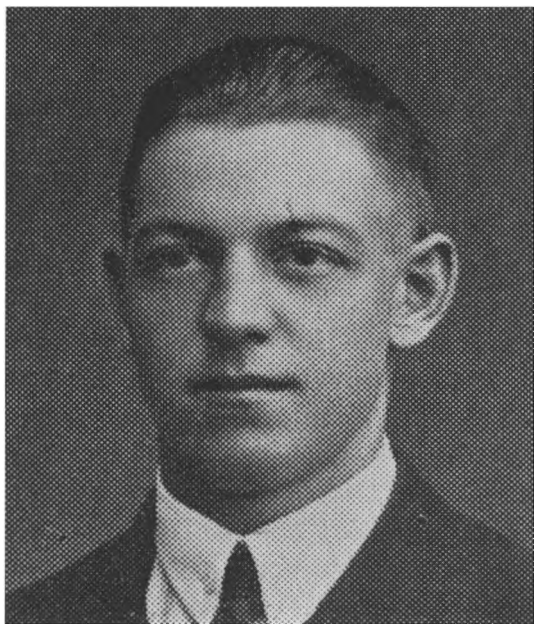
Ribe herred:	Johs Boldt (469), hele perioden
Kolding herred ¹⁰ :	Aug. Varming (39.917)
Tyrstrup herred (H):	Hans Fallesen Kiil (48), hele perioden
Haderslev Herred (H):	Jacob Feddersen (1240), sept. 1942 fritaget, maj 1943 tilbage
Gram herred (H):	Chr. H. Beck (45), hele perioden
Frøs herred (H):	Hans Chr. Schmidt (662), fratrædt marts 1942
Nr. Rangstrup herred (H):	Aksel Madsen (10.449), fratrædt maj 1942, dec. 1942 Emil Friis (17.902)
Hviding herred (T):	Johs. Boldt (469), hele perioden
Lø herred (T):	Lauritz Westergaard (110), okt. 1941 Carsten Poulsen (574), fritaget okt. 1942
Højer herred (T):	A. Andersen (1077), hele perioden
Tønder herred (T):	A. Andersen (1077), hele perioden
Slogs herred (T) :	Jens Hansen (10.464), nov. 1941, Johan Lassen (167), dec. 1943 Carl Schultz (56)
Sdr. Rangstrup herred (Å):	Hans Christiansen (248), okt. 1942 fratrædt
Rise herred (Å):	Hans Friis (1160), hele perioden
Lundtofte herred (Å):	Lorentz Jacobsen (1271), jan. 1942 Iver Møller (17.637), ¹¹ maj 1943 Peter Christensen (644)
Nybøl herred (S):	Chr. Clausen ¹² (627), hele perioden
Als Sdr. herred (S):	Jørgen Jespersen (30.519), hele perioden
Als Ndr. herred (S):	Jørgen Jespersen (30.519), hele perioden

---

H=Haderslev Amt, S=Sønderborg Amt, T=Tønder Amt, Å=Åbenrå Amt

relativt stor stabilitet i denne ledergruppe. Mindre end 50% af herredernes ledere er blevet udskiftet i perioden, og en udtrædt (Jacob Feddersen) vendte endda tilbage efter godt et halvt år. Hvor der kom nye herredsledere til, bekræftes billedet igen af, at det er de mangeårige partimedlemmer, der dominerer. Iver Møller og Emil Friis havde ganske vist begge numre over 17.000, men det modsvares af Carsten Poulsen, Peter Christensen og Carl Schultz med meget lave partinumre, sidstnævnte hører til i kredsen af pionererne fra 1931.

Der tegner sig på herredsniveau en meget konservativ praksis med hensyn til lederudnævnelser. Tre af herredslederne (Boldt, Westergaard og Hans Chr. Schmidt) havde været herredsledere siden 1935-36. Det har alt andet lige været en kvalifikation at have et meget lavt partinummer. Selv 10 år efter Frits Clausens magtovertagelse i partiet blev herredslederne alt overvejende hentet fra den gruppe, der havde været med ham dengang. Indtil maj 1938 var det Frits Clausen selv, der foretog udnævnelsen af herredsledere. Han var foruden partifører

Jes Asmussen fotograferet i 1930'erne, mens han var indvalgt i Tønder Amtsråd for DNSAP. Gengivet efter DNSAP's Maanedes-Breve.

også sysselleder i Ellum og Barvid i de første år, men fra 1938 tog Jes Asmussen over. Han tilhørte selv kredsen af partipionerer fra 1931, der havde været ved Frits Clausens side. Han beholdt de hidtidige herredsledere og udpegede nye herredsledere med den samme kvalifikation som hans egen, nemlig at de var gamle partimedlemmer. Udpegningen af herredsledere skulle ganske vist fra 1941 finde sted efter samråd med stabslederen for partiorganisationen, hvilket ikke indebar nogen kursændring. Stabsleder Theofilus Larsen kunne således i december 1943 blive enig med sysselleder Johan Lassen om udnævnelsen af partipioneren Carl Schultz til herredsleder. Købmand Schultz havde været med i DNSAP siden 1931.

Den personkreds, der optræder i syslets forhandlingsprotokol 1943-44 har kendt Frits Clausen i mange år og været hans støtter. På den baggrund bliver deres indstilling til den »øverste partiledelse« og Frits Clausen, som den fremstår i mødeprotokollen, også sat i relief. De beslutninger, de traf, og de initiativer, de iværksatte i den her omhandlede korte tidsperiode, var ikke udslag af pludselige eller vilkårlige politiske svingninger, fordi partiføreren var gået i tysk krigs-

tjeneste. Baggrunden var langt alvorligere. Før jeg kommer nærmere ind herpå, skal endnu et par forhold belyses.

DNSAP begyndte få år efter, at Frits Clausen var blevet fører, at dyrke partiets pionerer, de gamle partikammerater, der havde været med fra den første svære tid, det vil sige i perioden 1931 til sommeren 1933 og tiden frem til det første landsmøde i Åbenrå sommeren 1934. Bruddet med Cai Lembcke i juli 1933 havde betydet, at DNSAP under Frits Clausen måtte oprette et nyt medlemskartotek, da Lembcke naturligvis ikke gav det fra sig. Frits Clausen måtte begynde forfra med medlemsnummertildelingen fra sommeren 1933,¹³ hvilket ikke kun var et rent administrativt tiltag. Dels var der prestige i lave partinummer, dels var det en anledning til at fjerne eventuelle oplysninger om tidligere medlemmer, der ikke støttede Frits Clausens sejrende fløj.

Vi kan følge rekonstruktionen af partiet efter splittelsen i sommeren 1933 og den generelle medlemsudvikling i øvrigt ved at sammenstille partinummer og indmeldelsestidspunkt. I det følgende skema er givet nogle fikspunkter med særlig vægt på tiden 1931-34. I alle tilfælde er det de rekonstruerede numre for tiden 1931-33 og den nye nummertildeling fra sommeren 1933, der danner udgangspunkt for skemaet.

Medlemsudviklingen i DNSAP

Partinummer	Indmeldelsestidspunkt
4	1.02.1931
167	3.04.1932
469	1.04.1933
627	8.06.1933
644	7.10.1933
1.077	27.10.1933
1.160	11.01.1934
1.381	15.02.1934
1.786	15.08.1934
17.902	7.08.1938
38.154	11.12.1940
46.209	20.10.1942

Syssellederen i Ellum og Barvid Syssel, Johan Lassen, var blevet rekrutteret blandt herredslederne, var steget op gennem det lokale partihierarki og var med sit meget lave partinummer en af pionererne. Ved folketingsvalgene 1939 og 1943 stillede han op for DNSAP. Han

var imidlertid ikke en typisk sysselleder på det tidspunkt, hvor han blev udnævnt. De første sysselledere fra 1936 havde i sagens natur et relativt lavt partinummer, det gælder Frits Clausen selv, Ejnar Jørgensen, Jes Asmussen og Max Arildskov, men bevæger vi os til tiden fra 1939, hvor brødrene Bryld på kort tid havde vundet indpas i partiapparatet og især efter 1940, hvor partiet for alvor ekspanderede, var det ikke længere i gruppen af helt gamle partimedlemmer, syssellederne blev fundet. H.C. Bryld havde meldt sig ind i DNSAP i 1938, og allerede året efter var han sysselleder trods et medlemsnummer så højt som 17.655. Af 48 sysselledere udnævnt 1936–44 havde 18 et nummer, der var højere end Brylds, resten var lavere, heriblandt 6 pionerer, mens de øvrige havde indmeldt sig mellem sommeren 1934 og sommeren 1938.¹⁴ Tendensen er dog stadig klar nok: Selv det ekspanderende parti blev på syssellederniveau ved med at trække på mangeårige medlemmer. Det var absolut en undtagelse, at man avancerede så hurtigt til sysselleder, som det var tilfældet for brødrene H.C. Bryld og Holger Bryld. Her var der tale om en klar prioritering fra Frits Clausens side, og det var for den ene af brødrenes vedkommende ikke gjort dermed. H.C. Bryld var efteråret 1940 den næstmægtigste mand i DNSAP. Vi skal frem til partiets dybe krise 1943–44, for at finde en delvist ændret situation. Af 13 nyudnævnte sysselledere 1943–44 var en partipioner – Johan Lassen – og yderligere tre indmeldt før 1938, men i et parti på stærk tilbagegang steg medlemsnummeret hastigt på de nyudnævnte sysselledere, så det gennemsnitlige indmeldelsestidspunkt for de 13 var ca. 1939.¹⁵

I et parti med så konservativ en udnævnelsespraksis, som det her er afdækket for DNSAP's vedkommende, er det ikke overraskende, hvis udpegningen af brødrene Bryld vakte både opmærksomhed og utilfredshed. Karakteristisk for syssellederne var i øvrigt som venteligt, at de havde nær lokal tilknytning. Igen er der enkelte markante undtagelser, men de bekræfter kun reglen. Noget anderledes forholdt det sig med de landsledere og stabsledere, Frits Clausen begyndte at udnævne fra 1940 og i større tal i 1941. I den følgende tabel er foretaget en omtrentlig opgørelse af de to grupper med angivelse af partinummer og med oplysning, om der var tale om rekruttering fra gruppen af sysselledere.

Mere end en trediedel af stabsledere havde tidligere været sysselledere, men derudover var det dette ikke det afgørende kriterium for, om en person kunne beklæde en post af denne karakter. I H.C. Brylds

*Udnævnelser af stabs- og landsledere i DNSAP*Stabsledere¹⁶

Ejnar Jørgensen (4), tidligere sysselleder
 A. Langgaard Nielsen (102), tidligere sysselleder
 Peter Kindberg (355)
 C.C. Fischer (1.786)
 Theofilus Larsen (2.010)
 Heinrich Schimmelmann (3.160)
 Ph. Hoffmann-Madsen (3.299), tidligere sysselleder
 Sv. K. Wodschoy (7.485)
 H.C. Bryld (17.655), tidligere sysselleder
 K.V. Bruhn (25.838)
 Aage H. Andersen (46.209)

Landsledere

Jes Asmussen (1399), tidligere sysselleder
 Theofilus Larsen (2.010), tidligere sysselleder
 C.O. Jørgensen (3.049), tidligere sysselleder
 Ph. Hoffmann Madsen (3.299), tidligere sysselleder
 Dorothea (Dodde) Friis (10.799)
 F.O. Jørgensen (11.221), tidligere sysselleder
 C.E. Hindborg (13.121)
 C.F. Schalburg (17.617)
 Børge Bryld (17.841)
 Hans Jensen (28.161)
 Poul Olsen (30.509)
 Flemming Dahl (34.343)
 Helge Bangsted (35.785)
 Jens P. H. Ørs (36.675)

tilfælde havde syssellederstillingen kun været et springbræt til noget mere, han fungerede kun i kort tid, mens det for Langgaard Nielsen og Hoffmann-Madsen til gengæld havde været sporen til deres videre karriere i partiapparatet, idet de samtidig beholdt posten som sysselleedere. Der var blandt stabslederne kun en enkelt partipioner (Peter Kindberg), men det var alligevel lidt ældre partimedlemmer (før 1938), der dominerede. Bryld og Bruhn havde fundet vej til staben p.g.a. deres særlige personlige kvalifikationer, og Aage H. Andersen var et gammelt partimedlem, der ved sin genoptagelse i partiet havde fået det meget høje partinummer. Hans særlige kvalifikation var nu som tidligere antisemitisk propaganda, og han kom tilbage til DNSAP med Antijødisk Liga i februar 1941, hvor Frits Clausen havde brug

for at vise politisk styrke oven på en måned, hvor adskillige kendte partimedlemmer var faldet fra.¹⁷

Blandt de 13 landsledere var en kvinde, Dodde Friis, der kun var nået frem til denne stilling, fordi hun var særlig initiativrig, og fordi hun ledede et rent kvindeanliggende, Kvindegrupperne. Kvinder kunne ikke på anden vis opnå en lederpost i DNSAP. Theofilus Larsen og Hoffmann-Madsen er gengangere her, men yderligere tre landsledere havde tidligere været sysselledere og særligt markeret sig med engagement og interesser, der rakte ud over deres eget syssel. F.O. Jørgensen således som ekspert i landbrugsspørgsmål. Det var en særlig faglig kvalifikation eller stilling, der talte her. For Charles Hindborgs vedkommende var det hans stilling som overlæge, der gjorde ham særligt skikket til at tage sig af det racebiologiske, for journalist Poul Olsen var det sporten, der lå hans hjerte nær. Som redaktør af *Fædrelandet* besad Helge Bangsted også særlig ekspertise, og det høje partinummer delte han kun med direktør Jens P.H. Ørs. Sidstnævnte var erhvervsmand og holdt fast ved partiet ind i 1943, hvor andre med den baggrund havde trukket sig. Som leder af Nationalsocialistisk Ungdom (NSU) var C.F. von Schalburgs og senere Hans Jensens rolle som landsleder selvskeven.

Det er tydeligt, at et længere partitilhørsforhold spillede ind ved udpegningen til stabs- og landsledere, at sysselledere i en vis grad var en rekrutteringsbase, men at de personlige kvalifikationer undtagelsesvis kunne veje tungere end noget andet. Visse faglige kvalifikationer trådte i stedet, hvis ikke særlige politiske hensyn forelå, som i tilfældet Aage H. Andersen. Medlemmer og underførere blev kun sjældent taget på sengen ved en sensationel udpegning. Det er imidlertid ikke det samme som konsensus om hverken udpegningerne eller ro om måden, hvorpå de udpegede røgtede deres hverv. Kiv og strid om ledere og beslutninger hørte til dagens orden, som det er praksis i ideologiske fløjpartier. Førerpartier er ingen undtagelse.¹⁸

Det var Wilfred Petersen, der i efteråret 1940 i pjecen *Rene Folk med Rene Hænder* første gang fremkom med den påstand, at Frits Clausen omgav sig med underlødige og kriminelle personer, hvis ikke de var udskud ved at være jødisk gift, med jødiske slægtninge, drikfældige eller på anden vis uduelige. De personer Wilfred Petersen opregner, er med udeladelse af et par ubetydelige tilfælde:¹⁹

A. Langaard Nielsen, redaktør C.C. Steen Rasmussen, brødrene Bryld, journalist Carl Viggo Meincke, journalist Harald Tandrup, jour-

nalist Kjeld Helweg-Larsen, bibliotekar Viggo von Holstein Rathlou, skribent Levin Knuth, greve F.M. Knuth, greve Bent Holstein, redaktør A. Olesen, journalist Erling Bache, redaktør Svend Laurits Pedersen, Sidney Møller, direktør Aage Thomsen (tykke Tom), Preben Wenck, C.W.D. Blankensteiner, Peter M. Asmussen, redaktør Harry Nørup, redaktør Karl Høyer.

Blandt de af Wilfred Petersen udpegede indtog kun Langgaard Nielsen, brødrene Bryld, F.M. Knuth og Peter M. Asmussen en lederstilling i partiet, mens flere ikke var medlem (bl.a. Bent Holstein) eller var tidligere medlemmer (A. Olesen). Wilfred Petersen udpegede først og fremmest skribenter, en række journalister måtte holde for. Interessant er det, at Helge Bangsted ikke var blandt dem, der blev kastet smuds på. Som ny redaktør af *Fædrelandet* var han ellers den mægtigste. Derudover havde han antaget adskillige af de såkaldt anløbne journalister i efteråret 1940. Der har altså i tilfældet Bangsted ikke været noget at komme efter, selv ved hjælp af det kriminalregister, som Wilfred Petersen fik oplysninger fra,²⁰ og jøder havde Bangsted åbenbart ikke et forhold til. Det havde til gengæld Viggo von Holstein Rathlou, hvis kone var jøde og slægtning til forfatteren Meir Aron Goldschmidt. Det var et kritikpunkt, som Werner Best godt to år senere kunne genbruge.²¹ Wilfred Petersens anden kilde til informationer om DNSAP var de frafaldne partimedlemmer Johs. Sørensen, Aage H. Andersen og Oscar Bjørnstrup. De borger ikke for validiteten.

Der var ingen grund til nærmere at beskæftige sig med Wilfred Petersens pjece, hvis ikke den siden hen fik status som sandheden om forholdene i partiet. Så forskellige modstandere af Frits Clausen som Werner Best og journalist Børge Outze hentede det meste af deres ammunition fra den pjece. Dens stærke antisemitiske tendens var ingen hindring, når det gjaldt kombinationen politisk og personlig tilsmudsning.

Blandt de udhængte var kun to fungerende sysselledere, Langgaard Nielsen og F.M. Knuth. Wilfred Petersen havde egentlig ikke noget på Knuth, men manden var rig godsejer, ejendomsbesidder i København m.m. og havde en position, der kunne bruges til at vække smålige misundelsesinstinkter med. I efteråret 1940 var F.M. Knuth endnu ikke blevet afsløret som det foragtelige menneske, han var (han blev 1942 dømt for blodskam, men var trukket ud af partiet forud).²² Langgaard Nielsen havde en gammel og mindre dom, som

han skulle huskes for. Peter M. Asmussen var måske det bedste bud på en kritisabel ledertype i DNSAP. Asmussen var leder af De National-Socialistiske Faggrupper fra deres begyndelse i juli 1940 og til han p.g.a. talrige selvstændige økonomisk belastende dispositioner blev smidt ud af partiet maj 1941.²³ Det var en kort lederkarriere, men han nåede ikke ind i kredsen af stabs- og landsledere.

Tilbage er så den mest vedholdende kritik, nemlig den der blev rettet mod kredsen omkring brødrene Bryld. For Wilfred Petersen repræsenterede de »højfinansens« i DNSAP. Brødrene skulle have fået forskellige smådomme og så i øvrigt have holdt Frits Clausen som stråmand, mens de selv sad bag og trak i trådene og afventede magtovertagelsen. Når den indtraf, ville Frits Clausen kun få en minimal post. Noget konkret er der ikke at hente. Rygter bringes til torvs med ét klart formål for øje. Kritikken af brødrene Bryld bliver i forskellige variationer senere gentaget af Werner Best, Gottlob Berger fra SS-Hauptamt i Berlin og sysselleder Ejnar Jørgensen. Best og Berger talte om brødrene Brylds dårlige indflydelse på Frits Clausen og dermed på hele partiet,²⁴ mens Ejnar Jørgensen beskyldte dem for at bedrage partiet. De skulle have forgrebet sig på betroede midler, først og fremmest den såkaldte Elvirasmindearv, der var testamenteret af en rig chokoladefabrikant i Århus.²⁵ Det sidste kan efter det foreliggende afvises, og med hensyn til den dårlige indflydelse må det vist betragtes som et indre politisk spørgsmål, som i dag ikke kan besvares entydigt. Brødrene Bryld støttede Frits Clausen i en selvstændig kurs over for besættelsesmagten, hvilket var en »dårlig indflydelse« set fra samme magts side, men noget mere generelt kan det ikke bruges til, og slet ikke til at afgøre »personalepolitiske spørgsmål« eller om Frits Clausen omgav sig med gode eller dårlige ledere.²⁶

Den i det foregående præsenterede lederkreds giver ikke belæg for at bekræfte den påstand, at Frits Clausen af angst for at blive væltet af pinden *kun* omgav sig med umuliusser. Det var i de allerfleste tilfælde personer, der gik ind for sagen og havde gjort det i mange år. Deres kvalifikationer og erfaringer var ikke hverken værre eller bedre end i andre nyttilkomne partiers ledelse. En del fik med årene en vis ledererfaring. Og ser vi et øjeblik på kvaliteten af den gruppe af ledere, der fra 1932 og indtil valget i marts 1943 forlod partiet, Wilfred Petersen, Ejnar Vaaben, Malling-Sørensen-fløjen, udbryderne februar 1941 omkring Otto Lønskov, F.J. Hinné, Poul C. Rasmussen m.fl., så havde adskillige af disse folk akademiske grader og en højere

uddannelse, men det gælder for dem alle, at de var så »gode« ledere, at de ikke formåede at etablere partier, der fik bare 5% af de medlemmer, som Frits Clausen tiltrak. Der var lykkedes noget for ham, som ingen andre i det nazistiske miljø formåede at gøre ham efter. Det gav dem en særlig grund til at skyde på ham som en dårlig leder. Et karakteristisk fænomen i forbindelse med nytillkomne partier.²⁷ Frits Clausen havde en betydelig succes i forhold til alle de andre føreremner, der gjorde ham rangen stridig.

På et område og i et tilfælde kan kritikerne af Frits Clausen have delvist ret, men igen må den magtpolitiske dimension ikke overses. Da Frits Clausen i efteråret 1943 midlertidigt forlod førerposten, udpegede han Theofilus Larsen til posten som stedfortræder. Theofilus Larsen var organisator og partibureaukrat, hvilket vil blive uddybet i næste kapitel. Frits Clausens politiske hensigt med udnævnelsen af netop Theofilus Larsen kan der ikke være tvivl om: Han ville selv have en førerpost at vende tilbage til.

Undersøgelsen af ledergruppen i DNSAP kunne i en del tilfælde føres videre på grundlag af sporadisk foreliggende materiale, og det kunne med fordel ske med et andet perspektiv end partikritikernes. Førerpartiet gav i sig selv leder- og ledelsesproblemer nok.²⁸ Det ville DNSAP's kritikere fra Det Tredie Rige og ikke mindst Werner Best have kunnet tale med om. Når det ikke handlede om, at ledergruppen i syslerne skulle formulere en nazistisk politik, men i stedet repræsentere den nazistiske livsanskuelse og videregive førerens befalinger, var de kvalifikationer, der krævedes, nogle andre end i demokratisk organiserede partier. Den indbyrdes konkurrence om lederposterne i partiet var ikke fraværende, men fandt sted ud fra andre spilleregler. Når der ikke stemtes om lederposterne, blev fokus i stedet de kvalifikationer, der førte frem til en udpegning. *En* hovedkvalifikation var langt partimedlemskab og loyalitet overfor partiledelsen, men når der var flere med den kvalifikation i samme område, og de tillige havde personlige ambitioner, var kimen lagt til konflikt.

Forholdene ved hovedkontoret i Bovrup var tilsyneladende særligt graverende, hvis Wilfred Petersens kritik skulle stå til troende. Under overskriften »Folk fra Hjemegnen« skriver han, at folkene på kontoret som regel kun var der kort tid, og at de i reglen havde gjort sig umulige andre steder. Wilfred Petersen gav to eksempler: en arbejdsmand, der havde begået underslæb, og en falleret gårdejer, der løb fra en ubetalt regning på kroen på 2-300 kr. Dette for at angive kritikens niveau.

Frits Clausen havde bil fra 1924; den var uundværlig for landlægen. Som folketingsmand fik han en chauffør, Johannes Petersen, til at transportere sig rundt til de mange møder, der gerne sluttede med ordene: »Så kører vi Johannes.« Her hilser de to på hinanden. Gengivet efter C. Næsh Henriksen (red.): Den danske Kamp.

Ved hovedkontoret som i ledergruppen i øvrigt holdt Frits Clausen sig i reglen til personer, han havde kendt en årrække, og som var gamle partimedlemmer. Han stoledede særligt på dem, og i nogle tilfælde var der tale om venskabsbånd. Hans chauffør fra 1939, Johannes Petersen, kunne skilte med medlemsnummer 561, hans sekretær i en periode, Erling Hallas, havde nr. 1670 og Johannes Krøgh, som i en årrække fungerede som stabsafdelingsleder og kasserer ved hovedkontoret, kunne fremvise nr. 13.037.²⁹

Endelig er der Theofilus Larsen, som var jævnaldrende med Frits Clausen, født 1892. Han kom meget sent ind i politik, i det omfang han overhovedet kom til at beskæftige sig med politik. Han var uddannet købmand, drev først købmændsforretning 1919-22 i Slagelse, derefter til 1939 et handelsagentur samme sted. Han meldte sig i slutningen af 1934 ind i DNSAP på grund af nationalistiske synspunkter,³⁰ varetog fra 1937 administrative opgaver for Ejnar Jørgensen, og da han i 1939 stod og manglede beskæftigelse og luftforandring (hans

kone var død året før), sprang han til, da der kunne blive et fuldtids-job til ham som lønnet organisationsleder ved hovedkontoret i Bovrup. Det lyder samstemmende om ham, at han var kontormanden, der holdt orden i først og fremmest medlemskartoteket. Partiets økonomi havde han ikke noget at gøre med.³¹ Der var heller ikke tiltænkt ham en politisk rolle. Den blev han tvunget ud i i 1943.

Johannes Petersen og Johannes Krøgh spiller begge mindre roller i syslets forhandlingsprotokol 1943-44, og Theofilus Larsen en større.

Kommunikationen mellem partiledelse og partiorganisation

Et halvt år før forhandlingsprotokollens begyndelse var DNSAP slået ind på en ny politisk kurs, dels som følge af den nye rigsbefuldmægtigede Werner Bests negative indstilling overfor partiet, dels som følge af det skuffende valgresultat i marts. Kursskiftet havde ført til betydelige indskrænkninger i partiapparatet, nedskæring i antallet af lønede stillinger, lukning af partitidsskrifter, ligesom parti hovedkvarteret var flyttet tilbage til Bovrup. Denne indskrænkning havde været nødvendig, da Frits Clausen havde frasagt sig fortsat tysk økonomisk støtte – hvilket imidlertid ikke udelukkede en sidste efterbetaling på 500.000 kr., ligesom den nazistiske presse fortsat fik tysk finansiel støtte.³² Han besluttede også at udskille NSU og Landsarbejdstjenesten (LAT), begge organisationer, der kun kunne videreføres med massiv tysk støtte. De organisatoriske ændringer foregik sideløbende med en politisk kurs, der truede med en kollision mellem DNSAP og besættelsesmagten. Frits Clausen ville ikke lade DNSAP vige pladsen for det Schalburgkorps, som SS i Danmark oprettede og finansierede. Frits Clausen forbød sine medlemmer at tilslutte sig korpset. På en foredragsturné i maj og juni 1943 havde Frits Clausen på lukkede partimøder forsøgt at forklare den nye politiske kurs i store træk og afvise en del af den kritik, der blev rejst imod ham. Denne turné bragte ham ikke til Ellum og Barvid Syssel. Han kom ikke nærmere end Varde og Fredericia.³³

Måske er her en del af forklaringen på, hvor begrænset en viden om DNSAP's politik, der synes at råde blandt partilederne i Sønderjylland i efteråret 1943. Men forklaringen må også søges andetsteds. I de økonomisk fede år 1941-43 havde Frits Clausen ladet hånt om DNSAP's organisationsplan. Partiets rådgivende og besluttende orga-

ner, storrådet og førertinget var ikke blevet indkaldt. Medlemskommunikationen foregik helt generelt gennem de lokale partitidsskrifter, dertil *Fædrelandet* og *National-Socialisten*, mens lederne yderligere blev orienteret gennem *DNSAP's Måneds-Breve* og via talrige dupliserede skrivelser, der for de flestes vedkommende også kort efter blev bragt i *DNSAP's Leder-Meddelelser*. Månedsbrevene ophørte med at bringe organisatoriske meddelelser fra partiet i 1940, som til gengæld fuldstændig dominerede ledermeddelelserne fra 1941. Det var dette organs primære funktion. Meddelelser, befalinger og indkaldelser fra partiets forskellige organisationer blev her samlet og trykt med ca. en måneds forsinkelse i forhold til deres udstedelse. Disse handlede kun i begrænset omfang eller slet ikke om politik, men i nok så høj grad om fordeling af en begrænset uddelegeret magt i partiorganisationen.

Efter 29. august faldt selv banale referater og meddelelser om partiarbejdet ud af den nazistiske presse. *National-Socialistens* rubrik »Fra Partiets Arbejdsmark« blev bragt sidste gang 3. september 1943. Den samlede oversigt over, hvem der var sysselledere i partiet, blev trykt sidste gang 31. juli 1943. Frits Clausen selv optrådte kun ganske få gange i den nazistiske presse sommeren og efteråret 1943, og de to gange var det først og fremmest for at aflive rygter om brydningerne i DNSAP og den tredje for at forsvare sin politik i 1940.³⁴ Derefter var der fuldstændig tavshed fra hans side indtil meddelelsen om, at han meldte sig som frivillig til tysk krigstjeneste.³⁵ Han kompenserede ikke for sit fravær i partipressen ved forøget mødeaktivitet. Tværtimod. Efter den gennemførte mødeturné i maj og juni optrådte han kun ved ganske enkelte lejligheder. Under afhøringer under retsopgøret udtrykte Frits Clausen flere gange, at der var tale om en bevidst politisk beslutning fra hans side. DNSAP var ifølge Clausen færdigt som parti, da Werner Best kom til Danmark.

Ledelsen i Ellum og Barvid Syssel havde en særlig mulighed for at kompensere for kommunikationsudfaldet ved at henvende sig til Frits Clausen selv. Han havde fortsat sin bopæl i Bovrup. Det fremgår af mødeprotokollen, at dette var forsøgt uden held flere gange. Hvor stor en frustration, det gav anledning til, fremgår ikke direkte i den sammenhæng, men det skrives til gengæld endnu på samme side i den nyanlagte protokol, at lederskiftet i syslet i oktober var sket på grund af svigtende tillid til den øverste ledelse. Det var stærke ord i et førerparti, og ikke mindst i det syssel, hvor Frits Clausen havde haft den stærkeste opbakning.

Udskiftningen af sysselleder Jes Asmussen til fordel for Johan Lassen var sket under medvirken af stabsleder Theofilus Larsen, der som tidligere nævnt skulle være Frits Clausens stedfortrædende fører, mens han var i tysk krigstjeneste. Det fremgår imidlertid ikke af meddelelsen til førerne, på hvilken dato Theofilus Larsen skulle tage over, men allerede 4. oktober 1943 meddelte Theofilus Larsen selv, at under førerens midlertidige bortrejse skulle korrespondance underskrives med »Hil Frits Clausen«. Med andre ord var Frits Clausen ude af billedet senest på denne dato, uagtet at han først tiltrådte som frivillig 1. november. Det var altså senest dagen efter, at Frits Clausen var væk fra ledelsen, at forhandlingsprotokollen i syslet blev anlagt, syssellederskiftet fandt sted og beslutningen om at søge direkte kontakt til det tyske gesandtskab blev taget. Deraf kan også sluttes, at stabsleder Theofilus Larsen fra første færd handlede i overensstemmelse med ledergruppen i Ellum og Barvid Syssel, hvor han selv var bosiddende og havde sit største kontaktnet.

Theofilus Larsen var avanceret til landsleder for organisationsarbejdet den 2. februar 1941 uden forudgående politiske hverv i parti, ligesom han heller ikke stillede op til valg eller bidrog til partipressen. Han avancerede til landslederstillingen, da der var godt med penge til aflønning af partibureaukrater. Der er ingen tvivl om, at han skyldte Frits Clausen personligt sin udnævnelse, og udefra betragtet forekommer han som en outsider, der på et kritisk tidspunkt blev bragt ind i partiførerens nærmeste kreds.³⁶ Theofilus Larsen var indtil Frits Clausens afrejse og tillige en tid derefter den loyale administrator, der ikke havde selvstændige politiske ambitioner. Men han var også en mand, der havde brug for andres hjælp til at finde ud af den politiske kurs, der skulle følges. Udnævnelsen af netop ham til stedfortræder i Frits Clausens fravær, var et forsøg fra Clausens side på både at holde sammen på DNSAP og ikke få indsat en stedfortræder, der i realiteten blev hans afløser. Det sidste var Theofilus Larsen ikke stærk nok til. Han udførte sit hverv i kraft af den bortrejstes autoritet, ikke sin egen. Under retsopgøret forklarede Theofilus Larsen, at han havde bedt Frits Clausen om at finde en anden stedfortræder, men at Clausen havde overtalt ham. Blev det en anden, ville det skabe uro blandt partilederne, og der var ikke tale om, at Larsen skulle føre politik, kun holde sammen på organisationen.³⁷

Det gav lederne i Ellum og Barvid Syssel særlige muligheder for at øve indflydelse på partiets kurs, for så vidt de formåede at få de

Theofilus Larsen optrådte så godt som aldrig i den nazistiske presse. I stedet tog han sig af DNSAP's organisatoriske arbejde, hvilket med det overudviklede bureaukrati og fraktionskampene gav fuld beskæftigelse. Ved hans 50-års fødselsdag i juni 1942 bragte National-Socialisten ham dog en hyldest ledsaget af fødselarens portræt. Gengivet efter National-Socialisten.

informationer, der gjorde dem i stand til selv at tage stilling. Theofilus Larsen refererede tilsyneladende beredvilligt på syslets møder om de møder, han i øvrigt deltog i, og han viste sig i stor udstrækning lydhør over for deres krav om udrensning blandt hidtil ledende partimedlemmer. I forhandlingsprotokollen kan det følges, hvordan krav blev rejst over for Theofilus Larsen og de efterfølgende blev effektueret helt eller delvist af ham. Han stillede også selv op ved syslets møder for at redegøre for, hvad der var sket. Selv med en omfattende

rejseaktivitet har han ikke kunnet være til stede på de øvrige syslers møder i et nær tilsvarende omfang. Deres mulighed for indflydelse var altså en del mindre.

Frits Clausens afrejse og måden, den fandt sted på, skabte ikke kun et uddybet kommunikationsvakuum i partiet, men også et magtvakuum. Stabsleder Theofilus Larsen var ikke den nye fører, og man ønskede i Ellum og Barvid Syssel tydeligvis klarhed om partiets stilling i forhold til besættelsesmagten eller »gesandtskabet«, som man i protokollen foretrak at kalde det. Den stilling havde Frits Clausen ikke åbent gjort rede for hverken over for ledere eller medlemmer. Det var ikke kun, fordi han ikke ville være åben, han kunne ikke være åben for så vidt det gjaldt at videregive oplysninger om, at der i flere år var modtaget meget store pengebeløb fra besættelsesmagten, og at det stoppede efter valget ved hans beslutning. Selv om rygter havde udbredt viden om den tyske økonomiske støtte,³⁸ var det noget andet, at partiledelsen også offentligt indrømmede det. Heraf fulgte endvidere, at baggrunden for LAT's og NSU's udskillelse ikke offentligt kunne forklares. Disse to organisationer kunne kun fortsætte i det hidtidige omfang med betydelig tysk økonomisk støtte. Den reelle baggrund for, at *Fædrelandet* fra maj 1943 heller ikke længere nominelt blev udgivet af DNSAP, kunne han heller ikke fortælle. Det måtte ikke komme frem, at avisen var tyskejet. Den politiske kurs siden marts 1943 havde bragt ham i defensiven både udadtil og indtil. Modstanderne vidste at udnytte situationen, og selv blev han bragt næsten fuldstændig til tavshed. Til sidst talte kun befalingerne.

På den baggrund er protokollens referat af mødet med Werner Bests højre hånd Hans H. Bielstein i oktober 1943 særlig interessant. Bielstein gav ingen indrømmelser på gesandtskabets vegne, mens det er den fraværende Frits Clausen, der tillægges et forklaringsproblem. Det var ham, der burde gøre rede for, hvorfor NSU var udskilt. Det var ikke ønsket af gesandtskabet, hvilket er sandt nok, men samme gesandtskab krævede at have et rekrutteringsreservoir i NSU. Det ville Frits Clausen ikke længere give inden for partiets rammer. Økonomien skilte. Frits Clausen ville ikke længere afpresses på det grundlag. Derfor var både LAT og NSU udskilt efter det skjulte brud med besættelsesmagten i marts. Frits Clausen havde med sin politik selv bragt sig i den situation, at ledere og medlemmer ikke forstod, hvad der foregik, og hvorfor det skete. Best sørgede for vilkårene. En for-dømmelse af den øverste partiledelses ansvarsløshed var reaktionen på ledermødet i syslet efter referatet af mødet med Bielstein.

Det er imidlertid paradoksalt, at den ansvarlighed, som Frits Clausen udviste efter valget 1943, førte til hans fordømmelse for det modsatte – og det oven i købet fra den kreds, der havde stået ham nærmest længst. Sådan var vilkårene i politik under disse ekstraordinære omstændigheder med en tysk besættelse, som han selv havde søgt at drage fordel af.

På det første ledermøde efter syssellederskiftet, hvor Theofilus Larsen ikke deltog i mødet (21. november 1943), fik han fremsendt et brev med en række spørgsmål og krav til stedfortræderen. Det var krav og spørgsmål, han stort set havde forholdt sig positivt til før det næste møde, hvor han atter selv var mødt frem. På mødet 21. november var tillige landsungdomsfører Hans Jensen og Østergaard Petersen med. Referatet af mødet med dem er meget kortfattet; det nævnes blot, at syslet ønskede NSU tilbage i partiet snarest. Hans Jensen synes på sin side ikke at have oplyst om sin organisations kraftige økonomiske støtte fra tysk side. Eller også har det ikke betydet noget videre for referenten.

Det sidste møde i 1943, den 18. december, hvor Theofilus Larsen på ny er med, er det første, hvor forholdet til Schalburgkorpset omtales. Forholdet mellem de to organisationer havde været uafklaret, siden Frits Clausen før sin afrejse tillod partimedlemmer at være medlemmer af en ny afdeling under Schalburgkorpset, mens det i øvrigt var dem forbudt at være medlem af korpset fra april 1943. Der var i december 1943 lagt op til forhandlinger mellem de to organisationer, og, hvis Theofilus Larsens udtalelse er refereret korrekt og var det eneste til det spørgsmål, har han ladet et modsætningsforhold været undertrykt.³⁹ Herredsleder Hans Friis' kritik af, at NSU-bladet *Stormfanen* lod bladet *Paa godt Dansk* blive lagt indeni, gav udtryk for det. *Paa godt Dansk* blev udgivet af en mand, der stod i nær forbindelse med Schalburgkorpset, og bladet agiterede stærkt for samme.

Da det første møde i 1944 fandt sted den 5. februar, var det under indtryk af den eskalerende sabotage og især terror, der havde ført til en hel stribe af likvideringer og likvideringsforsøg fra både modstandsbevægelsens og tyskbetalte gruppers side. I Sønderjylland var ingen blevet likvideret,⁴⁰ hvilket ikke nævnes. Forholdet var imidlertid, at der var fremkommet anonyme trusler om sprængning af sysselkontoret, hvilket både blev ført til protokols og førte til beslutningen om salget af kontoret. På den dystre baggrund forekommer Johan Lassens udtalte overbevisning om aksemagternes sejr noget

hul, og det indtryk bliver ikke mindre af mødets andet positive punkt, at en række tidligere ledende partimedlemmers slettelse af partiet ifølge Theofilus Larsen havde fået partiets kurs til at stige med 100% i Berlin. Det er en meget kraftig understøtning af, hvor stærkt syslets ledelse stadig orienterede sig mod besættelsesmagten og Tyskland, og dermed gjorde sin egen stilling afhængig deraf. Mødets mest positive udmelding var egentlig, at Johannes Boldt var blevet optaget i partirådet, da det måske kunne styrke syslets indflydelse yderligere og i hvert fald sikre nogle informationer. Til gengæld vidner referatet også om de stadigt rådende kaotiske forhold med hensyn til den øverste partiledelse. Det refererede DNSAP-møde i Randers den 28. januar blev betegnet som »en slags storrådsmøde«, hvilket vidner om den usikkerhed, der faktisk var med hensyn til mødets status. Der var principielt ikke tvivl om, hvem der var medlemmer af storrådet, men eksklusioner og udmeldelser, foruden striden om partiets linje, først og fremmest i forhold til Schalburgkorpset, havde yderligere ført til tvist om, hvad der var kompetente fora for partibeslutninger.

Medlemmerne var stort set forholdt viden om alt dette, og lederreferaterne fra Ellum og Barvid Syssel tyder heller ikke på, at herredslederne havde nogen større indsigt i partistridighederne at viderebringe til dem på medlemsmøderne. Dog er der næppe tvivl om, at der fra medlemsside har været et pres for oplysninger om almindelige partiforhold, og ikke mindst om de mange frivillige i tysk krigstjeneste. Der var mange familier i syslerne landet over, der havde sønner ved fronten. Theofilus Larsen lod den 15. november 1943 meddele, at *Fædrelandet* to gange om ugen i en særlig rubrik ville bringe nyhedsstof fra partiet, hvilket han allerede tre dage efter som organisatorisk meddelelse fulgte op med at oplyse, at avisen atter ville bringe hilsner til danske SS-frivillige. Der havde været kontakt til Helge Bangsted for at nå så vidt, men alligevel blev partirubrikken ikke til noget.⁴¹ Det har givetvis ikke været let at finde partistof, der ikke var kontroversielt, til viderebringelse. I februar 1944 blev der igen gjort forsøg på at mindske kommunikationsvakuummet, idet lederne som organisatorisk meddelelse den 19. blev opfordret til at sende partistof til *National-Socialisten*, lige som det blev nævnt, at Helge Bangsted havde lovet, at *Fædrelandet* ville bringe partistof. To dage forud havde de samme ledere fået meddelelse om, at der ville blive skredet ind overfor rygtespredere blandt partimedlemmerne.⁴² Den konkrete anledning var rygter om Frits Clausen, men det kunne ikke skrives. Situa-

tionen havde tilspidset sig. Den nazistiske presse var fortsat ikke til rådighed for DNSAP. Hverken *Fædrelandet* eller *National-Socialisten* kunne trykke oplysninger fra DNSAP's ledelse, med mindre de var af ganske bagatelagtig karakter. Vigtige beslutninger kunne ikke publiceres der og rygter heller ikke dementeres. Werner Best havde siden det skjulte brud i marts 1943 i stigende grad lagt sin klamme hånd på den nazistiske presse, der var afhængig af tysk støtte. Fra besættelsesmagtens side foretrak man både at holde DNSAP's partimedlemmer i uvidenhed, når deres ledelse ikke lod sig diktere af Werner Best og at udnytte lige den situation til at fremme egne mål.

Syslets næste møde fandt sted i lyset af dette. Det var ganske vist ikke et nyt vilkår for partiet, men det havde fået meget større betydning i kraft af de verserende rygter om Frits Clausen, der ikke kunne omtales i pressen, dels på baggrund af en tilspidsning af konflikten om forholdet til Schalburgkorpset.

Mødet fandt sted hos Paul Skøtt privat den 22. april, og hovedpunktet var ikke overraskende de verserende rygter om Frits Clausen. Deres indhold blev i referatet ikke konkretiseret, men alle de tilstedeværende kendte dem naturligvis, og det blev bl.a. omtalt, at Frits Clausen havde ladet sig »friste«. Rygtets første indhold var, at Frits Clausen i beruselse skulle have forsøgt voldtægt mod en sygeplejerske på et SS-lazaret i Minsk, senere blev der føjet flere rygter til af samme indhold, blot var stedet flyttet. Rygtet var kommet til København i slutningen af januar med en SS-frivillig og blev udbredt med stor hast. Dagmarhus hjalp her til, den tidligere omtalte Hans H. Bielstein føjede flere rygter til, ligesom Bests hovedkvarter ikke kunne afkræfte rygterne, når man henvendte sig fra DNSAP's side, som det også fremgår af referatet.⁴³ I det nu længe opretholdt informationsvakuum i partiet, virkede rygterne om Frits Clausen som en løbeild. Det var en stor og fatal nyhed, der gav alle noget at snakke om. Den illegale presse hjalp til med udbredelsen, hvor Best på Dagmarhus slap. Rygtet nåede også tilbage til Frits Clausen, der omkring 1. april fik orlov for at tage til Danmark for at afkræfte påstandene overfor DNSAP's ledelse. Efter Skøtts referat at dømme lykkedes det tilsyneladende ikke at overbevise ledelsen, som dog ikke tvang ham til at gå af her og nu. Noget holdt den tilbage. Referatet af mødet mellem Theofilus Larsen og Clausen i Berlin og påstanden om, at der ikke kom noget ud af det, forekommer besynderlig. Frits Clausens orlov havde til formål at rense ham, så må det samme have været hans

Clausen i Bovrup i slutningen af marts 1944 under en kort orlov, han fik bevilget for at forklare sig overfor DNSAP, mens rygterne om ham svirrede. Han står uden for sin bolig (huset tv.) med datteren Inge ved sin venstre side og SS-Standartenführer professor Werner Heyde på sin højre side. Fotografiet er enestående ved på en gang at rumme en af de hovedansvarlige for det tyske program for medlidenhedsdrab (Heyde) og en dansk nazifører og hans handicappede datter. Hun ville på dette tidspunkt med al sandsynlighed have været dræbt, hvis hun havde været tysk statsborger. Foto i privateje.

hensigt, når han blev opsøgt i Berlin. Det er spørgsmålet, om Theofilus Larsen, referenten og de tilstedeværende på mødet 22. april var særlig interesserede i at se Frits Clausen rensat. Kun herredsleder Chr. Beck talte for en lempelig ordning med hensyn til partiføreren, d.v.s. han affandt sig også med det uundgåelige. Frits Clausen havde også ifølge referatet overfor C.O. Jørgensen udtrykt sin vilje til at træde tilbage. Derved blev det foreløbig.

Skønt dette punkt optager langt hovedparten af pladsen i referatet fra mødet den 22. april, var mødets andet hovedpunkt af langt større betydning bedømt ud fra dets konsekvenser for partiet, dets umiddelbare eksistensgrundlag og fremtid. Det var om forholdet til Schalburgkorpset – et forhold der havde optaget den øverste partiledelse en del i forårmånederne, men kun i meget små doser nåede ud til syssellederne. Der var en fløj i DNSAP anført af Ejnar Jørgensen, der ønskede en fusionering af de to organisationer. Flere gange havde

han foreslået et førerråd på tre med to repræsentanter fra DNSAP og så Schalburgkorpsets leder, K.B. Martinsen. Dette forslag var blevet ledsaget af stærk kritik af den siddende partiledelse, hvis legitimitet han også stillede spørgsmålstegn ved. Frits Clausens skandalisering passede ham godt, men da det ikke banede vejen for fusioneringen, gik han i offensiven, en offensiv der kulminerede dagen efter ledermødet i Ellum og Barvid Syssel. Han holdt da et møde i Røde Vejmølle Kro, der sprængte DNSAP, men hvor han dog afholdt sig fra kritik af Frits Clausen.⁴⁴

Af referatet i protokollen at dømme var der ikke tale om alvorlige problemer mellem DNSAP og Schalburgkorpset. Mødet den 14. april forløb i god ro og orden, selv om K.B. Martinsen indrømmede, at en fløj i Schalburgkorpset konkurrerede politisk med DNSAP. Den trufne ordning om at de to organisationer fremover – som hidtil – skulle arbejde hver for sig, blev også knapt refereret. Med viden om Ejnar Jørgensens fremfærd på Sjælland og hans udmeldinger til og om partiledelsen, er referatet på dette punkt ikke meget værd for de uindviede. Mødet fremstod som uproblematisk, hvilket kan skyldes Johan Lassen, som var den eneste, der kan have været med til mødet den 14. april. I hvert fald ville eller forstod han ikke at drage konsekvenser af det. Og heller ikke omtales i referatet den partibefaling, der udgik dagen efter om, at der ikke kunne blive tale om samarbejde mellem DNSAP og Schalburgkorpset. Det var en så vigtig og samtidig politisk sprængfarlig befaling, at den ikke kunne trykkes i *DNSAP's Leder-Meddelelser*. Den kom kun ud stencileret.⁴⁵

Man skiltes den aften i Rødekro, som om Frits Clausen var det største problem, der skulle gives medlemmerne orientering om. Det var kun det mest øjeblikkeligt spektakulære emne, hvad en bedre orienteret lokaledelse kunne have fortalt.

Der gik nu af en eller anden grund godt tre måneder, før der igen foreligger et mødereferat. Jeg vil tillade mig at slutte, at der må have fundet et eller flere møder sted i mellemtiden, for der var siden april sket en række så betydelige ting i partiet, at de uundgåeligt ville være kommet frem på mødet, hvis ikke der allerede var orienteret derom tidligere. Først var der Ejnar Jørgensens stormøde i Røde Vejmølle Kro 23. april 1944, hvor han undsagde DNSAP's ledelse og dannede sit eget DNSAP i samarbejde med Schalburgkorpset. Han blev påfølgende ekskluderet sammen med en række ledende partimedlemmer. For det andet var der Frits Clausens hjemkomst fra krigstjeneste og tilbagetræden

som partifører den 5. maj, lederrådsmødet i Fredericia 20. maj og dagen efter det påfølgende førerting, hvor den nye partiledelse bestående af Theofilus Larsen, Holger Johansen og C.O. Jørgensen blev kåret,⁴⁶ og så samme førertings skarpe afstandtagen fra både Schalburgkorpset og Bests rolle i forbindelse med Frits Clausens skandalisering.⁴⁷

Endelig var der Ejnar Jørgensen med fleres forsøg på at danne et nyt samlet nazistparti under navnet Dansk National Samling. Stiftelsesmødet var fastsat til 7. august. Werner Best havde på ingen måde taget afstand fra denne nye partidannelse, tværtimod, som det forsøges at give indtryk af i mødereferatet fra syslet den 29. juli. Der er en udtalt tendens til at undertrykke alle former for modsætninger og konflikter i mødereferaterne, og især at opretholde et meget positivt forhold til »gesandtskabet«. Derfor er det så meget mere interessant, hvordan lederne i Ellum og Barvid Syssel optrådte på møderne 20. og 21. maj. Af de foreliggende mødereferater fra begge dage fremgår det, at Johs. Boldt var til stede den 20.5. og Johan Lassen dagen efter. De tog nemlig begge ordet på de respektive møder. Den 20.5. omhandler mødereferatet næsten udelukkende forholdet til Schalburgkorpset, som flertallet af de tilstedeværende er enige om at afvise ethvert samarbejde med. Boldt er i den forbindelse refereret for følgende: »Har været Tilhænger af Samarbejde, men er det ikke mere. Jeg er fuldt enig med C.O. Jørgensen om en ren dansk linie. DNSAP er det eneste, der betyder noget for Danmark. Vil ikke være med til at skabe Blodhævn, der især er farligt naar vi engang skal skabe et nyt Danmark«. Boldt spurgte også til rigsdagsgruppens indstilling og fik at vide, at Frits Clausen var en absolut modstander af et samarbejde med Schalburgkorpset. Det fremgår endvidere af referatet, at DNSAP var stillet tysk økonomisk støtte i udsigt, hvis partiet ville indgå samarbejde med Schalburgkorpset, men det indlod man sig ikke på, selv om især Flemming Dahl talte varmt for samarbejdet. Der blev også rejst kritik af *Fædrelandets* redaktionelle linje, som DNSAP ingen indflydelse havde på. Referatet rummer i øvrigt intet om de beslutninger, partiledelsen næste dag ville fremlægge på førertinget. De blev nemlig først drøftet af førerrådet den 21. om formiddagen, og fra dette møde foreligger ikke referat.

Det gør der til gengæld fra selve førertinget, hvor partiets økonomi, forholdet til Schalburgkorpset, årsagen til Frits Clausens afgang og holdningen til *Fædrelandet* var på dagsordenen. Johan Lassen tog kun ordet vedrørende Frits Clausen, som han ville have en forklaring på,

hvad der var i vejen med. Noget klart svar fik han ikke.⁴⁸ Referatet indeholder ikke drøftelser af den endelige beslutning, som blev taget på mødet, og som delvis stod at læse i det sidst udkomne nummer af *DNSAP's Leder-Meddelelser*. Alligevel har både Boldt og Lassen haft så vigtige informationer med hjem til syslet, at et møde givetvis er blevet afholdt. Hvordan de på det møde har udlagt forholdet til gesandtskabet, får stå hen. I hvert fald kan de vanskeligt have overhørt den kritiske indstilling, der herskede i forhold til Werner Best, og den fuldstændige afvisning af hans instrument, Schalburgkorpset.

På mødet den 27. juli omtales Ejnar Jørgensen som én, der vil skade DNSAP ved at danne et nyt parti, en information, der må siges at være mere end daggammel, da han længe havde drevet en betydelig oppositionel virksomhed, og da han allerede på mødet på Røde Vejrmølle Kro havde stået i spidsen for et udbrud fra DNSAP. Der må have været betydelige grænser for, hvad Theofilus Larsen lod gå videre til lederne i det sysse, hvor han havde sin bopæl. Mødet er i øvrigt interessant ved den oversigt, der gives over den politiske situation i syslet. Den er bestemt ikke opmuntrende, men denne kreds af herredsledere ville ikke give op. Til gengæld ville de skille sig af med fortiden. Johannes Krøgh og hustru var i april begge blevet fritaget for deres lederhverv i partiet, men rendte fortsat til familien Clausen og sladrede ved hovedkontoret. Det passede ikke herredsleder Chr. Clausen, der udtalte en udbredt stemning ved mødet: Det bliver ikke bedre, før der bliver skåret rent af med fortiden. Johs. Boldt rejste spørgsmålet om afbrydelsen af forbindelsen til gesandtskabet i betragtning af, at det støttede Ejnar Jørgensen økonomisk, men det kom ikke til beslutning derom. Johan Lassen fik glattet ud ved bl.a. at referere Werner Best for, at han var færdig med Ejnar Jørgensen, og at det var Ejnar Jørgensen forbudt at optage medlemmer fra DNSAP i sit nye parti. Hvorfra Johan Lassen havde dette, er uvist, men det var i hvert fald ikke rigtigt og tjente på mødet alene til at dreje fokus væk fra en kritik af gesandtskabet. Da Johan Lassen i øvrigt efter referaterne at dømme ikke var videre oplyst om højere politikanliggender, er det en bemærkelsesværdig viden og meddelsomhed, han pludseligt opviser i dette tilfælde.

Det sidst refererede møde fandt sted godt tre måneder senere, den 5. november. Johan Lassen indledte med at give en udenrigs- og indenrigspolitisk oversigt, som desværre ikke bliver refereret, men kun omtalt. Det havde ellers været interessant at få at vide, hvordan han

så på den. Holdt han sig til den nazistiske presse, var den endelige sejr måske stadig ikke langt borte. Oplysninger om de talrige likvideringer af danske nazister fandt også omtale. Dog nævnte syssellederen ifølge referatet ikke, at disse ikke fandt sted i Sønderjylland og slet ikke i Ellum og Barvid Syssel. Det turde trods alt ikke være uden betydning, men det var måske så indlysende, da det var alle de tilstedeværende bekendt.

Herredsleder Chr. Clausen havde allerede på forrige møde villet skære rent af med fortiden, som han formulerede det, og dette mødes eneste dagsordenspunkt synes at have været at effektuere dette. Chr. Clausen redegjorde for Frits Clausens og hans forhenværende chauffør Johannes Petersens uheldige optræden i Bovrup, en optræden der angiveligt skadede partiet meget. Man enedes om at rette henvendelse til førerrådet for ikke alene at få dem begge slettet af partiet, men også at få dette bekendtgjort i radioen. Man ville også have rettet henvendelse til kompetent sted for at få deres virksomhed ved Vejle stoppet. Det skrives ikke, hvem der er det kompetente sted, men der må menes gesandtskabet. I Vejle havde Frits Clausen og Johannes Petersen en flisefabrik, som ifølge syslets ledere satte dem økonomisk i stand til at holde drikkegilder.⁴⁹

Det var ikke så lidt, sysselledelsen ville have ud af disse eksklusjoner. Det er åbenbart, at der ikke bare var tale om en lokal affære, for så havde det ikke været nødvendigt at få udsmidningen af den tidligere partifører udbasuneret i statsradiofonien. Nej, syslets ledelse ville have skåret af til fortiden i størst mulig offentlighed. De ville også gerne gøre brug af besættelsesmagten for at opnå det. Hvordan ellers få adgang til radioen? Det var ikke noget DNSAP's førerråd selv kunne skaffe. Og ønsket om indgreb overfor Frits Clausen og Johannes Petersens private erhvervsvirksomhed tyder på, at disse mænd den aften i Rødekro mentalt snarere befandt sig i det første end det sidste besættelsesår, selv om aftenens andet og sidste dagsordenspunkt var kvindegruppernes hjemmefrontarbejde til fordel for de frivillige, der lå på lazaret. For hvilken adkomst havde disse partifolk egentlig til at blande sig i medlemmernes private erhvervsudøvelse?

Hermed slutter protokollen. Leder mødernes videre skæbne er ukendt. Frits Clausen blev ekskluderet af DNSAP den 22. november med begrundelse i et levned, der stred mod den nazistiske livsanskuelse.⁵⁰ Den eksklusion blev end ikke meddelt i den nazistiske presse, men kom naturligvis alligevel frem via den illegale presse.⁵¹ Sys-

lets gesandtskabstro ledelse fortsatte sit virke i den fælles sags tjeneste til langt ind i 1945. I begyndelsen af april 1945 var Johan Lassen stadig i annoncer i *National-Socialisten* opført som sysselleder, selv om kun hans telefonnummer, men ikke navn figurerer. Syslet lod i øvrigt kun høre fra sig i forbindelse med et lazaretbesøg i Vojens den 17. december 1944, hvor Martha Skøtt talte, og hvor blandt de fremmødte gæster var Theofilus Larsen, lærer Asmus von der Heide fra det tyske mindretal og lederen af de tyske kvindegrupper i Nordslesvig, frk. Gardeberg. Danske og tysksindede danske nazister side om side, som gesandtskabet kunne ønske sig det. Den 24. februar 1945 organiserede herredsleder Chr. Clausen en mindehøjtidelighed i Bovrup for fire faldne østfrontfrivillige, hvor arkivar Niels Bjertnes fra partiets hovedkontor reciterede et mindekvad skrevet til lejligheden af bibliotekar Viggo von Holstein Rathlou.⁵² Formentlig var der også repræsentanter for syslet til stede ved det stormøde i koncertpalæet i København 15. marts, der skulle forene alle danske nazister i DNSAP. Talrige tidligere udbrydere eller ekskluderede vendte tilbage til partiet. Denne samling blev ikke modarbejdet af gesandtskabet, tværtimod, hvilket allerede fremgår af, at mødet blev udførligt refereret i både *Fædrelandet* og *National-Socialisten*,⁵³ så sandsynligvis sluttede ledelsen i Ellum og Barvid Syssel op om beslutningen.

Hovedkontoret i Bovrup forblev stående uantastet lige til 5. maj. Dets personale og ledelse gjorde intet for at destruere kompromitterende papirer eller medlemskartoteket. Der var ikke gang i kaminerne som i andre dele af partiorganisationen.⁵⁴ Omvendt var det heller ikke mål for sabotage. I Bovrup stod tiden ligesom stille i de første majdage, selvom alle vidste, hvor det bar hen. Theofilus Larsen sendte den 3. maj et brev til partifører C.O. Jørgensen fra et medlem, der kunne fortælle, at Ejnar Jørgensen ville forsøge at vinde indflydelse igen.⁵⁵ Alt var som hidtil, da modstandsbevægelsen mødte op 5. maj og tog over.

Konklusion

Frits Clausens nye politiske kurs efter martsvalget 1943 og det skjulte brud med besættelsesmagten satte gradvist partiarbejdet i stå og indstillede kommunikationsstrømmen i partiet. Da han den 4. oktober 1943 forlod partiet definitivt, efterlod han et parti i informationsva-

Hovedkontoret i Bovrup. Gengivet efter Jul i Norden 1942.

kuum. Forhandlingsprotokollen for Ellum og Barvid Syssel giver et unikt indblik i partiets vilkår set fra syslets niveau i godt et år frem til november 1944. Frits Clausens afrejse styrkede syslernes indflydelse på bekostning af partiledelsen, som siden afskaffelsen af en række lønnede stabsfunktioner havde været stærkt svækket. Blandt syslerne fik Ellum og Barvid i den første tid efter Frits Clausens afrejse en stærkt øget indflydelse, da stedfortræderen var bosiddende i syslet og efterkom en række krav, som blev stillet fra syslets side. Syslet tabte igen i indflydelse i marts 1944, da der blev nedsat et førerråd, hvor Theofilus Larsen ganske vist stadig var med, selv om han kom til at stå i skyggen af de to andre i rådet, landsleder C.O. Jørgensen og lederen af Storkøbenhavn Syssel, Holger Johansen.

Efter forhandlingsprotokollens referater at dømme var den viden, der nåede syslerne om partiforhold, ret begrænset. Der har naturligvis cirkuleret anden og mere viden end den, der blev refereret, men når selv ikke længerevarende konflikter og problemer blev ført til protokols efter mange måneder eller halve års forløb, er det enten udtryk for, at de ikke nåede til syslets ledergruppe, eller at de bevidst blev undertrykt i referaterne. Jeg er tilbøjelig til at antage, at der er tale om lidt af begge dele. Protokollen belyser et af førerpartiets

grundlæggende problemer: Når der ikke var tale om valgte organer med procedurer for generalforsamlinger, frister for indkaldelser til samme m.m., men et parti, hvor ledelsen kunne handle fuldstændig egenrådigt, som Frits Clausen havde gjort længe, så tilsandede kommunikationslinjerne, hvis ikke føreren havde en bevidst strategi for deres opretholdelse og procedurer for og organer til dens varetagelse. Alt det lod han bryde sammen i løbet af 1943.

I Ellum og Barvid Syssel videreførte man et partiarbejde på trods. Ledergruppen var hverken politiske novicer i DNSAP eller opportunister. De troede på den nazistiske idé som de forstod den. Selv om der var tale om tilbagegang, hvilket ikke bliver undertrykt i protokol-lens referater, så var der ikke tale om at løbe af pladsen. Frits Clausens stigende afstandtagen til besættelsesmagten fandt meget begrænset genklang i syslet. Endnu i november 1944 var »gesandtskabet« en instans, som man i syslet forholdt sig til som en autoritet, hvis ikke *autoriteten*. På den baggrund er det paradoksalt, at man ville lægge afstand til fortiden ved at skille sig af med Frits Clausen som partimedlem. Ville man have lagt afstand til fortiden, havde det været en idé at lægge afstand til gesandtskabet, men det er at opstille problemet forkert ud fra en nazistisk optik. Det var ikke tom retorik, når lederne satte deres lid til aksemagternes sejr. Den ønskede de, selv om deres tro på dens opfyldelse på et tidspunkt må være svundet bort. Det var endnu ikke sket november 1944, da referaterne fra møderne ophører.

Protokollen er også med til at belyse, hvorfor DNSAP ikke fuldstændig kollapsede efter 1943. Ganske vist er der tale om DNSAP's kerneområde, men alligevel viser protokollen, at der var opbygget strukturer og fastlagt en lederkontinuitet, der kunne klare selv svære rystelser som dem, partiet kom ud for 1943–44. Der var skabt et selvstændigt politisk miljø og et netværk over hele landsdelen længe før den tyske besættelse – et miljø, der havde måttet udvikle sig på trods, og trodsen blev kun styrket gennem genvordighederne under det nationale opgør.

Epilog

Under retsopgøret mødtes en stribe af DNSAP's medlemmer fra det tidligere Ellum og Bavid Syssel igen i Faarhuslejren, hvad enten de havde været trofaste mod partiet til det sidste, havde meldt sig ud

eller var ekskluderede. Blandt dem var Johan Lassen, Jes Asmussen, Johs. Boldt, Johs. Pedersen og Frits Clausen. Det er et spørgsmål, hvor hjerteligt gensynet var. Kammeratskabet i barakkerne kan næppe sammenlignes med det, der havde været der blandt fangerne før 5. maj. Det var meget individuelt og personligt, hvordan de internerede tog situationen. I visse tilfælde førte det fælles nederlag og den fælles skæbne til genforening, i andre førte det til nye brud og gensidige beskyldninger og fralæggelse af ansvar. Langvarige domme ventede nogle, snarlig løsladelse andre (chauffør Johs. Pedersen, f. eks.).

Theofilus Larsen betalte dyrt for sin lederrolle i DNSAP og for sin rang af Frits Clausens stedfortræder. Selv om han i øvrigt ikke havde gjort sig selvstændigt politisk bemærket, fik han i januar 1948 otte års fængsel for også at have haft utilbørlig omgang med besættelsesmagten. Det var uomgængeligt p.g.a. hans rolle i partiet og hele hans indstilling til »gesandtskabet«.⁵⁶ Jes Asmussen slap december 1947 med fem års fængsel, men i hans tilfælde var det andre aktiviteter end stillingen som sysselleder, der vejede tungt ved domfældelsen. Johan Lassen og Johs. Boldt var også hjemfaldne til straf i og med, at de begge havde været med i DNSAP's ledelse. Det blev kriminaliseret i sig selv med tilbagevirkende kraft 1946. Hvor langt medlemskabet af DNSAP internt i partiet havde været en betydelig kvalifikation, var en kort periode som sysselleder eller et lige så kort medlemskab af partiledelsen ikke noget, der var straffrit, hvor ubetydelig en rolle de involverede end havde spillet. I det tilfælde spillede *tiden* ingen rolle, det gjorde til gengæld tidspunktet i dansk historie.

Udgivelsesprincipper

Forhandlingsprotokollen bliver i det følgende gengivet bogstavret som den foreligger. Den eneste afvigelse er, at der ikke skrives D.N.S.A.P., men DNSAP. Der er en udpræget mangel på tegnsætning, men der er ved udgivelsen intet gjort for at afbøde det. Protokollen består af 25 upaginerede sider (17,7x22,4 cm). Teksten er håndskrevet og uden rettelser, hvilket tyder på, at der er tale om en renskrift på grundlag af notater fra mødet. De anvendte forkortelser er ikke opløst, da de er umiddelbart gennemskuelige. I noterne er givet supplerende oplysninger til belysning af de i protokollen omtalte personer og forhold, så protokollen kan læses uafhængigt af det foranstående.

Forhandlingsprotokol over ledermøder i Ellum og Barvid Syssel 1943-44⁵⁷

Forord

Denne Protokol er tænkt som en Forhandlingsprotokol over Leder-møder i Ellum og Barvid Syssel fra og med det Tidspunkt Johan Lassen tiltræder som Sysselleder.⁵⁸

Til Indledning skal der kort gøres Rede for Stillingen indenfor Syslet og Partiet paa daværende Tidspunkt.

Sysselleder Jes Asmussen der var Sysselleder indtil Johan Lassen overtog Hvervet var samtidig Landsleder for D.D.A. og havde som saadan uhyre store og svære Opgaver at løse og opholdt sig som Følge deraf hovedsagelig i København,⁵⁹ saaledes at Sysselafdelingsleder Paul Skøtt det sidste Aars Tid fungerede som Sysselleder. Skøtt kunde ikke undgaa at se at Partiet var inde i et Dødvande som aldrig før. Arbejdet paa Kontoret blev mindre og mindre og Arbejdet ude i Syslet gik delvis i Staa, delvis paa Grund af Medlemmernes svigtende Tillid til den øverste Ledelse m.m. Skøtt omtalte Stillingen til Herredslid. Hans Friis og senere til Herredslid. Johs. Boldt. Ligeledes talte Sysselafld. M.N. Bruhn og Skøtt om Stillingen efter at Bruhn var gjort bekendt med denne af Landsleder C.O. Jørgensen.

Udnævnelsen af Johan Lassen til Sysselleder skete paa Foranledning af Skøtt paa et Møde paa Hovedkontoret i Bovrup med Stabsleder Theofilus Larsen og Sysselleder Jes Asmussen og Skøtt. Da Johan Lassen første Gang kom paa Sysselkontoret efter sin Udnævnelse gjorde Skøtt ham bekendt med Stillingen og der blev saa senere foranstaltet et Møde med Sysselafld. Bruhn, Syssellid. J. Lassen, Herredslid. H. Friis, Herredsleder J. Boldt og Skøtt ved H. Friis og paa dette Møde blev der gjort flere Forsøg paa at komme i Forbindelse med Partifører Frits Clausen, der dog ikke lykkedes. Derefter blev der besluttet at søge Forbindelse med Dr. Best for at faa et klart Svar paa om DNSAP var anerkendt fra højeste Sted i Tyskland. Aarsagen til dette Skridt var at tilvejebringe en uforbeholden Tillid blandt Medlemmerne til Partiet og dets øverste Ledelse da man ansaa det for sin Pligt at gøre hvad gøres kunde for at fremme Partiet for vort Lands og Folks Skyld og af Hensyn til vore tapre Frivilliges Ofre for Parti og Ide. Det skal her bemærkes at Stillingen i Ellum og Barvid Syssel var bedre end noget andet Sted i Landet.

Rødekro d. 5.10.1943.

Den 21. Oktober 1943 afholdtes der Møde paa Sysselkontoret. Mødt var: Sysselleder J. Lassen, Stabsleder Theofilus Larsen, Sysselafld. Westergaard, Sysselafld. M.N. Bruhn og Sysselafld. Skøtt. Føgende Herredsledere var mødt: Chr. Clausen, Jacob Feddersen, Hans Friis, J. Jespersen, A. Andersen, Chr. Beck og Johs. Boldt.

Sysselleder Joh. Lassen aabnede Mødet og redegjorde for Mødet ved Hans Friis og Rejsen til København som han, Bruhn og Boldt havde foretaget for at orientere sig om Stillingen forskellige Steder, bl.a. Gesandtskabet. Paa Gesandtskabet talte de med Dr. Best's højre Haand Dr. Bielstein. De stillede Bielstein følgende Spørgsmaal der blev besvaret som følger:

1) Er DNSAP anerkendt af jer?

Svar: Vi anerkender absolut DNSAP og det staar kun til jer selv om DNSAP skal blive Regeringsparti i Danmark.

2) Hvordan ser I paa Dr. Frits Clausen?

Svar: Imellem os og Dr. Clausen bestaar der ingen Divergenser.

3) Er der lagt Pres paa Dr. Frits Clausen for at han skulde rejse til Fronten?

Svar: Dr. Frits Clausen er af egen fri Vilje rejst til Fronten.

4) Har I forlangt NSU udskilt af Partiet?⁶⁰

Svar: Nej vi har gentagne Gange fraraadet Dr. Clausen at skille NSU fra Partiet.

Dr. Bielstein udtalte bl.a. ogsaa: Ihr musst Euch stark machen. Ihr musst Euch stärker machen. Bielstein udtrykte sin Glæde over at de var kommen ang. denne Samtale og sagde, at de var ikke de første der havde været der og at de gerne maatte komme igen eller ringe, hvis der var noget de ikke var klar over.

Joh. Lassen omtalte flere af de Samtaler han havde haft med forskellige i København bl.a. Poul Sommer.⁶¹ Flere af de tilstedeværende Ledere havde Ordet og udtalte deres Fordømmelse af den Ansvarsløshed der var udvist fra den øverste Ledelses Side.

Paa Mødet blev der vedtaget at sende følgende Skrivelse til alle Medlemmerne i Syslet for at disse skulde faa Følelsen af, at der nu begynder en nyt Afsnit af Partiets Historie præget af Ansvar, Ærlighed og Aabenhed:

Til alle Medlemmer i Ellum og Barvid Syssel.

Partikammerater!

Som I alle har lagt Mærke til, har der i den senere Tid været temmelig stille om Partiet og Arbejdet inden for Partiet. Det hele er ikke ganske som vi kunde have ønsket det.

Aarsagen dertil skal ikke diskuteres af os National-Socialister i Ellum og Barvid Syssel, det vil alligevel ikke formaa at ændre den Situation vi er kommen i.

Derimod har vi besluttet fra nu af at sætte alt ind paa at faa Kursen rettet op i vort Syssel og gøre hvad vi formaar for at Arbejdet for vor herlige Ide igen kommer i den rette Gænge.

Det gamle lader vi ligge og tager fat paa en frisk.

Det skal for Fremtiden være saadan, at naar vore Kammerater kommer paa Orlov fra Fronten, at vi da ærlig og redelig kan sige til dem: »I Ellum og Barvid Syssel holder vi sammen som aldrig før, og alle gør deres Pligt. overfor vor Ide.«

Vore Frivilliges Ofre, 13 lange Aars Kamp, Arbejde, Forhaanelse og Forfølgelse skal ikke være bragt forgæves.

Vi appellerer derfor til alle Kammerater i Syslet om at støtte os i det fremtidige Arbejde for Parti og Ide.

Med DNSAP for Danmarks Fremtid!

Dansk Front!

Johan Lassen

Sysselleder

L. Westergaard

Sysselafld.

P. Skøtt

Sysselafld.

M.N. Bruhn

Sysselafld.

H. Kylling J. Feddersen

Herredsl. Herredsl.

Chr. Beck

Herredsl.

Johs. Boldt A. Andersen

Herredsl. Herredsl.

H. Friis

Herredsl.

P. Christensen

Herredsl.

Chr. Clausen

Herredsl.

J. Jespersen

Herredsl.

Joh. Lassen sluttede Mødet med at udtale: Fra min Side skal det være saadan at der ikke skjules noget, alt skal foregaa aabent og ærligt og vi vil i Ellum og Barvid Syssel ikke være med til noget der kan skade vort Parti. Alle Ledere gik fra Mødet i Forvisning om at der fra nu af skulde gøres rent Bord og den gamle rene Linie igen Følges. Der blev

endvidere bestemt, at der skulde indkaldes til lignende Møder ca. 1 Gang om Maaneden til Drøftelse af den foreliggende Situation.

Den 21. November blev der igen indkaldt til Møde, hvor følgende deltog: Johan Lassen, Westergaard, Skøtt, Bruhn, Kylling, Feddersen, Beck, E. Friis, Andersen, Schultz, H. Friis, Christensen, Clausen og Jespersen. Ingen af Lederne manglede ved dette Møde.⁶²

Der blev paa dette Møde bestemt at sende Stabsleder Larsen følgende Skrivelse for at faa ryddet ud af de Folk der havde skadet vort Parti:

Stabsleder Theofilus Larsen
Hovedkontoret, Bovrup

Paa egne og samtlige Sysseleders og Herredsleders Vegne tilstiller jeg Dig herved følgende:

I Erkendelse af vore Frivilliges Ofre for den national-socialistiske Ide og for vort Parti, anser vi det for vor Pligt at gøre hvad der er muligt for at vort Parti fortsat kan arbejde for Udbredelsen af den national-socialistiske Ide.

Derfor ønsker vi, at Partiførerens Chauffør Johs. Petersen bliver slettet af Partiet da hans forskellige uheldige Episoder som f. Eks. hans Bilkørsel i Fuldskab, og sidst hans Optræden paa Albrechtsens Gæstgivergaard i Bovrup, hvor han i Fuldskab har skudt med skarpt igennem Loftet i Lokalet medens Partiførerens Vogn holdt udenfor, skader vort Parti's Omdømme overordentligt.

Endvidere ønsker vi, at der snarest muligt indkaldes til Storraadmøde, hvor der skal gives klar Besked vedr. Partiets Forhold i det forløbne Aar og for Arbejdet i den nærmeste Fremtid.⁶³

Endvidere ønsker vi klar Besked paa følgende Spørgsmaal:

Hvornaar er Lederen af Partidomstolen Dommer Junior slettet af Partiet?⁶⁴

Bliver Regnskabet paa Stabskontorerne og Hovedkontoret revideret af Partirevisoren, i saa Fald, hvornaar har dette sidst fundet Sted?⁶⁵

Er Orlogskaptajn Wodschov stadig Stabsleder, i saa Fald for hvad?⁶⁶

Er Langgaard Nielsen stadig Stabsleder, i saa Fald for hvad?⁶⁷

Hvad er Grunden til at Ejnar Jørgensen er traadt tilbage som Sysseleder?⁶⁸

Samtidig ønsker vi, at Herredsleder Johs. Boldt indtræder i Partiraadet som Repræsentant for den danske Muld.

Hil Frits Clausen
 Dansk Front!
 Johan Lassen

I samme Møde deltog Landsungdomsfører Hans Jensen og Østergaard Petersen.⁶⁹

Hans Jensen redegjorde for NSU's Stilling og bad om et halvt Aars Betænkningstid før han vilde gaa med til at lægge NSU ind under Partiet igen som der blev forlangt henede fra. Dette var der Enighed om.⁷⁰

Alle de tilstedeværende Ledere fra Syslet afgav Løfte om at holde sammen en for alle og alle for én. Ingen trak sig tilbage endskønt det alvorlige i det der for Fremtiden vilde blive forlangt af enhver blev klart belyst. Alle var klar over at det nu gjaldt enten-eller.

Den 18.12. afholdtes der igen Møde. Følgende var til Stede: J. Lassen, Bruhn, Westergaard, Skøtt, E. Friis, H. Friis, Boldt, Kylling, Clausen, Feddersen og Theofilus Larsen.

Stabsleder Theofilus Larsen svarede paa Mødet paa de Spørgsmaal vi havde stillet ham i foromtalt Brev og lovede at rense ud indenfor den øverste Ledelse som vi havde henstillet til ham om at gøre.

Larsen udtalte at der var Bestræbelser i gang for at lægge Schalburgkorpset ind under Partiet.⁷¹ Hans Friis kritiserede at Bladet »Paa godt Dansk« blev udsendt lagt indeni »Stormfanen«.⁷²

Forskellige af Lederne havde Ordet og udtalte Troen paa, at det vilde lykkes at ride Stormen af og paapegede Nødvendigheden af at staa sammen i Arbejdet for vor Ide. Syssellederen sluttede Mødet med en Appel til alle om at gøre sit bedste for at skabe rene Linier og rense ud til Bunds som ogsaa Stabsleder Theofilus Larsen gav Tilsagn om.

1944

Den 5.2.1944 afholdtes der Møde paa Sysselkontoret. Syssellederen aabnede Mødet og omtalte det Aar der er gaaet. J. Lassen kom ind paa Krigsforholdene og udtalte sin Overbevisning om Aksens Sejr. Endvidere omtalte Lassen den omsiggribende Sabotage og Terror herhjemme der er en direkte Følge af Forræderen Christmas Møllers Hetzpropaganda.⁷³ Syssellederen kom derefter ind paa Stillingen in-

I december 1943 sendte National-Socialisten denne nytårshilsen til partikammeraterne med en særlig hilsen til partifører Frits Clausen, der havde meldt sig til tysk krigstjeneste for at fortsætte kampen for Danmarks lykkelige fremtid som nationalsocialistisk stat. Tegning af Gudmund Hentze i National-Socialisten 30.12.1943. Benævnelserne »Sollum og Barvid Syssel« er en fejl, der skyldes tegneren.

denfor Partiet og Faren ved at være Medlem af DNSAP herunder nævntes Truslen om Sprængning af Sysselkontoret. Derefter omtalte Lassen den Udrensning der havde fundet Sted indenfor den øverste Ledelse og mente at de Krav vi har stillet til Theofilus Larsen saa at sige var opfyldt det gjaldt baade Fritagelsen for Lederhverv for Bryldeerne, Wodschov, Langgaard Nielsen, og Thomsens («Tykke Tom») Medlemskab der var stillet i Bero.⁷⁴ Endvidere var Chauffør Johs. Petersen afskediget som Chauffør for Partiføreren⁷⁵ og Boldt var bleven Medlem af Partiraadet ligesom der var afholdt en Slags Storraadmøde i Randers d. 28.1.44.⁷⁶

Mødet i Randers blev omtalt og Lassen gjorde rede for Mødets Forløb.

Syssellederen kom derefter ind paa Ejendomsforholdene vedr. Sysselkontoret.

Sysselafdelingsleder Skøtt gjorde Rede for Økonomien i Syslet og omtalte Salget af Kontorets Ejendom, der vandt Enstemmig Tilslutning fra samtlige Ledere der alle fandt den trufne Ordning absolut rigtig og forsvarlig.

Herredsleder Boldt udtalte at vi skulde helst kunde klare os uden Tilskud fra anden Side hvis ikke foreslog han at hæve Kontingentet.

Under Syssellederens Omtale af Mødet i Randers refererede han hvad Theofilus Larsen havde sagt om Fritagelsen for Lederhverv vedr. de før omtalte Ledere i København og senere Slettelsen af Wodschov. Larsen udtalte i Randers at Fritagelsen af nævnte Ledere havde medført at Partiets Kurs var steget med 50% i Berlin og efter Slettelsen af Wodschov var Kursen steget med 100%.

Til slut opfordrede Syssellederen alle til at gøre sit baade for Parti og Ide i det kommende Aar.

Den 22.4.44 afholdtes der Møde paa det nye Sysselkontor. Følgende var mødt: Sysselleder Johan Lassen Stabsleder Theofilus Larsen, Sysselafld. H. Westergaard, Sysselafld. Paul Skøtt, Herredslederne H. Kylling, J. Feddersen, Chr. Beck, Emil Friis, C. Schultz, Hans Friis, Peter Christensen, A. Andersen og Chr. Clausen samt Sysselgrld. Johan Christiansen. Først blev de nye Kontorlokaler beset og alle udtalte deres Tilfredshed med disse i enhver Henseende. Derefter blev det egentlige Møde afholdt hos P. Skøtt privat.

Sysselleder Johan Lassen aabnede Mødet og omtalte Indflytningen i de nye Lokaler og gik derefter over til at omtale Mødet (Storraads-

mødet) i København d. 10.3.44: Paa dette Møde udtalte Landsleder C.O. Jørgensen at de Rygter der verserede om Partiføreren desværre ikke kunde afkræftes.⁷⁷ Joh. Lassen omtalte endvidere Dannelsen af Førerraadet og Suppleringen af Partiraadet.⁷⁸ Paa Mødet i København blev der diskuteret frem og tilbage angaaende Partiføreren. Der blev vedtaget at Rygterne ang. P.F. i Tyskland skulde undersøges.⁷⁹ Et Par af de tilstedeværende mente at det tjente til Partiførerens Undskyldning, at han havde været omgivet af daarlige Kammerater.

Sl. Johan Lassen mente at Føreren skulde være saa karakterfast, at han kunde staa selv og naar der forlanges af os at vi skal holde vor Sti ren, at da ogsaa Føreren gør det samme. Paa Mødet i København blev et Forslag fra Schalburgkorpset, der gik ud paa at der skulde dannes et Raad bestaaende af 1/3 af Schalburgkorpsets Repræsentanter og 2/3 af DNSAP's Repræsentanter, forkastet paa Grund af at en stor Del af Schalburgkorpsets Folk er Folk der er slettet af DNSAP.⁸⁰ Der blev da bestemt, at Schalburgkorpset tog sig af det militære og DNSAP af det politiske. Landsleder C.O. Jørgensen foreslog at Kammeraterne fra Fronten blev trukket Hjem og indsat i Korpset som Garanter for at den rette Linie holdtes.

Derefter omtalte Sysselleder Johan Lassen Mødet i København d. 14.4.44:

Paa dette Møde redegjorde Stabsleder Theofilus Larsen for sin Rejse til Berlin ang. Undersøgelsen af Partiførerens Forhold som bestemt paa sidste Møde i København. Larsen udtalte: Den første jeg traf var Major Ahrentoft der viste mig den kolde Skulder,⁸¹ derefter fik jeg en Samtale med Partiføreren der ikke resulterede i noget.

Efter at Johan Lassen havde haft Ordet redegjorde Stabsleder Larsen for de Samtaler han havde haft med Partiføreren da han var hjemme paa Orlov⁸² og hvor han havde bebrejdet Partiføreren, at han hovedsagelig havde opholdt sig hos de Folk som vi nylig havde slettet af Partiet som »Tykke Tom« og Bryldeerne. Dertil havde P.F. svaret, at det var for at sige disse Folk at han ikke havde sagt til Larsen – at naar han var rejst skulde de slettes. Larsen mente, at det saa ikke saa godt ud, hvilket vandt stærk Tilslutning fra de øvrige Deltagere i Mødet. Larsen kom derefter ind paa C.O. Jørgensens Samtale med Partiføreren under hans Orlov, hvor Partiføreren overfor C.O. Jørgensen ikke havde vist sig uvillig til at træde tilbage som Fører.

Derefter havde Johan Lassen igen Ordet og udtalte, at vi anerkender den Indsats som Partiføreren har gjort men vi kan ikke se bort fra

C.O. Jørgensen, medlem af DNSAP fra 1934, afsluttende den politiske karriere med at blive partiets sidste fører 20.2.1945. Gengivet efter C. Næsh Hendriksen (red.): Den danske Kamp.

den Karakterbrist han har og vi skal nu gøre vore Medlemmer bekendt med, at vi kommer til at se os om efter en anden Fører. Dette skal gøres saa lempeligt som muligt. Desuden vil den endelige Afgørelse sikkert snart følge. I Dag er Førerraadet den bestemmende Faktor med det fulde Ansvar. Johan Lassen udtalte, vi kæmper for DNSAP og det er det vore Kammerater paa Fronterne ogsaa kæmper for og vi har Ansvar overfor dem. Det er bedst at »Ukrudtet« bliver rykket op med Rod, vi maa have rene Linier, Ærlighed og Disciplin. Johan Lassen kom endvidere ind paa Oberst K.B. Martinsens Udtalelser paa Mødet i København d. 14.4.44, hvor denne paa Spørgsmaalet om han vilde konkurrere med DNSAP svarede »Nej«. Paa Spørgsmaalet om Gruppe 2 vilde optage politisk Virksomhed svarede Martinsen – »Det kan jeg ikke forhindre, men jeg vil ikke fremme det.« Martinsen indrømmede, at Muligheden for at Gruppe 2 kunde komme til at konkurrere med DNSAP var til Stede.⁸³ Der blev da truffet den Ordning, at Schalburgkorpset arbejder for sig og DNSAP for sig.⁸⁴ Derefter omtalte J. Lassen Sysselleder Holdings Besøg paa Ge-

sandtskabet, den 14.4.44 hvor han havde faaet samme Besked som J. Lassen, Boldt og M.N. Bruhn i sin Tid.⁸⁵

Derefter havde Herredsleder Chr. Beck ordet og foreslog en lempelig Ordning med Hensyn til Partiføreren.

Herredsleder H. Kylling foreslog det samme af Hensyn til Partiet og slog til Lyd for at der maatte skabes rene Linier af karakterfaste Ledere.

Herredsleder Jacob Feddersen udtalte bl.a. »Naar jeg kommer hjem vil mine Medlemmer have Besked og jeg lægger dem Kortene paa Bordet som de er. Jeg mener, at Partiføreren burde have sat de forskellige uheldige Ledere paa Plads, da han ellers ikke er sin Opgave voksen. Jeg kan ikke andet overfor Kammeraterne paa Østfronten. Jeg sætter min tillid til Adolf Hitler.« Feddersen foreslog C.O. Jørgensen som Fører.

Til Slut havde Sysselleder Johan Lassen Ordet og udtalte, at enhver af de her forsamlede Ledere maatte lægge Kortene paa Bordet som de mente var bedst i hvert enkelt tilfælde. Videre udtalte Syssellederen, at en Fører maa staa for de Fristelser han kommer ud for og i andre Lande er de national-socialistiske Førere anerkendt som f. Eks. Holland, Belgien og Norge og de har sikkert ogsaa været ude for Fristelser.⁸⁶

Mødet sluttede med en Appel fra Syssellederen om fortsat Kamp for vor Ide.

Den 29.7.1944 afholdtes der Møde paa Sysselkontoret. Følgende var mødt:

Stabsld. Theofilus Larsen, Sysselleder Johan Lassen, Sysselaflld. P. Skøtt og Herredsld. H. Friis, E. Friis, A. Andersen, H. Kylling, J. Boldt, C. Clausen, P. Christensen og J. Feddersen og Sysselgrpld. J. Christiansen.

Syssellederen aabnede Mødet og udtalte: Vi maa samles engang imellem for at drøfte de Ting der ligger for og for at holde os orienterede om hvad der foregaar. Sysselld. udtalte endvidere at Ejner Jørgensen sandsynligvis vilde danne et nyt Parti og dermed forsøge at skade sit gamle Parti saa meget som muligt.⁸⁷ Vi maa i gang med Afdelingsmøderne og Herredsld. maa kontrollere Arbejdet. Det der har været lader vi ligge.

Udtalelser af de tilstedeværende Herredsld ang. Stillingen i deres Herreder: (afkortet af P.S.)

- 1) Kylling: Der har været en Del Frafald og nogle er lidt sløje men jeg regner med at Resten bliver staaende.
- 2) E. Friis: Ingen Forandring. Det kniber med Mødelokaler. Holder vore Møder i private Hjem. Vi har ingen Fremgang, men dem der er staa fast.
- 3) A. Andersen: Møgeltønder er vort Smertensbarn der er gaet en Del Medlemmer og der gaar maaske flere. Noget lign. er Tilfældet i Tønder de staa afventende.
- 4) H. Friis: Ved Hjælp af Sysselkontoret har vi været højt oppe og er nu gennem Sladder kommen temmelig langt ned. Jeg tror vi har naaet Bunden. Der hvor National-Socialismen er saet gaar den ikke ud igen.
- 5) Chr. Clausen: Jeg siger meget det samme som Hans Friis, men her er det jo Hovedkontoret. Det bliver ikke bedre før der bliver skaa-ret rent af med Fortiden. Er ikke tilfreds med at Hr. og Fru Krogh stadig staa i Forbindelse med Fru D. Clausen og render med Sladder fra og til.⁸⁸
- 6) P. Christensen: Det gaar sløjt i de fleste Afdelinger. Den bedste Afdgl. er Faarhus, der konstant afholder Medlemsmøder. Felsted truede med at gaa fuldstændig, det er nu reddet idet Skøtt har været dernede og give en Redegørelse. Renkenæs og Graasten Afdgl. har lidt under Iver Møllers Agitation.⁸⁹ Leonhardt Jürgensen agiterer for Schalburgkorpset.

Derefter havde Joh. Lassen Ordet og udtalte at Forholdene paa Hovedkontoret maatte Theofilus Larsen ordne, som han mente var bedst.⁹⁰

Derefter havde J. Boldt Ordet og udtalte: For omtrent 1 Aar siden var vi ogsaa samlet paa Sysselkontoret og var da i Opposition til den daværende Ledelse. Det vi ønskede fjernet er fjernet. Nu maa vi til at bygge op. Jeg har den fulde Tillid og Tiltro til Førerraadet i Dag. C.O. Jørgensens og Larsen Stillinger er ikke til at misunde men jeg tror de har en ærlig Vilje til at arbejde for vort Parti.

Stillingen paa Fronterne har stor Indflydelse paa Medlemmerne. Jeg har været Talsmand for Afbrydelsen med Gesandtskabet naar de støtter Ejner Jørgensen økonomisk gennem Schalburgkorpset. Det skulde være en Selvfølge at DNSAP blev spurgt til Raads af Gesandtskabet, vi har kæmpet for den samme Ide i 10-12 Aar. Vi har altid holdt paa rene Linier men det er i det sidste Aars Tid det har været praktiseret. Hvis der ikke sker en Ændring fra Gesandtskabet

vil min Stilling, mit Staasted, være mellem dem og det danske Folk.

Sysselaftld. Skøtt havde Ordet til nogle organisatoriske Bemærkninger og opfordrede Herredsltd. til at gøre Brug af de Talere vi har tilligemed vort Tonefilmsanlæg. Skøtt udtalte endvidere ang. Forholdet med forskellige tyske Instanser at de jo meget ofte kommer til os for at få dette eller hint at vide.

Derefter havde Stabsleder Theofilus Larsen Ordet: Larsen omtalte det sidste Partiraadmøde hvor der var fuld Enighed om de behandlede Spørgsmaal. Det var Mening, at der skulde afholdes Førerting i September Maaned.⁹¹ Den nye Leder af »Germanische Sturmbann« var klar over, at der fra tysk Side var begaaet en hel Del Fejltagelser, for Eksp. med Hensyn til Schalburgkorpset.⁹² Best havde udtalt at han var færdig med Ejner Jørgensen og at det var ham forbudt at optage Medlemmer eller forhenværende Medlemmer af DNSAP i det nyoprettede Parti.⁹³ Endvidere omtalte Larsen et Møde som Arildskov havde talt ved i Varde Syssel, hvor A. havde udtalt, at de ikke ville have Ejner som Fører. Ved Ejner J Møde i Ringsted i forrige Uge var de 90% af Tilhørerne Schalburgfolk.

Efter at forskellige havde haft Ordet sluttede Sysselledere Mødet.-

Den 5. Novb. 44 afholdtes der igen Møde paa Sysselkontoret (ved Skøtt). Følgende var mødt:

Stabsld. Theofilus Larsen, Sysselld. Joh. Lassen, Sysselaftld. L. Westergaard og Sysselaftld. Paul Skøtt, Herredslederne Chr. Clausen, Hans Friis, Hans Kylling og A. Andersen.

Sysselld. indledede Mødet med at give en udenrigs og inderigs politisk Oversigt. Omtalte endvidere Snigmordene paa vore Kammerater. Sysselld. udtalte vi maa sørge for at Misstemningen og Mistilliden forsvinder.

Derefter indledte Chr. Clausen en Diskussion ang. forhv. Partifører Frits Clausen og Chauffør Johs. Petersens yderst uheldige Optræden særlig i Bovrup, en Optræden der skader Partiet meget.

Enden paa Diskussionen blev, at der enstemmigt vedtoges at rette Henvendelse til Førerraadet om at slette begge af Partiet og bekendtgøre det i Radioen,⁹⁴ samt endvidere rette Henvendelse paa kompetent Sted for at faa deres Virksomhed stoppet ved Vejle, der sætter dem i Stand til at holde deres Drikkegilder.⁹⁵ Flere ønskede Jes Asmussen slettet ogsaa.⁹⁶

Efter at forskelligt var bleven diskuteret redegjorde Herredsafde-

lingsleder Martha Skøtt for de afholdte Lazaretbesøg der vandt udelt Bifald og som blev karakteriseret som den vigtigste Opgave for K.M. for Tiden sammen med at sørge for at skaffe Pakker o. lign. til vore Frivillige.

Derefter afsluttede Sysselld. Mødet.

NOTER

1. Kim Furdal: Foreningsarkiver fra Sønderjyllands Amt og Sydslesvig, 1, 1998, s. 111.
2. Jørgen Klaus Jensen: En redegørelse for DNSAP's virksomhed i Sønderjylland 1930-1940 med særligt henblik på dets nationalpolitiske stilling. Upubl. speciale, Århus Universitet 1970, Martin Larsen: DNSAP i Aalborg 1931-1945. Upubl. speciale, Århus Universitet 2001, Peter Ramskov Andersen: Fynske revolutionære. De fynske nazister 1930-1945, 2004.
3. Martin Larsen: I hagekorsets skygge. De danske nazister i Aalborg 1931-45, Historie 2002, s. 396-437.
4. René Rasmussen: De danske nazister, Hans Schultz Hansen og Henrik Skov Kristensen (red.): Sønderjylland under krig og besættelse 1940-1945, 2003, s. 77-93.
5. DNSAP's Organisationsplan 1943, s. 16 havde forudset en afvigende struktur, idet herreds- eller distriktslederen stod over sysselafdelingslederen, mens DNSAP's Lommebog 1943 satte sysselafdelingslederen over herredslederen (Jfr. John T. Lauridsen: Dansk nazisme 1930-45 - og derefter, 2002, s. 159, 163), som det er tilfældet i Ellum og Barvid Syssel. Se den rækkefølge lederne opregnes i, især i det mødet 21. oktober citerede brev.
6. Han blev 1.11.1943 tildelt DNSAP's æresemblem. Hans Fallesen Kiil blev kendt i 1930'erne, da han blev sat ud af sin gård. DNSAP udgav en piece om sagen: Lorenz Christensen: Hans Fallesen Kiil som blev bastet og bundet. 1936.
7. Nov. 1937 blev L. Westergaard fritaget for hvervet som leder af Lø Herred og blev da afløst af Chr. Riggelsen (1740).
8. Gennemsnitsalderen ville stige, hvis herredsledergruppen før 1943 blev inddraget: Hans Fallesen Kiil (f. 1891), Hans Christensen (f. 1892), Lorentz Jacobsen (f. 1896), Iver Møller (f. 1890).
9. Det kan yderligere tilføjes, at herredets leder, August Varming, trods det meget høje partinummer, havde været opstillet til folketingsvalget for DNSAP i 1935 og fungerede fra sept. 1935 en tid som DNSAP's landssportsfører. Han var rimeligvis et genindmeldt partimedlem i 1941.
10. Kolding »herred« blev 23.10.1941 flyttet til Jelling og Almind Syssel.
11. Slettet af partiet 30.4.1943.
12. 1937 valgt for DNSAP i Bovrup ved kommunevalget.
13. Malene Djursaa: DNSAP. Danske nazister 1930-45, 1981, 1, s. 48f., Søren Eigaard: »Frø af ugræs«, 1981, s. 121f.
14. Beregnet på grundlag af Lauridsen 2002, tabel 21, idet hver leder kun er medtaget en gang, selv om han er leder i flere omgange eller i flere sysler.
15. De 13 var: P. Schiøler Pedersen (4.226), Hans Konradsen 40.2149), J.F. Koch (25.529), Johan Lassen (167), C.C. Steen-Rasmussen (11.012), V. Jørgensen, (4.095), Leo S. Mikkelsen (32.923), Aage Buchardi (20.276), Holger Johansen (36.102), Louis Nielsen (7.400), Harry Hansen (53.216), Frode Mor-

- tensen (32.923), Felix Lennholm (27.189).
16. SA- og NSU-stabene er ikke inddraget. Udarbejdet på grundlag af Lauridsen 2002 med tilføjelse af medlemsnumre.
  17. Lauridsen 2002, s. 277.
  18. SA-mytteriet i DNSAP i Odense i 1937 er et skoleeksempel herpå. »Mytteriet« er kun kort omtalt Lauridsen 2002, s. 523, men kan uddybes p.g.a. aktmaterialet, hvortil der er henvist sst.
  19. Pjecen aftrykt i Den Parlamentariske Kommissions Betænkning 10, 1949, s. 523-559.
  20. Herom sagen mod Wilfred Petersen m. fl. 25. afd. nr. 64/47 (Landsarkivet for Sjælland, Højesterets-tidende 1949, s. 1300f., Henning Poulsen: Besættelsesmagten og de danske nazister, 1970, s. 255.
  21. Lauridsen 2003a, tillæg 6.
  22. Lauridsen 2002, s. 512.
  23. Lauridsen 2002, s. 476, 526, Hans-Henrik Siig: De nationalsocialistiske Faggrupper, DNSAP's Arbejdsfront og Det Danske Arbejdsfællesskab. Upubl. speciale, Københavns Universitet 2001, s. 32-41.
  24. Lauridsen 2003, tillæg 8, 15.
  25. Lauridsen 2002, s. 490, 510. Spørgsmålet kom også frem på førertinget 21.5.1944, hvor der blev redegjort for arvens størrelse og anvendelse (Frihedsmuseet, FM 23B, Referat af DNSAP's førerting 21.5.1944).
  26. Se H.C. Brylids brev, udateret, i Frits Clausen-sagen pk. 2 (Landsarkivet for Sjælland).
  27. Der er også blevet fokuseret kraftigt på lederne i de nye danske partier i 1970'erne og 80'erne, ikke mindst Fremskridtspartiet.
  28. Se f. eks. Peter Hüttenberger: Der Gauleiter. Studie zum Wandel des Machtgefüges in der NSADP, Stuttgart 1969 og sammes: Nationalsozialistische Polykratie, Geschichte und Gesellschaft 2, 1976, s. 417-442.
  29. Tillige var Niels Bjert arkivar. Pr. 1.9.1942 var det kvindelige personale ved hovedkontoret i Bovrup: Meta Eskildsen, Mabel Hansine Petersen, Dorothea Friis og Else Brunøe. De var naturligvis alle partimedlemmer, Dorothea Friis tillige en meget aktiv leder af Kvindegrupperne, mens Else Brunøe givetvis bl.a. havde en ikke ubetydelig kvalifikation i at være datter af en dansk nazismens og antisemitismes forløbere, lærer Hans Peter Brunøe (jfr. Lauridsen 2002, s. 481f.).
  30. Larsen opgav selv både 1930 og 1932, men det kan p.g.a. medlemsnummeret ikke have været så tidligt.
  31. Straffesag mod Theofilus Hansen Larsen, Københavns Byret 21. Afd. 205/1947 (Landsarkivet for Sjælland). Her bl.a. levnedbeskrivelse 7.5.1946.
  32. Fædrelandet var tysk ejendom fra 1941, National-Socialisten fik underskudsgaranti og blev begavet med talrige tyskbetalte annoncer.
  33. John T. Lauridsen: En storm i et meget lille glas vand. »Problemet« Frits Clausen og Werner Bests eliminering af DNSAP 1943-44. Historie 2003, s. 351f. (herefter cit. Lauridsen 2003b).
  34. Fædrelandet den 15.5., 18.7. og 10.8.1943.
  35. Fædrelandet 1.10.1943.
  36. Lauridsen 2002, s. 516. En anden sådan type, der rykkede frem som partileder 1941, var P. Hoffmann-Madsen. Det er karakteristisk, at de to stort set undgik kompetencestridigheder, selv om de begge beskæftigede sig med partiorganisationen. Th. Larsen var den overordnede, han varetog gennem DNSAP's hovedkontor partiets organisatoriske arbejde, mens Hoffmann-Madsen skulle fremme det organisatoriske arbejde inden for syserne og var ansvarlig for de organisatoriske enheders indbyrdes arbejde.
  37. Th. Larsens levnedbeskrivelse 7.5.1946 i straffesagen mod ham.
  38. Best nævner dette på Frits Clausens negativside (Lauridsen 2003a, tillæg 9).

39. Af Th. Larsens breve til et parti-medlem 23.10., til G. Hilsgaard 29.11.1943 og til Hans Jensen samme dag fremgår det, at han ikke havde slået døren op for Schalburgkorpset, men forholdt sig afventende (breve ved straffesagen mod ham). Jfr. Lauridsen 2003b, s. 364 og Th. Larsens levnedserbetning 5.6.1946.
40. Jfr. Aage Trommer: Modstandsarbejde i nærbillede, 1973, s. 209, 360. Likvideringer var planlagt inden for syslets område, men blev ikke gennemført.
41. Der ligger et brev i sagen mod Th. Larsen til Helge Bangsted 1943, hvor spørgsmålet er på dagsordenen.
42. Organisatorisk Meddelelse nr. 3, 1944.
43. Lauridsen 2003b, s. 369.
44. Lauridsen 2003b, s. 377f.
45. Eks. af partibefaling 3, 15.4.1944 i bl.a. straffesagen mod Th. Larsen. Jfr. Lauridsen 2003b, s. 377.
46. Se Partibefaling 4, 5 og 6, alle 5.5.1944.
47. Lauridsen 2003b, s. 382.
48. Begge referater er i Frihedsmuseet, FM 23B. De forventes trykt i John T. Lauridsen: Hagekors over Danmark. 2006.
49. Denne flisefabrik var genstand for en del mytologisering i den illegale presse og den danske presse i Sverige, se Information 6.12.1944 og Danskeren april 1945. Endvidere i dele af efterkrigspressen, f.eks. Tidens Tegn 26, 1945, s. 21 (DNSAP's Spidser som Værnemagere).
50. Eksklusionsdokumentet er gengivet af Børge Outze: Vore hjemlige Nazister. Vilh. la Cour (red.): Danmark under Besættelsen. 2, 1947, s. 477. Da Th. Larsen efter besættelsen skulle forklare Frits Clausens eksklusion, begrundede han det med, at Frits Clausen fortsat knyttede sig tæt til brd. Bryld og lyttede til dem.
51. Information 6.12.1944, hvorfra nyheden spredtes.
52. National-Socialisten 29.12.1944 og 2.3.1945. I arkivet for Politiajudanten for Sønderjylland er der næsten intet vedr. DNSAP for de sidste besættelsesår.
53. Lauridsen 2003b, s. 388–390.
54. Arkivdannelsen i Bovrup-arkivet 1943–45 er kun en skygge af sig selv i forhold til de foregående år. Det var pengemidlerne og aktiviteten også.
55. Brevet er i straffesagen mod Th. Larsen.
56. Lauridsen 2002, s. 476, 516. Th. Larsen blev benådet 30.8.1949.
57. Min overskrift, JTL.
58. Johan Lassen blev sysselleder 5.10.1943.
59. Jes Asmussen var sysselleder i El-lum og Barvid Syssel fra maj 1938. Under besættelsen blev han som en del andre partipionerer professionel partifunktionær.
60. NSU blev ved partibefaling nr. 10, 10.9.1943 udskilt fra DNSAP.
61. Poul Sommer var ved denne tid igen medlem af DNSAP og stod et par måneder som leder af Schalburgkorpset.
62. Det stemmer ikke. Johs. Boldt var ikke til stede.
63. Storrådet var et partiorgan bestående af syssellederne, stabslederne og landslederne. Det havde ikke været indkaldt siden begyndelsen af 1941.
64. Chr. Junior blev 15.9.1943 fritaget for hvervet som formand for partidomstolen, men blev ikke officielt meddelt som udtrådt af partiet, hvad han dog gjorde.
65. Den manglende revision var et kritikpunkt, som Ejnar Jørgensen adskillige gange vendte tilbage til. Det gav anledning til spekulationer og rygter.
66. Svend Wodschow blev 30.11.1943 fritaget for alle lederhverv og 10.1.1944 slettet af partiet.
67. A. Langgaard Nilsen blev den 30.11.1943 fritaget for alle lederhverv.
68. Ejnar Jørgensen trådte tilbage som sysselleder april 1943 i forbindelse med, at han blev medlem af Folketinget. I juni 1943 blev han udnævnt til stabsleder.

69. Kaptajnløjtnant Erik Østergaard Petersen var involveret i forhandlingerne med Schalburgkorpset. Han blev likvideret i København 20.12.1943.
70. NSU vendte først tilbage til DNSAP 15.3.1945.
71. Der kan kun have været tale om en intention eller ønsketænkning fra Th. Larsens side. Schalburgkorpset var interesseret i en opslugning af DNSAP's medlemmer.
72. Stormfanen var NSU's blad, mens Paa godt Dansk blev udgivet for tyske penge af den til Schalburgkorpset knyttede Arent Lemvigh-Müller og var en tydelig konkurrent til DNSAP's Maanedes-Breve.
73. Det var gået ud over mange DNSAP-medlemmer i efteråret 1943, adskillige var døde eller såret (se National-Socialisten 4.2.1944, s. 10), og lige før årsskiftet havde attentatet på den konservative Ole Bjørn Kraft vakt voldsom offentlig røre.
74. Brødrene Bryld blev fritaget for alle lederhverv 30.11.1943 og slettet af partiet 11.3.1944 sammen med Aage Thomsen.
75. Johannes Petersen var ikke som krævet blevet slettet af partiet, men kun afskediget som chauffør.
76. Der var ikke tale om et storrådsmøde i Randers.
77. Rygterne fortalte, at Frits Clausen i fuldskab havde forsøgt voldtægt mod en sygeplejerske på et lazaret i Minsk.
78. Førerrådet dannet 11.3.1944 kom til at bestå af Th. Larsen, C.O. Jørgensen og Holger Johansen, mens partirådet forud var blevet udvidet med Johs. Boldt og Ejnar Jørgensen.
79. Th. Larsen og C.O. Jørgensen skulle i den anledning have haft foretræde hos Werner Best for at få tilladelse til at opsøge Frits Clausen, et møde der er blevet henlagt til 17.1.1944 (Straffesagen mod Th. Larsen med henvisning til Bests kalender den pågældende dag). Dette møde kan tidligst have fundet sted et stykke tid ind i februar.
80. De medlemmer, der havde tilsluttet sig Schalburgkorpset siden april 1943 blev slettet af DNSAP.
81. Orla Holger Arentoft, kaptajn, medlem af DNSAP og frivillig i tysk krigstjeneste.
82. Frits Clausen var af SS-Hauptamt bevilget en kort orlov i dagene omkring 1. april 1944 for at han kunne søge at rense sig for beskyldningerne rejst via de ovenfor omtalte rygter.
83. Med gruppe 2 mentes den særlige afdeling, hvori medlemmer af DNSAP kunne indtræde.
84. En DNSAP-beslutning af 15. april 1944, der ikke kunne trykkes i ledermeddelelserne, men kun sendtes til lederne mangfoldiggjort.
85. Holger Holding var sysselleder i Varde syssel. Hvis han havde fået samme besked på alle punkter, som de andre i oktober 1943, er det udtryk for en fortsat undertrykkelse af de reelle modsætninger. Såvel i oktober 1943 som april 1944 var der mere end divergenser mellem besættelsesmagten (Best) og Frits Clausen.
86. Hvilken form for anerkendelse Johan Lassen hentyder til, lader sig ikke afgøre.
87. Begge formodninger viste sig at holde stik.
88. Johannes Krøgh (Christiansen) var som ovenfor nævnt ansat ved hovedkontoret i Bovrup og tillige nær ven af familien Clausen.
89. Den frafaldne herredsleder Iver Møller vendte sig stærkt mod sit tidligere parti.
90. Her lægges der op til, hvad herredsleder Chr. Clausen lige havde ønsket, at der blev skåret rent af med fortiden, så var det blot om at finde en anledning.
91. Der foreligger ikke oplysninger om, at et sådant blev afholdt.
92. Germanische Sturmabteilung Dänemark hvervede danske arbejdere i Tyskland (Niels Alkil (red.): Besættelsestidens Fakta. 1, 1945, s. 787f.).
93. Der er ikke belæg for, at Werner Best skulle have forbudt Ejnar Jørgensen at optage medlemmer af

- DNSAP i det nyoprettede Dansk National Samling.
94. De to blev slettet af partiet, Frits Clausen den 22.11.1944. Det blev ikke meddelt i radioen, men ønsket er det bedste bevis for, at slettelsen ikke blot var et lokalt anliggende, men et landspolitisk signal. Frits Clausen var nu en del af den fortid, som DNSAP lagde bag sig.
95. Med kompetent side må menes besættelsesmagten. Det var på et fremskredent tidspunkt at ty til denne instans for at få noget så tilsyneladende bagatelagtigt bragt til ophør, at der rimeligvis lå andet og mere bag. Det kunne være et politisk signal om, at man lagde stor afstand til Frits Clausen og også hans tidligere meritter. Frits Clausen drev en tid sammen med sin tidligere chauffør en flisefabrik nær Vejle.
96. Jes Asmussen blev også beskyldt for drukkenskab, men tillige holdt han fast ved venskabet med Frits Clausen, hvilket måske har vejet lige så meget eller tungere. Asmussen var den sidste, der indskrev sig i familien Clausens gæstebog efteråret 1944 (gæstebogen er i privateje).

SIFU på Nordals

Lærerafskedigelserne ved Nordborg Skole i 1920'erne

af ERIK NØRR

I perioder med faldende børnetal eller med stor arbejdsløshed blandt lærerne har afskedigelsesprincipperne været et omstridt spørgsmål både i pædagogiske kredse og i den offentlige debat. Specielt intens var diskussionen i 1980'erne og 1990'erne. Spørgsmålet var, om man skulle afskedige efter det såkaldte SIFU-princip (Sidst Ind - Først Ud) eller benytte andre mere eller mindre subjektive principper. Men synspunkterne i den daværende debat var på ingen måde nye. Nøjagtig samme diskussion havde man haft på Nordals allerede i 1920'erne, da elevtallet af forskellige årsager faldt drastisk. Også her var spørgsmålet, om man skulle benytte SIFU-princippet, eller om man skulle benytte skønspincippet og tage hensyn til faglige og personlige forhold.

Da de små fødselsårsgange var på vej ind i skolesystemet i slutningen af 1980'erne og i begyndelsen af 1990'erne, betød det, at en lang række lærere kunne se deres ansættelse truet. Danmarks Lærerforening fastholdt igennem 1980'erne SIFU som det eneste mulige objektive kriterium. Ved indskrænkninger i lærerkorpset skulle man først afskedige vikarer og timelærere og derefter fortsætte med de sidst ansatte faste lærere. Endnu på et møde i februar 1991 fastholdt lærerforeningens hovedbestyrelse synspunktet over for et krav fra Danmarks Skolelederforening og Skoledirektørforeningen om at ophæve SIFU-princippet.

Men snart blev princippet eneherkende stilling truet. I løbet af 1991 bølgede debatten frem og tilbage. På et møde for de yngre lærere i København, som jo tilhørte den gruppe, der blev særlig ramt af SIFU, fremhævede en debatdeltager, at SIFU var noget, som særlig favoriserede de ældre tjenestemandsansatte lærere fremfor de yngre lærere. SIFU tog ikke hensyn til, om den pågældende var klasselærer, skulle føre elever op til afsluttende prøver, eller noget som helst pædagogisk hensyn. Han ville foretrække, at skolebestyrelserne og skolelederne skulle foretage en bedømmelse af lærerne, før man skred til afskedigelse. En anden deltager i debatten var ikke helt enig. Selv om

der blandt lærerne kunne være en umulius, en alkoholiker eller en Karl Smart, som det kunne være rimeligt at bedømme til afskedigelse, så ville han alligevel fastholde SIFU-princippet, da det var lettere for en afskediget lærer at forklare sin situation med, at han var den sidst ansatte, end med at han var den dårligste lærer. Der blev også i bladet *Folkeskolen* fremsat det synspunkt, at det mest retfærdige afskedigelsesprincip ville være at trække lod.

I løbet af sommeren og efteråret 1991 ændrede Danmarks Lærerforening sin hidtidige entydige fastholdelse af sidst ind – først ud. Dette skyldtes både en artikel af ombudsmandens konsulent Jon Andersen i *Ugeskrift for Retsvæsen* om, at SIFU-princippet var retsstridigt, hvis det blev håndhævet for håndfast, og konstateringen af, at man lokalt flere steder i afskedigelsessager havde afvejet fra SIFU efter en konkret helhedsvurdering af faglige og pædagogiske hensyn. Det kunne f.eks. ske, når det drejede sig om skolens eneste musiklærer, om en tosproget indvandrerlærer, en lærer, der havde taget et specialkursus, f.eks. målrettet en døv elev o.l. Lærerforeningen var sikkert også påvirket af sommerens offentlige debat, der bl.a. fremhævede, at SIFU-princippet var »de ældre læreres sammenrotning mod de yngre«, og en »forgubning« af hele folkeskolen. På hovedbestyrelsens møde i oktober 1991 vedtog foreningen derfor, at der fremtidig ved afskedigelser både skulle tages hensyn til anciennitet og til faglig dækning af undervisningen og særlige personlige forhold. SIFU skulle altså fremtidig kombineres med et skøn, og kompetencen skulle lægges ud lokalt. I fremtiden skulle der i de enkelte sager i langt højere grad tages de fornødne faglige og personlige hensyn, men alt andet lige skulle ancienniteten fastholdes som den udslaggivende faktor, i hvert fald hvis det stod til lærerforeningen. Skønsprincippet ville kræve, at de kommunale arbejdsgivere og skolelederne var deres opgaver voksne. Det drejede sig ikke kun om afskedigelsespolitik men i høj grad også om personalepolitik.¹

Den samme diskussion havde man haft på Nordals allerede i 1920'erne, da elevtallet af forskellige årsager faldt dramatisk. Også her var spørgsmålet, om man skulle benytte SIFU-princippet eller skønsprincippet og tage hensyn til faglige og personlige forhold. Sagen om lærerafskedigelserne i Nordborg er også et eksempel på, hvor galt det kan gå, når afskedigelsesprincipperne ikke meldes ordentligt ud. Resultatet bliver en dårlig personalepolitik, som får indflydelse på skolelederens og lærernes forhold i mange år. Sagen giver desuden

et indblik i skolevæsenets organisering på Nordals efter Genforeningen, en historie, som ikke hidtil er beskrevet. Nordborg fik i 1920 et købstadsordnet skolevæsen, som gav børnene på hele Nordals adgang til mellemskole og realklasse, men med 1920'ernes store nedgang i elevtallet blev det sværere og sværere at opretholde eksamensskolen og de mange lærere. I det følgende skal afskedigelsesagen ved Nordborg Skole gennemgås. Der vil særligt blive lagt vægt på at undersøge fordele og ulemper ved de foreslåede afskedigelsesprincipper.

Skolevæsenet på Nordals i første halvdel af 1920'erne

Ved Genforeningen fandtes der i Nordborg en kommuneskole, som var fælles for flækken Nordborg (Nørborg) og for Pøl Kommune, og en privat realskole. Der eksisterede et skoleforbund mellem de to kommuner, som fortsatte efter overgangen til dansk skole. Da der var et betydeligt tysk mindretal i Nordborg Flække, blev der i første omgang oprettet en tysk særklasse og senere en tysk kommuneskoleafdeling med to klasser, som blev undervist af en lærer og en lærerinde.²

Den nye kommuneskole fik sit grundlag i skoleplanen af 28. marts 1921. Heri blev det fastslået, at skolevæsenet var købstadsordnet, og at skolen skulle ledes af en kongelig udnævnt overlærer. Skolevæsenet i Nordborg-Pøl Skoleforbund skulle bestå af en folkeskole med syv klassetrin og en fireårig mellemskole med tilhørende realklasse, som afløste den hidtidige private realskole. Det blev også i skoleplanen nævnt, at lærerkorpset for tiden ud over overlæreren bestod af fire fastansatte lærere, to fastansatte lærerinder, to konstituerede lærere og to vikarer. Alle lærere og lærerinder var pligtige til at undervise i den skoleafdeling, i de fag og på de tidspunkter, som skolekommissionen efter indstilling fra overlæreren bestemte. Overlæreren skulle undervise 18 timer om ugen, de øvrige lærere 36 timer.

I løbet af 1920-21 blev de nye lærere ved Nordborg Skole udpeget. Ifølge den sønderjyske skoleordning havde både skolekommissionen, skoledirektionen og Undervisningsministeriet indflydelse på udnævnelsen.³ Af lærerne fra den tyske tid havde nogle fået stilling syd for den nye grænse, medens en enkelt var faldet i krigen.⁴ To af lærerne fik tilbud om at forsætte efter Genforeningen, nemlig Christen Hansen Christensen og H. H. Buchard, men sidstnævnte endte med at foretrække en stilling i Itzehoe. Af hensyn til udviklingen i slutningen

af 1920'erne nævnes lærerne i oversigten nedenfor i den rækkefølge, de blev udnævnt og med anførelse af deres tjenestealder. Den første, der blev ansat, var overlærer Jørgen Ravn, som tidligere havde været forstander for Hejls Efterskole. Han blev ansat den 1. oktober 1920. En måned senere blev en række lærere ansat, og i de følgende år yderligere nogle:

Ansættelser ved Nordborg Skole oktober-november 1920

- 1) Overlærer Jørgen Ravn (f. 1871), Gedved Seminarium 1894, overlærer 1. oktober 1920, kgl. udnævnelse 1. september 1921
- 2) Lærer Søren D. Wolff (f. 1886), Ranum Seminarium 1911, tjenestealder 1914
- 3) Lærer Johannes I. Bøgner (f. 1895), Skårup Seminarium 1916, tjenestealder 1916
- 4) Lærer Ejnar H.H. Kaae (f. 1887), Ranum Seminarium 1911, tjenestealder 1911

Billedet viser Nordborg Skoles tredje mellemskoleklasse i skoleåret 1920/21. På bageste række findes skolens samlede lærerkorps. Lærerne er fra venstre: S.D. Wolff, Johannes Bøgner, Chr. Svenstrup Frederiksen, Ejnar Kaae, Christen Hansen Christensen, H.B. Dixen og Astrid Juel Frederiksen. Yderst til venstre i midterste række ses skolelederen, overlærer Jørgen Ravn. 11 af eleverne aflagde mellemskoleeksamen i 1922 som privatister, da skolen endnu ikke havde eksamensret. Foto: Nordborg Lokalhistoriske Arkiv.

- 5) Lærer Christen Hansen Christensen (f. 1888), tysk læreruddannelse Haderslev 1888, tjenestealder 1912
- 6) Lærer Chr. Svenstrup Frederiksen (f. 1896), Silkeborg Seminarium 1917, tjenestealder 1920
- 7) H. B. Dixen (f. 1895), Ribe Seminarium 1917, konstitueret i Nordborg 1920.

Senere ansættelser

- 8) Lærerinde Astrid Juel Frederiksen (1874-1932), cand.mag. i engelsk, ansat i Nordborg 1. december 1920
- 9) Lærerinde Mette Kirstine Kristensen (1897-1991), Ribe Seminarium 1918, ansat i Nordborg 1. juli 1921
- 10) Lærer Christen Helge Laursen (f. 1896), Silkeborg Seminarium 1919, ansat i Nordborg 1. oktober 1921 (nyt embede)
- 11) Forskolelærerinde Dorothea Hansen (f. 1886), Varde Forskoleseminarium 1910, ansat i Nordborg 1. juni 1923 (nyt embede)

I 1924 blev lærerinde A. Juel Frederiksen afskediget på grund af svagelighed, og hendes embede blev omdannet til et lærerembede, bl.a. fordi det ville være vanskeligt at skaffe en lærerinde, der kunne undervise i engelsk og matematik.⁵ I første omgang blev Thorvald Nielsen vikar i embedet, men fra april 1925 blev han fast ansat:

- 12) Lærer Thorvald Nielsen (f. 1899), Silkeborg Seminarium 1920, ansat i Nordborg 1. april 1925

Ud over de faste lærerkræfter havde skolen to vikarer, der fra 1920 og i de efterfølgende skoleår tilsammen underviste 36 timer ugentligt. Vikartimerne varetoges af Marie Hansen Christensen (f. 1879) og Rig-mor Wolff (f. 1890), som begge var gift med lærere ved skolen.

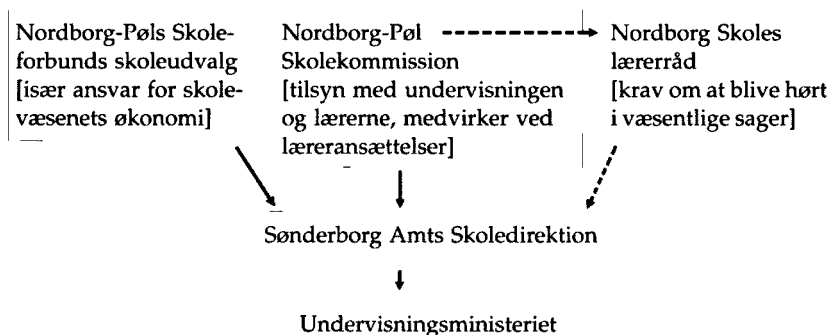
Det er også her nødvendigt at præsentere skolestyrets aktører, da disse kom til at spille en rolle i afskedigelsessagerne. På det lokale niveau var forholdene lidt afvigende fra andre steder på grund af skoleforbundet mellem Nordborg og Pøl. Skolekommissionen, som havde en central stilling i den sønderjyske skoleordning, var fælles for de to kommuner. Den bestod af syv medlemmer, hvoraf Pøl valgte de to. Ved skolekommissionsvalget i 1920 blev der valgt fem danske medlemmer og to tyske. Ved valget i april 1925 blev der kampvalg

med hele fire lister, da tyskerne fortsat krævede to mandater, og man fra dansk side kun ville tilbyde dem ét. Ud over den tyske liste opstilledes to danske lister fra Nordborg (den ene liste var imod eksamensafdelingen) og en særlig Pølliste. Resultatet blev, at tyskerne kun fik valgt et medlem, de to lister fra Nordborg henholdsvis tre og et mandat, og Pøllisten to.⁶ Formand for skolekommissionen blev apoteker Jul. Petersen.

Den anden lokale aktør, som især spillede en rolle på det økonomiske område, var Nordborg-Pøl Skoleforbunds skoleudvalg, der havde den samme myndighed, som andre steder var tillagt kommunalbestyrelsen.⁷ Skoleudvalget bestod da også udelukkende af kommunalbestyrelsesmedlemmer: fire udpeget af og blandt Nordborg byråd og tre udpeget af og blandt Pøl sogneråd.⁸ Da det var en købstadsordnet skole, havde lærerrådet også krav på at blive hørt i vigtigere sager.⁹

Sønderborg Amts Skoledirektion var krumtappen i skoletilsynet. Direktionen bestod af tre medlemmer. Amtsskolekonsulent Niels Jacob Nielsen var direktionens forretningsfører, og det var i reglen ham, der forberedte møderne og besvarede alle skrivelser, og han havde pligt til at komme på skolerne og kontrollere undervisningen og skolens forhold i øvrigt. Han mødte således i en række tilfælde uanmeldt op i Nordborg Skole.¹⁰ Ud over ham bestod direktionen af amtmand C. L. Lundbye og et medlem valgt af Sønderborg Amts Skoleråd. Indtil 1928 var det sparekassebestyrer Nis Nissen, Nordborg, og derefter sognefoged P.H. Bladt, Lysabild.

Oversigt over tilsynet med skolevæsenet i Nordborg

Ifølge de sønderjyske skolelove af 1920 og 1923 havde Undervisningsministeriet den afgørende indflydelse bl.a. på læreransættelser og på skole- og undervisningsplaner. Skolelederen og skolekommissionen måtte derfor forhandle alle forandringer vedrørende undervisningens fordeling på lærere, herunder vikardækningen, fag- og timefordelingen og meget andet både med skoledirektion og med ministeriet, før selv de mindste ændringer kunne iværksættes.

Den tyske skoleafdeling nedlægges

Som nævnt blev der i 1920 oprettet en tysk afdeling af kommuneskolen i Nordborg. Undervisningen blev varetaget af den tyskuddannede lærer Christen Hansen Christensen og hans kone Marie Hansen Christensen, som havde en tysk lærerindeuddannelse fra Slesvig. Efterhånden blev lærerkorpset ved de to afdelinger i nogen grad integreret, da man havde brug for lærer Hansen Christensen til at undervise i tysk i mellemskolen. Til gengæld blev gymnastikundervisningen for de tyske elever varetaget af en af de andre lærere.¹¹ Antallet af elever i den tyske afdeling blev til stadighed mindre: I oktober 1920 var der 69 elever, ved udgangen af 1921: 51, 1922: 50 og 1923: 37, hvilket i april 1924 yderligere var faldet til 34. En af årsagerne var, at de tyske forældre lod sig friste til at lade børnene optage i mellemskolen. Ifølge overlærer Ravn sørgede man af taktiske grunde for, at optagesprøven blev lettere for de tyske børn.

Fra tysk side så man ikke med glæde på denne udvikling. I første omgang blev der forsøgt med en tysk vandreskole, men i 1924 lykkedes det ved hjælp af rektor W. Koopmann, der var formand for den tyske skoleforening i Nordslesvig, og penge fra Tyskland at få oprettet en tysk privatskole i Nordborg, hvortil alle eleverne i den tyske skoleafdeling i oktober 1924 blev overført. Spørgsmålet var nu, hvilken indflydelse dette ville få på lærerkorpsets sammensætning. Det mest oplagte havde været enten at afskedige de to lærere, der varetog undervisningen i den tyske afdeling (hr. og fru Hansen Christensen) eller de to vikarer (fru Hansen Christensen og fru Wolff), men det ønskede hverken skolelederen eller skolekommissionen. Dette kom tydeligt til udtryk i den plan, som Nordborg-Pøl Skolekommission med tilslutning fra lærerrådet og skoleudvalget indsendte til skoledirektionen få dage efter, at de tyske elever havde forladt skolen.

Med nedlæggelsen af den tyske afdeling var der forsvundet 48 un-

Den tyske privatskole blev oprettet i 1924. Skolen fik i 1926 en ny bygning, opført ved arkitekt Schürer, Lübeck. Den blev placeret ved stien til Pøl. I 1926 havde skolen to klasser med i alt 29 elever og to lærere. I 1936 var børnetallet vokset til 53. Efter 1945 blev skolebygningen overtaget af den danske kommuneskole, og den blev under betegnelsen Søvangskolen anvendt til skolens mindste klasser. Foto i overborgmester Ernst Krachts fotoalbum. Archiv der Deutschen Volksgruppe in Nordschleswig, Apenrade.

dervisningstimer. Skolekommissionen foreslog at skaffe de 36 af disse ved at nedlægge det lærerembede, som H. B. Dixen siden 1920 havde været konstitueret i. Dixen var selv villig til at opgive pladsen. Her ved ville der fortsat blive 24 timer tilbage til de to vikarer. Fru Hansen Christensen var som tyskuddannet bedre til at undervise i tysk i folkeskoleklasserne end en danskuddannet lærer, selv om denne havde en tillægseksamen i tysk. Hvis hun fik tillagt 12 ugentlige timer, ville der også fortsat være 12 timer til fru Wolff, som havde udført »et dygtigt arbejde i skrivning og dansk« i de forløbne fire år.¹²

Både skoledirektionen og Undervisningsministeriet tilsluttede sig planen, men på foranledning af ministeriets pædagogiske konsulent, professor N.A. Larsen, udbad man sig en nærmere forklaring på, hvorfor de tyske elever pludselig havde forladt skolen. De tyske medlemmer af skolekommissionen tilkendegav som årsag til oprettelsen af den tyske privatskole, at man ønskede at undgå overflytningen af tyske børn til den danske skoleafdeling, men at de ikke havde troet,

at alle tyske børn ville blive udmeldt af folkeskolen. Overlærer Ravn, der også blev spurgt i sagen, mente ikke, at der havde været utilfredshed med undervisningen i den tyske afdeling, men at man tværtimod fra tysk side havde overvejet at tilbyde hr. og fru Hansen Christensen ansættelse i den tyske skole. Dette havde man dog opgivet, da lærer Hansen Christensen trods den tyske læreruddannelse var kendt som en god dansk mand. Det havde ifølge Ravn også betydning i sagen, at den aktive Koopmann havde lokket med første klasses lærerkræfter til privatskolen og rigelige pengemidler. Endelig kunne en tysksindet lærer være med til at støtte det tyske kulturliv ved at tage initiativ til tyske sammenkomster, møder og sangaftener.¹³

Undervisningsministeriet accepterede nedlæggelsen af den tyske folkeskoleafdeling. Der var jo ikke andet at gøre, da der slet ingen børn var tilbage. Også de nødvendige ændringer i skoleplanen, der var resultatet af den nye timefordeling, blev godkendt. Dog måtte fru Wolff og fru Hansen Christensen ikke betragtes som faste vikarer, »da sådanne overhovedet ikke må besørge faste timer«, men som en slags midlertidige timelærerinder, som udelukkende måtte betales af kommunen uden refusion fra staten.¹⁴

Nedlæggelsen af den tyske skoleafdeling kostede således en lærerstilling (lærer Dixens) ved Nordborg Skole, men det skulle ikke blive den sidste.

Stærkt faldende børnetal

Med nedlæggelsen af den tyske afdeling forsvandt der 35-40 børn fra Nordborg Skole, hvilket forstærkede den nedgang i elevtallet, som kunne forudses på grund af det ringe antal børn, der blev født under første verdenskrig. Skolemyndighederne var allerede på et tidligt tidspunkt bevidst om de kommende små årgange, selv om man skulle langt op i tyverne, før krigsbørnene kom til at præge skoleklasserne. Fænomenet var nemlig fælles for hele Sønderjylland,¹⁵ men i Nordborg fik det særlig stor betydning på grund af det i forvejen beskedne antal elever i mellem- og realskolen.

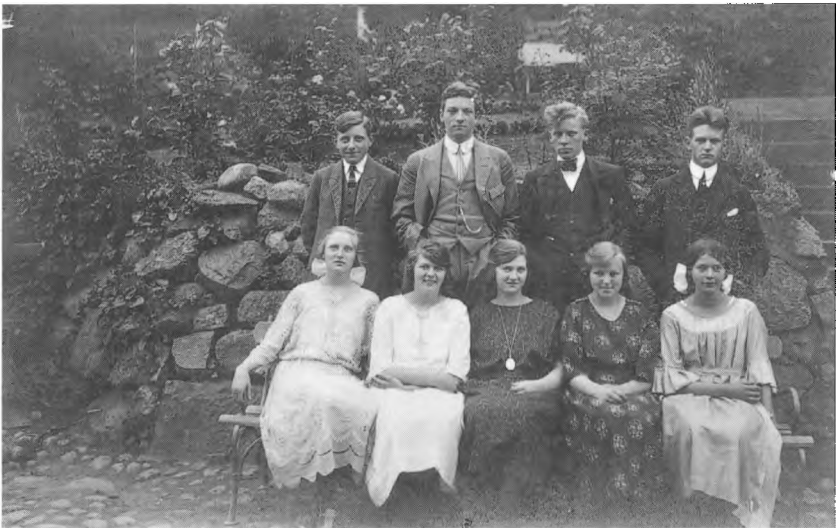
Antallet af døbte børn i Nordborg Sogn var i fireårsperioderne 1907-10 og 1911-14 sammenlagt henholdsvis 215 og 231. Tallet faldt for de følgende fire år, 1915-18, til næsten det halve, nemlig 119.¹⁶ Derefter steg børnefødslerne igen: tallene for 1919-22 og 1923-26 var i alt 158 og 167. Fødselstallet var således i 1920'erne betydeligt lavere

end før krigen, hvilket formentlig skyldtes, at en del unge mænd var faldet i krigen. Bemærk, at tallene ud over Nordborg og Pøl kommuner også omfatter Holm Kommune, som ikke hørte til skoleforbundet.

Medens der i 1921 var 299 børn i den danske afdeling og 51 børn i den tyske afdeling (i alt 350), faldt børnetallet i Nordborg Skole år for år gennem 1920'erne, hvilket fremgår af følgende tabel:

Skolebørn ved årets udgang	Dansk skoleafdeling	Tysk skoleafdeling	Tysk privatskole
1921	299	51	
1922	284	50	
1923	270	37	
1924	241		40
1925	215		36
1926	198		29
1927	189		31
1928	164		28
1929	162		29
1930	157		28

Først fra 1931/32 begyndte antallet af skolebørn at stige lidt igen.

Det første hold realister fra Nordborg Skole 1923. Ni ud af ti er med på billedet. De følgende år var antallet af dimittender lavere, hvilket betød, at udgifterne pr. realist steg betydeligt. Foto: Nordborg Lokalhistoriske Arkiv.

Ifølge indskrivningsprotokollen for Nordborg Skole, som er påbegyndt i 1924, blev der i hvert af årene 1924-26 kun indmeldt 14 nye elever, medens tallet i 1927 steg til 19 og de følgende år til mellem 21 og 28.¹⁷ Men følgerne af det lave fødselstal under krigen var langvarige, da der endnu i begyndelsen af 1930'erne var elever fra krigsårene på skolen.

Det lave optag af nye elever skabte store problemer for rekrutteringen til eksamensafdelingen. Det kunne forudses, at eksamensklasserne blev meget små, og at det ville blive økonomisk bekosteligt at opretholde mellem- og realskolen. Medens der i 1923 var over 80 elever i eksamensskolen, var der i 1930 kun 23 tilbage. Antallet af aflagte eksaminer i Nordborg Skole fremgår af de bevarede eksamensprotokoller:¹⁸

Eksamenstermin	Mellemskole-eksamen	Realeksamen
1922	11 (privatister)	
1923	8	10 (privatister)
1924	16	6
1925	14	6
1926	10	2
1927	17	5
1928	15	5
1929	9	8
1930	6	7
1931	6	5

Medens den etårige realklasse i alle årene kun havde et beskedent antal elever, var der i den fireårige mellemskole et noget større antal elever. Ud over dem, der tog eksamen, var der i de nederste mellemskoleklasser nogle, som gik ud af skolen ved udløbet af den skolepligtige alder. Mellem- og realskolen i Nordborg var ikke kun en overbygning for Nordborg og Pøl kommuner, men også for resten af Nordals. I årene 1923-27 bestod 65 elever mellemskoleeksamen, men af disse var kun de 37 fra skoleforbundet (heraf 29 fra Nordborg og 8 fra Pøl). Af de øvrige 28 var 10 fra Svenstrup, 8 fra Havnbjerg, 8 fra Oksbøl, 3 fra Egen og 1 fra Holm Kommune. I 1929 var der kun 9 elever, der bestod mellemskoleeksamen (disse elever var begyndt i 1. mellem i 1925), og de følgende år faldt tallet yderligere.

Det lavere børnetal resulterede naturligt i, at kommunerne ønskede

besparelser i udgifterne til skolevæsenet. I en del år blev der sparet på bygningsudgifterne. Bl.a. modsatte sognerådet i Pøl sig i 1923, at der blev opført en gymnastiksal,¹⁹ og ombygningerne af den tidligere tyske afdelings lokaler lod vente på sig. Men der var både i kommunalbestyrelserne og i befolkningen også ønsker om besparelser i lønudgifterne, som kun kunne gennemføres ved at sammenlægge skoleklasser eller ved at nedlægge eksamensafdelingen.

Den første lærerinde afskediges

Det første tegn på fremtidens nedskæringer viste sig i sommeren 1927, hvor der ved skemalægningen ikke blev plads til fru Wolff, der hidtil havde undervist 12 timer ugentligt. Da hun som ovenfor nævnt ikke blev betragtet som fast vikar, blev hun af Nordborg-Pøl Skoleforbund med to dages varsel opsagt til den 1. september.²⁰

Dette varsel ville hverken fru Wolff eller hendes mand finde sig i,

I 1923 fik Nordborg Skole efter særlig tilladelse fra Undervisningsministeriet mulighed for at ansætte forskolelærerinde Dorothea Hansen i et nyoprettet lærerindeembede. Dorothea Hansen, der havde eksamen fra Varde Forskoleseminarium, fik også gymnastiktimer i de større klasser. Da hun var uundværlig i begynderundervisningen, var hun en af de ganske få lærere, der ikke var afskedigelsestruet i skolens turbulente periode i slutningen af 1920'erne. I to generationer lærte frk. Hansen samtlige børn i Nordborg Skole at læse og regne. Foto: Nordborg Lokalhistoriske Arkiv.

og lærer Wolff klagede på hendes vegne til skoledirektionen og forlangte en opsigelsesfrist på tre måneder. Efter en længere principiel overvejelse fandt ministeriet, at hun trods sine kun 12 ugentlige timer siden 1920 havde haft en tilknytning til Nordborg Skole af »en så fast karakter«, at hun kunne kræve en tre måneders opsigelsesfrist.²¹ Der er ingen tvivl om, at denne sag lagde en brik til det modsætningsforhold, som lærer Wolff fik til dele af skolestyret, og som skulle få stor betydning i de følgende år.

De sparede tolv timer var langt fra nok, da elevtallet i det følgende skoleår så ud til at falde på ny. Efterhånden stod mellem- og realskoleafdelingen i akut fare for at blive lukket både på grund af mangel på elever og af økonomiske grunde. Hverken overlærer Jørgen Ravn eller amtsskolekonsulent Niels Jacob Nielsen ønskede eksamensskolen lukket, da den både af nationale og pædagogiske grunde havde stor betydning for hele Nordals. Ideen opstod da om kun at oprette en mellemklasse hvert andet år, hvilket ville betyde et større elevtal i klasserne og samtidig give besparelser, da det blev muligt at undvære nogle lærere.²² Denne løsning vandt også tilslutning både hos skolekommissionen og skoleudvalget. Nordborg-Pøl Skolekommission indsendte den 11. maj 1928 med støtte fra skoleudvalget en plan med en detaljeret redegørelse til Undervisningsministeriet. Planen bestod af fire forslag:

- at der fremover kun skulle oprettes en første mellem hvert andet år (dog kunne der også i de mellemliggende år oprettes klasser, hvis der meldte sig mindst 15 elever);
- at der efterhånden skulle nedlægges to lærerembeder og ét lærerindeembede;
- at lærerindeembedet skulle nedlægges først;
- at lærerinde Kirstine Kristensen²³ skulle afskediges fra 1. september 1928.

Skolekommissionen begrundede planen med den stadig mindre indtægt, som kommunen fik fra forældrebetalingen i eksamensskolen, det ringe antal fødsler under krigen og de dårlige økonomiske tider i almindelighed. En opgørelse af elevtallet viste, at det var faldet fra 350 i 1920 til nu 185, og elevtallet i eksamensafdelingen var ganske lavt, som den medsendte tabel tydeligt viste.

Børnetallet i Nordborg Skole 1. maj 1928

Klasse	Antal elever
Realklassen	5
IV mellem	15
III mellem	10
II mellem	9
I mellem	9
7. Folkeskoleklasse	23
6. F.	13
5. F.	15
4. F.	20
3. F.	16
2. F.	26
1. F.	24
Elever i alt	185

Den foreslåede ordning ville opretholde mellemskolen i indskrænket form, og det ville derfor uden større problemer være muligt at genoprette den i fuldt omfang, når elevtallet igen om 6-7 år ville stige. Skolekommissionen fandt det vigtigt, at befolkningen på den nordlige halvdel af Als havde adgang til mellemskolen, da benyttelsen af Sønderborg Statskole og den kommunale mellem- og realskole i Sønderborg var forbundet med en besværlig jernbanerejse på indtil fire mil (30 kilometer).

Skolekommissionen fandt det nødvendigt i første omgang at afskedige en lærerinde, da lærerne alle var faglærere, som bestred et hovedfag i mellem- og realskolen, og derfor ikke uden videre kunne undværes. Kirstine Kristensen blev indstillet til afsked, da skolen heller ikke kunne undvære de to øvrige kvindelige lærerkræfter. Dorothea Hansen var fast småbørnslærerinde, og hun kunne som tidligere gymnastiklærerinde overtage timerne i frk. Kristensens særlige fag, som var gymnastik. D. Hansen havde desuden en højere tjenestealder. Vikaren Marie Hansen Christensen kunne ikke erstattes i tyskundervisningen, og derfor måtte hun også blive på skolen.²⁴

Kirstine Kristensen var imidlertid ikke til sinds blot at forsvinde fra skolen, men klagede til Undervisningsministeriet. Hun fremhævede, at det af »rent skolemæssige grunde« var uforsvarligt at nedlægge hendes embede, da hun havde årskursus i gymnastik og derfor var

særligt kvalificeret i dette fag. Det var uheldigt, at gymnastiktimerne i de ældre klasser skulle overgå til hendes kollega Dorothea Hansen, der som forskolelærerinde kun var særligt uddannet til at undervise i de mindste klasser. I stedet for at nedlægge et fast embede kunne man skaffe pengene ved dels at afskedige vikaren, fru Hansen Christensen, og dels ved at erstatte ekstrabetalingen til lærere, der underviste i IV mellem og i realklassen, med timerreduktion. Det samme kunne ske med den ekstrabetaling, som den lærer, der havde hvervet som kirkesanger, modtog.²⁵

Før Kirstine Kristensens skrivelse nåede ministeriet, tog skolekommissionens formand i nogen grad luften ud af klagen. Hvis skolen skulle beholde lærerinden, måtte der i stedet afskediges en fast lærer yderligere, og dette ville give faglige vanskeligheder i mellem- og realskolen. Desuden fremhævede han, at frk. Kristensen af disciplinære grunde ikke kunne anvendes i de almindelige skolefag ud over tredje folkeskoleklasse.²⁶ Kirstine Kristensen fik heller ikke helhjertet støtte fra amtsskolekonsulent og skoledirektion, der var enige med skolekommissionen. Amtsskolekonsulenten betegnede frk. Kristensen som »en rigtig flink lærerinde«, men hun var »skolens svageste

Lærerinde Kirstine Kristensen med en skoleklasse. Billedet er udateret, og det stammer formentlig ikke fra Nordborg Skole, hvor lærerinden var ansat indtil 1929, men fra et af hendes senere vikariater. Foto i privateje.

lærerkræfter, som kun kunne anvendes i de ældre klasser i sit hovedfag gymnastik.²⁷

Kirstine Kristensens stilling var derfor for alvor truet. Der skulle skæres op til tre stillinger bort, og hun stod først for skud. Udregnet efter anciennitet var hun ikke det alleryderste led, men både det lokale og det regionale skolestyre havde også inddraget andre skolemæssige forhold i sagen. Selv om der ikke tidligere på nogen måde var klaget over lærerinden, blev der nu på nogle punkter fremdraget forhold, der talte til gunst for hende. Et meget karakteristisk træk i sådanne afskedigelsessager, som vi skal se en række tilsvarende eksempler på i det videre forløb.

I første omgang blev lærerindens liv ved Nordborg Skole reddet ved, at hendes afskedigelsessag blev hvirvlet ind i et meget kompliceret handlingsforløb om afskedigelse af yderligere to lærere. I dette forløb blev lærerindens afskedigelse i de fleste indstillinger fastholdt som første trin i besparelserne. I lærerrådet blev der opstillet to modeller for, hvilke lærere der skulle afskediges, og hvornår. I den ene model, som Kirstine Kristensen naturligt støttede, skulle der ganske vist afskediges en lærerinde, men først i anden omgang. Lærerrådets og den lokale skolebestyrelses forskellige forslag betød, at frk. Kristensen ikke blev afskediget fra 1. september 1928, men fortsatte sin undervisning i hele skoleåret 1928/29.

Fra to sider modtog lærerinden støtte i sin sag. To interessegrupper mødte nemlig op i Undervisningsministeriet og forsøgte at påvirke embedsmændene i deres afgørelse. Danmarks Lærerforening var i højeste grad på vagt, hver gang der skulle ske afskedigelser, og foreningen havde et særligt stående udvalg, der blev mobiliseret straks, der var afskedigelsessager på vej. Den 28. juni 1928 havde to medlemmer af DLF's udvalg, førstelærer Ebbe Stephansen og lærerinde Thora Pedersen, en samtale med kontorchef Aage Barfod. Thora Pedersen påpegede det betænkelige i, at man ved en skole med syv lærere og to lærerinder ville afskedige en fast lærerinde, samtidig med at man beholdt en timelærerinde ved skolen. Desuden henviste hun til, at der ved skolen var en yngre lærer, som endnu ikke havde ret til ventepenge.²⁸

Også Dansk Kvindesamfund troppede op i ministeriet og gav sit besyv med. Repræsentanterne, Dagmar Nielsen og dr.med. Eli Møller, påtalte den forestående afskedigelse af lærerinden, fordi man ville »betage den opvoksende slægt den kvindelige påvirkning i skolen«.

Kvinderne havde ikke store forhåbninger med hensyn til ministeriets holdning, da det altid havde vist sig »døvt« over for spørgsmålet om kvindernes ret. Kontorchef Barfods eneste kommentar var, at sagen var sendt i fornyet høring, og at intet var afgjort.²⁹

For at gøre Kirstine Kristensens sag færdig, så godkendte ministeriet i november 1928, at der skulle nedlægges tre embeder ved Nordborg Skole i løbet af de næste to år, og i april 1929, at frk. K. Kristensen blev afskediget fra den 1. august 1929. Hun fik ret til fem års ventepenge, medmindre hun i mellemtiden fik anden fast stilling i folkeskolen. Med hendes afskedigelse blev antallet af sønderjysk fødte lærere ved skolen halveret.³⁰ I 1934 fik hun tilkendt pension, da hverken hun eller hendes mand (hun var i mellemtiden blevet gift) var ansat i stat eller kommune eller anden pensionsgivende stilling.³¹ Det var ikke nogen billig sag for stat og skoleråd at slippe af med frk. Kristensen, nu gift Almar. Det kostede fem års ventepenge og mange års pension. Hun var ved afskeden kun 32 år gammel. Hun fik aldrig senere fast stilling, men fungerede i en årrække som vikar ved københavnske skoler, senest ved Frederikssundsvejens Skole.³²

Nordborg Skole opført 1912 ved arkitekt Hartvig. Skolen var både i den tyske tid og efter Genforeningen fælles for Nordborg og Pøl kommuner. I de første år efter 1920 rummede skolen både en dansk og tysksproget afdeling. På grund af det dalende elevtal i 1920'erne blev der først i 1941 behov for at udvide bygningen. Billedet stammer fra omkring 1940. Foto: Nordborg Lokalhistoriske Arkiv.

Skolekommissionen vil beholde den yngste lærer

Oprettelsen af mellemskoleklasser hvert andet år krævede ministeriets accept, da skoleplanen skulle ændres. Og sagen var ikke nogen rutinesag, da der ikke fandtes tilsvarende ordning noget andet sted i landet. Ministeriets sagsbehandling er særdeles omfattende. Et af ministeriets interne papirer med embedsmændenes notater i »Nordborg-sagen« fylder hele 24 foliosider. I første omgang krævede ministeriet indsendt en række supplerende oplysninger om antallet af timer efter den nye ordning og om lærernes fag- og tidsfordeling. Desuden ønskede man at få at vide, om der blandt lærerne fandtes nogle, der endnu ikke var pensionsberettigede.³³

Nordborg-Pøl Skolekommission nøjedes ikke med at fremskaffe de fornødne oplysninger, men havde også en holdning til, hvordan afskedigelserne skulle foregå, hvilket var med til at skærpe modsætningerne i sagen både i lærerkorpset og blandt skolemyndighederne. Skolekommissionen fandt det vigtigt, at der allerede nu blev sat navne på de lærerembeder, der skulle nedlægges, da en trinvis ordning ville skabe uro blandt lærerne og vanskeligheder i det daglige arbejde. Det kunne forudses, at usikkerheden ville betyde, at lærere i flæng ville søge andre embeder, således at også lærere, man ønskede at beholde, ville søge bort. Dette ville skade det gode navn, som Nordborg Mellem- og Realskole havde skaffet sig både i ministeriet og blandt befolkningen i byen og i oplandet. Det mest kontroversielle i skolekommissionens skrivelse var udtalelsen om, at afskedigelserne i første omgang ikke måtte ramme lærer Thorvald Nielsen, da han var skolens egentlige lærer i engelsk og sang og samtidig var en usædvanlig dygtig lærer i folkeskoleklasserne. Ved at friholde lærer Nielsen var skolekommissionen i færd med at gøre op med SIFU-systemet. Nielsen var den sidst ansatte lærer ved skolen, og han var desuden under 30 år og ville således kunne afskediges uden ventepenge. Skolekommissionen anså det imidlertid ikke for noget stort problem, om Nielsen ved en senere afskedigelse ville overskride 30-årsreglen, da både »hans uddannelse, anbefalinger og ydre taler så godt i hans favør«, at han hurtigt ville få en anden stilling.³⁴

Skolekommissionens forslag om at beholde skolens yngste lærer – i hvert fald i første omgang – vakte ikke udelt begejstring hos flere af de øvrige lærere, da de ikke uden grund følte jorden brænde under sig. På foranledning af Danmarks Lærerforenings afskedigelsesud-

Ud over at være skolens bedste engelsklærer var Thorvald Nielsen en habil sanglærer. Det sidste havde også betydning for byens musikliv, da lærer Nielsen var dirigent for Nordborg Sang- og Musikforenings mandskor. Billedet viser mandskoret 1929. Lærer Nielsen er placeret på forreste række i midten. Foto: Nordborg Lokalhistoriske Arkiv.

valg, der som ovenfor nævnt havde været en tur i ministeriet for at fremføre lærerstandens holdning, indsendte lærer S.D. Wolff med støtte fra tre andre lærere³⁵ et brev til kontorchef Barfod i ministeriet. Specielt ankede Wolff over det hastværk, man havde med at afskedige folk. Man burde først få vedtaget ændringerne i skoleplanen, og derefter kunne man så tage stilling til afskedigelserne. Skolekommissionen ønskede åbenbart, at det hele skulle ske i det skjulte, ligesom året forinden, da man afskedigede timelærerinden (fru Wolff) med to dages varsel. Wolff foreslog, at det hele blev udsat til april 1929, hvor de afskedigede lærere ville have en bedre mulighed for at skaffe sig et andet embede. Desuden var det vigtigt, at der blev fulgt en fast linje, som alle kunne forstå. Man skulle først begynde at nedlægge faste embeder, når alle løse timer var skåret bort, og afskedigelserne skulle foregå efter anciennitet, da »vi ikke kan erkende, at de faglige hensyn er af den rækkevidde og betydning, at de for Nordborg Skole kan begrunde en afvigelse fra princippet«. Wolff tog også stilling til,

om lærer Nielsen kunne undværes på skolen. Det kunne han, når lærer Bøgner havde taget et årskursus i engelsk.³⁶

Forholdene på Nordborg Skole var i sommeren og efteråret 1928 helt uafklaret, da ændringerne i skoleplanen endnu ikke var godkendt. Optagelsesprøven til den nye mellemskoleklasse, som skulle være begyndt efter sommerferien 1928, blev udsat til 1. april 1929.³⁷ Afskedigelsestruslerne havde skabt en usikker stemning på skolen. Denne blev sikkert ikke bedre af, at udefra kommende kontrollanter mødte op på skolen og bedømte både lærere og undervisning. Amtsskolekonsulent N.J. Nielsen mødte op på skolen i juni 1928 og overværede undervisningen hos frk. Kristensen, frk. Hansen og lærer Wolff.³⁸ Amtsskolekonsulenten mente ikke, at man på nuværende tidspunkt kunne udpege alle tre lærere, der skulle afskediges, men indstillede, at man i første omgang nøjedes med lærerinden Kirstine Kristensen. Men han tilføjede, at skolens yngste lærere med ministeriets godkendelse af skoleplanen ville få et varsel om snart at se sig om efter et andet embede.³⁹

Som eksamensberettiget mellem- og realskole var Nordborg Skole underlagt tilsyn af undervisningsinspektøren for mellem- og realskolerne, Otto Bjørneboe. Overlærer Ravn ønskede, at Bjørneboe kom på besøg, da han ønskede en pædagogisk ekspertudtalelse om, at lærer Nielsen var uundværlig for engelskundervisningen.⁴⁰ Bjørneboe erklærede sig enig heri, da han havde haft lejlighed til at sammenligne hr. Niensens engelskundervisning med hr. Bøgners. Niensens undervisning lå »i et helt andet og langt højere plan«. Men Bøgner kunne ved hjælp af et engelskkursus blive en brugbar engelsklærer. I modsætning til amtsskolekonsulent og skoledirektion fandt undervisningsinspektøren det mest hensigtsmæssigt, at det allerede nu blev afgjort, hvilke tre embeder der skulle nedlægges. Herved ville man forskåne lærerpersonalet som helhed »for unødigt følelse af utryghed«. Bjørneboe mente desuden, at det var de tre sidst oprettede lærerembeder, der skulle nedlægges.⁴¹

Godkendelsen af den nye skoleplan trak ud. Der var også i ministeriet usikkerhed over for, hvordan sagen skulle afgøres. Først i november 1928 modtog amtsskoleledelsen meddelelse om, at ministeriet godkendte oprettelsen af en mellemskoleklasse hvert andet år. Dette betød, at Thorvald Nielsen og – som nævnt i forrige afsnit – lærerinde K. Kristensen fik lov til at undervise skoleåret ud. Dette betød ikke, at lærerne kunne ånde lettet op. Omfanget af den spegede

sag skulle nu først til at vise sig. Med skolekommissionens afvisning af princippet om Sidst Ind – Først Ud stod alle muligheder åbne. Der var ikke mange lærere på skolen, der kunne sove roligt om natten.

Skolekommissionens to afskedigelsesmodeller

Ministeriet havde godkendt, at der i løbet af de kommende to år skulle nedlægges tre embeder, men ønskede en udtalelse fra Nordborg-Pøl Skoleforbund og fra skolekommissionen om rækkefølgen. Desuden skulle lærerrådet udtale sig om, hvorvidt der skulle nedlægges lærerembeder eller lærerindeembeder og i hvilken rækkefølge. Lærerrådet var derimod ikke berettiget til at udtale sig om, hvilke bestemte lærere der skulle peges på.

Skolekommissionen tog sagen op på et møde i november 1928. Overlærer Jørgen Ravn, som deltog i en del af drøftelserne, fremlagde en oversigt, der viste samtlige læreres hovedfag, og hvilke andre lærere der kunne bestride timerne, hvis den pågældende blev afskediget. Efter at kommissionens medlemmer indgående havde drøftet hver enkelt lærers forhold, blev sagen udskudt til et kommende møde.⁴²

I januar 1929 foreslog et flertal på fem af skolekommissionens medlemmer følgende rækkefølge for afskedigelserne:

1. Frk. Kristensens embede
2. Hr. Wolffs embede
3. Hr. Svenstrups embede

Et mindretal på to medlemmer foreslog af hensyn til lærer Wolffs større anciennitet, som sikkert betød, at ministeriet ikke ville gå med til at afskedige ham, følgende rækkefølge:

1. Frk. Kristensens embede
2. Hr. Svenstrups embede
3. Hr. Bøgners embede

I skolekommissionens protokol findes indført følgende begrundelser for forslagene, som ganske brød med anciennitetsprincippet. 1) at frk. Kristensen efter den nye ordning ville blive overflødig ved skolen; 2) at den stadige uro, som herskede ved skolen, efter skolekommissio-

To af hovedpersonerne i afskedigelsessagen, som klarede frisag. Til venstre lærer Chr. Svenstrup Frederiksen og til højre Christen Hansen Christensen. Lærer Hansen var skolens eneste lærer, der havde sin uddannelse fra den tyske tid (Eckernförde Seminarium 1909), og han varetog det meste af skolens undervisning i tysk. Foto 1952. Nordborg Lokalhistoriske Arkiv.

nens mening især skyldtes hr. Wolff; 3) at hr. Svenstrup var den af de yngre lærere ved skolen, som bedst kunne undværes; 4) at det samme kunne siges om hr. Bøgner, som subsidiært blev indstillet i stedet for hr. Wolff.

Nordborg-Pøl Skoleudvalg tog stilling til den prekære sag i februar 1929. Der var vild uenighed mellem udvalgets medlemmer, og en egentlig udtalelse kunne ikke vedtages, men tre medlemmer erklærede sig enig med skolekommissionens forslag, medens to stemte imod og to undlod at stemme.⁴³ To skoleudvalgsmedlemmer fra Pøl indsendte en særudtalelse, da de ikke havde kunnet få deres synspunkt ført til protokols. De erklærede, at afskedigelserne burde foregå efter anciennitetsprincippet, og de tog afstand fra skolekommissionens »personlige bemærkning angående lærer Wolff«.⁴⁴

Ikke overraskende kunne lærerrådet ikke opnå enighed om en fælles holdning. De fleste lærere var på en eller anden måde part i sagen, og deres interesser direkte modstridende. Det var da heller ikke lærerrådets opgave at udtale sig om selve afskedigelserne, men kun om,

hvilke typer af embeder der bedst kunne undværes. Men det var naturligtvis umuligt at adskille dette spørgsmål fra personsagerne. Lærerrådet delte sig i to lige store grupper på fem. Den ene gruppe (i det følgende benævnt gruppe A), der bestod af overlæreren, lærer Hansen-Christensen og de to yngste lærere, Nielsen og Laursen, samt forskolelærerinde D. Hansen, gik ind for at nedlægge et lærerindeembede og to lærerembeder, og at lærerindeembedet skulle nedlægges først.

Den anden gruppe (gruppe B), der bestod af lærerne Wolff, Kaae, Bøgner og Svenstrup Frederiksen samt lærerinde K. Kristensen, mente, at der først i 1934 ville være behov for at nedlægge det tredje embede. Rækkefølgen skulle bestemmes af den resolution, som Danmarks Lærerforenings hovedbestyrelse havde vedtaget i august 1928. Ifølge denne skulle den lærer, der havde den laveste tjenesteadler, afskediges først, og det forudsattes endvidere, at eventuelle time-lærerembeder ved skolen skulle nedlægges allerførst. Gruppens forslag var derfor, at man skulle begynde med fuldstændig at fjerne »den ved skolen overflødige løse kraft«, og derefter i rækkefølge nedlægge et lærerembede og et lærerindeembede. Lærergruppen beklagede også, at lærerrådet var blevet meget dårligt informeret om sagens forløb både af overlæreren og af skolekommissionen.⁴⁵ Senere i marts i 1929 mødte lærer Wolff op i ministeriet for at tale lærergruppens sag.⁴⁶ Lærergruppe B gik således ind for SIFU, medens lærergruppe A ønskede andre kriterier anvendt.

Opdelingen af lærerkorpset kan forklares ud fra de enkeltes personlige interesse i sagen, men man kan ikke helt udelukke mere ideelle skolemæssige motiver. De to yngste lærere, Nielsen og Laursen, havde fordel af ikke at anvende SIFU-princippet, medens lærer Hansen havde sin kones timer og ekstrabetalingen for kirkesangertjenesten at kæmpe for. I den anden gruppe var Wolff, Bøgner og Svenstrup truet af skolekommissionens forslag, hvad frk. Kristensen i høj grad også var, medens hun fik lidt respit i det forslag, som hun var med til at fremsætte.

Sagen var nu så speget, at amtsskolekonsulent N. J. Nielsen tog hele den samlede skoledirektion med på skoletilsyn i Nordborg i marts 1929. Direktionen overværede undervisningen hos fire af de lærere, der underviste i mellemskolen, og som var truet af afskedigelserne, nemlig Bøgner, Svenstrup, Laursen og Nielsen. Derimod kunne de ikke få noget indtryk af lærer Wolffs undervisning, da han var bort-

rejst på grund af et dødsfald i familien. Men amtsskolekonsulenten havde åbenbart ved tidligere besøg fået et godt indtryk af ham, for i sin indberetning til Undervisningsministeriet betegnede han Wolff som »en betydelig og særpræget personlighed, en pligttro og dygtig lærer«. Der forelå ingen »skolemæssige grunde« til, at han skulle fjernes. Tværtimod ville dette ifølge amtsskolekonsulenten være et tab for skolen.

Skoledirektionen havde også en indgående drøftelse med overlærer Ravn om de enkelte lærere, og direktionen fik det klare indtryk, at han støttede skolekommissionens indstilling. I modsætning til overlæreren mente amtsskolekonsulenten, at Nielsen og Laursen godt kunne erstattes af andre lærere. Derimod måtte konsulenten erklære sig enig med overlæreren i, at timelærerinden, fru Hansen, ikke kunne undværes i tyskundervisningen.⁴⁷ Amtsskolekonsulent N.J. Nielsen og den øvrige skoledirektion konkluderede derefter, at nedlæggelserne af stillinger burde foregå i følgende rækkefølge: 1) lærerinde frk. Kristensens embede; 2) lærer Laursens embede; 3) lærer Niensens embede.⁴⁸ I modsætning til skolekommissionen gik skoledirektionen ind for SIFU-princippet. De lokale og de regionale skolemyndigheder var således uenige, og sagens afgørelse var overladt til ministeriet.

Men heller ikke i Undervisningsministeriet havde man let ved at afgøre sagen, da den ville skabe præcedens for senere afskedigelser. Statskonsulenten N.A. Larsen foretrak at henholde sig til skolekommissionens og skolelederens indstilling, da han anså disse for at have størst kendskab til, hvad der tjente skolen bedst. Rækkefølgen skulle da være: frk. Kristensen, Svenstrup Frederiksen og Bøgner, da overlæreren syntes at ville beholde lærer Wolff. Efter hvad Larsen havde hørt, indtog de af skolekommissionen indstillede en så skarp og krigersk holdning over for skolekommissionen, overlæreren og de ikke-indstillede, at det ville vare længe, før der igen ville blive fred og ro på skolen. Med andre ord, det blev der først, når de pågældende blev afskediget. Larsen mente ikke, at skoledirektionen eller ministeriet havde lokalkendskab nok til at afgøre sagen. Ministeriet kunne naturligvis følge et bestemt princip, f.eks. at afskedige efter anciennitet, men så måtte man også benytte samme regel i andre tilfælde, for ellers var det ikke rimeligt at gå imod den stedlige skolebestyrelse i Nordborg-sagen.⁴⁹

Blandt embedsmændene foreslog fuldmægtig Georg Henriksen, at man fulgte skolekommissionens forslag, selv om det var kedeligt at

skulle afskedige ældre lærere frem for yngre både af hensyn til udgifterne til pension og til de pågældendes personlige forhold, men det var ikke heldigt at fastslå et afskedigelsesprincip (SIFU), som man ikke senere kunne afvige fra. Den indflydelsesrige kontorchef A. Barfod var enig i, at det ikke var i ministeriets interesse at knæsette det princip, at det altid var de yngre, der skulle afskediges, og ministeriet havde også i visse tilfælde afvejet herfra, når skolemæssige grunde talte herfor. Anciennitetsprincippet var dog generelt et rigtigt princip, der faldt sammen med statens og skolefondens økonomiske interesser, nemlig at spare penge. Barfod fandt det derfor yderst uheldigt, at man i Nordborg-sagen havde nølet så længe med afgørelsen, at lærer Nielsen, inden afskedigelsen kunne iværksættes, ville opnå at blive 30 år gammel, og kontorchefen ønskede forholdet påtalt over for skoledirektionen.

Men i den foreliggende sag mente Barfod ikke, at der i skolekommissionens forslag om at afskedige Wolff, Svenstrup og Bøgner var taget saglige, men udelukkende personlige hensyn. De pågældende var ifølge Barfod meget anvendelige også efter indførelsen af den nye skoleplan og kunne overtage fagene fra de yngre lærere, hvis disse blev afskediget. Man skulle ikke kun beholde de lærere, som skolekommissionen fandt mest fremkommelige. Barfod indstillede derfor, at man i første omgang afskedigede frk. Kristensen og lærer Nielsen, og i anden omgang den tredjeyngste lærer, Laursen.⁵⁰ Ministeriets afgørelse i april 1929 fulgte Barfods indstilling, at der ikke forelå »aldeles afgørende skolemæssige grunde« til at afvige fra anciennitetsrækkefølgen (SIFU-princippet), så lærerinde K. Kristensen og lærer T.K. Nielsen blev afskediget fra Nordborg Skole fra den 1. august 1929, ligesom det blev varslet, at lærer Laursen senere ville blive afskediget.⁵¹

Sagens efterdønninger og følger

Reaktionerne på ministeriets udmelding af afskedigelserne blev mange. Skolekommissionen stod ganske uforstående over for afgørelsen og klagede over amtsskolekonsulent N.J. Nielsen til ministeriet. Konsulenten havde på trods af, at han burde have et godt kendskab til forholdene på Nordborg Skole og de enkelte læreres kvalifikationer, ikke taget hensyn til de »rent saglige grunde« til at beholde de bedst kvalificerede lærere. Han havde således ikke forstået, hvad det

Selv om Johannes Bøgner med nød og næppe overlevede som lærer i Nordborg, blev han ikke på skolen, da han i 1933 blev fremmet til skoleinspektør i Ringkøbing. I Nordborg havde mange af skolens drenge nydt godt af hans årlige cykelture i sommerferien, som altid blev fyldigt omtalt i aviserne. I en periode var lærer Bøgner også medlem af byrådet i Nordborg. Foto: Ringkøbing Lokalhistoriske Arkiv.

i Sønderjylland betød at have gode sanglærere (dvs. lærerne Nielsen og Laursen) og en matematiklærer, der bedre end lærer Svenstrup kunne fastholde elevernes interesse. Desuden betegnede skolekommissionen lærer Bøgner som en dårlig erstatning for lærer Nielsen i engelsk. Amtsskolekonsulenten havde således ikke som skolekyndigt medlem af skoledirektionen varetaget skolens tarv.⁵²

N.J. Nielsen afviste ganske klagen over ham. Han havde efter indbydelse deltaget i mødet i januar 1929, hvor skolekommissionen tog stilling til afskedigelsesprincipperne. Der havde under mødet været flere ubeherskede udfald specielt imod lærer Wolff. Overlærer Jørgen Ravn, der tidligere havde været indstillet på at fjerne lærer Wolff, havde åbenbart fået kolde fødder og forsvarede ham nu. Nielsen havde både ved dette møde og ved samtaler med Ravn fået det bestemte indtryk, at skolekommissionen ganske var overlærerens talerør. Overlæreren prioriterede hensynet til skolen frem for til personerne. Som gammel efterskoleforstander var han vant til frit at kunne antage og

afskedige sine lærere, omtrent som det passede ham. Amtsskolekonsulenten fastholdt, at der ikke forelå »særdeles stærke skolemæssige grunde« til at afvige fra anciennitetsprincippet. Også skolekommissionens beskyldninger mod de enkelte lærere imødegik Nielsen. Skoledirektionens to øvrige medlemmer støttede Nielsen og erklærede, at de i fuldt omfang var bekendt med sagen og enig med konsulenten.⁵³ Klagen blev derefter afvist af Undervisningsministeriet.⁵⁴

Som en konsekvens af udfaldet af afskedigelsessagen nedlagde fire af de dansksindede medlemmer af skolekommissionen, der var valgt i Nordborg, i maj 1929 deres mandater. Der havde ellers netop i april været nyvalg til kommissionen,⁵⁵ og kommissionen var blevet nykonstitueret. Da ingen satte sig imod mandatnedlæggelsen, indtrådte suppleanterne i skolekommissionen. Formanden var blandt de fra-trådte, og der måtte derfor vælges en ny formand, som blev postmester H. K. Paludan-Müller. Også for sammensætningen af skoleudvalget fik afskedigelserne betydning. Ved byrådsvalget i marts 1929 var der blevet valgt to lærere, Hansen Christensen og Bøgner, begge opstillet på samme liste. Ved byrådets efterfølgende udpegning af Nordborg Kommunes repræsentanter til skoleudvalget opstod der strid om de to læreres valg. Borgmesteren ønskede kun lærer Hansen, der hidtil havde været medlem, genudpeget, medens andre i byrådet mente, at enten skulle begge lærere være medlem af skoleudvalget eller ingen af dem. Resultatet blev, at hverken lærer Hansen eller Bøgner kom med i skoleudvalget.⁵⁶ Baggrunden for uenigheden var, at de to lærere var på hver sin side i afskedigelsessagen.

Hos nogle af lærerne havde der været et vist håb om, at den tredje afskedigelse ikke blev nødvendig. Ethvert håb herom blev snart slukket. Børnetallet i flere af folkeskoleklasserne var så lavt, at skolekommissionen allerede i foråret 1929 fremkom med et forslag om, at der i det følgende skoleår ikke blev oprettet nogen 5. klasse, da der i denne klasse kun ville blive meget få elever. De pågældende børn kunne enten blive i 4. klasse eller ekstraordinært rykkes op i 6. folkeskoleklasse eller 1. mellem. I lærerrådet var der en delt holdning til forslaget, idet overlæreren og fire andre lærere (lærergruppe A) støttede sammenlægningen, medens fire lærere anført af lærer Bøgner og lærer Wolff (lærergruppe B) bestemt gik imod. Blandt andet påpegede de, at det på den ene side var uheldigt at lade dygtige børn sidde over, og på den anden side uheldigt at rykke alt for unge børn op i mellemskolen. Desuden klagede lærerne over, at lærerrådet ikke var

blevet tilstrækkeligt inddraget i sagen.⁵⁷ Endelig var man bange for, at forslaget ville betyde yderligere nedskæringer i lærerantallet. I første omgang blev forslaget ikke gennemført, da kun tre ud af syv medlemmer i skoleudvalget støttede sammenlægningen. Alligevel blev der fra begyndelsen af skoleåret 1929/30 gennemført en form for samlæsning mellem 4. og 5. klasse.

I juli 1929 tog skoleudvalget overraskende sagen op igen, og nu i udvidet form, så der ikke alene skulle ske samlæsning mellem 4. og 5. klasse, men også mellem 6. og 7. klasse. I skolekommissionen fastholdt man det tidligere forslag om at nedlægge 5. klasse i skoleåret 1928/29 og derefter 6. klasse i 1929/30 og 7. klasse i 1930/31, hvilket også skoleudvalget senere tilsluttede sig. I lærerrådet var der som sædvanlig, fristes man til at sige, rygende uenighed. Lærergroupe A mente, at skoleudvalgets forslag om samlæsning af hele fire klasser var i modstrid med skoleplanen og et brud på købstadsskoleordningen. Lærer Hansen gik så langt, at han nægtede at deltage i forhandlingerne i lærerrådet, bl.a. fordi flertallet i lærerrådet (gruppe B) nu gik ind for den sammenlægning, de tidligere havde været imod. Lærerafskedigelserne var nemlig blevet ordnet på en for dem gunstig måde, så nu kunne de pludselig godt gå med til yderligere nedskæringer i undervisningen. Desuden fandt Hansen tonen i lærerrådets forhandlinger og især enkelte læreres optræden over for overlæreren utiltalende.⁵⁸

Efter langvarige overvejelser og efter en undersøgelse af forslagets konsekvenser for nedlæggelsen af lærerembeder og for omfanget af besparelserne godkendte Undervisningsministeriet i december 1929, at der ikke blev oprettet en femte klasse i det allerede påbegyndte skoleår, og henholdsvis 6. og 7. klasse de to følgende skoleår. Det fremgik af ministeriets sagsbehandling, at forslaget kunne gennemføres uden yderligere nedskæring af lærerstillingerne.⁵⁹ Tværtimod måtte man i ministeriet indrømme, at der måske ellers ville være blevet nedlagt et embede for meget.

Modsætningerne i lærerrådet fortsatte i flere år. Så godt som hvert lærerrådsmøde endte i skænderi mellem de to lærergrupper, og referaterne i protokollen måtte suppleres med de to lærergruppers standpunkter. Specielt mellem overlæreren og lærer Wolff var stemningen spændt.⁶⁰ Stridighederne drejede sig på den ene side om lærerrådets indflydelse generelt. Wolff og hans gruppe mente ikke, at overlæreren i tilstrækkelig grad havde givet lærerne indflydelse på

sagerne, og de beskyldte ham for ikke at indkalde til møderne med tilstrækkeligt varsel, og at han ikke altid fremkom med forslagene i forvejen, så lærerne havde mulighed for at tage ordentlig stilling. På den anden side klagede specielt lærer Wolff og i flere tilfælde også lærer Kaae over forskellige forhold i fag- og timefordelingen og timeplanen. Lærer Wolff anså det bl.a. for chikaneri, når overlæreren satte ham til at undervise i religion, hvad han ikke havde gjort i mange år. Lærer Kaae fandt det tilsvarende direkte uforsvarligt, at overlæreren ville sammenlægge klasser i tegne- og skriveundervisningen. Både overlæreren og skolekommissionen afviste at efterkomme Wolffs og Kaaes ønsker.⁶¹

Modsætningsforholdet mellem overlæreren og skolekommissionen på den ene side og lærergruppe B på den anden side førte til, at lærerne Svenstrup, Wolff, Kaae og Bøgner forlangte, at skolekommissionen skulle tilkalde en lærerrepræsentant, hver gang overlærer Ravn i skolekommissionen gav oplysninger om forhold på skolen. Lærerne bad også kommissionen sikre, at lærerrådet blev hørt i alle de sager, hvor det havde krav herpå. Begge forslag var helt tydeligt et udtryk for mistillid til overlæreren. Både overlæreren og skolekommissionen afviste anklagerne, og kommissionen afviste at optage lærerrepræsentanter, da man ikke ville svække den autoritet, som »med rette« tilkom overlæreren. Man ville være dog være lydør over for afvigende synspunkter fra lærerne. Da lærergruppen fastholdt sine beskyldninger mod overlæreren, bad skolekommissionen skoleledelsen hjælpe med at forlige modsætningerne, da »den nuværende ufredelige tilstand vil bringe mellemskolen i en alvorlig fare ved en forestående skoleplansrevision«.⁶²

I en lang gennemgang af hele sagen gav amtsskolekonsulenten på flere punkter de utilfredse lærere ret. Modsætningsforholdet skyldtes ikke alene lærerafskedigelse, men også, at en række forhold i undervisningsplanen ikke havde kunnet lægges fast i 1920, og at overlæreren i de følgende ti år lidt efter lidt havde ændret en række forhold, uden at disse var blevet vedtaget i en ny skoleplan. Det måtte derfor slås fast, at sådanne ændringer ikke kunne gennemføres, uden at lærerrådet blev spurgt. I marts 1930 mødte amtsskolekonsulenten for anden gang op med hele den samlede skoledirektion på Nordborg Skole for sammen med lærerrådet og skolekommissionen at forsøge at nå frem til en forståelse mellem parterne.⁶³ Netop i 1930 skulle skole- og undervisningsplanen revideres, hvilket de ifølge lovgivnin-

gen skulle hvert tiende år. Men på grund af modsætningerne i lærerkorpset blev disse forhandlinger meget langvarige, og de to lærergrupper og overlæreren måtte udkæmpe mange kampe om enkeltheder, før den nye skoleplan kunne autoriseres af ministeriet i 1932. Efter vedtagelsen af den nye skoleplan faldt forholdene efterhånden mere til ro på Nordborg Skole. Men det er nok at gå lidt for langt, når overlærer Ravn i sine erindringer talte om »13 fredelige og fremdeles glædelige år«. ⁶⁴

Medens de tiloversblevne lærere kæmpede om at få tålelige arbejdsforhold i fremtiden, blev afskedigelserne gennemført, men ikke helt som planlagt. Kirstine Kristensen og Thorvald Nielsen skulle fra-træde pr. 1. august 1929, medens lærer Laursen skulle fortsætte et år mere. Men set fra skolemyndighedernes side var det den forkerte mand, der fik stilling andetsteds fra det nye skoleårs begyndelse. I juni 1929 meddelte biskoppen over Århus Stift nemlig, at han havde kaldet lærer K. H. Laursen til førstelærer ved Thorsager Skole. Nordborg Skole stod dermed i den groteske situation, at man manglede en lærerkraft i det kommende skoleår. Den mest nærliggende mulighed var naturligvis Th. Nielsen, men ham havde man afskediget med ven-

Heldigvis var der brug for de afskedigede lærere andre steder. Helge Laursen blev en aget førstelærer og kirkesanger ved Thorsager Skole på Djursland, hvor han fungerede fra 1929 og frem til pensioneringen i 1966. Billedet viser lærer Laursen i funktion i sit nye embede, hvor han allerede så tidligt som i 1933 havde skolens elever med på skoleudflugt til København. Foto i Rønde Egnarkiv.

tepenge. I første omgang søgte skolekommissionen at ansætte Nielsen som vikar, men han var ikke særlig villig. Han var ved at skaffe sig nogle timer ved skolevæsenet i Gentofte, som han håbede senere kunne blive til en fast stilling. Han foretrak derfor ventepengene kombineret med timelærerstillingen frem for det udsigtsløse vikariat i Nordborg. Imidlertid blev han af ministeriet tvunget til at påtage sig stillingen i Nordborg, for ellers ville han blive frataget retten til ventepenge. Da det kom til stykket blev Nielsen ikke vikar, men fik et nyt ansættelsesbrev som fast lærer.⁶⁵ Men allerede den 1. juli 1930 fratrådte Nielsen på ny sin stilling, da han blev ansat som lærer ved Odense kommunale Pigerealskole. Skolen i Nordborg måtte således finde en vikar i de fjorten dage, der manglede indtil sommerferien. I det følgende skoleår havde skolen også problemer med at få undervisningen varetaget, da lærer Bøgner i ti måneder var på kursus på Lærershøjskolen, så han kunne blive i stand til at varetage lærer Niensens engelsktimer. Der var sikkert nogle, der fik den tanke, at man havde været for hurtige til at skaffe sig af med de faste lærere.

Afskedigelsesprincippernes anvendelse i Nordborg

De små krigsårgange fik stor betydning for skolen i Nordborg, da der måtte ske sammenlægninger af klasser og nedlæggelse af en række lærerstillinge. Som ovennævnte fremstilling viser, gik fyringerne ikke stille af sig, og forløbet førte til en række samarbejdsproblemer blandt de tiloversblevne lærere. Hvorfor gik det sådan på trods af, at man havde haft en række år til at forberede sig på situationen, da man vidste, at elevtallet ville falde?

Efter alle udsagn at dømme fungerede Nordborg Skole og dens lærere forud for afskedigelserne godt. Der var på ingen måde tale om, at der var lærere, som man ville benytte chancen til at få afskedit. F.eks. udtalte den tilsynsførende amtsskolekonsulent, efter at han i november 1924 havde hørt på fem læreres undervisning: »Man har altid det indtryk, at der arbejdes godt i denne skole, og at den er under en god ledelse«. ⁶⁶ Endnu fem år senere midt under krisen på skolen fandt amtsskolekonsulenten, at arbejdet på skolen endog var særdeles godt. ⁶⁷ Dette indtryk bekræftes af censorernes indberetninger fra de afholdte mellem- og realskoleeksaminer ved skolen. ⁶⁸

Mange steder i Sønderjylland var der i årene efter Genforeningen to typer af lærere: ældre lærere med tysk uddannelse og fortrinsvis

ynge lærere, der havde dansk læreruddannelse, og som kom fra Kongeriget efter 1920. Samarbejdet mellem de to lærertyper kunne give problemer, da de ofte underviste efter meget forskellige metoder. Dette var ikke tilfældet i Nordborg, hvor alle lærere bortset fra lærer Hansen havde dansk læreruddannelse. Selv om hovedparten af lærerne kom udefra, var de faldet godt til på Nordals, og de fleste af dem havde fået lokale tillidsposter.⁶⁹ Lærer Hansen var medlem af byrådet 1921-33, og lærer Bøgner 1929-33, sidstnævnte var også en periode formand for den socialdemokratiske forening for Nordals. Lærer Kaae var formand for værgerådet. Lærer Wolff var – for øvrigt sammen med overlærer Ravn – aktiv i Venstres partiforening. Også i det kulturelle liv var lærerne med: Lærer Wolff var formand for Als Nørre Herreds Bibliotek, lærer Nielsen var dirigent for Nordborg Sang- og Musikforening, og lærer Hansen formand for Als Nørre Herreds Lærerforening. Endelig kan det nævnes, at lærer Laursen var formand for Radioklubben for Nordborg og Omegn, og at han var medlem af bestyrelsen for Folkebanken for Als og Sundeved. Lærer Bøgner var formand for Nordborg Sogns Jagtforening. Bøgner var desuden kendt for sine årlige cykelture for drenge i sommerferien, der altid blev fyldigt omtalt i aviserne. Som det fremgår var det både de unge og de lidt ældre lærere, der havde tillidsposter. Man kunne således ikke afskedige lærere med den begrundelse, at ikke havde fundet sig til rette i det alsiske miljø.

Forholdet mellem dansk og tysk spillede ikke nogen stor rolle i sagen bortset fra den betydning, som nedlæggelsen af den tyske skoleafdeling til fordel for en tysk privatskole fik for nedgangen af elevtallet i den kommunale skole. Desuden blev spørgsmålet om en ordentlig varetagelse af tyskundervisningen i den kommunale skole en brik i sagen, da timelærerinden i tysk, fru Hansen Christensen, fik lov til at blive længere på skolen, end hendes udsatte stilling som timelærerinde berettigede hende til.

Resultatet af afskedigelserne i 1929-30 blev faktisk en slags SIFU-løsning, idet tre af de sidst ansatte lærere endte med at blive afskediget, når der ses bort fra det særlige forskolelærerindeembede. Rækkefølgen var ikke 100% efter SIFU, da frk. Kristensen blev afskediget før lærer Laursen. Det endte dog med, at de gik samtidig, da Laursen fik en anden stilling. Hermed måtte Danmarks Lærerforening være tilfreds med resultatet, selv om foreningen havde været stærkt bekymret undervejs.⁷⁰

Så vidt så godt. Men fremgangsmåden i Nordborg, inden man nåede frem til SIFU, betød, at der efterfølgende opstod samarbejdsproblemer i lærerkredsen. Der var flere grunde hertil. Den vigtigste årsag var nok, at afskedigelseskriterierne aldrig blev meldt klart ud. Skulle anciennitetsprincippet anvendes, eller kunne man opstille et andet gennemskueligt pædagogisk princip, der tog hensyn til skolens undervisningsplan? Skolekommissionen og skolelederen ønskede at afskedige frit blandt alle lærere, i skoleudvalget var der delte meninger, og kun hos skoledirektionen var der et ønske om at anvende SIFU. Fra ministeriet kom der heller ikke klare meldinger, da man var bange for at forpligte sig i fremtidige sager.

Det forhold, at det drejede sig om en skole med eksamensafdeling, var med til at komplicere forholdene, da man skulle tage hensyn til, at alle eksamensfagene også i fremtiden skulle kunne varetages med kvalitet. Dette førte til, at lærerne i mange faser af sagen blev sammenlignet med deres nærmeste kollega. Faktisk resulterede dette i, at samtlige lærere på Nordborg Skole bortset fra tysklæreren Hansen Christensen og overlæreren selv blev inddraget som mulige fyrings-truede emner. Afskedigelsessagen kan derfor ikke skildres uden at gå dybt ind i personsagerne, og sagen kan først beskrives nu, da der er gået mere end 75 år, og alle de implicerede lærere ville have været langt over 100 år.

En anden årsag til, at sagen fik et uheldigt forløb, var, at skolemynighederne ikke behandlede afskedigelserne med den fornødne fortrolighed, hvilket af amtsskolekonsulenten blev fremhævet som et problem.⁷¹ Behandlingen i skolekommissionen blev bl.a. præget af ubeherskede synspunkter, og lærerrådet fik mulighed for at blande sig mere end i det rent formelle. Overlæreren, som havde stor indflydelse på skolekommissionen, havde ikke nogen heldig hånd med hensyn til at orientere lærerrådet om sagerne, hvilket kom til at spille negativt ind over for de afskedigelsestruede lærer. Modsætningsforholdene i lærerrådet skyldtes imidlertid ikke udelukkende overlæreren. Der var også stridbare kræfter blandt lærerne, hvor det mest åbenlyse eksempel var lærer Wolff. Der var i Nordborg ikke tale om at vælge mellem meget unge og ældre lærere, da næsten alle lærere var blevet ansat lige efter Genforeningen. De tre lærere, der blev afskediget, var alle godt 30 år, medens lærerne, som skolekommissionen og overlæreren foreslog afskediget, men som reddede livet, var mellem 32 og 42 år med lærer Wolff som den ældste. Der var altså

Overlærer Jørgen Ravn, som på billedet ses sammen med sin kone, havde stor indflydelse på konflikten i Nordborg Skole, da han ikke gik ind for først at afskedige de sidstansatte lærere (SIFU), men ønskede afskedigelserne foretaget efter andre principper. Han fortsatte som overlærer ved skolen indtil 1941. Foto: Nordborg Lokalhistoriske Arkiv.

langtfra tale om nogen »forgubning« af Nordborg Skole for at benytte det udtryk fra bladet *Folkeskolen*, som er nævnt ovenfor. De ikke-afskedigede lærere fortsatte for de flestes vedkommende med at undervise på Nordborg Skole langt op i 1950'erne og for den sidstes vedkommende begyndelsen af 1960'erne. Kun lærer Bøgner flyttede væk fra Nordals, da han i 1934 blev udnævnt til skoleinspektør i Ringkøbing.

Nordals var i slutningen af 1920'erne i fokus i Undervisningsministeriet, når det drejede sig om komplicerede og principielle afskedigelsessager. I Nordborg drejede det sig om, hvordan man bedst kunne komme af sted med at reducere antallet af lærerstillinger, når børnetallet faldt. I Stevning Skole, hvor der nogenlunde samtidig under stor opmærksomhed blev afskediget en lærerinde, drejede det sig om en afskedigelse af en lærer, der af moralske grunde var kommet i et uopretteligt modsætningsforhold til de lokale skolemyndigheder.⁷² I begge tilfælde blev alle skolemyndigheder indblandet lige fra skolekommission og kommunalbestyrelse over amtsskoledirektion til Undervisningsministeriet. Sagerne fik derved ikke kun lokal betydning, men principiel landsdækkende betydning for lignende sager i fremtiden.

Optagelsen af elever i mellemskolen hvert andet år kom til at fungere helt indtil slutningen af 1930'erne. 1938 var sidste år, der ikke blev oprettet nogen ny 1. mellem, så der blev endnu i 1942 ikke afholdt mellemskoleeksamen og i 1943 realeksamen i Nordborg. I 1934 var der ansøgere nok til ekstraordinært at oprette en mellemskoleklasse, hvilket betød, at der tre år i træk (1937-39) blev afholdt mellemskoleeksamen.⁷³

Det lykkedes således at bevare det købstadsordnede skolevæsen og eksamensordningen i Nordborg trods den store nedgang i elevtal og afskedigelserne af lærere. Dette fik afgørende betydning for hele Nordals helt frem til skoleloven af 1958. Med skoleforbund med Oksbøl og senere også med Havnbjerg fik unge mennesker på Nordals både adgang til eksamensskolen og til et ottende skoleår. Dermed havde de bedre muligheder for at opnå en udvidet skolegang end mange andre steder i landet.

KILDER TIL SKOLEVÆSENET I NORDBORG I 1920'ERNE

Trykt litteratur

Jørgen Ravn: Mit liv og mit virke. Ved Karen Marie Ravn (Sønderjyske Årbøger 1972 s. 214-55)

Erik Nørr: Genforeningens bedste gave. Skoleordning og amtsskolekonsulenter i Sønderjylland og Danmark 1920-1963. Aabenraa 2003

Dansk Skole-Stat. Red. N. A. Larsen. Bind IV. Kbh. 1934

Danmarks Folkeskole 1924. Udg. af Danmarks Lærerforening. Århus 1925

Danmarks Folkeskole 1933. Udg. af Danmarks Lærerforening ved J. Skibelund Eeg. Århus 1933

L. S. Ravn: Tyskuddannede lærere ved danske kommunale skoler i Sønderjylland 1920-63 (1964)

Meddelelser angaaende de højere Almenskoler (årlige)

Beretninger om Skolevæsenet i Sønderborg Amt (årlige fra 1921)

Folkeskolen

Hejmdal

Dybbøl Posten

Telefonsamtale 21/4-2005 med sognepræst Johannes Almar

Utrykt litteratur

Rigsarkivet

Undervisningsministeriet. 1. departement. 1. kontor: Journalsager

Undervisningsinspektøren for Mellem- og Realskolerne. Censorindberetninger

Landsarkivet for Sønderjylland

Sønderborg Amts Skoledirektion:

Skoledirektionens forhandlingsprotokol 1920-70

Skoledirektionens sager

Tilsynsprotokol 1920-35

Skoleprotokol 1920-70

Lærerprotokol 1920-67

Nordborg Flække (før 1920):

Forhandlingsprotokol for skoleforstanderskabet i Nordborg-Pøl fælles skoleforbund 1908-29 (fra 1920 Nordborg-Pøl skoleforbund)

Nordborg Flækkekommu-
ne:

Skolekommissionens forhandlingsprotokol 1920-62

Skolekommissionens dagbog (journal) 1929-33

Pøl Kommune:

Sognerådets forhandlingsprotokoller 1913-21, 1923-39

Skoleberetning for Sønderborg Amt 1923 (findes i H. P. Hanssens privatarkiv, pk. 144).

Nordborg Pastorat:

Kirkebog over født 1907-50

Nordborg Skole

Lærerrådets forhandlingsprotokol 1922-45
Indskrivningsprotokol for kommuneskolen 1924-50

Eksamensprotokol for mellemskoleeksamen 1922-47

Eksamensprotokol for realklassen 1923-54

FORKORTELSER

UVM: Undervisningsministeriet

SD: Amtsskoledirektionen

SK: Skolekommissionen

NOTER

1. Ovenstående bygger på en lang række artikler og indlæg i Danmarks Lærerforenings blad: Folkeskolen 1991.
2. Jfr. Sønderborg Amts Skoledirektion. Tilsynsprotokol 1920-35 (møde 17/5-1920); Nordborg Flække. Forhandlingsprotokol for skoleforstanderskabet (skoleudvalget). Møde 10/9-1920.
3. Herom se Erik Nørr: Genforeningens bedste gave. Skoleordning og amtsskolekonsulenter i Sønderjylland og Danmark 1920-1963. Aabenraa 2003. Da Undervisningsministeriet indtil 1933 havde den endelige afgørelse, ligger ansættelsessagerne blandt mi-

- nisteriets journalsager. Om lærerne i Nordborg Skole se Sønderborg SD. Skoleprotokol 1920-70 og amtsskolekonsulent N.J. Nielsens redegørelse vedr. lærerkorpset i Nordborg i brev 7/3-1925 til ministersekretær V. Boas (UVM. 1. dep. Journalsag 287/1924).
4. L.S. Ravn: Lærerne i Nordlesvig ca. 1814-1920. Aabenraa 1978 s. 236 og 435.
  5. Nordborg-Pøl SK-Protokol. Møde 15/10-1924.
  6. Hejmdal 11/4, 15/4, 21/4, 23/4-1925; S.D. Wolff: Skolekommissionsvalget i Nordborg og Pøl (Hejmdal 28/4-1925).
  7. Herom jfr. Undervisningsministeriets skr. 28/1-1929 til Sønderborg SD (UVM. 1. dep. Brevbog 989/1929).
  8. Vedtægt for Nordborg-Pøl Skoleforbund. Nordborg 1924 § 6 (trykt eksemplar i Nordborg. Byråd. Odderkonto 54-3).
  9. Om lærerrådets stilling jfr. Henrik Lehmann: Haandbog i Lovgivningen om den danske Folkeskole. 3. udg. Kbh. 1930 s. 43ff.
  10. Herom se Sønderborg SD. Tilsynsprotokol 1920-35.
  11. Herom jfr. Jørgen Ravn: Mit liv og mit virke (Sønderjyske Årbøger 1971 s. 240).
  12. Nordborg-Pøl Skolekommission 16/10-1924 til Sønderborg SD (UVM. 1. dep. Journalsag 287/1924). Ifølge det opstillede timeregnskab blev der frigjort i alt 72 timer (Dixens stilling gav 36 timer og de to vikarer havde tilsammen 36). Når der herfra blev trukket de 48 timer fra den tyske afdeling, blev der 24 timer tilovers til vikarerne.
  13. Nordborg-Pøl SK. Møde 22/12-1924; Sønderborg SD 31/1-1925 til UVM (heri er overlærer Ravns udtalelse gengivet). UVM. Journalsag 2415/1924.
  14. UVM 11/5-1925 til Sønderborg SD og Skoleråd (UVM. Brevbog 1925 nr. 4939 og 4939a).
  15. Herom jfr. Beretning om Folkeskolen i Sønderborg Amt 1923 og Beretning om Skolevæsenet i Aabenraa Amt 1923 samt Nic. Svendsens bemærkning om det dalende evental i skoleberetning for Tønder Amt 1925.
  16. Nordborg kirkebog. Fødte 1907-50.
  17. Indskrivningsprotokol for Nordborg kommunale Skole 1924-50 (opbevares på skolen).
  18. Protokol ved mellemskoleeksamen 1922-47; eksamensprotokol for realklassen 1923-54 (opbevares på skolen).
  19. Pøl Kommune. Sognerådets forhandlingsprotokol 1923-39. Møde 23/12-1923 og 1/2-1924.
  20. Nordborg Flække. Forhandlingsprotokol for Nordborg-Pøl skoleforbund 1908-29.
  21. Se UVM. 1. dep. 1. kontor. Journalsag 2415/1924 (denne journalsag findes sammen med en række i det følgende nævnte sager samlet i journalsag 1989/1934).
  22. Jfr. Jørgen Ravn i Sdj. Årbøger 1971 s. 241ff.
  23. Mette Kirstine Kristensen optræder i kilderne med forskellige navneformer. Hendes fornavn veksler mellem Kirstine og Kristine, men oftest omtales hun blot som frk. Kristensen eller som M.K. Kristensen. Ifølge dåbsattesten er navnet Mette Kjerstine Christensen.
  24. Nordborg-Pøl SK 11/5-1928 (UVM 819/1928).
  25. Kirstine Kristensen til UVM 31/5-1928 (UVM 819/1928). Kirkesangeren var lærer Hansen Christensen.
  26. Jul. Petersens påskrift på K.K.'s klage.
  27. N.J. Nielsen 28/7-1928 til Sønderborg SD (Sønderborg SD. Skolesager 94/1928).
  28. Kontorchef Barfods notat 29/6-1928 (UVM 1388/1928).
  29. Kontorchef Barfods notat 7/7-1928 (UVM 1388/1928).
  30. Kirstine Kristensen var født i Ballum. Ud over hende var kun lærer Hansen Christensen sønderjyde.
  31. UVM skr. 14/7, 27/7 og 6/8-1934 (UVM 1989/1934).
  32. Venligst oplyst af Kirstine Kristensens søn, sognepræst Johannes Almar, i telefonsamtale 21/4-2005.
  33. UVM 10/7-1928 til Sønderborg SD (Brevbog 1928 nr. 11645). Om pensionsforhold og ventepenge se Henrik Lehmann: Haandbog i Lovgivningen om den danske Folkeskole. 3. udg. Kbh. 1930 s. 452.

34. Nordborg-Pøl Skolekommission til UVM 25/7-1928 (UVM 819/1928).
35. Kaae, Bøgner og Svenstrup Frederiksen.
36. S. D. Wolff til Barfod 19/9-1928.
37. Hejmdal 22/8-1928. Bladet havde nogle dage senere (25/8) en notits om den påtænkte nedlæggelse af lærerembeder.
38. Sønderborg SD. Tilsynsprotokol 1920-35 side 112.
39. N. J. Nielsen 28/7-1928 til Sønderborg SD (UVM 819/1928).
40. Jørgen Ravn til undervisningsminister Byskov 25/8-1928 (UVM 1328/1928).
41. Bjørneboe til UVM 4/9-1928.
42. Nordborg-Pøl SK. Forhandlingsprotokol 1928. Møde 29/11-1928.
43. En udskrift af skoleudvalgets protokol blev indsendt til UVM 9/2-1929 (UVM 819/1928).
44. Pøl-medlemmernes udtalelse 9/2-1929 til Sønderborg SD (videresendt til UVM).
45. De fem læreres særudtalelse 12/12-1928.
46. Kontorchef Barfods referat af samtalen med lærer Wolff den 27/3-1929.
47. Ravn til SD 13/3-1929 (UVM 819/1928).
48. N. J. Nielsen på SD's vegne til UVM 22/3-1929 (UVM 931/1929); amtsskolekonsulentens skr. 16/2-1929 til skoledirektionens øvrige medlemmer indeholder flere oplysninger om de enkelte lærere end i den endelige skrivelse til ministeriet (se Sønderborg SD. Skolesager 1928 nr. 94).
49. N. A. Larsens udtalelse 3/4-1929 (UVM 931/1929).
50. Ministeriets interne papir (UVM 1388/1928).
51. Ministerens resolution 8/4-1929 og UVM skr. 11/4-1929 til Sønderborg SD.
52. SK 29/4-1929 til UVM (UVM. Journalsag 931/1929); jfr. SK-Prot. 1920-62. Møde 27/5 og 19/6-1929.
53. N. J. Niensens udtalelse 3/6-1929 med amtmand Lundbyes og sognefoged P. H. Bladts påtegninger. UVM. Journalsag 931/1929.
54. UVM 4/7-1929 til SD (Brevbog 1929 nr. 9972).
55. Hejmdal 11/4-1929.
56. Hejmdal 6/4 og 12/4-1929; Dybbøl Posten 5/4 og 12/4-1929.
57. Lærerrådsprotokol 1922-45. Møde 22/3-1929; S. D. Wolff til amtsskolekonsulent N. J. Nielsen 8/4-1929 (SD. Skolesager 62/1929).
58. C. Hansen Christensen 13/7-1929 til SK (UVM 509/1929).
59. UVM 30/12-1929 til Sønderborg SD (UVM 1129/1929).
60. Lærerrådsprotokol 1922-45. Møderne 1929-32.
61. Wolffs klage 30/8-1929; Kaaes klage 15/10-1929; skolekommissionens forhandlingsprotokol. Møde 5/11-1929.
62. Sagen belyses af SD. Skolesag 218/1929.
63. Sønderborg SD. Forhandlingsprotokol 1920-70. Møde 3/3-1930. To af skoledirektionens medlemmer, N. J. Nielsen og P. H. Bladt, havde overværet undervisningen i Nordborg den 13/2-1930 (se SD. Tilsynsprotokol 1920-35 s. 146 og N. J. Niensens udtalelse 21/2-1930. SD. Skolesag 218/1929).
64. Sdj. Årbøger 1971 s. 255.
65. UVM 20/8-1929 til Sønderborg SD (UVM 931/1929).
66. Sønderborg SD. Tilsynsprotokol 1920-35.
67. N. J. Nielsen 22/3-1929 til UVM.
68. RA. Undervisningsinspektøren for Mellem- og Realskolerne. Censorindberetninger 1927-29 (findes på kort for hver lærers eksamen).
69. Oplysningerne om lærernes tillidshverv: Dansk Skole-Stat IV s. 78f og II s. 487; Dybbøl Posten 25/3, 20/4, 4/7 og 16/7-1929; Hejmdal 4/6, 18/7, 3/9-1928 og 4/3-1929.
70. Se f.eks. artiklen: Vagt i Gevær! (Folkeskolen 1929 s. 311).
71. Den manglende fortrolighed blev bl.a. nævnt af amtsskolekonsulenten i skr. 21/2-1930. Sønderborg SD. Skolesager 1929. Nr. 21.
72. Afskedigelsessagen fra Stevning Skole er behandlet i Genforeningens bedste gave (2003) s. 78-81, 210-13.
73. Eksamensprotokollerne for mellem-skolen og for realklassen.

Dansk spejderarbejde i Flensborg 1919-1939

– en kasterbold i grænsekampen

af JESPER BOLUND NIELSEN

I Sønderjyske Årbøger 1991 har forhenværende amtsborgmester Erik Jessen beskrevet, hvordan de første danske spejderkorps i Sønderjylland blev oprettet i 1919. De var meget aktive i den danske bevægelse op til afstemningerne i 1920, og efter genforeningen blev de danske spejdere i Nordslesvig et vigtigt led i det dansk-nationale arbejde, der integrerede flertalsbefolkningen i det danske samfund. Også i Flensborg blev spejderne et meget synligt led i det dansk-nationale arbejde, hvis formål var med tiden at (gen)vinde byen for danskheden. Den klare nationale holdning førte til opgør med KFUM, kommunismen og nationalsocialismen.¹

Der var to ideologiske røde tråde i det danske spejderarbejde i Flensborg. Den ene var i lighed med al anden spejdersport legende at bringe drenge og piger gode normer og færdigheder, således at de fik et godt grundlag for et virksomt voksenliv.

Det anden røde tråd var en dansk-national holdning. Spejderarbejdet var en del af den danske bevægelse i Flensborg. Drengene og pigerne skulle ikke bare vokse op som gode borgere. Spejderarbejdet skulle gøre dem til gode danske borgere, som altid var villige til at yde en indsats for Flensborgs danskhed.

Dette førte til, at spejderne i Flensborg måtte fravælge verdensspejdernes internationalisme. Den nationale indstilling bevirkede også, at spejderne i Flensborg måtte tage afstand fra KFUM-spejderne, der satte den kristne forkyndelse i højsædet. De to totalitære ideologier, kommunisme og nazisme, blev begge afvist om end med forskellig argumentation, fordi de ikke kunne forenes med spejdernes nationale arbejde.

Spejderne i Flensborg havde en langt bredere social basis, end andre spejderkorps havde på den tid. De modtog økonomisk støtte fra Danmark, hvorfor man kunne optage medlemmer, som ellers ikke havde råd at være spejdere.

Alt dette medførte, at dansk spejderarbejde i 1920'ernes og 1930'ernes Flensborg i vid udstrækning blev anderledes end spejdersport i Danmark.

Danske spejdere kommer til Flensborg i 1919

De første danske spejdere, der kom til Flensborg, tilhørte KFUM. De kom ombord på skibet »Ægir« i maj 1919 og inviterede 11 drenge, deriblandt den senere korpschef Svend Johannsen (1903-1978), til at deltage i en spejderlejr i Danmark. Da drengene kom tilbage til Flensborg, stiftede de den 10. august 1919 »Dansk Spejderkorps Flensborg«. Spejderne var klædt i grønne KFUM-uniformer, men i modsætning til KFUM-spejderne i Danmark, der anvendte spejdersporten som led i forkyndelsen, lagde Flensborg-spejderne mere vægt på at vise deres danske sindelag ved at bære uniformerne på gader og stræder.² Allerede fra sin begyndelse var Dansk Spejderkorps Flensborg fremfor alt dansk. Det skulle få betydning under afstemningskampen i 1920, der i Flensborg blev udkæmpet under skarpere former end i Nordslesvig.

Få uger efter at »Dansk Spejderkorps Flensborg« var blevet stiftet, ankom et fransk krigsskib til Flensborg. Danskerne anså det for at være en stor moralsk opmuntring, at en af sejrherrene i 1. verdenskrig viste sig i Flensborg, så en delegation dansksindede kom ombord og bød franskmændene velkommen. Spejderne ville også gerne hylde franskmændene, så de marcherede i uniform hen til skibet, mens de sang danske sange. En gruppe tyske matroser blev så vrede herover, at de smed sten efter spejderdrene, som dog kom uskadte ombord. Der blev de beværtet med chokolade, så en film om sejrsparsaden i Paris, og takkede herfor ved at synge danske fædrelandssange. For at undgå at få tæv af de tyske matroser blev spejderne efter mørkets frembrud sejlet til den modsatte fjordbred, hvorefter den lange hjemtur kunne begynde. Tæv undgik spejderne imidlertid ikke, idet de, der den næste dag gik i skole, fik bank enten af de tyske skoleelever eller lærerne.

I spejderkorpsets første tid lagde man ikke vægt på spejdersport, fordi man manglede både instruktører og telte. En enkelt spejderlejr blev dog gennemført i oktober 1919 nær Kobbermøllen. Da man manglede telte, overnattede man i en selvbygget hytte. Da spejderne marcherede hjem gennem Flensborg, råbte dansksindede hurra og

I afstemningstiden 1919-1920 var de danske spejdere frontkæmpere i kampen for Flensborg, hvilket fremgår af dette postkort. Fra venstre ses spejderne Viggo Lausten, Christian Hansen-Damm og Svend Johannsen iført KFUM-spejderuniformer. På billedet har de tre drenge taget opstilling foran Dannebrog og Den tapre Landsoldat. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

tysksindede skældsord.³ Dansk Spejderkorps Flensborg var således et nationalt korps, og der var langt til den internationale forståelse, som i disse år blev spejderbevægelsens idégrundlag.

Forholdet til tyske spejdere

Efter 1. verdenskrigs afslutning indbød spejderpioneren Baden-Powell (1857-1941) i 1920 til jamboree i London, og i løbet af denne blev grundstenen til verdensspejderbevægelsen lagt. Der deltog både spejdere fra lande i det engelske imperium og fra ikke-engelske lande, heriblandt også ikke-europæiske lande. I løbet af jamboreen slog Baden-Powell fast, at spejderbevægelsen var international, og at spejdere fra forskellige lande, religioner og hudfarver var spejderbrødre.

I Flensborg slog denne tanke ikke rigtig igennem. Vel foreslog byens tyske spejdere i efteråret 1919, at danske og tyske spejdere skulle samles i ét korps med en dansk- og en tysktalende afdeling. Men de danske spejdere afslog forslaget, fordi det fædreland, som er omtalt i spejderlovens § 2, for dem var Danmark, mens det for de tyske spejdere var Tyskland.

Afstemningskampen kulminerede i begyndelsen af 1920. I januar 1920 tog Den internationale Kommission (CIS) hovedkvarter i Flensborg, og den 24. januar 1920 måtte de tyske myndigheder forlade byen. Derved overgik den udøvende magt til franske alpejægere og engelsk infanteri, hvorved det tyske nederlag i 1. verdenskrig blev synliggjort på alle gader og stræder, hvilket det ikke blev i f.eks. Hamborg eller Berlin.

Den 10. februar 1920 stemte Nordslesvig sig hjem til Danmark, og i tiden op til folkeafstemningen i 2. zone den 14. marts 1920 skærpedes tonen mellem danske og tyske i Flensborg. Især de uniformerede danske og tyske spejdere fungerede som spydspidser i den nationale kamp. Tyske spejdere, »Grenzschutzvereinigung Germania« og andre tyske ungdomsforeninger klæbede tyske valgplakater op, rev danske ned eller ændrede disses indhold ved påklæbning af tyske slagord. Disse aktioner foregik om natten, og da danske spejdere var ude i samme ærinde, var der rig lejlighed til at slå.

I afstemningstiden var danskere og tyskere ikke internationale spejderbrødre, men flensborgske slagsbrødre. Spejdernes internationalisme var svagere end Dansk Spejderkorps Flensborgs danske nationalisme.

KFUM-spejderne i Flensborg 1920-1923

Ved afstemningen i 2. zone den 14. marts 1920 stemte et stort flertal for at Flensborg og omegn skulle forblive tysk. Selvom der blev afgivet 12.800 danske stemmer, en vældig fremgang i forhold til Rigsdagsvalget i 1912, måtte de dansksindede indrette sig på at forblive et mindretal i Tyskland.

I årene efter afstemningen styrkede mindretallet sin organisation. I 1920 stiftedes Slesvigsk Forening og Dansk Skoleforening for Flensborg og Omegn, der blandt andet oprettede Duborg-Skolen. Et videre led i den nationale organisering var ungdoms-, sports- og spejderforeninger, der efter skoletid tilbød dansksprogede fritidsaktiviteter. I 1921 blev Den danske Menighed for Flensborg og Omegn oprettet, hvor C.W. Noack (1885-1960) var førstepræst 1921-1937. Han stod Indre Mission nær og ønskede ikke at prædike danskhed men derimod at prædike kristendom på dansk.

Som andenpræst, der blandt andet skulle tage sig ungdomsarbejdet, virkede Anker Moos (1891-1968) i årene 1922-1925. Også han stod Indre Mission nær og havde i en periode ledet KFUM-spejderne i Århus. KFUK ansatte 1920-1928 Anna Larsen som lønnet sekretær i Flensborg, og en del af hendes arbejdsområde var pigespejdere.⁴

Det høje aktivitetsniveau, som spejderne havde haft i afstemningstiden, kunne ikke opretholdes efter 14. marts 1920. Den unge Svend Johannsen havde som 17-årig været korpschef, men i 1920 rejste han til Danmark for at studere på Københavns Universitet. Han blev efterfulgt af Christian Wive (1901-1973). Han var uddannet i mindretallets bank og flyttede i 1926 til Åbenrå, hvor han blev prokurist i Den Nordslesvigske Folkebank og kolonnechef for Åbenrå-spejderne 1932-1946. En anden fremtrædende spejderleder var Viggo Lausten (1908-1940). Han var søn af *Flensborgs Avis'* mangeårige faktor L.K. Lausten (1874-1958), der var formand for Den slesvigske Forening i Flensborg 1922-1930. I 1932 blev Viggo Lausten avisens redaktør i Tønder. Efter Danmarks besættelse blev han arresteret og døde i tysk fangenskab i 1940. Spejderne holdt til i menighedslokalerne i Toosbüysstrasse, og i stedet for nationalitetskamp begyndte de at dyrke »rigtig« spejdersport. Imidlertid var organisationen løs, idet der ikke eksisterede et korpsråd, der kunne udnævne korpschefen og lægge navn til aktiviteterne.

På samme måde forholdt det sig med pigespejderne. Den 18. maj

1921 stiftede 30-40 piger Flensborg Pige-Spejdere. Initiativet udgik ikke fra menigheden, men fra søstre til drengespejdere for eksempel Hanne Lausten (1902-1986). Da de henvendte sig til Anna Larsen, gav hun dem en kold skulder. Vel kunne pigespejderne altid få råd, men hun ville ikke officielt støtte dem ved at træde ind i Pigespejderrådet. Herved fulgte hun samme linje som C.W. Noack, der satte kristen forkyndelse over dansk-nationalt arbejde.

I efteråret 1922 trak det op til et brud mellem spejderne og kirken. Kardinalpunktet var, hvor vægten skulle lægges – på det dansk-nationale eller på det kristelige. For KFUM-lederne var der ingen tvivl. Spejderne skulle opdrages til at blive gode kristne. Drengene skulle gå til gudstjeneste i samlet flok, og til spejdermøder skulle forkyndelsen gennem salmesang, bøn, bibellæsning, bibeltimer og andagter stå i centrum. På spejderlejre skulle der hver morgen være 15-20 minutters stilhed, hvor den enkelte kunne bede morgenbøn og læse i bibelen.

For spejderdrengene var der heller ingen tvivl. Nu havde de i snart tre år været en del af nationalitetskampen, hvor de utallige gange havde været oppe at slås med tyske drenge. De havde også været med til at fordele kul og pakker til menighedens socialt svage medlemmer og deltaget i mange nationale møder og optog.

Da pastor Anker Moos i november 1922 blev introduceret til spejderne, der bar KFUM-uniformer, og erklærede, at han fremover ville følge KFUM-målsætningen og anvende spejdersporten til at fremme forkyndelsen, udløste han et åbent oprør. Dele af spejderkorpset brød ud og dannede den 6. december 1922 Flensborg Drengespejdere. Om årsagen skrev lederne Christian Wive og Viggo Lausten i *Grænsevagten*: »Troppen oprettedes særlig med det formål for øje at skabe en spejdertrop af bevidste danske drenge, der kunne være til glæde og gavn for danskheden.«⁵ De danske spejderdrengene nægtede at gå på kompromis med deres danskhed.

Spejdernes nationale engagement kunne ikke forenes med KFUM-kristendommen.

Skolespejdere 1923-1926

Efter at KFUM havde udspillet sin førende rolle blandt spejderne, trådte Duborg-Skolen ind på banen. Dens rektor, Andreas Hanssen (1879-1940), ønskede at anvende spejdersporten som pædagogisk red-

skab, og han begyndte langsomt at samle de stridende drengespejdere, som den 4. juli 1923 sluttede sig sammen i Dansk Spejderkorps Flensborg. Pigespejderne fortsatte uafhængigt, men det lykkedes at få udbryderne Christian Wive og Viggo Lausten ind under skolespejderfanen. Korpset bestod af 75 drenge, og de lededes af tre tropsførere, der alle var lærere. Duborg-Skolens forældreråd fungerede som korpstråd med rektor Andreas Hanssen som korpstrådschef. Han udnævnte lærer Bernhard Hansen (1893-1976) til korpsschef. Drenge, der ønskede optagelse i spejderkorpset, skulle både have tilladelse af deres forældre og klasselærere.

Den totale Duborg-Skole-styring af Dansk Spejderkorps Flensborg behagede ikke de ældre spejdere. De havde i stor udstrækning været uden for voksenkontrol i deres fritid, og nu bestemte lærere både om formiddagen i skolen og om eftermiddagen til spejdermøder. Den 18. marts 1924 brød en gruppe igen ud under ledelse af Christian Wive og Viggo Lausten og gendannede Flensborg Drenge-Spejdere. Denne organisation forblev uafhængig indtil den 3. oktober 1924, hvor der opnåedes et kompromis mellem spejderdrene og skolelærerne. Udbryderne genindtrådte i korpset som en selvstændigt arbejdende trop, hvilket vil sige, at drengene kunne benytte korpsets faciliteter, men at lærerne *ikke* kunne kommandere rundt med de 15-16 årige.⁶

Set udefra var Duborg-Skolen og Dansk Spejderkorps Flensborg to sider af samme sag. Men den totale lærerstyring var et brud på et af Paden-Powells grundprincipper, nemlig at drenge skulle ledes af jævnaldrende eller kun lidt ældre.

I december 1925 tog korpset det første skridt væk fra den totale Duborg-Skole-styring, idet der blev dannet et korpstråd bestående af spejderforældre, unge tropsførere samt repræsentanter for kirke og skole.

Det var imidlertid ikke nok for spejderdrene, og på korpstråds-mødet den 1. februar 1926 allierede de sig med mindretalslederen Ernst Christiansen (1877-1941), der var chefredaktør for *Flensborg Avis* 1906-1940 og Jacob Kronika (1897-1982), der var redaktør for den dansksindede, tysksprogede avis *Der Schleswiger*, og satte fire lærere på porten. Kun korpsschef Bernhard Hansen og orkesterlederen fandt nåde for drengene.⁷

Om Ernst Christiansens og Jacob Kronikas motiver til at støtte drengene kan kun gættes, men et kvalificeret bud er drengenes danskhed. Når spejderne i danske uniformer gik gennem Flensborgs

gader, måtte det glæde de to danske redaktører, selvom spejderne måske ikke var så disciplinerede, som det kunne ønskes. Vel trådte Duborg-Skolens lærere et geled tilbage, men den nære forbindelse mellem skole og spejdere fortsatte. I hele mellemkrigstiden gik omkring halvdelen af de danske spejdere på Duborg-Skolen, så de økonomiske, politiske og sociale forhold var ens for skoleelever og spejdere.

Forsvarsspejdere 1926-1930

Den næste ideologiske retning, som påvirkede Dansk Spejderkorps Flensborg, var forsvarsspejdertanken, som kom fra den yderste danske højrefløj. I årene op til 1. verdenskrig havde den daværende danske spejderkorpschef Cay Lembcke (1885-1965) forsøgt at gøre spejderarbejdet til en militær forskole, men efter at han i 1923 var trådt tilbage som korpschef, forsvandt den ideologi fra Det Danske Spejderkorps. Tre år senere dukkede den imidlertid op igen i Flensborg.

Efter i februar 1926 at have trængt lærerne bort fra den daglige korpsledelse, drog spejderdrengene på spejderlejr i Pinsen 1926. Den blev afholdt på godset Vissinggård nær Gudenåen, hvortil de var inviteret af ejeren, ingeniør O. E. Andersen (1893-1974). Han kom nu til at udfylde den rolle som korpsets ideolog, som lærerne hidtil havde haft. Han var født i København og havde under 1. verdenskrig været aktiv i Akademisk Skyttekorps. Danmarks forsvar var hans hjertesag, og han mente, at spejdere skulle uddannes til at være førere for fædrelandet. O. E. Andersen blev en legendarisk skikkelse for de danske i Flensborg. Når han kom til byen, fik han en nærmest kongelig modtagelse.

Ved et besøg i 1926 holdt han en tale, hvori han beskrev, at »målet med den danske spejderbevægelse er at skabe gode danske drenge«. Henvendt til spejderne udtrykte han ønske om »at den flensborgske spejderbevægelse, der stod som forkæmper på den yderste post for den danske livssag, måtte vokse sig stærk til gavn for den danske ungdom syd for grænsen«. ⁸ For ham kom det nationale engagement i første række, mens det internationale aspekt var henvist til anden række. Denne ideologi passede perfekt til Flensborg-spejdernes egne idealer.

På spejderlejrens sidste aften i Pinsen 1926 tændtes et stort bål, og O. E. Andersen holdt båltalen over spejderlovens § 2: »En spejder er

tro«. I følge O.E. Andersen var det fædreland, som Flensborg-spejderne var tro mod, Danmark, og den konge, de var tro mod, var Christian X. De var forposterne, som kæmpede for Danmark. Denne tale gik rent ind hos spejderne. Ideologien svarede til deres dagligdag, hvor der igen og igen kunne opstå slagsmål med tyske drenge.

For drengene havde spejderlejren været en fantastisk oplevelse. Lærernes afgang havde efterladt et ledelsesmæssigt tomrum, som blev udfyldt af unge spejdere. Nu var det unge mænd, der førte yngre eller jævnaldrende spejdere, hvorved Dansk Spejderkorps Flensborg for første gang fungerede som en lederskole, der efter mottoet »Vis tillid, giv ansvar« uddannede ledere til den danske bevægelse.

Erfaringerne med at give unge ansvar i spejderkorpset var så gode, at korpssrådet i 1927 udnævnte Viggo Lausten til korpsschef. Valget af Viggo Lausten var velovervejet. Han havde været med i spejderbevægelsen fra første færd, og han havde yderligere været med i oprøret mod KFUM i 1922, i udbrudsforsøget i 1924 og i oprøret mod lærernes dominans i 1926, så Viggo Lausten var rebelsk nok til, at spejderne anså ham for at være en af deres egne.

En anden af de spejdere, som pinsseleiren ved Vissinggård i 1926 fik stor betydning for, var Ludwig Lienhard (1910-1980). Hans biologiske far døde tidligt, og hans stedfar faldt i 1. verdenskrig. Moren klarede til dagen og vejen ved rengøring og andre lavtlønnede jobs. Selvom hans morfar og mormor var dansktalende, var hjemmesproget plat-tysk. Da Duborg-Skolen åbnede, var Ludwig blandt de første, der blev optaget, og efter realeksamen i 1927 blev han indtil 1930 journalistelev på *Der Schleswiger*. Der opstod efterhånden et far-søn forhold mellem den faderløse Ludwig og O.E. Andersen, der havde to døtre, men ingen sønner. De korresponderede sammen resten af livet, og i 1928 forærede O.E. Andersen Ludwig Lienhard 300 kroner, så han kunne finansiere en uddannelse.

Spejderkorpsets sociale sammensætning

Flensborgs danske mindretal havde sit tyngdepunkt i arbejderklassen. Det kan skønnes, at mindretallets arbejderandel var omkring 58-73% i hele perioden 1920-1945. Da arbejderklassen kun udgjorde 48% af befolkningen i Flensborg, havde mindretallet altså op til 25 procentpoint flere arbejdere end befolkningen som helhed.⁹

Da Duborg-Skolen i 1923 overtog spejderarbejdet, udarbejdede

korpschef Bernhard Hansen en komplet liste over de 75 spejdere, som korpset på det tidspunkt bestod af. Den indeholdt både navn, forældres navn, bopæl samt en vedtegning. Ved at sammenholde listen med *Einwohnerbuch für Flensburg 1924* er det muligt at få et indtryk af spejdernes sociale baggrund.

I 1930 indsendte alle patruljer medlemslister. Desværre indeholder kun omkring halvdelen, nemlig 76 en adresse. Også disse er genfundet i *Einwohnerbuch für Flensburg 1931*.

I 1939 er der bevaret adresser på 131 spejdere, og deres forældres erhverv er fastlagt på samme måde som for 1923 og 1930. På dette grundlag er det muligt at opstille nedenstående tabel over spejdernes sociale tilhørsforhold.

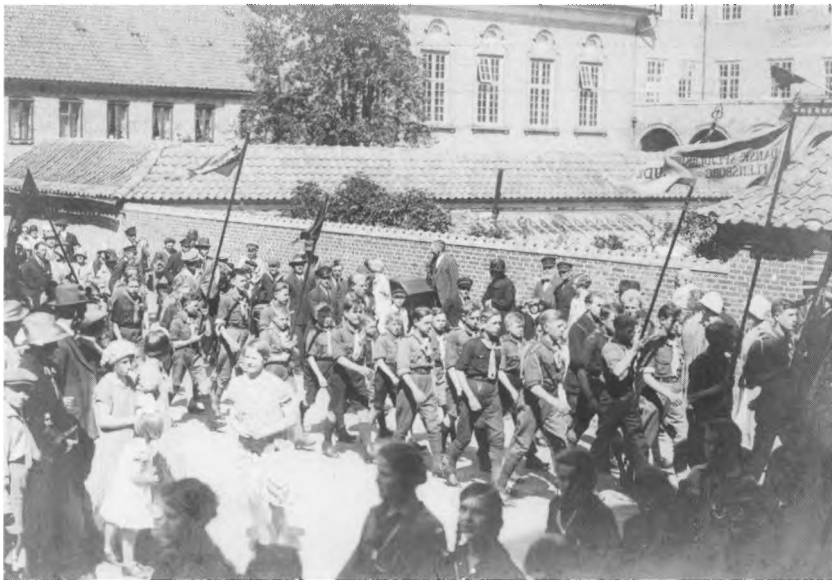
	1923	1930	1939
Selvstændige i byerhverv	4%	4%	5%
Højere funktionærer	4%	4%	2%
Lavere funktionærer	7%	8%	7%
Faglært arbejdere	26%	22%	31%
Ufaglært arbejdere	25%	30%	30%
pensionister/enker	19%	20%	18%
Andet/uoplyst	16%	20%	18%

Andelen af husejere blandt forældrene var meget lille. I 1923 var der kun tre, der ejede deres bolig. I 1930 var der en. De spejdere, der var børn af den danske rektor og de danske præster, boede naturligvis i embedsboliger. I 1939 var det kun en spejderforælder, der boede i eget hus.

Med alle usikkerhedsfaktorer taget i betragtning kan det skønnes, at i hele mellemkrigstiden tilhørte omkring 90% af Dansk Spejderkorps Flensburg arbejderklassen.

Spejderkorpsets økonomi

I Tyskland blev verdenskrigen efterfulgt af hyperinflation, der kulminerede i 1923. I Flensburg slog krisen endnu mere igennem end i resten af Tyskland, fordi byen mistede Nordslesvig som afsætningsmarked. Situationen på arbejdsmarkedet var derfor også markant forringet. Mange sæsonarbejdere var før 1920 beskæftiget ved teglværker og landbrug i Nordslesvig. Nu var de arbejdsløse i byen.

Når spejderne marcherede gennem Flensborgs gader, var de en meget synlig del af den danske folkedel. De blev derfor hyldet af dansksindede og var i stadig konflikt med tysksindede. Her ses spejderne forlade Duborg-Skolen under et optog i slutningen af 1920'erne. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Da spejdernes forældre overvejende tilhørte arbejderklassen, blev mange af dem ramt af arbejdsløshed, hvilket dengang betød armod. Det normale i Danmark var, at spejdere betalte kontingent til patruljen, som så sendte dele videre til korpset. I Dansk Spejderkorps Flensborg var det omvendt. Her modtog korpset mange penge fra Danmark og fordelte dem videre til de enkelte patruljer. I jubilæumsskriftet i 1944 forklarede kassereren, hvorfor denne støtte var nødvendig: »Vi kan ikke, som nord for grænsen, vælge og vrage. Vi må have alle dem med, som ønsker at være med; det må ikke for den enkelte være et økonomisk spørgsmål at være spejder.« Grunden, til at alle skulle være med, var, at spejderne var en vigtig del af det nationale arbejde: »Deres frimodige march gennem byen har gennem årene betydet meget. Mangen en ubeslutsom er revet med, og bange tanker er jaget på flugt.«¹⁰

Omfanget af støtten fra Danmark kan ikke gøres op, da regnskaberne ikke er bevaret, men den bestod ud over penge også af tøj, som blev indsamlet i Danmark og fordelt til spejderne. Endvidere deltog

sydslesvigske spejdere af og til i kurser og spejderlejre i Danmark uden at skulle betale byr.

Efter at have eksisteret i 10 år opkrævede korpset i 1929 for første gang kontingent, og selvom det kun drejede sig om 20 Pfening, begyndte man mere og mere at ligne traditionelle spejderkorps. Men stadigvæk var det kit, der forenede fattige spejdere, det dansk-nationale arbejde.

Vissinggårdlejren 1928

I 1928 gennemførte Dansk Spejderkorps Flensborg for anden gang en pinselejr ved Vissinggård. Den var om muligt endnu bedre forberedt end den første. Højdepunktet var friluftteaterstykket *Niels Ebbesøn*, som var skrevet af godsets forstassistent, N.H.A. Schougaard. Spejderne havde opført Niels Ebbesøns borg Norringriis som kulisse, og en bro, der førte over Gudenåen, forestillede Randers Bro. Rollen som Niels Ebbesøn blev spillet af en skuespiller fra Århus, men udover ham og de to kvinderoller var alle skuespillerne spejdere fra Flensborg.

I stykket har Niels Ebbesøns væbner, Svend Trøst, en fremtrædende rolle, og han blev spillet af den 17-årige Ludwig Lienhard. I anden akt gennemførte Niels Ebbesøn angrebet på Randers og efter at have dræbt Grev Gert, trak han sig tilbage over Randers Bro, hvorefter Svend Trøst rev broplanker væk og sikrede, at turen tilbage kunne foregå uden forfølgelse.

Skuespillet kulminerede, da Niels Ebbesøn i spidsen for sine mænd kom ridende tilbage gennem skoven, mens faklernes lange række glimtede og lyste. Foran Norringriis slog Niels Ebbesøn Svend Trøst til ridder med ordene:

»I Guds, i Kongens, i Danmarks navn jeg gi'r dig ridderslag og ønsker du vil blive en ægte riddersmand, hvis mål kun er at gavne dit gamle fædreland.«¹¹

I stykkets finale synger alle skuespillere og spejderdrengene tre vers, hvoraf det sidste lyder:

»Vi for evigt vil elske og ære/ Danmarks signede rød-hvide flag/
under det vil vi samles og bære/ Danmark frem mod en lysere dag/
dansen vil stride, bløde og lide/ hver gang hans land er i kvide.«

Gennem denne rolle blev den faderløse, plattysktalende proletar

med tysk statsborgerskab Ludwig Lienhard alias Svend Trøst i Guds og Kongens navn på en måde slået ridder af Danmark.

Sangen blev senere ophøjet til korpssang i Dansk Spejderkorps Flensborg/Sydslesvig, hvilket understreger spejderlejrens betydning.

På denne næsten eventyrlige måde fremgik det, at tilslutning til den danske bevægelse i 1920'erne var en mulighed for Flensborgs arbejderbørn for at opnå social opstigning og derved at forbedre deres levevilkår.

Verdenskrisen kradser

Ligesom Dansk Spejderkorps Flensborg havde en anden social sammensætning end Det Danske Spejderkorps, havde det også en anden politisk dagsorden. Det viste sig i 1929, da verdenskrisen begyndte. I Tyskland toppede den i januar 1933, da der var 6 millioner arbejdsløse. Erhvervslivet i Flensborg var endnu ikke kommet sig over grænsedragningen i 1920, så her slog krisen endnu hårdere til. Arbejdsløsheden steg, og i vinteren 1931-32 var op mod en tredjedel af Flensborgs befolkning på offentlig hjælp. Der blev indrettet kommunale folkekøkkener, som daglig bespiste 1000 personer, og en skole blev indrettet som asyl for hjemløse unge mænd. Udover de kommunale folkekøkkener bespiste både kommunisterne og nationalsocialisterne de nødlidende.

På Duborg-Skolen blev eleverne hvert år undersøgt af skolelægen, og resultaterne blev offentliggjort i årsberetningen. I løbet af skoleåret 1931-32 blev sundhedssituationen forringet så meget, at skolelægen slog alarm: »Børnenes konstitution [har] ikke været så god, idet navnlig antallet af god konstitution er dalet til mellemgod, og antallet af magre og underernærede børn er steget – et tegn på de dårligere levevilkår.«

Skolens ledelse reagerede på ernæringsproblemerne ved at indføre skolebespisning af 120 af skolens ca. 350 elever og alle 160 børnehavebørn. Eleverne fik dagligt to rundstykker, mens børnehavebørnene fik grød eller vælling. Allerede året efter havde det hjulpet så meget, at en influenza-epidemi blev anset for at have været årets største sundhedsmæssige problem. Men finansieringen af skolebespisningen havde været vanskelig. I årsberetningen takkes en lang række fonde og enkeltpersoner, deriblandt nogle af skolens lærere.

Dansk Spejderkorps Flensborg undgik heller ikke Flensborgs dybe

For spejderne i Flensborg var primitiv madlavning ikke bare en spændende spejderaktivitet. Det var også et ekstra måltid mad i en tid, hvor dårlig ernæringstilstand var udbredt. Her ses spejderne Peter Greisen og Svend Johannsen stege frikadeller i det fri på en spejdetur i 1922 til Eggebæk. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

økonomiske krise. I oktober 1934 skønnede korpsets næstkommanderende Hans Ronald Jørgensen (1915-2002), at 80-90% af spejdernes forældre var arbejdsløse.¹²

Næsten halvtreds år senere mindedes Ludwig Lienhard spejdertiden og havde følgende kommentar til spejdernes sociale vilkår: »... Det førte til, at jeg søgte mit hjem i spejdetroppen, hvor jeg fandt venner, og vi – en gode gadedrenge i uniform – stjal mad sammen og holdt 'køkkenprøver' for at stille sulten«. ¹³

Dansk spejder eller tysk kommunist

For spejderne var der tre muligheder for at komme ud af den sociale forarmelse. Den første var at slutte endnu tættere op om den danske bevægelse, hvorved de kunne støtte hinanden. En anden mulighed var at blive kommunist og deltage i verdensrevolutionen. Den tredje vej ud af krisen var at blive nationalsocialist.

Siden 1928 havde spejderkorpset haft en roverpatrolje for spejdere ældre end 17 år. Den blev ledet af Viggo Lausten og havde i 1932 16 medlemmer, hvoraf fire til fem var arbejdsløse og syv i lære til lav

hyre. På grund af arbejde blev spejdermøderne lagt søndag formiddag, og der kom sædvanligvis 9-10 stykker. Der blev ikke dyrket traditionel spejdersport, men i stedet udførte man dels praktiske opgaver, så som indretning af en spejderhytte, og dels beskæftigede man sig med historiske og kulturelle emner. Det vigtigste var imidlertid at dyrke kammeratskabet og støtte hinanden i den vanskelige tid. Når man beskæftigede sig med politiske emner så som den aktuelle situation i Tyskland, betonedede Viggo Lausten: »Spejdere er upolitiske, og vi er kun danske.«¹⁴

I Weimarrepublikkens gode år havde kommunisterne (KPD) ikke fået mange stemmer i Flensborg, men da verdenskrisen brød ud, steg partiets stemmetal til 10-12%.

I foråret 1932 trak det op til krise i roverpatruljen. Da havde flere af kammeraterne været arbejdsløse i to-tre år og havde ingen udsigt til snarligt at få et job. Nogle af dem søgte så kontakt til KPD, hvilket fik Viggo Lausten til at slå de principielle holdninger fast. Til Sankt Georgs-dag 1932 fremlagde han en erklæring, som skulle underskrives, hvis man ønskede at fortsætte i Dansk Spejderkorps Flensborg. Nøglesætningen i erklæringen var: »Patruljen driver ikke politik af nogen art, men den forlanger til gengæld, at spejderne afholder sig fra *aktivt* at virke for et hvilket som helst politisk parti.« Da nogle af spejderne fortrak kommunistisk partiarbejde fremfor dansk spejderarbejde, var en grundregel overtrådt.

I stedet for tysk partiarbejde skulle spejderne »fremme dansk spejderarbejde i Flensborg. Ved i alle forhold at slutte op om det danske mindretalsarbejde syd for grænsen; slutte op om dansk sprog og kultur«.

Der var kun seks rovere, der underskrev denne erklæring, og de øvrige blev anset for udmeldte af korpset. Blandt de udmeldte var Peter og Arnold Hermansen,¹⁵ og de gik ind i KPD, hvor de kom til at samarbejde nært med den unge kommunist Karl Heinz Lorenzen (1917-1998). Han havde gået i den danske kommuneskole; fra 1927 på Duborg-Skolen, og i fritiden havde han både været ulveunge og spejder. Han var ikke den eneste, der både var kommunist og dansk i Flensborg. I sine erindringer kunne Karl Heinz Lorenzen nævne en halv snes navne. En af dem er lederen af KPD's orkester, Karl Kestenus, der havde begyndt sin musikalske karriere i Spejderorkestret.¹⁶ En spejder måtte altså gerne være kommunist, men han måtte ikke svinge patruljearbejdet til fordel for partiarbejdet.

På grund af sin konsekvente dansk-nationale holdning afviste Dansk Spejderkorps Flensborg den kommunistiske internationale ideologi.

Danske spejdere i nazismens skygge

Kommunismen var ikke den eneste totalitære ideologi, der tilbød sig som kriseløsning. I januar 1933 blev Hitler udnævnt til tysk kansler, og han ensrettede hurtigt det tyske samfund. Politiske partier blev forbudt, frie fagforeninger blev overtaget af NSDAP, og førerprincippet blev indført i den offentlige forvaltning.

Dansk Spejderkorps Flensborg befandt sig således i en helt ny situation. De enkelte spejderne reagerede på nazismen på tre forskellige måder: total afvisning, pragmatisk tilpasning og for enkeltes vedkommende fascination. Da Dansk Spejderkorps Flensborg var det eneste uniformerede korps i Tyskland, som ikke blev ensrettet, var dets forhold til Hitler-Jugend af helt afgørende betydning. Ved magtovertagelsen i januar 1933 var omkring 10% af Tysklands ungdom mellem 10 og 21 år organiseret i Hitler-Jugend. I Flensborg lå procentdelen kun på 4,5. I juni 1933 blev omkring 60 tyske ungdomsorganisationer samlet i Hitler-Jugendring, og lidt efter lidt blev de enkelte foreninger enten ensrettet eller opløst.

Alle lejre, orkestre, sportsaktiviteter og vandrehjem blev drevet af Hitler-Jugend, der fik monopol på tysksproget ungdomsarbejde, og frem til Rigsungdomsloven i december 1936 øgede Hitler-Jugend sin medlemsandel til over 90%.

Fremgangen skyldtes dels de mange attraktive tilbud, Hitler-Jugend disponerede over, men også den totalitære stats magt. Tjenestemænd blev »opfordret« til at sende deres børn til Hitler-Jugend. Når lærlinge skulle på fagskole, var medlemskab af Deutsche Arbeitsfront en forudsætning, og den optog kun unge mænd, der var medlem af Hitler-Jugend. Den kvindelige pendant til Hitler-Jugend hed Bund deutscher Mädel (BdM).

I 1933 skete der en del udmeldelser af Slesvigsk Forening. Nogle var blevet presset, mens andre havde ladet sig fange ind af det nye regime. Det gjaldt for Ludwig Lienhard, der blev nazist i marts 1933.¹⁷ Men mindretallet fik også nye medlemmer, idet ikke-nazistiske arbejdere vendte det ensrettede Tyskland ryggen og søgte tilflugt i det ikke-ensrettede danske mindretal.

De ledende i det danske mindretal tilpassede sig i det ydre det nye styre og forsøgte fra sag til sag ved seje forhandlinger at opnå undtagelser for mindretallet. Blandt de synlige tilpasningstegn var, at de danske byrådsmedlemmer blev siddende i det ellers ensrettede byråd. I marts 1934 oprettede man et tremandsudvalg, der i praksis fik fuldmagt til at forhandle på mindretallets vegne, og i nært samarbejde med mindretallets repræsentant i Berlin, Jacob Kronika, opnåede de frem til 1937 gode resultater. For eksempel kan det nævnes, at både børnebespisning og sygepleje forblev i mindretalsregi. I januar 1934 blev det dansktalende, tysksindede personale på den dansksprogede, kommunale grundskole erstattet af dansksindede lærere, og fra sommeren 1935 fik skolen bedre bygninger. Tilpasningspolitikken mindede meget om samarbejdspolitikken under Danmarks besættelse. Vel tilpassede man sig ved forhandle med nazisterne, men til gengæld fik mindretallets institutioner lov til at bestå.

Dansk Spejderkorps Flensborg afviser nazismen

Da spejderkorpset var en synlig del af det danske mindretal, kom det hurtigt i skudlinjen. I november 1932 overtog Svend Johannsen posten som korpsschef. Han var i 1920 rejst til Danmark og var blevet cand. theol. samt folkeskolelærer. Nu vendte han tilbage til Sydslesvig, og blev i maj 1933 udnævnt til skoleleder ved den danske privatskole i Slesvig. I februar 1933 ansatte han Hans Ronald Jørgensen som næstkommanderende i korpset. I maj 1933 skiftede korpset navn til Dansk Spejderkorps Sydslesvig, og i 1934 oprettedes to troppe i Slesvig og i 1937 en i Tønning.

Navneskiftet virker ved første øjekast som mindre betydningsfuldt, men det viser Svend Johannsens grænsepolitiske indstilling. I mellemkrigstiden støttede den danske stat kun dansk arbejde i Flensborg by og amt samt Sydtønder Amt. Der blev ikke givet statsmidler til dansk arbejde i det sydlige Sydslesvig. Når spejderne udskiftede bynavnet med landsdelsnavnet Sydslesvig, viste de, at formålet med spejderarbejdet ikke bare var at genvinde Flensborg, men hele Sydslesvig.

Korpset begyndte at udgive et spejderblad ved navn *Ravneskriget*. I bladets andet nummer, som udkom kort før byrådsvalget den 12. marts 1933, præciserede Svend Johannsen korpsets ideologi: »En dansk Flensborg-spejder er enten dansk, eller også er han ikke spejder.« Ganske vist var spejderne for unge til at deltage i stemmeaf-

givningen, men de måtte deltage i forældrenes valgarrangementer, synge med på fædrelandssange og råbe med, når der blev udbragt et leve for Danmark.

Efterhånden som Hitler-Jugend kom til at omfatte alle tyske skolelever i Flensborg, blev Dansk Spejderkorps Sydslesvig tvunget til at tage stilling til, hvordan man skulle hilse på bysbørnene. På rådhuset sluttede mindretallets byrådsmedlemmer den 25. september 1933, da Wilhelm Sievers (1896-1966) blev indsat som overborgmester, sig til den almindelige Heil-Hitler-hilsen. I *Ravneskriget* nr. 6 1933 udsendte Svend Johannsen korpsets retningslinjer, når det gjaldt Hitler-hilsen. Desværre er det ikke dateret, så det kan ikke afgøres, om begivenhederne den 25. september 1933 var kendt eller ej, da det blev skrevet, men da papiret er indbundet sammen med en beretning fra pigespejderne d. 8. oktober 1933, taler sandsynligheden for, at det var korpschefens reaktion på episoden ved borgmesterindsættelsen.

Først slog »Gamle Ravn«, der var Svend Johannsens spejdernavn, fast, at tyskerne atter løb stormløb mod vort fædrelands grænse, samt at forposterne ville blive ramt først. Forposterne var blandt andre de danske spejdere i Sydslesvig. Hvordan de skulle kæmpe, beskrev Svend Johannsen præcist: »De skulle bære spejderliljen offentligt, så tyskerne kunne se det danske tegn. Spejderne skulle tale dansk indbyrdes, så tyskerne kunne høre det danske sprog. Spejderhilsenen blev indført som civilhilsen, som skulle bruges hver gang to spejdere mødtes.«

Tyske faner skulle hilses med dansk spejderhilsen, og Svend Johannsen præciserede: »Skal vi præsentere for en fane eller afsyngelsen af en nationalsang, strækker vi armen lige i vejret (ikke skråt frem efter!!) og viser spejdertegnet. Derved viser vi international høflighed, og – at vi er danske.«

I april 1934 blev denne hilseform udsat for en prøve. Til Sankt Georgs-dag blev alle 120 spejderdrenge og piger sat stævne på Durborg-Skolen, hvorefter man med faner marcherede mod Tarup. Ved Hafermarkt mødte man en større kolonne Hitler-Jugend. Svend Johannsen fulgte sin egen parole, kommanderede spejderne til at holde mund, og hilste selv med spejderhilsen. Hitler-Jugend blev overrasket, men svarede kun med tilråb og en enkelt spytklat. Episoden må have gjort indtryk på deltagerne. De erfarede i praksis, at hvis de holdt fanerne højt og rækkerne tæt sluttet, kunne de modstå Hitler-Jugend. Men det var en episode, der ikke skulle skrives om.

Den nazistiske ensretning efter 1933 nødvendiggjorde på én gang tilpasning og standhaftighed. Et konkret udslag af denne balancegang var spejdernes alternativ til »den tyske hilsen«. I stedet for skråt fremad skulle armen rækkes lige op i luften. Der findes meget få billeder, der viser denne hilseform. Her er vi til flaghejsning på spejdernes pinselejr i 1933. Det var denne hilsen Svend Johannsen anvendte, da spejderne marcherede forbi en kolonne Hitler-Jugend på Sankt Georgs dag 1934. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

I efteråret 1933 nedlagde rektor Andreas Hanssen posten som korpssrådsformand, og indtil sin fraflytning i foråret 1934 fungerede lærer Bernhard Hansen på posten. Den 12. april 1934 bragte *Flensburger Nachrichten* en artikel, hvori Duborg-Skolen blev angrebet voldsomt. Artiklen sammenfattede de sidste års anklager. For eksempel skulle spejderne have skældt to navngivne brødre ud for at være »Hitler-Jungen« og lovet dem bank. Hovedanklagen var imidlertid, at inspektør Bernhard Hansen i august 1933 havde skældt en elev ud for at være »Nazi-Krüppel« samt havde bortvist ham ud fra skolen.

Den 14. april 1934 afviste Bernhard Hansen i *Flensburger Avis* alle anklager, og elevens klasselærer Hans Meng dementerede også påstanden om, at han skulle have forlangt, at elevens far skulle træde ud af NSDAP. Derimod var de enige om at kræve en sluttet dansk front: »Lige så selvfølgelig er det, at vi af vore elever forlanger, at de ikke kan tilhøre noget tysk forbund; i så tilfælde må de forlade skolen.«

I august 1933 var der stadig mange selvstændige tyske forbund i Flensborg, men i april 1934 var Hitler-Jugend ved at få monopol på tysk ungdomsarbejde, så udtalelsen betød i praksis, at en indmeldelse i Hitler-Jugend straks ville medføre en udmeldelse af Duborg-Skolen. Selvom udtalelsen delvist stod mellem linjerne, var det modigt offentligt at give Hitler-Jugend adgangsforbud til Duborg-Skolen.

Nazismen drager

I 1933 var det fastslået, at Dansk Spejderkorps Sydslesvig havde en fast ideologisk front mod nazismen: Enten var man dansk spejder, eller også var man ikke spejder. Forbindelser til nazismen blev afvist.

Denne klare afvisning af nazismen kom imidlertid efter 1933 under pres. Først blev de danske spejderne i lighed med alle andre indbyggere i Tyskland udsat for hele den nazistiske propaganda. Dernæst tog påvirkningen en lille omvej, idet O.E. Andersen på Vissinggård blev dansk nationalsocialist. Sammen med blandt andre Ejnar Vaaben og M.P. Ejerslev (1893-1976), der i nogle år havde været dansk vandrelærer i Sydslesvig og i 1932-1934 var lærer på Rønshoved Højskole, stiftede han National Socialistisk Arbejdsfællesskab. En af de centrale partiprogrampunkter var kravet om et Danmark til Ejderen. Endvidere mente partistifterne, at Frits Clausen og hans DNSAP for ukritisk overtog den tyske nationalsocialismes program. I stedet for skulle nationalsocialismen gøres dansk-nordisk. Arbejdsfællesskabet fik i sin korte levetid kun ringe udbredelse. Ejerslev tog nationalsocialismen med til Rønshoved Højskole, hvor Dansk Spejderkorps Sydslesvigs næstkommanderende, Hans Ronald Jørgensen, var elev i sommeren 1934.

Den første afvigelse fra den ideologiske forsvarslinje foretog den aktive spejder Ludwig Lienhard. I 1928 havde han fundet en vej ud af fattigdommen. Med hjælp fra O.E. Andersen havde han fået penge til en uddannelse i Danmark. Imidlertid betød verdenskrisen et sammenbrud for hans fremtidshåb. I 1930 blev han fyret fra *Der Schleswiger*, og den sommer tjente han til livets ophold ved at hakke roer. I vinteren 1930-31 var han på Ollerup Gymnastikhøjskole. Dernæst flakkede han rundt et par år. I korrespondancen med O.E. Andersen nævnes, at Nordkap og England var stationer på vejen. I 1933 præsenterede han sig som tysk og nazist, hvilket han skriftligt meddelte O.E. Andersen. Dette brev er desværre ikke bevaret, men O.E. Ander-

sens svarbrev den 4. marts 1933 er. Han argumenterer mod Lienhards beslutning, og hovedsætningen er: »Du har aldrig før skrevet til mig, at du ikke var 'danser' ... Går du over til Tyskland, er det efter min mening sørgeligt, beklageligt.« O.E. Andersen tilføjede: »Men for din egen skyld, må det være det bedste at indtage et klart standpunkt, når du først er helt sikker.« Endvidere respekterede O.E. Andersen »de synspunkter og følelser du [Lienhard] nærer for tiden«. ¹⁸ O.E. Andersen håbede på, at Lienhards tyskhed ville fortage sig med tiden. Dette håb gik ikke i opfyldelse. I 1934-35 tog Lienhard studentereksamen i Berlin, og derefter studerede han på universitetet. I 1939 blev han doktor i politologi. Under 2. verdenskrig var han 1942-1944 som SS Sonderführer kommitteret for det svenske mindretal i Estland. ¹⁹

Den næste udfordring kom fra O.E. Andersen. I 1934 markerede O.E. Andersen sin politiske holdning klart. »Jeg er blevet nationalsocialist,« skrev han i et brev til en af spejdervennerne i Sydslesvig.

O.E. Andersen anså sig selv for at være en national genrejser, der ville frelse Danmark fra Stauning, men han var ikke blevet Frits Clausen-nazist. Denne var efter O.E. Andersens mening en forræder. I stedet for holdt han fast ved den forhenværende spejderkorpschef Lembcke, som O.E. Andersen anså for at være den eneste virkelige fører for DNSAP i Danmark.

O.E. Andersen var ingeniør og havde tilegnet sig nazismen som videnskab. Han havde læst og studeret Hitlers bøger i tre-fire måneder, før han omvendte sig, men så var konklusionen også klar: »Hitler er efter min mening en stormand, en ny Luther. Et helt nyt Tyskland er ved at opstå – et Tyskland, som jeg har den inderligste sympati med, netop fordi jeg føler, at jeg selv har en brændende fædrelandskærlighed til Danmark i mit indre«. ²⁰

Der blev udvekslet en del breve mellem O.E. Andersen og Hans Paulsen, og den 12. oktober 1934 skrev O.E. Andersen et langt brev, hvori han priste Hitler: »Det er en ny reformation, vi oplever, og vi må prise os lykkelige over at leve i denne tid, hvor de virkelige menneskeværdier kommer til deres ret igen«. Grænsepolitisk havde O.E. Andersen ikke skiftet holdning: »Sønderjylland til Ejderen må være Danmarks endelige mål«, men målet skulle ikke mere opnås af danskerne alene. Nu satte O.E. Andersen sin lid til »at vi kan komme til forståelse med tyskerne, når de engang udvider deres land mod øst«. Da Frits Clausens DNSAP i praksis anerkendte 1920-grænsen, ude-

lukkede O.E. Andersens ønske om et Danmark til Ejderen, at han meldte sig ind i dette parti. I stedet for engagerede O.E. Andersen sig i National Socialistisk Arbejdsfællesskab, der netop var blevet stiftet af blandt andre Ejnar Vaaben og M.P. Ejerslev.²¹ Men dette engagement førte til, at de danske spejdere i Flensborg tog afstand til O.E. Andersen.

Den tredje udfordring af spejdernes antinazistiske front kom fra M.P. Ejerslev, der i årene 1932-1934 underviste i historie på Rønshoved Højskole. Ånden på Rønshoved Højskole var meget national. Aage Møller, der var højskoleforstander 1920-1941, ønskede et Danmark til Ejderen, hvorfor han ikke anså genforeningen i 1920 for at være en sejr, men et nederlag. I februar 1934 inviterede Ejerslev Hans Ronald Jørgensen til at deltage i sommerkurset maj-oktober 1934. Brevet var underskrevet: Heil. Et af debatterne på Rønshoved Højskole var nationalsocialismen i Tyskland og dens mulige anvendelse i Danmark. M.P. Ejerslev, der var medstifter af National Socialistisk Arbejdsfællesskab, blev i pressen anklaget for at drive nazistisk propaganda, hvilket hele karleholdet dog energisk benægtede. Det hjalp dog ikke. Ejerslev måtte i efteråret 1934 med meget kort varsel forlade højskolen.

I de følgende år korresponderede Hans Ronald Jørgensen med nogle af de øvrige højskoleelever, og nogle af brevene både til og fra Hans Ronald Jørgensen er underskrevet: Heil.²² Dette kan uden tvivl tolkes som en påvirkning af tidens nationalsocialistiske strømninger.

Den fjerde udfordring for spejdernes antinazisme kom fra Jacob Kronika. I 1929 havde han holdt hovedtalen ved spejdernes 10-årsjubelæum, hvor han blandt andet havde betonet, at i Flensborg deltog spejderne langt mere end nord for grænsen i det nationale arbejde. Formålet var, at bevægelsen skulle gøre spejderne til gode danske mænd og kvinder, der holdt grænsevagt.²³ I 1932 rejste Jacob Kronika til Berlin, hvor han både arbejdede som journalist for *Flensborg Avis* og nordiske dagblade, samt var mindretallets uofficielle talsmand over for myndighederne. Han blev øjenvidne til nazisternes magtovertagelse den 30. januar 1933 og fulgte opbygningen af Det tredje Rige på nærmeste hold. I *Flensborg Avis* den 21. april 1933 beskrev han i artiklen »Danmark og Tyskland og nationalsocialisme« den seneste politiske udvikling i Tyskland i positive vendinger. Mange antinazister var blevet grebet af: »nationalsocialismen som idé, som ideel bevægelse«, så både kunstnere, kristne, arbejdere og journalister tilslut-

tede sig bevægelsen. Jacob Kronika vurderede bevægelsen så positivt, at han stillede spørgsmålet, om den kunne finde anvendelse i Danmark. Hans svar var, at »en kopi af tysk nationalsocialisme duer ikke for Danmark«, men da »den nationalsocialistiske idé som sådan, den idé, der samler alle i et folk til et folk, er god og sund og rigtig,« så var der muligheder i nationalsocialismen for Danmark, hvis »programmet, formerne og metoderne kunne være danske, dansk-nordiske«.

Indtrykkene brugte han også som tema for romanen *Revolution*. Bogen er skrevet i løbet af 1933, og i april 1934 var arbejdet med bogen så langt fremskredent, at Ernst Christiansen kunne kommentere den som helhed. Bogen udkom på dansk den 30. januar 1935, og dagen efter blev den anmeldt i *Flensborg Avis*.

Handlingen udspiller sig omkring værtshuset Urbanskælderen i Berlin. Dets publikum er venstreorienteret, og nogle er kunstnere. I løbet af romanen bliver en jøde, en kommunist, en nazist og en redaktør myrdet, men hovedmotivet er de venstreorienteredes omvendelse til nazismen. Hovedpersonen, Alfred Thallberg, er 34 år gammel, velhavende, billedhugger med eget atelier. Både kommunismen og religionen, symboliseret ved to unge kvinder, kæmper om hans sjæl, hvilket resulterer i et nervesammenbrud, og han bliver indlagt på en klinik.

Her bliver han helbredt juleaften. Præsten i nabobyen gav ham bogen *Kristi efterfølgelse*, og sanatoriets læge gav ham *Mein Kampf*. Han var begyndt at læse, og netop den juleaften havde han fået en indre åbenbaring. Den indre overbevisning, som religionen og kommunismen ikke havde kunnet give ham, fandt han nu forenet i nationalsocialismen. »Han var på vej til den kristne kirke og til nationalsocialismen«. Thallberg var ikke den eneste, der fandt vej til nationalsocialismen. I løbet af romanen går 12 personer over til nazismen, og ingen forlader den. Bogen indeholder flere passager, hvor nationalsocialismen både som idé og bevægelse lovprises.

Kronika kom dog snart på andre tanker. Efter at have lært Den bekendende Kirke at kende i 1935-36 opdagede han, at kirke og nationalsocialisme ikke supplerede hinanden, men tværtimod udelukkede hinanden. Resultatet blev, at Jacob Kronika fremover konsekvent fravalgte nazismen. Denne holdning holdt Jacob Kronika ikke for sig selv. Den 5. februar og 23. september 1942 holdt han to taler i Ansgarmenighedssalen i Flensborg, hvori han betonedede, at Guds Rige kun

kunne bygges i frihed og på frivillighedens grund, samt at i kampen mod Satan var neutralitet ikke mulig. Jacob Kronika kaldte ikke Hitler for Satan, men mon ikke mange tilhørere drog denne følgeslutning.²⁴

Spejderkorpsets antinazistiske linje skærpes

Efter at gode spejdervenner som Lienhard og O.E. Andersen var blevet henholdsvis tysk og dansk nazist, Hans Ronald Jørgensen var kommet under nazistisk påvirkning på Rønshoved Højskole, og Jacob Kronika havde udgivet en roman med en »brun« morale, trængte spejdernes ideologiske forsvarsbastion til forstærkning.

Den kom i *Ravneskriget* 1935 nr. 2. Bladet indeholdt to artikler, hvori spejderideologien blev skærpet. Den ene var teksten til en spejdermarch, som korpsets dirigent havde skrevet musikken til. Tekstforfatteren var Svend Johannsen, og han slog kraftigt på de nationale strenge: »Vi er Sydslesvigs ungdom/ Slesvigs jord os hører til/ vor arv vi ikke rømmer/ Danmarks jord vi væрге vil!/ vi har svoret at holde kampen ud alle som een. Vi er beredt!« Især sætningen: »Vi har svoret at holde kampen ud alle som een«, markerede, at der ikke skulle ændres hverken ideologi eller frontretning, samt at det gjaldt for alle spejdere.

Den anden artikel i *Ravneskriget* 1935 nr. 2 beskrev et møde mellem en forhenværende dansk spejder, der kaldtes Adje, og som nu var medlem af SS Leibstandarte Adolf Hitler, og Krischan, der var spejderfører i Skjoldungepatruljen. Adje var glad for sit nye job, der gav ham 68 RM om måneden. På Krischans opfordring til at tage med til foredrag i Flensborg Ungdomsforening, svarede Adje: »Nej, der hører jeg ikke mere hjemme, men mine to brødre skal også derhen«.

Deres veje skiltes, og Krischan kommenterede Adjes situation: »Han må føle sig som forræder. Og hvad, om han kommer hjem på orlov og møder gamle kammerater? Sjovt må det i hvert fald ikke være. For han har ingen steder hjemme. Hans hjem er dansk, hans tidligere kammerater foragter ham, og hans tyske kammerater –? Ja, hvis det er rigtige tyskere, må de gøre akkurat det samme«.

Hvordan spejderne skulle behandle kammerater, der i et øjebliks begejstring havde tilsluttet sig nazismen, men ved nærmere eftertanke havde fortrudt og ville vende tilbage til deres gamle spejderkammerater, beskrev Krischan også: »Jeg kender mange, der for længe siden har fortrudt det. Men sket er sket, og selv om de måske om

Svend Johannsen, der var korpsschef 1932-1937, afviste konsekvent den tyske nationalsocialisme, og med enkelte undtagelser fulgte spejderne hans kurs. Her ses han sammen med pige-spejderlederen Marie Lassen ved et stævne i Slesvig i 1935. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

nogle år kommer tilbage, så har de trods alt altid den plet siddende på sig, at de engang har forrådt vor sag, forrådt deres blod, og det vil blive svært at få den plet vasket af«.

Mens det for Svend Johannsen var den nationale identitet, der udgjorde forsvaret mod nazismen, så var det for Krischan kammeratskabet, der forhindrede danske spejdere i at blive nazister. Ingen spejderdreng, der læste disse linjer, kunne være i tvivl om, at man ikke både kunne være dansk spejder og tysk nazist. Det viste Hans Ronald Jørgensen-sagen også få uger senere.

Korpsadjutant Hans Ronald Jørgensens flirt med nazismen

I 1982 udsendte Sydslesvigsk Forening i Flensborg by heftet: *Julen* til alle medlemmer i anledning af højtiden. Heftet indeholdt blandt andet

et interview med Hans Ronald Jørgensen, der efter 26 år som Sydslesvigsk Forenings generalsekretær var gået på pension. På spørgsmålet »Hvordan oplevede De nazismen?« svarede han: »Jeg er ikke bleg for at indrømme, at jeg havde en positiv indstilling til det nye [...] Sympatien – eller forståelsen for disse nye ideer fik deres grundskud ved Röhms-revolten i 1934«. Videre i interviewet nævnes det, at problemerne i Tyskland var årsag til sympatien men også andre elementer i nazismen trak: »Så kom der en bevægelse, der talte om ansvar, pligt, solidaritet og nationalt fællesskab – ideer, som lå tæt op af vores nordiske idéverden. Senere viste det sig, at de realiserede noget helt andet«.

Efter at have været på Rønshoved Højskole i sommeren 1934 begyndte Hans Ronald Jørgensen den 18. december 1934 som 19-årig en kontoruddannelse på Flensborg Rådhus. I marts 1935 tog han orlov fra Dansk Spejderkorps Sydslesvig, hvilket han officielt meddelte Svend Johannsen i et brev, dateret den 22. marts. Brevet er skrevet på tysk, hvilket er påfaldende, da danske spejdere skrev dansk indbyrdes, og underskriften lyder: »Mit deutschem Gruss, Heil Hitler. Hans Ronald Jørgensen, korpsadjutant im R[uhestand]«. Med blyant har Svend Johannsen påtegnet: »Brevet er naturligvis en spøg. S.J.«²⁵ Brevet var imidlertid ingen spøg, idet Hans Ronald Jørgensen rent faktisk ophørte med at arbejde i Dansk Spejderkorps Sydslesvig.

Entydig var Hans Ronald Jørgensens stilling dog ikke, og i løbet af sommeren forsøgte han at vende tilbage, men blev afvist af de andre spejderførere. I et brev den 27. august 1935 fra spejderføreren Henrik »Heie« Born til Svend Johannsen brokkede »Heie« sig over, at Hans Ronald Jørgensen havde arrangeret en tur for korpset til Sønderborg i september: »Jeg var af den mening, at Hans Ronald Jørgensen var gået af«, skrev »Heie«.²⁶

Den 6. september 1935 tog Hans Ronald Jørgensen endnu et skridt væk fra det danske mindretal, idet han meldte sig ud af den danske menighed.²⁷ Ikke desto mindre skrev han den 12. september 1935 til Svend Johannsen. Først redegjorde han for otte løbende sager i spejderkorpset. Dernæst kom han til sagens kerne: »Hvorfor siger alle, at jeg har forladt korpset. Jeg har ikke meldt mig ud og er ikke smidt ud«.²⁸

Brevvekslingen fortsatte, og den 31. oktober 1935 skrev Svend Johannsen til Hans Ronald Jørgensen. I brevet præciserede korpschefen, at Hans Ronald Jørgensen (og en anden spejder) var passive. Derfor kunne de ikke »hverken på den ene eller anden måde repræsentere

korpsset eller foretage noget i korpsets navn«. Endvidere gjorde Svend Johannsen diplomatisk, men klart opmærksom på, at Hans Ronald Jørgensen ikke måtte underskrive sig korpsadjutant. Så længe han var passiv, skulle han underskrive sig som forhenværende korpsadjutant.²⁹ Hermed gav Svend Johannsen Hans Ronald Jørgensen en uansøgt orlov fra Dansk Spejderkorps Sydslesvig.

På det ordinære korpsrådsmøde i november 1935 blev korpschefens beretning for det sidste halve års arbejde godkendt. Hermed godkendte korpsrådet også korpschef Svend Johannsens beslutning om at give Hans Ronald Jørgensen karantæne, selvom han gerne ville tilbage til sin gamle post. Hermed havde Dansk Spejderkorps Sydslesvigs øverste myndighed med syv tommers søm slået fast, at en flirt med nationalsocialismen ikke kunne forenes med den danske spejderbevægelse. Den dansk-nationale ideologi udelukkede den tyske nationalsocialisme.

Hvor længe karantænen varede, kan ikke fastslås præcist, idet værnepligt og arbejdstjeneste i løbet af 1936 lagde beslag på mange spejderledere. Men den 14. december 1936 skrev Svend Johannsen til en række indkaldte spejderledere og bad om råd i anledning af Rigsungdomsloven. Dagen efter svarede Hans Ronald Jørgensen: »Jeg har bestemt mig til at blive hernede og tage [den nationale] kamp op«. ³⁰ Hans Ronald Jørgensen havde altså fundet tilbage til det dansk-nationale udgangspunkt. Korpschefen og korpsadjutanten var enige om, at Hans Ronald Jørgensens nazistiske fase var overstået.

Spejdernes reaktion var at tage Hans Ronald Jørgensen til nåde igen. Den 16. februar 1937 skrev Henrik Born til ham. I august 1936 havde Henrik Born nægtet at samarbejde med Hans Ronald Jørgensen, og nu forklares hvorfor. Først opremsede han Hans Ronald Jørgensens ideologiske fejltrin: »Mindes du den gang, du ville optages i gymnastikforeningen, men blev stemt ned, fordi din skjorte havde en mistænkelig farve, og din [højre] arm havde den underlige vane?« Dernæst undrede Henrik Born sig over Hans Ronald Jørgensens politiske forvandling: »Og din liberalisme. Jeg havde aldrig troet, at du ville tage det ord i din mund«. Trods sin undren accepterede Henrik Born, at Hans Ronald Jørgensen havde skiftet mening: »Jeg kan tænke mig dig som modstander af systemet«. Til slut gav Henrik Born en psykologisk forklaring på Hans Ronald Jørgensens flirt med nazismen: »Altid mod strømmen. Når ingen er nazist, er du det. Når alle er det – er du det ikke mere«. ³¹

Spejdernes reaktion på Hans Ronald Jørgensens flirt med nazismen viste med al tydelighed, at Dansk Spejderkorps Sydslesvig aktivt bekæmpede den tyske nazisme. Da den 20-21 årige Hans Ronald Jørgensen kom i dårligt nazistisk selskab, sørgede hans spejdervenner for, at han vendte tilbage til det danske mindretal.

Fra 1936 begyndte spejdere at blive indkaldt til arbejdstjeneste, som varede 6 måneder. Svend Johannsen sørgede straks for en postordning, så de indkaldte fik tilsendt *Rauneskriget* så længe det udkom. Han indsamlede ikke bare omhyggeligt adresser på de indkaldte spejdere. Han foretog også en vurdering af, om de var dansk- eller tysksindede. I januar 1937 var der 12 danske og 2 tysksindede. Om sidstnævnte også fik post, kan ikke længere afgøres. På vegne af Dansk Skoleforening udførte Hans Harck (1913-1943) den samme opgave for forhenværende elever i de danske skoler. Da han i maj 1937 overtog ledelsen af Dansk Spejderkorps Sydslesvig, smeltede de to aktioner sammen. Også Hans Harck skelnede mellem dansk- og tysksindede forhenværende elever fra de danske skoler. I et brev til den indkaldte Hans Ronald Jørgensen beder han denne hilse en bestemt person og karakteriserede ham: »Jo, efter hvad jeg har hørt, skal han være god nok; men ved siden af stor kommunist«. Om en anden indkaldt skrev Hans Harck: »[Han] skal vist bare ledes hen på den rigtige sti, jeg tror, at han inderst inde er dansk, men der var jo en flok drenge, der boede i Friedheim, der alle blev begejstret af tysk H[itler]-J[ugend] – og som senere ville være marinere – dertil hører han.« Videre får han denne karakteristik: »Han er en pæn knægt«, og Hans Ronald Jørgensen får følgende besked: »Tal engang lidt med ham«.³²

Vel havde Hans Ronald Jørgensens flirt med nazismen skabt store problemer i Dansk Spejderkorps Sydslesvig. Men den næste sag om spejderorkestret viste, at nazismen var en trussel af langt mere generel betydning.

Da dele af spejderorkestret gik over til Hitler-Jugend

I slutningen af september 1935 opstod der mangel på musiklærere. Den ene af spejderorkestrets musiklærere, Peter Thomsen, var blevet medlem af S.A., og da S.A.'s byleder i Flensborg anså frivilligt arbejde i danske foreninger for uforeneligt med medlemskab af S.A., måtte Peter Thomsen stoppe i spejderorkestret. Da Svend Johannsen vurderede, at Peter Thomsen var blevet presset til at melde sig ind

i S.A., skrev korpschefen til S.A.'s byledelse og anmodede om dispensation.

Den anden musiklærer, Wilhelm Hasenhøller, var også holdt op sammen med sin søn Willy. Hans Paulsen ville gerne beholde sønnen, der var den bedste tubaspiller i korpset. Hans Paulsen bearbejdede Willy Hasenhøller, der ikke var helt uvillig til at begynde igen, men det var dog lidt problematisk: »Fra anden side har jeg derimod hørt, at han var ved at blive en god tysker – således som hans forældre også er det«. Faren skulle så tilbydes en lille sum, for eksempel 15 RM, og så tage sønnen med.

Planen mislykkedes imidlertid, og den 8. oktober 1935 skrev Hans Paulsen til lederen af et orkester i Padborg og foreslog samarbejde. Begrundelsen er interessant, idet Hans Paulsen angav, at »2 af vore – deriblandt den bedste spiller, tubamanden – er tvunget over i Hitler-Jugend«. Tvangsmomentet var dog ikke hele sandheden. Internt til korpschefen beskrev Hans Paulsen Hasenhøllers handling som værende frivillig: »Han er ved at blive en god tysker«. ³³ Udadtil til Danmark blev skiftet fremstillet som tvunget. Alle spejdere var ofre for de onde tyskere, og ingen svigtede frivilligt de danske faner. Men sandheden så anderledes ud. Danske spejdere kunne også helt frivilligt blive tyske – og nazister.

Mindretallets unge under pres

Det danske konsulat i Flensborg fulgte mindretallets ve og vel nøje, og i 1936 begyndte man at interessere sig for forholdet mellem mindretallets unge og Hitler-Jugend. Der blev tegnet et abonnement på *Die Nordmark-Jugend*, der var et 14 dages blad, som blev udgivet af Hitler-Jugend i Hamborg og Slesvig-Holsten.

I marts 1936 udarbejdede Andreas Hanssen en fortrolig opgørelse over elever, der havde forladt Duborg-Skolen. Da omkring halvdelen af eleverne på Duborg-Skolen var spejdere i fritiden, er rapporten også interessant i spejdersammenhæng. I tidsrummet 1920-1935 havde 1291 børn været elever på skolen. Rektor Hanssen gjorde opmærksom på, at »mange« af disse kun havde gået 1-2 år i dansk skole, idet de først var blevet omskolet fra tysk skole i 13-14 års alderen.

Han beskrev, hvilken afslutningseksamen eleverne havde fået, og en af posterne hed: »166 udskrevet til andre skoler«. ³⁴ Det må antages, at denne formulering betyder omskoling til tysk skole.

I september 1936 udarbejdede Andreas Hanssen en ny redegørelse, der beskrev, hvor Duborg-eleverne gik hen, når de gik ud af skolen. Først gjorde rektor opmærksom på, at hovedparten af de unge kom fra meget fattige hjem: »Legemligt er over halvdelen af dem dårligt udrustet på grund af for ringe næringsforhold i opvæksten. Åndeligt er de udrustet med, hvad dansk skole er i stand til at give dem.«³⁵

Om årsagerne til danske elevers skift til tyske organisationer var rektor Hanssen ikke i tvivl. Det skyldtes tysk pres, der begyndte i 10-års alderen og varede i hvert fald til og med arbejdstjeneste og værnepligt. Ud af de 1291, som havde forladt Duborg-Skolen, anslog han, at 21 havde skiftet til nazistiske organisationer, og han opremse- de deres nye tjenesteorganisationer.

Imidlertid må der på baggrund af Lienhards overgang til og Hans Ronald Jørgensens flirt med nationalsocialismen tilføjes, at tysk pres ikke var hele forklaringen. Frivillig omvendelse forekom også.

Mindretallet og Rigsungdomsloven

I løbet af 1937 begyndte en ny fase i grænsekampen. Den var ikke begrundet i nazistisk ideologi, men var den traditionelle slesvigholstenske grænsekamp i ny version. I stigende grad blev medlemmer af mindretallet truet med fyringer, indkaldelse til arbejdslejr og andre sociale ulykker, dels lokket med kontante ydelser, hvis børnene blev omskolet til tysk skole. Strategien virkede, og elevtallet i de danske skoler faldt fra 967 i 1936 til 436 i 1944. Det organiserede danske mindretal gik på den måde lige så stille sin opløsning i møde.

Den 1. december 1936 offentliggjorde den tyske regering en lov, der gjorde Hitler-Jugend til den eneste lovlige ungdomsorganisation i Tyskland. Den skulle organisere alle 10-18 årige i Tyskland. I Dansk Spejderkorps Sydsvigs blad *Ravneskriget* julen 1936 tog Svend Johannsen stilling til loven. Under overskriften »En dødsens alvorlig sag« skrev han: »Skønt vi i al almindelighed selvfølgelig vil adlyde det tyske riges love, har vi dog under ingen omstændigheder til hensigt at lade os tvinge ind i et tysk nationalt korps«. Løsningen på problemet havde han også: »Træd ind i spejderkorpsets rækker, alle I piger og drenge, unge mænd og kvinder, der vil kæmpe for vor ret til kulturel frihed!«

Svend Johannsen nøjedes ikke med at opfordre alle til at melde sig ind i spejderkorpsen. I december 1936 skrev han til tre af de gamle

spejderførere. Først slog han fast, at mindretallets ledelse havde til hensigt at organisere hele den danske ungdom i alderen 12-18 år. Sandsynligvis skulle det ske gennem spejderkorpset. Han forudså store vanskeligheder ved at skaffe førere nok, men især var han bekymret for, at »det jo i hvert fald foreløbig [ville] blive umuligt at drive regulær spejdersport med den hele kæmpeflok.³⁶ Valget stod mellem tvungen terrænsport for alle og spejdersport kun for de interesserede. Da frivillighed var et af spejderbevægelsens grundlæggende principper, var de sydslesvigske spejdere nødsaget til at sluge en ideologisk kamel for at undgå at blive indrulleret i Hitler-Jugend.

Mindretalsledelsen forsøgte at opnå en dispensation for sine medlemmer ved at appellere til Berlin. Først tog Jacob Kronika kontakt til Reichjugendführung, og den 12. december 1936 offentliggjordes en skrivelse til »Føreren og rigskansleren for det tyske folk«, hvori der anmodedes om, at elever i de danske skoler måtte blive fritaget for loven. Endvidere tilbød man at sende en delegation til Berlin med supplerende oplysninger.

Jacob Kronikas lobbyarbejde bar frugt. Den 17. februar 1937 indløb meddelelse fra føreren af Jungbann 86, Wilhelm Martens, at: »drengene og piger, der tilhører det danske mindretal, bliver stillet tilbage, indtil ungdomslederen for det tyske rige har givet nærmere anvisning«.³⁷

Hermed havde man i praksis fået en dispensation for Rigsungdomsloven. Medvirkende til mindretallets sejr var Jacob Kronikas samarbejde med det polske mindretal i Tyskland. Da det havde samme problem med Rigsungdomsloven, henvendte polakkerne sig også til de tyske myndigheder. De bad både om at blive fritaget for tvunget medlemskab af Hitler-Jugend og om et forbud mod tysk propaganda rettet mod polsk ungdom. I april 1937 kunne konsul Laurits Larsen i Flensborg meddele Udenrigsministeriet, at polakkerne forventede at få deres ønsker opfyldt.³⁸

Det danske mindretal blev fritaget for Hitler-Jugend, men i dagligdagen var der rig lejlighed til at lægge pres på mindretallets børn. Hver sommer kom mange spejdere i lighed med andre elever i de danske skoler på ferie hos plejeforældre i Danmark. I følge en lov af 2. juli 1937 skulle alle skoleelever i Tyskland, der ønskede at rejse til udlandet, have en attest udstedt på det lokale Hitler-Jugend kontor. I Flensborg stillede Hitler-Jugend funktionærer krav om, at eleverne i de danske skoler optrådte med »Heil-Hitler-hilsen«, når de besøgte kontoret for at få attesten. Skoleforeningen protesterede til Reichju-

gendføreren i Berlin, og den 10. januar 1938 meddelte denne, at de flensborgske Hitler-Jugend-kontorer havde fået ordre om ikke at forlange et »Heil Hitler« som betingelse for at udstede attester til elever i de danske skoler.

Spejdernes situation var et spejlbillede på hele mindretallets stilling: På forenings- og institutions-niveau fik man dispensationer fra Berlin, men på gaden i Flensborg blev mindretallets enkeltpersoner sat under pres. Det lod sig dog gøre at klage til højere instanser – med held.

Novemberslaget om Sydslesvigsk Ungdomskorps

Efter at mindretallet i praksis havde opnået en fritagelse for Rigsungdomsloven i februar 1937, fortsatte det daglige arbejde i spejderkorpset, som det plejede. Men undtagelsen var ikke formelt godkendt af Indenrigsministeriet i Berlin. For at få den, henvendte Jacob Kronika sig i juni til en embedsmand i ministeriet og fik det svar, at det vigtigste var de unges legemlige dygtiggørelse. Ministeriet ville derfor forlange et minimum af fysisk træning også i de danske og polske mindretalsorganisationer. Jacob Kronika udbad sig faste retningslinier og regnede med, at det danske mindretal ubesværet kunne udfylde dem. Ja, han skrev: »Her er, mener jeg, et punkt, hvor vi glimrende kan tage fat – frivilligt og med glæde«.

I slutningen af oktober 1937 kunne Jacob Kronika meddele, at indenrigsministeriet fandt, »at det er bedst, at mindretallet selv påtager sig en tilsvarende organisation [som Hitler-Jugend]«. ³⁹ Et hurtigtarbejdende udvalg med blandt andet Hans Harck som medlem kunne den 11. november 1937 fremlægge et forslag om »Sydslevigsk Ungdomskorps«.

Korpset skulle ledes af et korpsråd, bestående af repræsentanter for skolerne, kirken, forældre, samt de aktive delingsførere. Korpsrådet skulle udpege et af dets medlemmer til kassererposten, og alle midler skulle indgå i regnskabet. Der skulle ansættes en lønnet leder, og korpset skulle omfatte alle elever i de danske skoler ældre end 10 år. Korpsets arbejde skulle i lighed med Hitler-Jugend foregå onsdag kl. 15-17 og for alle bestå af eksercits, marchøvelser, terrænsport samt idræt. For pigernes vedkommende var der også husflid, barnepleje og håndgerning på programmet. Korpset skulle inddeles i seks afdelinger plus orkester, og afdelingslederne var allerede udpeget. Det

I efteråret 1937 udløste myndighedernes krav om obligatorisk fysisk træning for alle elever i de danske skoler en hed debat i Dansk Spejderkorps Slesvig. Kardinalspørgsmålet var, om spejderkorpsset skulle bestå af unge, der frivilligt meldte sig, eller være tvungen for alle elever i de danske skoler. Selve den fysiske træning var ikke noget problem, idet den allerede udgjorde en væsentlig del af den almindelige spejdersport. Her ses spejdere under morgengymnastikken på vandrejren i pinsen 1933 ved Sønderborg. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

drejede sig stort set kun om lærere, børnehavepædagoger og en KFUM-ansat.⁴⁰

Den største ideologiske forskel på Sydslesvigsk Ungdomskorps og Dansk Spejderkorps Sydslesvig udgjorde frivillighedsprincippet. Det var frivilligt at være spejder, mens alle elever i de danske skoler skulle have pligt til deltage i Sydslesvigsk Ungdomskorps.

Den 11. november 1937 blev forslaget behandlet på et møde for alle »relevante« personer. Hvem de »relevante« personer var, tier kilderne om. Men ud fra referaterne må det antages, at alle, der skulle arbejde i korpsset, samt Slesvigsk Forenings ledende personer var til stede.

Arbejdsgruppen havde gjort et grundigt forarbejde og blandt andet overtalt rektor Andreas Hanssen til at støtte forslaget. Han havde også lovet at indkalde til et forældremøde og dér fremlægge forslaget. Stemningen var positiv, og bortset fra enkelte små ændringer ville forslaget kunne vedtages.

Imidlertid skiftede Andreas Hanssen mening inden mødet og vendte sig kraftigt mod forslaget, da det kom til drøftelse: »Er det virkelig nødvendigt? Skal vi efterabe Hitler-Jugend? Laver polakkerne en lignende ungdomsorganisation? Har Jacob Kronika ret i, at oprettelsen af ungdomskorpset er en forudsætning for, at vor ungdom i fremtiden får samme rettigheder og chancer som unge i Hitler-Jugend og Bund deutscher Mädel? Jacob Kronika bør atter henvende sig til indenrigsministeriet og på ny forhøre sig«. ⁴¹ Hermed faldt forslaget.

Andreas Hanssen har ikke efterladt sig noget arkiv, så motiverne for hans kovending kan ikke undersøges. Det kan hans argumenter derimod. Det mest tungtvejende var parallellen til det polske mindretal. Den 5. november 1937 havde Hitler afgivet en officiel erklæring angående det polske mindretal. Han lovede at vise respekt både for tysk og polsk nationalitet samt forbyde forsøg på assimilering ved vold og tvang: »Især må der aldrig blive tale om over for ungdommen at ville udøve noget pres med assimilering for øje«. ⁴²

Hvis man kunne stole på Hitlers ord, var der god grund til at undersøge, om denne erklæring også ville komme til at gælde for det danske mindretal, hvilket Jacob Kronika skulle undersøge. Duborg-Skolens rigsdanske rektor søgte altså at undgå en tilpasning til Hitler-Jugend.

Der var straks større forståelse i den danske udenrigstjeneste for, at det danske mindretal måtte tilpasse sig det totalitære tyske samfund. Spørgsmålet blev behandlet af generalkonsul Marinus L. Yde i Hamborg. Han hørte til de mest tilpasningsivrige i den danske udenrigstjeneste og gav udtryk for den modsatte holdning, idet han advarede kraftigt mod at søge en undtagelse fra Rigsungdomsloven. På langt sigt ville de danske børn »blive en slags borgere af 2. klasse«. Undtagelsen ville være en økonomisk bjørnetjeneste for mindretalsbørnene, fordi de ville få svært ved at få job i det offentlige og besvær på det private arbejdsmarked. Det ville være bedre, at gennemføre tiden i Hitler-Jugend. Vel ville mindretallet »så længe [nazi]bevægelsen er så stærk, som tilfældet er nu, miste de svage karakterer, men dem ville man alligevel miste«. ⁴³

Den overordnede problemstilling i forbindelse med Rigsungdomslovens indførelse var, hvor mange spejderprincipper Dansk Spejderkorps Sydslesvig skulle opgive for at redde hele mindretallets ungdom fra i første omgang Hitler-Jugend og senere fra at blive 2. classes borgere i Tyskland.

Da Jacob Kronika i efteråret 1937 meddelte, at nu var korpset uundgåeligt, var korpssledelsen villig til ofre spejderprincipperne. Selv Andreas Hanssen bøjede sig for situationens alvor og ville støtte et »dansk-talende Hitler-Jugend« på Duborg-Skolen. Når man tager i betragtning, at det hidtil var lykkedes ham at holde det tysktalende Hitler-Jugend ude fra skolen, var det et stort nederlag for ham. Den polsk-tyske mindretalsaftale af 5. november 1937 kom derfor som sendt fra himlen, idet han den 11. november 1937 med god samvittighed kunne vælte planerne om Sydslesvigsk Ungdomskorps.

Sammenfatning

Afstemningstiden 1919-1920 blev skelsættende for Flensborg, idet kampen mellem dansk og tysk var hårdere dér end i Nordslesvig. Der blev i begge nationale lejre frigjort kræfter, der var mere forbitrede end ved afstemningskampen i Nordslesvig. Den økonomiske krise i Flensborg under 1. verdenskrig, afstemningstiden og grænse-dragningen i 1920 var med til at fastlåse modsætningerne mellem dansk og tysk de næste 20 år. I denne situation blev det danske spejderarbejde begyndt i Flensborg som led i den dansk-nationale bevægelse.

På dansk side blev mange af de unge organiseret af KFUM-spejderne, men det viste sig snart, at den kristne forkyndelse ikke opfyldte behovene for de flensborgske mindretalsunge. Det førte til bruddet i 1922. Derefter var Dansk Spejderkorps Flensborg uafhængigt af både danske og tyske spejderorganisationer. Dansk Spejderkorps Flensborg var også uafhængig af De sydslesvigske Ungdomsorganisationer, og blev domineret af Duborgskolelærere. Let var det imidlertid ikke at styre de unge rebeller. I 1924 arbejdede en patrulje uafhængigt af korpset, og i 1926 blev lærerne udelukket fra den daglige ledelse, som blev overtaget af drenge/unge mænd. Derved kom korpset nærmere til Baden-Powells oprindelige formål. Vel skulle de ikke tjene det store britiske imperium, men det danske mindretal kunne gennem spejderbevægelsen uddanne foreningsformænd og bestyrelsesmedlemmer til fremtrædende poster i den danske bevægelse.

Da Det Danske Spejderkorps fra 1923 lagde vægt på internationalt spejderbroderskab, opstod der en ideologisk forskel mellem det og Dansk Spejderkorps Flensborg, der beholdt den nationale kampideologi. Denne forskel blev forstærket efter 1926, hvor lærerne trådte i

bagrunden, og O.E. Andersen, der personificerede den nationale kampideologi, overtog rollen som korpsideolog for Flensborg-spejderne. Der var også store sociale forskelle mellem Sydslesvig og Danmark. Når spejderdrengene i Hellerup forsøgte sig med primitiv madlavning, så var det primitive et frikvarter fra den trygge overklassedagligdag. Når spejderdrengene i Flensborg praktiserede primitiv madlavning, indebar måltidet et kosttilskud, der måske gjorde, at de ikke gik sultne i seng den dag.

Oprøret i roverpatruljen i 1932 drejede sig om forholdet til kommunismen. Dansk Spejderkorps Flensborg afgrænsede sig i forhold til KPD således, at spejderne godt måtte være overbeviste kommunister, blot de var danske og fortsat passede deres spejderaktiviteter.

Da nazisterne den 30. januar 1933 kom til magten i Tyskland, måtte mindretallet tilpasse sig den nye situation. Ledelsen førte en samarbejdspolitik, der mindede meget om den Danmark førte 1940-1943, og den gav gode resultater. Frem til 1945 nød de danske institutioner og foreninger i udstrakt grad særrettigheder inden for det ellers ensrettede Tyskland. Derimod blev mange enkeltpersoner presset ud af mindretallet.

Det lykkedes det danske mindretal under hele nazismen at bevare et egenliv i et diktatur, om end mange mindretalsmedlemmer blev udsat for individuelt pres og tvunget over i det tyske samfund. Ikke hele mindretallet forblev modstandere af nazismen. Der var danske spejdere, der af egen fri vilje og med fuld begejstring blev tyske nazister. Ludwig Lienhard var ikke den eneste. Disse frivillige omvendelser er slettet både af mindretallets kollektive erindring og i jubilæumsskrifter. Derimod huskes, at både korpschef Svend Johansen og korpsrådsformændene Andreas Hanssen og Bernhard Hansen konsekvent var antinazister.

Den største ideologiske udfordring, som Dansk Spejderkorps Sydslesvig blev udsat for, kom fra dets støtter i Danmark. Da O.E. Andersen tog springet fra dansk nationalisme til dansk nationalsocialisme, måtte tanker i nazismen pludselig virke mindre frastødende for spejderne. På samme måde virkede det, at M.P. Ejerslev i 1934 på Rønshoved Højskole præsenterede sider af nazismen i positivt lys. Når så Jacob Kronika i vinteren 1935 udgav den meget nazivenlige roman *Revolution*, var der tilsyneladende åbnet en ladeport i Dansk Spejderkorps Sydslesvigs antinazistiske ideologiske forsvarsbastion. Meget tyder på at dele af spejderorkestret og for en periode Hans Ronald

Jørgensen følte sig tiltrukket af nationalsocialismen. Men med få undtagelser holdt den antinazistiske front i Dansk Spejderkorps Sydslesvig.

Dansk Spejderkorps Sydslesvig vurderede kommunisme og nazisme forskelligt. Mens det var acceptabelt at være kommunist, blot man passede sit spejderarbejde, så var nazismen uacceptabel, uanset hvor mange spejderdyder man ellers havde. Den afgørende forskel på de to ideologier var, at kommunismen var international, mens nationalsocialismen i Sydslesvig var tysk og derfor antidansk.

Dansk Spejderkorps Sydslesvig gjorde et stort arbejde for at vinde afhoppere tilbage, og da Hans Ronald Jørgensen, efter en kort nazistisk flirt, i december 1936 fravalgte nazismen, kunne han vende tilbage, uden at det fremover belastede hans omdømme. Han var dansk, og det var det afgørende. I modsætning til ham forblev Ludwig Lienhard nazist og blev derfor ikke igen godtaget af det danske mindretal i Sydslesvig.

Som modtræk til ensretningen af det tyske samfund udviklede spejderne i 1937 deres eget alternativ, nemlig planen om »Slesvigsk Ungdomskorps«, der skulle omfatte alle elever i de danske skoler. Det betød dog et brud med spejdernes frivillighedsprincip at almindelig spejdersport skulle opgives, hvilket spaltede spejderne. Sydslesvigere med tysk pas var villige til at acceptere dette for i fremtiden at undgå at blive borgere af 2. klasse med deraf følgende dårlige økonomiske forhold. Rigsdanske lærere i Flensborg vægtede derimod spejderprincipperne højest og standsede planerne om Sydslesvigsk Ungdomskorps.

Dansk Spejderkorps Sydslesvigs historie blev således formet af grænsekampens vilkår og tidens politiske bevægelser. 1. verdenskrig, folkeafstemning, kristen missionsiver, social armod, kommunisme og nazisme var med til at præge vilkårene for spejderarbejdet. I det lange løb forblev dansk nationalismen dog den afgørende grundholdning bag teltslagning, knobbinding og anden spejdersport.

Denne artikel er et omarbejdet speciale i historie på Syddansk Universitet. Specialet i dets fulde længde findes i Den slesvigske Samling på Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig i Flensborg.

NOTER

Forkortelser:

ADCB: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

RA UM: Rigsarkivet. Udenrigsministeriet.

1. I Meddelelser om nyt og gammelt fra Spejder-museet på Tydal nr. 8. og 9 har Lars N. Henningsen indledt beskrivelsen af dansk spejderarbejde i Flensborg mellem verdenskrigene.
2. Dansk Spejderkorps Sydslesvig 1919-1969.
3. Væbneren 1920 nr. 1 side 11-13.
4. Ad kirkens veje blandt dansk ungdom i Slesvig side 17.
5. Grænsevagten 1922-23 side 513.
6. ADCB F108-4-5.
7. Protokollen for Dansk Spejderkorps Flensborg side 32.
8. Flensborg Avis d. 23.11.1926.
9. Noack, Johan Peter: Det danske mindretal i Sydslesvig side 314 og 315.
10. Dansk Spejderkorps Sydslesvig 1919-1944 side 19.
11. Aarhus Stiftstidende 1.6.1928.
12. Det Unge Grænseværn nr. 9 oktober 1934.
13. ADCB P 195-3: O.E. Andersen som spejderfører side 6.
14. ADCB F 108 1-2. Årsberetning for roverarbejdet den 1.2.1931.
15. ADCB F 108 1-2. Årsberetning for roverarbejdet den 28.9.1932.
16. Lorenzen, Karl Heinz: Holdninger har en pris, side 18.
17. ADCB 195. Brev fra O.E. Andersen til Lienhard den 4.3.1933 og Kronika, Jacob: Midt i fjendens lejr side 265.
18. ADCB P 195-2. Brev fra O.E. Andersen til Lienhardt den 4.3.1933.
19. En Bok om Estlands Svenskar side 205.
20. ADCB P 221-6 Brev fra O.E. Andersen til Lienhard den 15.6.1934.
21. ADCB P 287 brev fra O.E. Andersen til Hans Paulsen den 12.10.1934.
22. ADCB P 131 Hans Ronald Jørgensen. Mappe Ejerslev.
23. Grænsevagten 1929 side 367.
24. Rasmussen, René: Jacob Kronika in Berlin 1939-1945. I Grenzfriedenshefte 2002. nr. 1.
25. ADCB F 108 3-3a brev fra Hans Ronald Jørgensen den 22.3.1935.
26. ADCB F 108 3-3a brev fra Henrik Born den 27.8.1935.
27. ADCB P 131 Hans Ronald Jørgensen lommebog for 1935.
28. ADCB F 108 3-3a brev fra Hans Ronald Jørgensen den 12.9.1935.
29. ADCB F 108 3-3b brev fra Svend Johansson den 31.10.1935.
30. ADCB F 108 3-3d brev fra Hans Ronald Jørgensen den 15.12.1935.
31. ADCB P 131 Hans Ronald Jørgensen. Mappe med arbejdstjeneste.
32. ADCB P 131 mappe: Arbejdstjeneste og militærtjeneste. Brev fra Hans Harck den 24.11.1936.
33. ADCB F 108 3-3b brev fra Hans Paulsen til Hans Beck den 8.10.1935.
34. RA. UM. Flensborg konsulat 7.C.33 pakke 6.
35. RA UM Flensborg konsulat 7.C.33 pakke 6.
36. ADCB F 108 3-3d breve til blandt andre Hans Paulsen.
37. ADCB I 61-3-4 Brev fra Martens den 17.2.1937.
38. RA UM 7.Y.5.D. indberetning fra Marinus Yde den 22.2.1937.
39. ADCB F 5-4 referat af møde den 28.10.1937.
40. ADCB F 5-4 forslag til dannelse af Sydslesvigsk Ungdomskorps.
41. ADCB P 29 brev fra Tage Jessen til Jacob Kronika.
42. Grænsevagten (december) 1937 side 511.
43. RA UM 7.Y.5.D indberetning fra Marinus Yde den 22.2.1937.

Skove omkring Sønderborg

Skoven som ressource 1500-1800

af CHRISTIAN BO BOJESEN

Træ har udgjort en vigtig ressource i historien. Som leverandør af bygningsmaterialer og brændsel har skoven været en vigtig forudsætning for udviklingen af by- og landbrugssamfundet. Men historien om skoven som ressource er samtidig historien om en langvarig konflikt mellem menneske og miljø. I artiklen tegner forfatteren et billede af skovens tilstand og udbredelse omkring Sønderborg og af, hvordan skoven her har været udnyttet i tre århundreder.

Der har været masser af skov omkring Sønderborg tilbage i historien. Træ var en vigtig ressource som bygningsmateriale. Alene anlægget af det første slot ved Sønderborg samt alle de senere ændringer og tilbygninger har krævet store mængder træ. Dertil kommer husene i byen omkring slottet. Træ har naturligvis også været anvendt som varmekilde. Man har fyret med træ, men også med trækul, før stenkullene kom til under den industrielle revolution. Den tidlige teglværksindustri i området har givetvis også krævet mængder af træ. Desuden er skovenes løv og olden (agern/bog) blevet anvendt til dyrefoder, og bønderne har brugt træ til hegn (gærdselstræ). Omkring 1500 blev det første orlogsskibsværft i Sønderborg bygget. Skibe – og specielt orlogsskibe – var særdeles ressourcekrævende. En beregning viser, at der er gået cirka 1.000 egetræer til bygning af kong Hans' orlogsskib Engelen i 1510 – svarende til et område på knap to hektar egeskov. Også under Frederik I var der gang i skibsbyggeriet i Sønderborg, og Christian III benyttede skibsværftet til udrustning af hele ti skibe i perioden 1534-1536. Skovene omkring Sønderborg har således skullet klare meget.

Historien om skoven som ressource er historien om en langvarig konflikt mellem menneske og miljøet. Fortidens voldsomme ressourceforbrug af træ har sat sig sine tydelige spor i det landskab, vi ser i dag. Vi skal i løbet af artiklen se, at det gik specielt hårdt for sig i områderne Mintebjerg, Lambjerg, Klinting, Sundsmark, Ulkebøl, Dyndved, Skovby, Lysabild, Mommark og Kegsnæs.

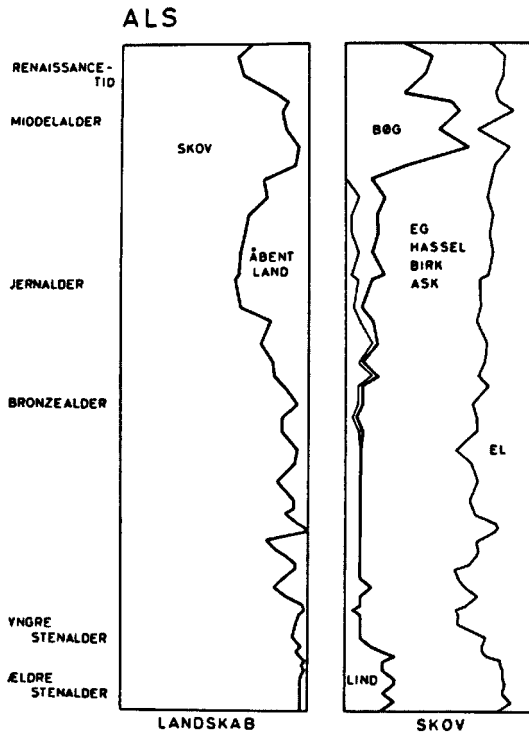
Men er det overhovedet muligt at skabe et billede af skovenes tilstand og udbredelse omkring Sønderborg i perioden 1500-1800? Et muligt svar på det spørgsmål tager sit udgangspunkt i Bo Fritzbøgers undersøgelser om danske skove 1500-1800.¹ I sit værk indkredser han en række betydningsfulde faktorer som over- og underskov, primær og sekundær skov samt naturskov. Han opstiller desuden en række kriterier, der kan bruges til bestemmelse af skovenes udbredelse i Danmark i perioden 1500-1600, hvor vi kun har få kilder og sjældent direkte udsagn om skoven. Det bedste materiale er landkort, men de findes ikke, når vi går længere tilbage end 1600. Fritzbøgers metode kaldes retrospektiv, fordi historikeren går tilbage i historien fra de nutidige kort og landskabsbilleder via andre kanaler som stednavne, regnskaber, love og beskrivelser fra breve og dagbøger. Artiklen her støtter sig til hans metode og begreber.²

Als i forhistorisk tid

På mange måder er Als en privilegeret ø. Området omkring Ulkebøl og Hørup sogne er et af Danmarks mest frugtbare. Jordbunden består af fedt, ofte stenfattigt moræneler, som er aflejret i istiden. Isen har aflejret det medslæbte materiale, der ved boringer omkring Sønderborg har vist tykkelser på 45 meter – øst for Hørup 62 meter.³ Sommertemperaturen og især forårstemperaturen er højere end længere nordpå, men nedbørsmængden er gennemsnitlig for Danmark. Det betyder bedre vækstbetingelser for eksempelvis korn og frugt.⁴

Alt tyder på, at Als og Sundeved ligesom store dele af det øvrige Danmark tilbage i historien har været meget skovrig. I Danmark afløstes tundraen tilbage i forhistorisk tid af udstrakte fyrreskove, hvor birk og bævreasp dannede overgangen. Et vigtigt element til fastsættelse af denne udvikling er pollenanalysen.⁵ I et pollendiagram fra Bundsø på Als kan vi følge landskabsudviklingen gennem bronze- og jernalderen (se side 135). Vi kan se fordelingen af træ- og urtepollen, som afspejler balancen mellem skov og åbent land over tid i venstre side af diagrammet. I højre side vises fordelingen af træarterne i skoven, skyggetræerne lind og bøg til venstre, fugtighedsbundsskov og åben skov i midten og endelig elleskov til højre. I denne frugtbare egn har landskabet altså siden begyndelsen af bondestenalderen været præget af menneskelig aktivitet, og ressourceudnyttelsen har været betydelig.⁶

Pollendiagrammet fra Bundsø på Als viser landskabsudviklingen gennem bronze- og jernalderen. Her har landskabet siden begyndelsen af bondestenalderen været præget af menneskelig aktivitet, og ressourceudnyttelsen har været betydelig. Gengivet efter Svend Th. Andersen: Fra urskov til kulturskov. Ugeskrift for jordbrug 1987.

Bøgen i bronzealderen

Skovens ressourcer blev også brugt i bronzealderen, hvor landskabet rummede betydelige skovarealer. De vekslede med store, åbne landbrugsarealer, der enten blev dyrket eller henlå som græssede overdrev. Her indvandrede bøgen i ældre bronzealder cirka 1500 f.Kr. Den kom til Danmark på et tidspunkt, hvor andre træarter var veletablerede, og den var i en lang årrække forholdsvis sjælden, da dens naturlige voksesteder på mere tør bund blev udnyttet til landbrugsformål. Skovene på Als var således lysåbne og næsten domineret af eg og hassel på de tørre arealer, og af eg, ask og el i de mere fugtige områder. Lind og elm, som tidligere havde været så almindelige, var nu sjældne i skovbilledet, fordi de blev brugt som løvfoder til husdyr og tovværk (lindebast).

I slutningen af ældre jernalder omkring 400 e.Kr. var der tale om en tilbagegang i bebyggelsestætheden. De arkæologiske spor efter

Udsigt mod Lambjerg og Hørup indtægt. I middelalderen var dette område dækket af skov, men fra midten af 1500-tallet blev skoven ryddet. I samtiden var der tale om en logisk og sund forvaltning af de forhåndenværende naturlige ressourcer. I dag ville vi kalde det rovdrift. Foto: Christian Bo Bojesen.

landbruget, som eksempelvis skovrydning og pløjespor, forsvinder. Skoven genindtog store nu områder. For Als' vedkommende kan det tydelig ses på pollendiagrammet, men det skete overalt i Sønderjylland, også på de tungere jorde. Pollenprøver fra den sønderjyske og østholstenske kyst tyder på, at området i perioden 400-800 e.Kr. var tyndt befolket. Det betød, at området igen groede til med skov, og i jernalderens sidste halvdel resulterede en mindre temperaturstigning sammen med et fugtigere klima i, at bøgetræet kom til at dominere. Der er således en sammenhæng mellem bøgeskovens ekspansion og perioder med svag kulturaktivitet.

Vikingetid og middelalder

Mens de nye bosættelser, der blev anlagt i vikingetid og tidlig middelalder, kun ryddede mindre skovarealer til marker, var højmiddelalderen præget af, at store dele af skovene blev hugget om og omdannet til åbne kulturlandskaber. Denne udvikling kan også følges i pollendiagrammet. I perioden omkring Den sorte Død (1347-1352) og den efterfølgende ødegårdsperiode i 1300-tallet kan man igen se en sammenhæng mellem tilbagegang i landbrug og skovens generobring af landskabet. Igen var det bøgeskoven, der ekspanderede. På trods af betydelige rydninger stod der stadig meget skov tilbage. Den blev på

forskellig vis brugt til byggemateriale, brænde, garvebark, strøelse og løvhø. Den stærkt voksende befolkning på landet og byerne i 1200-tallet medførte en øget efterspørgsel på byggemateriale og brænde. Der blev anvendt træ til skibsbyggeri og fremstilling af trækul til brug ved jernudvinding og i smedjerne.⁷

Perioden 1500-1700

I denne periode skete der for alvor noget i skovene, som nu blev intensivt udnyttet. Ved siden af vedproduktion var græsning til kvæget og olden til svinene vigtig. Modsat den gamle blandingskovs træer er bøgeskud ikke særligt tiltrækkende for kvæg, og det kan have fremmet bøgens udbredelse. Tidligere tiders svinehold i skovene kan have medvirket til at skabe og opretholde bøgens dominans. Særlig forholdet mellem eg og bøg kan belyse dette. Svin synes at foretrække agern fremfor bøg. Svin æder unge egeplanter – men ikke unge bølgeplanter, og svin skræller endog gammel eg dødeligt, mens al bøg er urørt.⁸ Klimaændringer i skovenes sammensætning bevirker, at ask og ahorn breder sig stærkt i visse skovpartier – f.eks. i Arnkilskovens (også kaldet »Spøgelseskoven«) fredede nordlige del. Her ser man, at bøgen, som er enerådende i overskoven, ikke kan forny sig i skovbunden. Ahorn og ask breder sig i underskoven, og deres skygge hindrer bøgens fornyelse, mens den gennemkultiverede Sønderkov beherskes af bøgen.⁹ De mange bøgeskove omkring Sønderborg i dag er tilplantet kulturskov, og det er umiddelbart vanskeligt at se, hvilke områder, der har holdt sig selv ved lige, og dermed er efterkommere af de tidlige bøgeskove.

Kongelige forordninger om beskyttelse af skovene

Fra omkring 1500 og frem til slutningen af 1700 gik det hårdt til i skovene. Den voldsomme udnyttelse af skovenes ressourcer resulterede i, at der fra centralmagten blev udsendt bestemmelser, der varetog hensynet til skove, træer og tilplantning i skove. Allerede i sidste halvdel af 1500-tallet omtales varige stengærder som middel til at spare træ.¹⁰ Christian III forsøgte med en forordning i 1544 at skride ind mod træhugst til byggeri, idet ingen nørrejyder måtte »bruge fjæletømmer eller bulvægge i deres huse«, men kun bruge sten og ler. Det hjalp tilsyneladende ikke meget, for Frederik II måtte i 1577 gen-

*Brud-egene ved Kathrine-
lund. Foto: Christian Bo
Bojesen.*

tage forbuddet overfor bønderne i Koldinghus og Skodborg Len, hvor hans hovedargumenter var, at huse af træ var farlige ved ildebrand og tilmed skadelige for skoven. I en reces fra 1547, dækkende hele riget, bestemmes det, at hver bonde skal sætte ti piletræer, og meget tyder på, at tilsvarende regler hele tiden har været gældende mange steder i riget – altså også på Als. I Nordborg skulle hver boelsmand fra 1686 årligt »sætte 60 pile« og »besætte dem med levende gærder, hessel og torn«. Plantebestemmelsen var en ordre, som findes i fæstebreve og i Danske Lov fra 1683.¹¹ At befolkningen på Als også fór

hårdt frem mod skovene, ses i et kongeligt brev til Axel Viffert på Nyborg slot i 1572: »Da bønderne på Ærø og Als lider stor mangel på brændsel, skal han skaffe dem sådan for betaling af fornede [frø-nede] træer og vindfælder i kronens skove på Als og Ærø, og, hvis der ikke er nok der, i Fyn, hvor der ikke sker skovskade«. I 1618 udstedes en direkte ordre til stiftslensmændene og bisperne overalt i riget om »at have flittigt tilsyn med skovene«, og at der kun må hugges træ til kirker og hospitaler, uden at der bliver gjort skade på skovene. I 1619 får lensmændene overalt i riget besked om at påse, »at de selvejerbønder, som holder soldater, ikke forhugger sine skove«. ¹²

Efter enevældens indførelse i Danmark i 1661 med dens stigende ønske om at kontrollere og topstyre alle led i samfundet, kommer skovene for alvor på landkortet. Enevælden ser det som et vigtigt mål at bremse ødelæggelsen af skovene af hensyn til jagt og forsyningen med tømmer til flåden. Denne politik kan følges i Frederik III's »Forordning om jagten i vildtbanen« til beskyttelse af skov og vildt, hvor hensigten først og fremmest er at beskytte jagten. Men derefter lægger forbud fra Christian V op til en generel beskyttelse af skovene. ¹³ I Christian V's forordninger bliver begreber som over- og underskov defineret, og de træarter, der går igen, er eg og bøg – de vigtigste træsorter indenfor skibsbyggeri. Der opstilles nøje bestemmelser og regler for færdsel i skov, brug af skov, bevarelse af skov og skovhugst. Afslutningsvis følger sanktioner for de enkelte misbrug og overtrædelser. Fra Christian V's hånd kommer der efterfølgende mange forordninger, for eksempel den 12. oktober 1676 og 31. august 1680. Heraf fremgår det tydeligt, at der har været store problemer med overholdelse af de tidligere bestemmelser, og at situationen i skovene er blevet værre. Derfor betones det atter og atter, hvor vigtigt det er med genplantning af træer, specielt af bøg og eg. ¹⁴ På Als udstedte hertug August i 1636 og hertug Ernst Günther af Augustenborg i 1696 en forordning for skovbyerne Stenholt, Huholt og Vollerup om, at unge folk, som ønskede at blive gift, skulle plante ti unge ege i skoven og pleje dem i syv år. ¹⁵ I 1737 blev det forordnet, at parret inden vielsen skulle have plantet ti ege eller 15 bøge og forevist attest for øvrigheden, inden præsten måtte vie dem. Brudgommen skulle sørge for træernes vedligeholdelse i tre år. I 1787 ophørte denne form for træplantning i skovene omkring Hørup. Selv om Pontoppidan i *Den danske Atlas* nævner, at det var så som så med ordningens overholdelse, kan man på strækningen mellem Kathrinelund og Huholt og i Nørre- og Sønderskoven stadig se nogle af disse ege i rækker eller grupper.

Centralmagtens klare mål var altså at hjælpe skoven, og grundene hertil har været mangfoldige – blandt andet kongens og adelens interesse for jagt. Jagten var et led i opdragelsen af adelsmænd, og det forudsatte, at nogle skove skulle stå urørte, så dyrelivet kunne være det bedste til jagtformål. Denne beskyttelse af udvalgte skove er samtidig et tegn på, at der var interesse for at råde bod på omgivelsernes – primært bøndernes – indhug i skovene. Initiativerne gik først og fremmest ud på at redde de gamle bøge- og egeoverskove, som havde været i stærk tilbagegang. Hullerne efter bøndernes udnyttelse af skoven skulle de selv fylde ud. Bønderne brugte træet i underskoven til stort set alt inden for landbruget: byggeri, gærder, redskaber og brænde. Ydermere fungerede skoven som foderplads for specielt svin. Dette aspekt skal vi vende tilbage til senere.

Måden, hvorpå bønderne år efter år huggede i underskoven, gav karakteristiske spor, som kan ses nogle steder som stevningstræer. De er karakteristiske med stub og strittende grene som resultat af hugsten.

Det ældste kort over Als. Bemærk skovsignaturerne. Kobberstik efter Johannes Mejers tegning, dateret 1649. Foto: Museet på Sønderborg Slot.

Undersøgelser af skovens tilstand før 1600

Når vi skal tilbage til tiden omkring 1500, er kilderne særdeles sparsomme. Vi ved, at Kegnæs frem til 1615 var dækket af skov, men at hertug Hans lod halvøen rydde. Desuden ved vi, at de første bysamfund på Als er begyndt på de lettere jorder på øens vestkyst, fordi den daværende plovtype endnu ikke kunne klare den tunge, lerede jord. Landsbydannelsen gik derfor langsomt, og det var først hen i jernalderen og ind i middelalderen, at man igen indvandt ny landbrugsjord. Og endeligt aftegner det arkæologiske materiale vejen Klinting – Hørup – Tandslet som en ryddet forbindelse i jernalderen.¹⁶ Derudover er det muligt at skitsere skovens situation i disse tidlige tider ved at studere skovens udbredelse på de ældste kort og beskrivelser og derfra slutte bagud i tiden.

En anden vigtig kildetype er stednavnene med endelserne -holt, -ry, -rod, -elle, -ved, -skov. Hvis man begynder med at se på et nutidigt kort, får man et overblik over skovenes status i dag. Derefter kan man gå retrospektivt til værks og gå tilbage til de ældste kort over

Heinrich Ottendorffs kort fra 1655 med skovsignaturer. Originalkortet findes i Kortsamlingen på Det Kongelige Bibliotek. Foto: Museet på Sønderborg Slot.

området. Eksisterende skove er jo de bedste kilder til lokalisering af skove, som er kendt fra andre kilder. Går vi tilbage til de tre ældste kort, der dækker området, er der Johannes Mejers kort fra henholdsvis 1649 og 1652, og Henrich Ottendorffs fra 1655. Gamle kort indeholder mange data, hvad angår skovenes udbredelse. De angiver ved signaturer lokaliseringen af skov og ved forskellige signaturer plantetætheden og bevoksningens karakter, som kan tillade et skøn over udbredelsen. I de tilfælde, hvor der er påskrevne navne, kan vi oven i købet få en identifikation af de pågældende skove.

Mejers kort fra 1649 hænger sammen med *Danckwerths Landesbeschreibung der Herzogthümer Schleswig und Holstein* fra 1649.¹⁷ Her står der om Als, at hele østkysten udgør en sammenhængende skovstrækning lige fra Hellesø på Als' nordspids og lige ned til Drejet ved Kegnæs i syd. Skovene ligger spredt i området med Sønderskoven som én af de større. Derimod findes der ingen skov på Stolbronæs på Als' vestkyst. Ligeledes findes skov langs Kegnæs' nordlige kyst og igen på en strækning af den sydlige kyst.

Man kan derfor ved sammenligning af forskellige tiders kort bruge disse som én af vejene til at opstille en formodning om tilstanden tilbage i tiden – også i perioden 1500-1650. Udskiftningskortene fra landboreformerne er i høj grad anvendelige i studier inden for det meget nære område. Det er klart, at de ældste kort indeholder fejlkilder, idet deres målestok gør, at skovsignaturer ikke har den præcision, som vi forventer af vore dages kort.

Stednavne

Stednavne er meget konservative og vidner i mange tilfælde indirekte om skov, hvorfor man her kan inddrage bebyggelsesnavne samt mark- og naturnavne. Der er to elementer, som kan bruges til bestemmelse af skov, nemlig navne, der peger på skovrydning og udflytning i middelalderen, og navne, der dækker utvetydig bebyggelse i skov.¹⁸ Følgende oversigt belyser dette spørgsmål for bebyggelser, der er indgået i Sønderborgs ressourceområde på Als og på Jyllandssiden.¹⁹ De rydningsnavne der er behandlet her, giver et fingerpeg om skovenes udbredelse. Rydning har selvfølgelig været brugt i andre områder og omkring andre byer, hvis navne bare ikke har mindelser om decideret skovrydning. Men hvis man samler alle skovindicerende navne og stiller dem over for byer med øvrige bynavne, er der visse forskellig-

heder mellem de enkelte områder. Forskellene findes i skovrydningsmetoden, der er anvendt og i omfanget af rydningen. Endelig er byernes alder også vidt forskellige. Tandslet er et godt eksempel på en særlig voldsom rydningsmetode, idet arealet simpelthen er ryddet ved afbrænding.

De spredte bebyggelser af gårde og huse opstod ved, at kådnere flyttede ud fra de gamle overbefolkede landsbyer og gav sig til at rydde skov. Kådnere var det nederste lag i hierarkiet i landbrugssamfundet. De havde som regel blot et lille hus, eventuelt med et lille stykke jord. Udflytter- og skovrydningsbevægelsen begynder som nævnt i middelalderen og fortsætter op i tiden.

For områdets vedkommende er det meget karakteristisk, at de nævnte bynavne eller endelser, der opstår i middelalderen, alle har noget med skov og rydning af skov at gøre, og det kan ses som en bekræftelse på, at området i middelalderen har været meget skovrigt.

Lensregnskaber og oldensvin

Til belysning af undersøgelsen om skovsammensætning og skovenes udstrækning kan lensregnskaber anvendes. Af disse regnskaber fremgår blandt andet afgifter i træ. Resultaterne fra den undersøgelse vil i det følgende blive sammenlignet med Johannes Mejers kort over Als for at afdække rydningsområderne. Desværre er der kun overleveret regnskaber fra Sønderborgområdet fra 1524 og 1535. Men selv om oplysningerne er få, er det ikke ensbetydende med, at de aktiviteter,

Endelse	Betydning	Byer	Tidligste navn
Inge	Meget gammel endelse. Betegner beboerne det pågældende sted. <i>Beboerne på klinten</i> . Ketting har formodentlig noget med kat at gøre. Egen kan betyde <i>Beboerne ved egne</i> .	Klinting Ketting Egen	Clintyngy/1231 Ketyngy/1231 Yking/1357
Vang	Endelsen - <i>vang</i> kan være dannet i vikingetiden, men nogle er senere - formodentlig fra middelalderen. I Danmark har ordet fået en speciel betydning: <i>Indhegning</i> eller <i>indhegnet skov</i> . Miang=smal vang	Mjang	Meyangk/1483
By og Toft	-by betegner næsten altid landsbyer. -toft dækker det område, der hører til et hus. Endelser fra vikingetid og middelalder.	Skovby Sønderby Østerby	Skouby/1373 Grundlagt o. 1600 Grundlagt o. 1600

Endelse	Betydning	Byer	Tidligste navn
Torp	Ordets ældste betydning er <i>landgård</i> . I nutiden ender de på -rup. Middelalderudflytninger.	Sottrup Ullerup Vollerup Hørup Sarup Jestrup Elstrup Svenstrup Torup	Zatorpe/1434/ Sottrup/1436 Ugalthorp/1352 Woldorp/1483 Hodorp/1483 Sadorp/1423 Jesstorp/1483 Elefstorp/1245 Svenstorppe/1431 Torp/1543
Bøl	Dækker betydning som bol, bosted eller en gård. I de allerfleste navne er ordet brugt om menneskelige bosteder. De fleste -bølnavne har personer som forled. Fra vikingetid og middelalder.	Dybbøl Ragebøl Avnbøl Nybøl Ulkebøl Lebøl Brandsbøl Oksbøl	Duttebul/1352 Rakebul/1400 Auenthull/1483 Nybull/1352 Ulkebole/1245 Lebul/1423 Bramsbole/1197 Oxebuel/1483
Løkke og Have	I navne fra ældre tid bruges ordene især om indhegninger på gammelt skovland. Stammer fra middelalderen.	Rønhave	
Mark	-mark har på oldnordisk betydningen <i>skov/ødemark</i> og indgår i rydningsnavne. Forleddet er som oftest et personnavn	Sundsmark Mommark Notmark Elsmark	Sundæmarck/ 1483 Mommark/1423 Nuthmarck/1341 Elismark/1423
Slet	Betyder <i>rydning</i> og indgår i rydningsnavne. Nogle steder indgår et led, der viser, at rydningen er foregået med ild. <i>Tandslet</i> =areal ryddet ved afbrænding.	Tandslet	Tandeslete/1183
Ved	Et gammelt dansk ord for skov er -ved og på gammeldansk -with. Grundbetydningen er <i>grænse</i> og derefter <i>grænseskov</i> . Helleved kan betyde <i>den hellige skov</i> tilbage fra vikingetiden. Dyndved nok <i>skoven ved mosen</i> .	Sundeved Helleved Dyndved	Sundwitt (Valdemars jordebog) Helwith 1649 Dundewyth/1483
Holt	Fra middelalderen. Betyder lille skov.	Huholt, Stenholt	Steenholt/1604
Skov	Lysabild=Liusapeld/1245. Æbletræ. Lius=lys - om blomsterne. Almsted indeholder trænavnet <i>elm</i> . Katryd=Katry/1649. <i>Ellekrat</i> indgår i Tandselle. Det forsvundne Benneris i Hørup indeholder <i>krat</i> .	Almstedskov Notmarkskov Hundslevskov (forvundet) Kettingsskov Asserballeskov Ertebjergskov Sarupskov Lambjergskov Hørupskov (Forvundet)	Alm./Halmstad/ 1245.
Bøge	Vi er et gammelt hedensk offersted.	Vibøge	Wiboki/1245
Roirs	Tyder på tidligere skov=rydning	Maibøllroi o. lign.	

der belyses i regnskaberne, ikke har fundet sted i tidligere og efterfølgende år. Regnskaberne er skatteregnskaber og afspejler tydeligt fast sædvane og indgroede traditioner.

Skovens indskrænkning medførte efterhånden, at man opgav den hidtidige udnyttelse med oldensvin i skovene. Oldensvin var tamsvin, der blev drevet ud i skovene, hvor de levede af olden (bog og agern). Fortidens skove, som ikke blev drevet rationelt som i dag, var meget mere produktive med hensyn til olden. Derfor er oldensvin med til at give et billede af ege- og bøgeskovenes tilstand i middelalderen. Rydningen af skovene fremmede godsdriften og agerbruget. Resterne af skoven blev sparet til brændsel, gavntømmer og ikke mindst til jagt. Rydningen er naturligvis også sket med henblik på forbedring af fæstegårdenes drift.²⁰ Fra områdets lensregnskaber findes en oversigt, som indirekte giver oplysninger om ege- og bøgeskovene via opgørelserne om oldensvin.²¹ »Folk give ikke oldengæld i Sønderborg len, men når der er olden, hvert femte svin; de, der ikke have så mange svin, at de kunne give hvert femte, give for hvert svin 4 skilling lybsk [...] når der er god, fuld olden, får man fra Kegnæs og andre skove 2-3.000 svin. Fordelt på fem år bliver det hvert år 500 svin.«²²

Det er altså tale om mange oldensvin, hvilket oversigten herunder også er et udtryk for. Oversigten er lavet på baggrund af oplysninger fra områdets lensregnskaber:

Årstal	Område	Antal svin på olden
1524	Regnskaber fra Sønderborg Slot	1500 svin
1535, 1540, 1543, 1544, 1545, 1546	Regnskaber fra Sønderborg Slot Kegnæs og de andre skove	500 svin hvert år 3-4.000 svin
1595	Nordborg, Helvedgård, Gammel- gård, Lysabild, Avnbøllund Kegnæs	2.000 svin fra hver gård 1600 svin
1597	Øens mange skove Kegnæs	5.300 svin 18.000 svin
1604	Sundeved Als Kegnæs	1.003 svin 6.428 svin 3.280 svin
1649	Halvøen Kegnæs har forhen været lutter skov, så der i gode år kunne holdes 910.000 svin	910.000 svin

1662	Hørup Østerskov Lambjerg Skov	50 svin 150 svin
1667-1668	Meget lidt olden i Hørup Østerskov og Lambjerg Skov	
1669, 1681, 1694	Megen olden i Hørup Østerskov Lambjerg Skov	45 svin 70 svin
Omkring 1800	Ingen olden af betydning i Hørup Østerskov og Lambjerg Skov	

Det voldsomme tal i 1597 og 1649 for Kegnæs' vedkommende må være en skrivefejl, formentlig begået af præsten Christian Knudsen, som samlede og afskrev dokumenter fra præste-, kirke- og sognearkiver.²³ Men de spredte oplysninger om de mange oldensvin giver oplysninger om store bøge- og egeskove. Bortset fra Kegnæs og få andre skove kan vi ikke sige præcist, hvilke skove på Als der er tale om, og hvor store de har været på det tidspunkt.

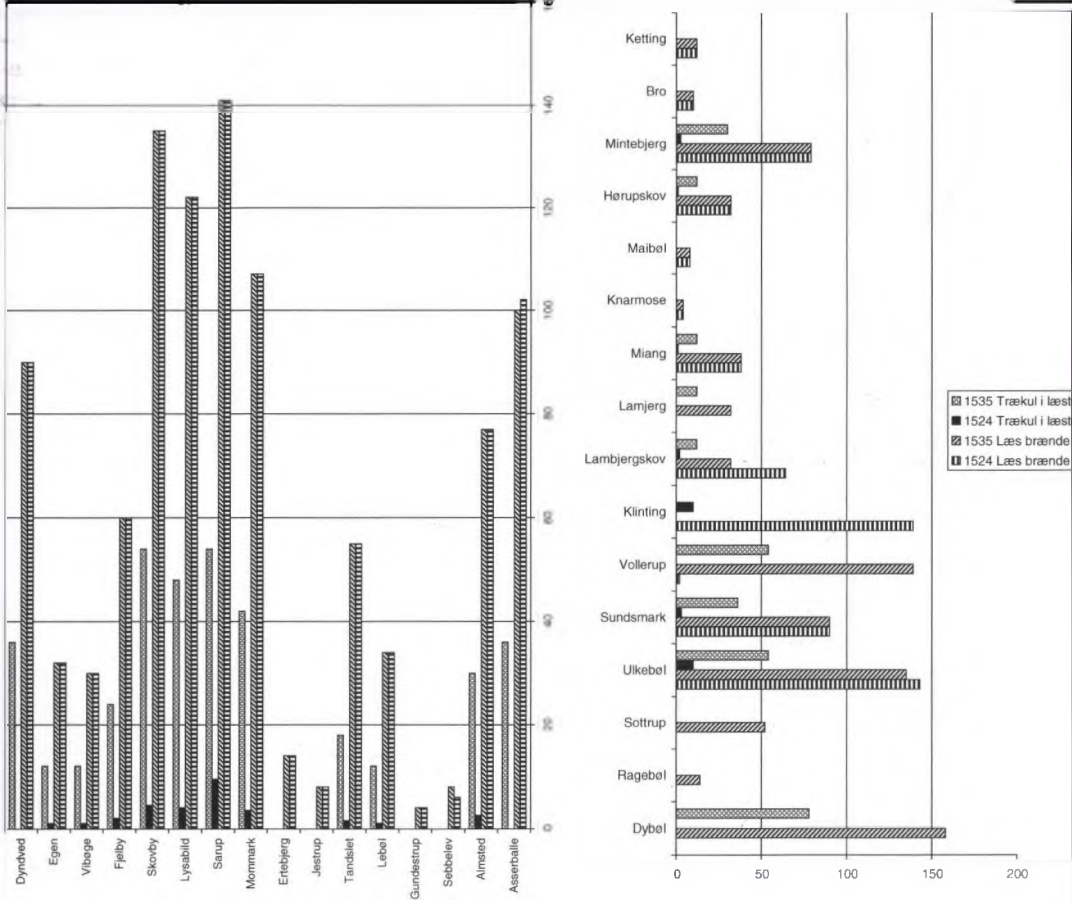
En opgørelse over amternes godsindtægtskilder i 1544 bekræfter dette billede og giver en udmærket konklusion på den relative fordeling af skove i hertugdømmet Slesvig.

1544/mark	Olden
Haderslev	60
Tørning	100
Aabenraa	20
Sønderborg	510
Nordborg	100
Flensborg	137
Tønder	254
Gottorp	300

Denne fordeling af indtægterne viser tydeligt, at Sønderborg og Als havde relativt meget ege- og bøgeskov i midten af det 16. århundrede.

Mængden af brænde tyder på rovdrift

Landgildeydelsen læs optræder i mange jordebøger omkring 1500.²⁴ Betaling med brændeved stammer fra den tid, da bønderne havde

egen skov. Brændekørsel indgik i hoveriforpligtelsen samt arbejdet med hugst og kørsel. Dertil kommer trækulsfremstilling ved svidning af træ, som var udbredt i 1500-tallet. Ved hjælp af diagramerne kan vi danne os et indtryk af antal læs brænde og den mulige skovmængde i de forskellige områder. Diagramerne viser, at det er i områderne Mintebjerg, Klinting, Vollerup, Ulkebøl, Dybbøl, Dyndved, Skovby, Lysabild, Sarup, Mommark, Almsted og Asserballe, at det er gået hårdt for sig med træhugsten.

Ved siden af lensregnskaberne har vi spredte oplysninger om træ og levering af brænde – igen baseret på den flittige præst Christian Knudsens optegnelser.²⁵ Skemaet side 148 er opstillet med udgangspunkt i Knudsens optegnelser.

Det fremgår, at i 1589 har Hørup præsteskov en fin udvikling, men små hundrede år senere er skoven forhugget. Kildematerialet afspejler udviklingen for et lille lokalområde, hvor tendensen med rovdrift

på skoven er tydelig. Situationen er ved at vende til det værre i midten af det 17. århundrede.

Trækulsproduktion

Der blev også anvendt træ til brænding af trækul i miler, og det omtales i Danmark for første gang i begyndelsen af 1500-tallet. Kilderne viser tydeligt, at det var bøndernes arbejde. Ser man det fra bøndernes side, er der en væsentlig forskel på, om det var hoveripligt, eller de kunne gøre det med salg for øje. Lensregnskaberne fra Als viser, at der blev brændt kul, og det tyder på, at det hørte under hoveripligt.²⁶ De få kildesteder fra Fyn og Jylland i form af forleningsbreve viser, at trækul indgik som en del af naturalierne i lensmandens løn. Endvidere tyder kildematerialet på, at det var en pligt, som oftere og oftere blev påtvunget. Kildematerialet afspejler i høj grad kronens behov, og de peger på Skåne, Halland, Blekinge og Sjælland som centret. Trækul er en skrøbelig vare at transportere, og derfor omtales landsdelene tæt ved København oftere end andre områder. Men det tyder på, at bønderne overalt, hvor der var skov i Danmark, havde den fornødne viden om brænding af trækul, idet det indgik i mange processer. Således brugte smedene trækul før stenkullet blev almindeligt. I alle håndværk, hvor man smeltede, støbte og loddede metaller, var trækullene uundværlige. Allerede fra 1506 opførte kong Hans' dronning Christine adskillige gange om året milekul i sine hushold-

---

1533	Af 11 bønder i Skelde ydede én afgift i form af træ Af seks bønder i Stenderup ydede to afgift i form af træ
1550	Afgift til Sønderborg slot på to favne brænde fra en bonde
1565	I Dybbøl Barthel Knudsen [...] 3 favne brænde Marquartsen [...] 8 favne brænde Sønderborghus 50 favne brænde
1589	Hørup præsteskov er ikke forhugget, forbedres årligt ved ungskov
1676	Hørup præsteskov er forhugget
1683	Ansøgning til kongen om tømmer fra hans skove til reparation af Ly-sabild kirke
1795	En del af skoven i Hørup ryddes i forbindelse med udskiftningen

---

ningsregnskaber. Trækulsbrænding har også fundet sted i området omkring Sønderborg og på Als.²⁷

Det har umiddelbart vist sig at være problematisk at beregne hvor meget træ, der rent faktisk går til at brænde én kubikmetertrækul. Skov- og Naturstyrelsen og Jagt- og Skovbrugsmuseet har desværre ingen beregninger. Men kulsvierlauget i Nordsjælland i Gribskov har lavet forsøg, og her er man nået frem til, at 3 m³ træ giver ca. 500 kg trækul. Disse oplysninger har dannet udgangspunkt for følgende beregninger:

Forudsætning for beregning af trækul:

1 læst = ca. 3 m³
 1 m³ træ vejer ca. 590 kg
 Forholdet mellem træ til at fremstille trækul sættes ud fra dette til 3:1
 1 træ giver ca. 6 m³ brænde
 50 træer i uddyndet skov fylder ca. 181 m²

Forudsætning for beregning af brændeved:

1 læs brænde svarer til et vognlæs
 1 læs fylder ca. 2 m³
 1 træ giver ca. 6 m³ brænde
 50 træer i uddyndet skov fylder ca. 181 m²

Ifølge lensregnskaberne blev der i 1524 afleveret 60 læster trækul og 678 læster trækul i 1535, hvilket i alt giver 738 læster.²⁸ Beregningen fører frem til, at der til trækulsfremstilling i årene 1524 og 1535 må være blevet fældet 4.007 m² skov til dette formål. Omsættes brændevedet tilsvarende i skovareal, bliver det til, at der i alt blev fældet 4.210 m² skov i 1524 og 1535. Sammenlagt er ca. 8.217 m² skov blevet afleveret i afgift i 1524 og 1535 i Sønderborgområdet, og det er værd at huske, at vi ikke taler om al den skov, der blev fældet i 1524 og 1535, men kun om den, som figurerer i regnskaberne som skat. Derfor er beregningen og resultaterne kun et fingerpeg om arealet af den samlede skovning i de to år.

Beregning af skovhugst på baggrund af lensregnskaber

	1524	1535
Antal træer til brændeved	546	1.017
Antal træer anvendt til trækul	90	617
Antal træer i alt	636	1.634
m ² skov	2.302	5.915
Samlet antal m ²	8.217 m ²	

Stigningen i trækulproduktionen fra 60 til 678 læster er interessant. På 11 år må der åbenbart være sket en øget efterspørgsel efter trækul. Hvorfor? Måske øget efterspørgsel til smedeværksteder, saltsydning, krudtfremstilling eller andet?

Der er kun overleveret regnskaber fra disse to år, men hvorfor er der ikke lensregnskaber fra flere år? Det er sandsynligt, at de simpelthen er gået tabt. Et len kunne nemlig ikke fungere uden en administration, der havde kontrol over indkomsterne i form af skatter og afgifter. Det fører til den næste antagelse om, at der er skovet hvert år. Men for ikke at opstille for usandsynlige beregninger er 1524 og 1535 afgrænsningen for beregningen.

Materialet tyder på, at træhugsten er accelereret kraftigt. Inden for 11 år er der således sket en fordobling af den samlede skovhugst. Hvis man foretager en lavt sat gennemsnitsberegning ud fra tallene 1524 og 1535, er der i perioden hvert år skovet $8.217:2 = 4.108 \text{ m}^2$. Det giver over perioden på de 11 år ca. 4,5 ha.²⁹ Tallet er helt sikkert meget højere, da det som sagt kun er muligt at opstille teorien ud fra skattetal og ikke den totale mængde af fældet skov. Men tallene tillader den konklusion, at skovene omkring Sønderborg virkelig blev brugt som ressourceområde fra omkring 1550 og frem.

Jordebogsregnskaberne viser de vigtigste skovningsområder: Mintebjerg, Lambjerg, Klinting, Sundsmark, Ulkebøl, Vollerup, Dybbøl, Dyndved, Skovby, Lysabild og Mommark. Lægger man disse områder ind på Mejers kort fra 1649, dækker de groft sagt de hvide felter, som er markeret på kortet. Mejers signaturer har måske ikke været helt hen i vejret, så talberegning og kortet kan tages som tungtvejende indicier herfor.

Hertug Hans den Yngre – en initiativrig mand

Hertug Hans den Yngre (1545-1622) ændrede meget i ordningen af handel og bymarker. Hele Als og Sundeveds topografi blev – ikke mindst hvad angår skove – dybtgående ændret som følge af hertugens driftige landbrugs- og godspolitik. Vi ved fra regnskaberne fra hans gods Ahrensböck i nærheden af Lübeck, at skovbruget spillede en meget vigtig rolle i godsdriften dér. Hertug Hans lod bygge savmøller, og en vigtig indtægtskilde blev salg af træ. Én af hemmelighederne bag hertugens store indtægter kan altså være regulær skamhugst af træ med salg for øje.³⁰ Hans foretagsomhed på Als –

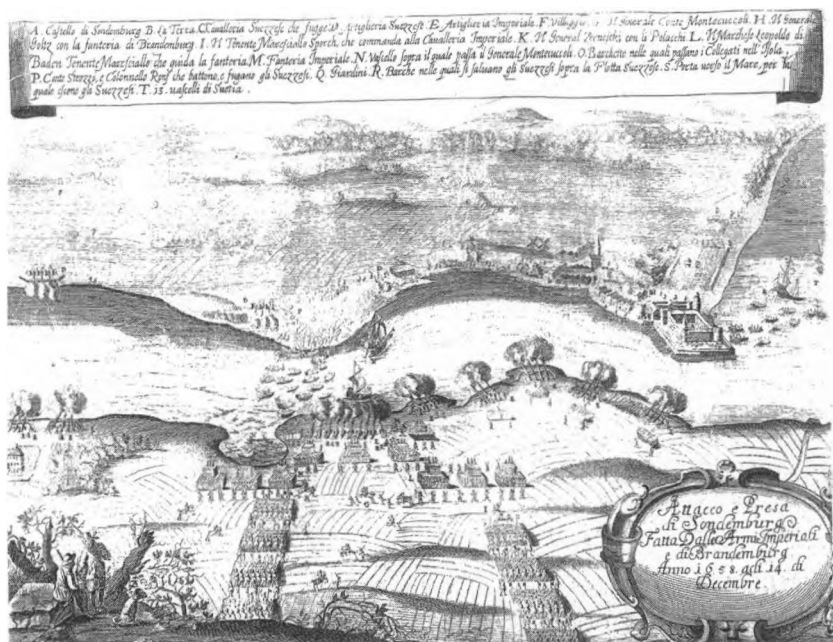
De tunge skovningsområder er markeret her på Johannes Mejers kort fra 1649. Foto: Museet på Sønderborg Slot.

specielt på Kegnæs – var den samme som på Ahrensböck. Hertug Hans fik således på bedste moderne iværksættervis to mål opfyldt. Han øgede sine indtægter ved at hugge skove om og sælge træet, og skovene blev ryddet af fæstebønder for at indvinde ny landbrugsjord. I dag ville vi kalde hans mål og planer for en miljømæssig katastrofe, men målt med datidens forhold var hertugen fremsynet og initiativrig. Danmark var et periferiområde i Europa, og landbruget var det bærende erhverv. Kornpriserne var stigende, hvilket skyldtes prisrevolutionen i Europa som følge af de store opdagelser omkring 1500. Det nød Danmark som korn- og kvægproducerende land godt af. Hertug Hans' politik skal ses i lyset af denne udvikling. Hans linje med godssammenlægninger og udflytning af bønder til skovrydning afveg på ingen måde fra periodens almindelige godsejerspolitik.

Nær Sønderborg slot indrettede hertugen et saltsyderi, og muligvis har der været et andet nær ladegården Rønhave.³¹ Hvad det har krævet af træ at drive disse syderier, er nok ikke muligt præcist at nå frem til. Men ser man på de tidligere beregninger fra jordebogsregnskaberne, har det været meget. Et eksempel herpå findes på Anholt,

hvor skovene i perioden 1500-1600 blev totalt udraderet, netop fordi der skulle bruges træ til saltsydning.

På et stik, der viser angrebet fra den kejserlige hær fra Brandenburg og indtagelsen af Sønderborg den 14. december 1658 under svenskekrigene, kan vi se, at lige omkring Sønderborg er skovene væk, og at der er et åbent bælte ud mod Ladegården og Sønderskoven. I dag udgør dette bælte Skratmosen. På udsnittet af stikket er der marker, og dette kan godt harmonere med Mejers kort. På stikket og prospektet af Sønderborg fra 1770 (se næste side) ses Ladegården yderst til højre. Den var anlagt af Hertug Hans den Yngre, og den tilhørte slottet. I 1781 skriver Pontoppidan i *Den danske Atlas*: »Langenvorwerk i Ulkebøl sogn kaldes også ladegård, og ligger straks østen for Sønderborg slot, nær havet. Den er nu en stor og prægtig gård, men har i førstningen været meget liden, indtil adskillige grunde fra Ulkebøl, Vollerup, Sundsmark kom hertil. [...] Skov er her i mængde, mest bøg og elletrær.«

Stik, der viser angrebet og indtagelsen af Sønderborg foretaget af den kejserlige hær fra Brandenburg den 14. december 1658. Stikket viser, at der var et åbent bælte ud mod Ladegården og Sønderskoven. Skovene var altså væk lige omkring Sønderborg. Foto: Museet på Sønderborg Slot.

a. Slottet. b. Raadhuset. c. Grev Ahlefeldts Hotel. d. Kirken. e. Herregaarden. f. Vøjermøllerne. g. Grynmøllen. h. Høsttalet

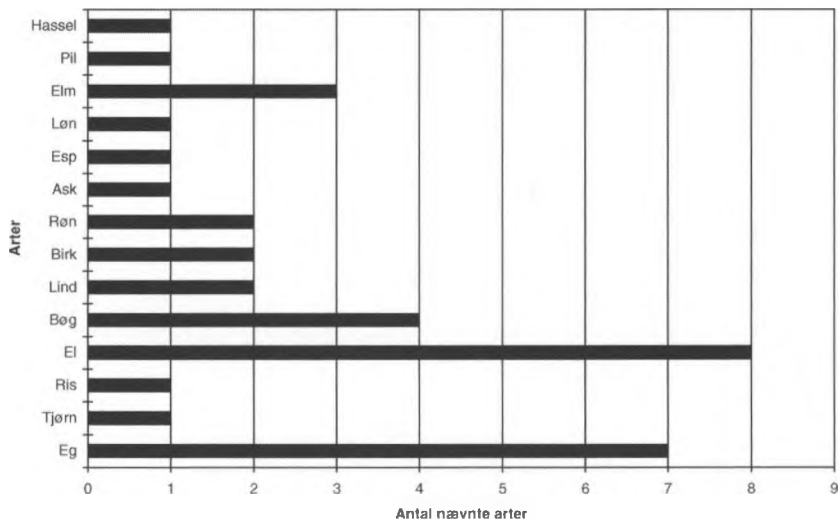
Prospekt fra Danske Atlas 1770, som viser, at området omkring Ladegården (yderst til højre) var frodigt og vedligeholdt. Men ellers var der afskovet. Skovene omkring Sønderborg blev fældet i cirkler begyndende nærmest byen. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Billedet af skovens udbredelse er altså ændret på cirka 100 år. Det kan være unøjagtigheder i de to prospekters gengivelse, men det er formentlig et godt udtryk for den faktiske udvikling, fordi Pontoppidans beskrivelse og skovbeskrivelsen fra 1730 understøtter dette. Beskrivelserne tyder på, at Ladegården og området lige omkring Ladegården har været frodigt og vedligeholdt. Men ellers har der været afskovede områder, så skovene omkring Sønderborg er blevet fældet i cirkler begyndende indefra nærmest byen.

Det skovrige og frugtbare Als i 1600-tallet

Generelle beskrivelser af Als omkring 1650 karakteriserer øen således: Øen »har herlig træfrugt i store frugthaver [...] på skov og engkrat er der heller ingen mangel«. Hele området med Als, Fyn og Langeland var frugtbart med eng, skov, vildt og fiskeri. I en cirka 100 år senere

Arter af træer på baggrund af optælling af gårdnavne på Als og Sundeved fra Geodætisk instituts malebordsblad 1964

beskrivelse tales der om, at der transporteres brænde til København. Det vil sige, at Als har haft så meget træ, at der har været overskudsproduktion. Især på »Als, Sundeved [...] findes de skønneste og behageligste egne, som giver rug [...] Disse egne have god skov,« hedder det i Danckwerths beskrivelse.³² Der har været meget gamle træer, for i 1763 skriver præst J.A. Dyssel om en tur til Nordborg: »Der begynder en prægtig og bred allé, som løber lige til Nordborg slot. Denne allé må ellers være meget gammel, da træerne er af overmåde tykthed [...] træerne var skammeligt forhuggede.«³³ I 1795 stod der 5.379 træer på 650 tdr. land på Gammelgårds marker: 3.500 ege, 1.370 bøge, 351 ask, 70 løn, 69 elle, 69 elme. Alle disse træer gik senere til brændsel. I 1799 var der 745 ege og 609 bøge i præstegårdsskoven i Hørup.³⁴ Alle disse træer kan mageligt være fra omkring 1600. I sit topografiske værk om hertugdømmerne beskriver Johannes Schröder »Als' østlige del som skovrig« i modsætning til vestdelen. Og for omkring 150 år siden beskrev botaniker Vaupel skoven ved Ulkebøl som én af de typiske danske egeskove, der kan give os et fingerpeg om, hvordan den gamle skov har set ud.³⁵

Mark- og gårdnavne, der indeholder træarter, er en anvendelig kilde, når man skal forsøge at lokalisere forskellige trætyper. Agerdyrking og ny jord er jo i høj grad flettet sammen med skoven. Men der

skal naturligvis tages en række forbehold ved anvendelsen af en sådan kildetype. Hvor tydelig skulle en plantebestand for eksempel være for at give navn til et område? Betegnelsen må have været bestemt af omgivelsernes opfattelse af den vigtigste træart. En løs optælling ud fra Geodætisk Instituts kort fra 1964 giver et fingerpeg om, at el og eg især indgår i mange gård- og marknavne.

Brandtræet – et særligt træ

Brandtræet udgør en hel speciel gruppe af træer. Brandtræerne blev opfattet som tabutræer og måtte derfor ikke fældes. Blev et sådant træ fældet ved en gård, ville ejendommen brænde ned. Der indgår et element af overtro og myte i opfattelsen af disse træer, men måske også et element af erfaring, idet træerne måske har fungeret som lynafledere og derfor som beskyttelse af den enkelte gård. Den type tabutræer spillede endnu i det 19. århundrede i Sønderjylland en vigtig rolle i folkebevidstheden – specielt på Als. De er interessante, fordi traditionen må gå meget langt tilbage i tid og på grund af træart, alder og voksested. I beskrivelsen af træerne fremgår det, at mange er meget gamle og har været sikret ved jernbånd og andre foranstaltninger. På Als blev der i 1951 optalt 58 brandtræer, men mange af disse træer er i dag forsvundet.³⁶

Skovenes almene tilstand omkring 1700

Als rummer i dag to forskellige slags skove: Statsskovene (de tidligere domæneskove) og de private »bønderskove«. På nutidens kort ses rester af de store skove, der strakte sig langs hele østkysten fra Nordborg til Skovby og Kegsnæs – i dag Nørreskoven. De mange små skovrester på den vestlige side af Als og på Sundved, Sønderskoven, Arnkil, Sottrupskov, Bøffelkobbøl og andre småskove bekræfter, at store dele af Als og Sundved har været dækket af skov. Det er hovedsageligt bøgehøjskov. I højskovene findes endnu mange gamle træer, som minder om tidligere tiders skovkultur. Der findes en hel liste over disse.³⁷ Mange af de små private bønderskove har aldrig været under forstmæssig kultur. Dette kan ses i de første skriftlige beretninger over distriktets skove. Fra 1730 findes husfoged Danielsen og skovrider Johann Mathias Kochendorffers besigtelse af skovene i henholdsvis Nordborg og Sønderborg amter.³⁸ Beskrivelsen dækker sko-

Ladegårdslen:	
Sønderskov	<i>få gamle bøge ... enkelte gamle ege ... i moserne og engene noget elleunderskov i temmelig god stand ...</i>
Grønnekobbel	<i>... unge bøge og ege ... visse steder kraftige ege ... underskov af el og hassel ...</i>
Mittelholtz?	<i>... Over – og underskov ...</i>
Endeløs	<i>... enkelte gamle ege ... dog i god stand ... få gamle bøge ... underskov er el og hassel ...</i>
Huholt	<i>... nogle ege og bøge ... hist og her el ...</i>
Klinting	<i>... ganske få gamle bøge og ege ... få elle ...</i>
Stenholt	<i>... ligesom den just nævnte ...</i>
Lambjerg Indtægt	<i>... yngre bøgeskov ... få gamle ege ... underskov er el ...</i>
Ulkebøl	<i>... gamle ege ... underskov el og hassel ...</i>
Bondemarker/Ladegårdslen:	
Klinting	<i>... enkelte bøge ... ege ... underskov er el ...</i>
Langdel	<i>... enkelte unge ege ... underskov er hassel ...</i>
Søndermark	<i>... enkelte egekrat ... underskov er el og tjørn ...</i>
Lambjerg	<i>... enkelte bøge ... enkelte egekrat ... underskov er el og tjørn ... unge bøge og ege er ved at vokse op ...</i>
Miang	<i>... egekrat ... underskoven er el, hassel og tjørn ...</i>
Hørup	<i>... som det ovennævnte med undtagelse af hassel ...</i>
Ulkebøl, Sundsmark	<i>... ingen overskov ... underskov er el, hassel og tjørn ... enkelte unge ege er ved at vokse op ...</i>
Rønhavegårdslen:	
Sønderkobbel	<i>... enkelte egekrat ... underskoven af hassel i god stand ...</i>
Hestehaven	<i>... enkelte egekrat ... og enkelte bøge ... underskoven er hassel og noget el og bøg ...</i>
Arnkilsmaj	<i>... temmelig ung ege- og bøgeskov ... underskov er el lidt bøg og hassel ...</i>
Folekoppel	<i>... unge ege og bøge ... underskoven sparsom ...</i>
Arnkil	<i>... bøgekrat ... og egekrat</i>
Bjerrekoppel	<i>... meget lidt egekrat ... lidt underskov ...</i>
Bondemarker/ Rønhavegårdslen	<i>... ingen overskov ... enkelte gamle elle ... underskov består af el ...</i>

venes navne, deres bestand og udseende, om det drejer sig om ege eller bøge, gammelt eller ungt træ, navnene på skovfogederne, hvor de bor og deres distrikt. Beskrivelsen, der er håndskrevet med gotisk skrift på plattysk, er på ingen måde særlig detaljeret. Sønderherreds skovdistrikt bestod af Ladegårds len, Rønhavegårds len, Majbølgårds len og Gammelgårds len. På næste side ses en oversigt over skovty-

perne og skovenes tilstand i Ladegårds len og Rønhavegårds len på baggrund af beskrivelsen fra 1730.

Umiddelbart ser skovenes tilstand omkring Sønderborg i begyndelsen af 1700-tallet ikke fuldstændig håbløs ud, men det er meget vanskeligt at bedømme, hvad eksempelvis udtrykkene »middelmådig, enkelte, nogle« dækker over, for det bliver jo bedømt i forhold til noget andet, som har været kendt for skovfogederne. Selve sproget i rapporten viser, at status bedømmes i forhold til tidligere tider. Set under den synsvinkel er skovene reducerede – men hvor meget? En umiddelbar optælling har som resultat, at der i 1730 var betydelig mere overskov end underskov i Rønhavegårds len. Det må betegnes som positivt. Men hvis vi ser samlet på Rønhavegårds len og Ladegårds len, viser det sig, at underskoven er størst. Overskoven er reduceret til blot en tredjedel af den samlede skovmængde i disse to len. Vangeskove – altså træer og buske på bøndernes marker – fylder meget i opgørelsen over Ladegårds len, og her er bondemarkerne stort set blottet for overskov. En konklusion er derfor, at det især er bønderne, der har været synderne, fordi de har været hårde ved overskoven.

Miljøhistorisk katastrofekurs omkring 1700

I Danmark skelnes der generelt mellem to skovrydningsperioder. Den første periode går gennem stenalder, bronzealder og tidlig jernalder (3000 f.Kr.-400 e.Kr.). Den anden periode er vikingetiden (800-1000 e.Kr.), hvor en mere effektiv skovrydning satte ind. Det er også i denne periode, at bynavne med endelsen: -toft, -by, -mark, -torp/-trup/-drup/-rup, -tved og -slet dominerer. Det fortsatte ind i Valdemarstiden (1150-1250) med bynavne, der endte på: -rød, -bøl og -holt.

Under venderens plyndringstogter blev brede bræmmer land ud mod Østersøen opgivet som landbrugsområde. Disse sprang dernæst i skov. Det skete på Fyn, Lolland-Falster og på Als, hvor Nørreskoven dannede sådan en bræmme.³⁹ I middelalderen under perioden med ødegårde har skoven flere steder haft mulighed for at erobre terræn som tidligere nævnt. Hvis man skal forsøge at give et overordnet billede af skoven i Danmark som helhed fra 1500 til tiden med de store landboreformer omkring 1800, illustrerer det en miljøhistorisk katastrofekurs.⁴⁰ Skovarealet blev reduceret voldsomt. På cirka 150 år i perioden mellem 1600-1750 blev Danmarks skovareal reduceret med

16 procentpoint. I hektar svarer det til et skovareal 0,8 mio. ha., hvilket medførte at områder, der tidligere var bevokset med træer, blev ændret til hede og overdrev. Træfældningen gik specielt ud over tømmer- og oldentræer, hvilket bevirkede, at overskoven blev tynd.⁴¹ På Als har det været slemt, men måske ikke så slemt som i andre dele af Danmark. Der er således ikke tale om egentlige hedestrækninger på Als og Sundeved, og overskoven synes ikke at have ligget i fuldstændig ruin.

Konklusion

Skovrydningen accelererer for alvor i midten af det 16. århundrede og kulminerer på Als med Hertug Hans' totale indhug på Kegnæs i 1615. Det kan sammenlignes med rovdriften på de tropiske skove i vore dage. Så umiddelbart ville man benævne hertug Hans som en miljøforbryder af værste slags. Men set i sammenhæng med samtidens udfordringer er sagen mere kompliceret. Han udnyttede konjunkturerne og ressourcerne og greb mulighederne. Der ligger således en konflikt i den historiske anvendelse af skov og jord, som stadig er aktuel i nutidens debat om menneske og miljø.

Lensregnskaberne fra midten af 1500-tallet og de omtalte landsbynavne tyder på, at Als har haft meget skov; ja, måske har øen været det tættest bevoksede skovområde i Sønderjylland. Der har altså været nok af tage af, og lensregnskaberne med oldentallene og tilstandsrapporterne fra 1730 kunne tyde på, at Als relativt set ikke har været ramt så hårdt i perioden op til lovgivningen om fredning af skovene omkring 1800 som mange andre områder i Danmark. På trods af store pletter omkring Mintebjerg, Lambjerg, Klinting, Sundsmark, Ulkebøl, Skovby, Lysabild, Mommark og Kegnæs er Sønderskoven og den store Nørreskov stadig tilbage.

I dag er det politiske mål at øge arealet af skov i Danmark. Skovene skal fungere som rekreative områder for os alle, og skal ikke længere drives ud fra produktionsmæssige mål i form af træ til industrien. Dette gælder statsskovene. Men nogle af problemerne er de samme som tidligere, idet cirka 75% af skovene i Danmark er privatskove. Dilemmaet om skoven som ressourceområde er således det samme i dag som tilbage i historien.

LITTERATUR

- Andersen, Svend Th.: Fra urskov til kulturskov. Ugeskrift for jordbrug 1987, årg. 132 nr. 4.
- Behrends, O.: Forandringer i underskoven i sønderjyske løvskove. Flora og fauna, 1951 s. 83-86.
- Berntsen, Arent: Danmarckis oc Norgis fructbar herlighed 1656. Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie. 1971.
- Bjerke, Sten: Om svin og skov. Dansk skovforenings tidsskrift, bd. 44 1959.
- Bojesen, Christian Bo og Munksgaard, Jørn Arpe: Statsmagt og økonomi i det 16. og 17. årh. Sønderborg 1995.
- Bricka, C.F. mfl. Kancelliets brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1551-1648. 1885 ff.
- Clausen, H.V.: Sønderjylland – en rejse-håndbog. Kbh. 1932.
- Christensen, Hanne: Diger og hegn – elementer i kulturlandskabet. Sønderjydske Månedsskrift nr. 10 oktober 1998.
- Corpus Constitutionem Daniae. Forordninger, recesser og andre kgl. breve bd. 1-6. Udg. Valdemar Secher. Kbh. 1887-1918.
- Danckwerths beskrivelse, 1649?
- Danmarks Naturfredningsforenings årsskrift 1969: Vort landskab.
- Dansk natur – dansk skole. Årsskrift 1982.
- Dreyer, Valdemar: Nørreskoven på Als. Fra Als og Sundeved 1992.
- Eliasson, Per: Skog, magt og människor. En miljöhistoria om svensk skog 1800 – 1875. Malmö 2002.
- Ethelberg, Per m.fl.: Det sønderjyske landbrugs historie – sten – og bronzealderen. Historisk samfund for Sønderjylland Haderslev 2000.
- Falkenstjerne og Anna Hude. Sønderjydske skatte – ord jordebøger fra reformationstiden. 1895-1899. Rigsarkivet.
- Fra Als og Sundeved 18. hefte 1942.
- Fra Als og Sundeved: By og bolig – Sønderborg. Sønderborg Andelsboligforening/Historisk
- Fritzbøger, Bo: Danske skove 1500-1800. En landskabshistorisk undersøgelse. Landbohistorisk selskab 1992.
- Grau Møller, Per: Udskiftningen og dens økonomiske og sociale følger i Sønderjylland ca. 1730-1830. Studier udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 1, Åbenrå 1984.
- Gregersen, H.V.: Det skæve Sønderjylland – hvorfor?. Åbenrå 1990.
- Hald, Kristian: Vore stednavne. 2. rev. udg., Kbh. 1965.
- Hald, Kristian: Stednavne og bebyggelse på Als. Sønderjydske årbøger 1947, s. 1-22.
- Hauch, L.A.: Skove på Als. Danmarks trævækt 1921, bd. 2, s. 140-145.
- Historisk samfund for Als og Sundeved: Rejser og rejsende. Sønderborg 1964.
- Skrift for historisk forening for Sundeved 1996.
- Huhle, Robert, red.: Bogen om Als. Aabenraa 1956.
- Iversen, Johs.: Danmark. Tidsskrift nr. 7. 1942. Østlesvigs natur.
- Jensen, Jørgen Steen: Hertug Hans den Yngre. Historisk samfund for Als og Sundeved 1971.
- Journal of danish archaeology Vol. 2. Odense universitet 1983.
- Knudsen, Chr.: Samlinger til Als' historie. Ny kgl. Saml. 4°, Kgl. Bibliotek. (findes på mikrofilm på Sdb. Bibliotek).
- Kjærgaard, Thorkild: Den danske revolution 1500-1800. Ålborg 1991.
- Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder.
- Lauridsen, P.: Kartografen Johannes Mejer. Historisk tidsskrift, 6. række, bd. 1, 1887-88.
- Mathiesen, Henning: Hertugens folk – landbrugere under Rønhave og Sønderborg Ladegård i tiden inden udskiftningen. Studier udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 7, Åbenrå 1992.
- Petersen, Fr. Durch Wald und Flur. Heimatblätter nr. 9 november/december 1915.
- Petersen, Fr. Bemærkenswertes Bäume und holzgewächse im Amte Sonderburg. Heimatblätter nr. 10, november 1922.
- Pettersen, Ronny red.: Skogshistorisk forskning i Europa og Nordamerika. 1999.
- Petit, E.: Udkast til en floristisk beskrivelse af Als. Botanisk tidsskrift. 1881, bd. 12, s. 13-41 og 1887, bd. 18, s. 6-11.
- Pontoppidan, Erik: Den danske Atlas. To-

mus VII, 1. Bind. Rosenkilde & Bagger 1971.

Raben, J.: Fra Als og Sundeved 22. Hefte. Sønderborg 1945.

Rasmussen Porskrog, Carsten: Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770. Institut for Grænseforskning 2003.

Schmidt; August F.: Spredte studier fra Als. Sønderborg 1951.

Schröder, Johannes v.: Topographie des Herzogthums Schleswig. Schleswig 1837.

Solvang, Gunnar: Husmandsliv under afvikling, Landbohistorisk Selskab/Historisk Samfund for Als og Sundeved 1999. S. 274-275, 278-290.

Sønderjyllands Amt: Kulturmiljøer og kulturhistoriske enkeltelementer i Sønderjylland. Aabenraa 2001.

Sønderjyske stednavne bd. 5: Sønderborg Amtsrådsreds. Kbh. 1939.

Worsøe, Eiler: Skovbilleder fra en svunden tid. Skovhistorisk selskab 2000.

Kort:

Et landkort over Als og Sundeved 1655/ Henrich Ottendorff. Historisk Samfund for Als og Sundeved 1990.

Sønderborg byhistorisk atlas. November 1982.

Målebordsblad over Als.

Sønderjyllands Amt: Kulturmiljøer og kulturhistoriske enkeltelementer i Sønderjylland. Aabenraa 2001.

Trap. Sønderjylland 1864 og 1922.

NOTER

1. Fritzbøger, Bo: »Danske skove – 1500-1800. En landskabshistorisk undersøgelse«. Landbohistorisk selskab 1992.
2. Samme s. 16-18. Artiklen støtter sig til Bo Fritzbøgers metode og begreber, uden at han dog skal gøres ansvarlig for denne undersøgelse.
3. Mathiesen, Henning: Hertugens folk – landbrugerne under Rønhave og Sønderborg Ladegård i tiden inden udskiftningen. s. 19.
4. Møller, Per Grau: Udskiftningen og dens økonomiske og sociale følger i Sønderjylland ca. 1730-1830. s. 41.
5. Huhle, Robert, red.: Bogen om Als.

Aabenraa 1956 s. 26-27. Ophavsmanden til pollenanalysen er dr. phil. Johannes Iversen fra Sønderborg.

6. Andersen, Svend Th.: Fra urskov til kulturskov. Ugeskrift for jordbrug 1987 årg. 132 nr. 4.

7. Ethelberg, Per m.fl. Det sønderjyske landbrugs historie s. 25-26, 34-36.

8. Bjerke, Sten: Om svin og skov. Dansk skovforenings tidsskrift bd. 44 1959 s. 539.

9. Behrends, O.: Forandringer i underskoven i sønderjydske løvskove. Flora og fauna 1951 s. 83-86.

10. Thorkild Kjærgaard: Den danske revolution. Kbh. 1996 s. 94.

11. Corpus Constitutionem Daniae. Forordninger, recesser og andre kgl. breve bd. 1-6. Udg. Valdemar Secher. Kbh. 1887-1918. Schmidt; August F.: Spredte studier fra Als. Sønderborg 1951.

12. Bricka, C.F. mfl. Kancelliets brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1551-1648. 1885 ff.

13. »Forordning om jagten i vildtbanen« 13. maj 1662; »Forbud om huggen i gejstlig godsers underliggende skove« af 15. februar 1670 og »Forordning og Skovordinance i Danmark« af 20. oktober 1670.

14. Fallesen, L.S.: Chronologisk samling af de kongelige forordninger og åbne breve, forst – og jagtvæsenet i det egentlige Danmark angående, som fra året 1660 til vore tider ere udkomne. Kbh. 1836.

15. Knudsen X, 2.

16. Huhle, Robert, red.: Bogen om Als. Aabenraa 1956 s. 145.

17. Knudsen VII, 11.

18. Bo Fritzbøger: »Danske skove – 1500-1800. En landskabshistorisk undersøgelse«. Landbohistorisk selskab 1992. s. 45.

19. Kristian Hald: Vore stednavne. 2. reviderede udgave. Kbh. 1965. Kristian Hald: Stednavne og bebyggelse på Als. Sønderjyske årbøger 1947 s. 1-22. Sønderjyske stednavne bd. 5: Sønderborg Amtsrådsreds. Kbh. 1939.

20. Solvang, Gunnar: Husmandsliv under afvikling, Landbohistorisk Selskab/Historisk Samfund for Als og Sundeved 1999. S. 274-275, 278-290.

21. F. Falkenstjerne og Anna Hude. Sønderjydske skatte- og jordebøger fra reformationstiden. 1895-1899, s. 5. Rigsarkivet. Knudsen VI, 1, VII, IX, 1, XI, XVI og XXI, 18. Jørgen Steen Jensen: Hertug Hans den Yngre. Historisk samfund for Als og Sundeved 1971 s. 47. Rasmussen Porskrog, Carsten: Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770. Institut for Grænseforskning 2003 s. 301.
22. I hertugdømmerne regnedes i lybsk enhed, for at mønten ikke skulle blive forringet. Møntenheden var mark og underenheden skilling. F. Falkenstjerne og Anna Hude. Sønderjydske skatte- og jordebøger fra reformations-tiden. 1895-1899, s. 5. Rigsarkivet.
23. Knudsen XXI, 18.
24. Bo Fritzboeger: »Danske skove - 1500-1800. En landskabshistorisk undersøgelse«. Landbohistorisk selskab 1992. s. 38.
25. Knudsen XVI.
26. Skoletjenesten 1987: Kulsvierlandet. s. 34.
27. Samme s. 70.
28. En læst á 3 m³×738 læster giver 2. 214 m³ trækul, hvilket fører frem til, at der sammenlagt er gået 3×2.214 m³=6.642 m³ træ til at fremstille trækullet. Hvis dette bliver omsat i træer, giver denne beregning, at 6.642 m³ træ: 6 m³=ca. 1.107 træer sammenlagt er fældet i 1524 og 1535. Det samlede skovareal, der er gået til at fremstille trækul bliver dermed 1. 107:50=22, 14 og 22, 14×181 m²=4.007 m². Til træ-kulsfremstilling er der således i årene 1524 og 1535 gået 4.007 m²skov. Lensregnskaberne viser, at der i 1524 blev afleveret 1. 638 læs brændeved, som giver (1.638×2) 3.276 m³ fældet træ, og i 1535 blev der afleveret 1.852 læs brændeved, som giver (1.852×2) 3.704 m³ fældet træ. Det samlede antal træer, som er gået til brændeved bliver dermed 6.980 m³: 6 m³=1.163 træer, som sammenlagt er fældet i 1524 og 1535. Omsat i skovareal bliver det til, at 1.163:50=23, 26 og 23, 26×181 m²=4.210 m² skov i 1524 og 1535 er gået til at fremstille brændeved.
29. 4.108 m²×11=45.188 m² skov.
30. Jensen, Jørgen Steen: Hertug Hans den Yngre. Historisk samfund for Als og Sundeved 1971 s. 32.
31. Jensen, Jørgen Steen: Hertug Hans den Yngre. Historisk samfund for Als og Sundeved 1971 s. 65.
32. Knudsen VII, 11, Danckwerths beskrivelse 1649. Berntsen, Arent: Danmarks oc Norgis fructbar herlighed 1656. Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie. 1971. s. 120-121. Om Als. Pontoppidan, Erik: Den danske Atlas. Tomus VII, 1. 1781 s. 104-105. Rosenkilde & Bagger 1971.
33. Historisk samfund for Als og Sundeved: Rejser og rejsende. Sønderborg 1964 s. 30.
34. Knudsen XI, 1 og XVI.
35. Huhle, Robert, red.: Bogen om Als. Aabenraa 1956 s. 37. Schröder, Johannes v.: Topographie des Herzogthums Schleswig. Schleswig 1837 s. 9.
36. Schmidt; August F.: Spredte studier fra Als. Sønderborg 1951 s. 61-71.
37. Petersen, Fr.: Bemærkenswertes Bäume und holzgewächse im Amte Sonderburg. Heimatblätter nr. 10 november 1922.
38. »Beskrivelse af skovene i Sønderborg amt på øen Als efter den af husfoged Danielsen og skovrider Johann Mathias Kochendorffer den 21. november 1730 afholdte og af jægermester Bachmann indsendte besigtigelse«, Rigsarkivet: Rentekammerets arkiv nr. 333.24: 1705-1734 Beskrivelser af skovene i hertugdømmerne og grevskaberne (1 pk). En mere nøjagtig opmåling og kortlægning fra 1819-21 er forsvundet. (Hverken Gråsten skovdistrikt eller landsarkivet i Åbenrå kan finde dem).
39. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder: Skog.
40. Grafen er udarbejdet på baggrund af Den store Danske Encyclopædi, bind 4, side 472.
41. Fritzboeger, Bo: »Danske skove - 1500-1800 s. 284.

Driftige gårdmænd i Brede

De første folkelige bevægelser i Brede Sogn i slutningen af 1800-tallet

af LISBETH AAGAARD LARSEN

Med Grundloven i 1849 fik dele af folket for første gang adgang til de politiske beslutningsorganer. Også begrænsningerne i forsamlingsretten blev ophævet. Følgen blev en voldsom vækst i foreningsdannelser blandt landbefolkningen, hvor især gårdmændene blev aktive i lokalsamfundets politik i sparekassebestyrelser, andelsorganisationer, sogneråd med videre. Også i Brede Sogn i den vestlige del af Nordslesvig blev der dannet foreninger. I 1875 startede det første folkelige initiativ i sognet med oprettelsen af en sparekasse, og i 1886 blev der dannet et andelsmejeri i sognet. Disse initiativer blev begyndelsen på en omfattende organisering af nye foreninger i sognet. Historikeren Lisbeth Aagaard Larsen ser nærmere på baggrunden for foreningerne: Hvem stod bag dem, og hvordan var arbejdsbetingelserne for disse driftige folk?

Landsbyfællesskabet var i århundreder den centrale institution for landbefolkningen. Med landboreformerne i 1788 blev landsbyfællesskabet opløst. Jorden blev udskiftet, og gårdene blev flyttet ud af landsbyen. Det var nu op til den enkelte at klare sig – også den fattige. Statsbankerotten i 1813 og landbrugskrisen i 1820'erne gjorde problemet med fattigdom på landet større. Den offentlige fattigforsorg gjorde flere tilløb til at bekæmpe fattigdommen, men kunne ikke komme den helt til livs. I overenstemmelse med 1700-tallets oplysningstænkning begyndte private velgørere at føle et socialt ansvar. Målet var at forhindre, at den mindrebemidlede befolkningsgruppe sank uheldigt ned i fattigdom. Midlet var hjælp til selvhjælp. Det var også det oprindelige formål med sparekasserne. De skulle stimulere de fattiges sans for sparsommelighed og selvforsikring. Ved at lære de fattige at hjælpe sig selv håbede man, at de ikke kom til at ligge hinanden og resten af samfundet til byrde. Alt for få fattige valgte dog at spare op, og sparekasserne som socialt projekt slog derfor fejl.¹ Dette var f.eks. tilfældet i Løjt Sogn i det østlige Nordslesvig, hvor sognets præstestand i 1820 oprettede en sparekasse, som allerede i 1829 måtte lukke igen, fordi for få fattige løjtinger sparede op.²

Tanken om sparekassernes hjælp til selvhjælp slog aldrig igennem hos de fattige i Brede Sogn. Først med pengeøkonomiens udbredelse til hele befolkningen i 1850'erne og 1860'erne begyndte ideen om en sparekasse i Brede Sogn at bære frugt. Og da var det især gårdmandsklassen, der blev sparekassernes målgruppe.

Håb om økonomisk vækst i lokalsamfundet

I 1871 og 1873 blev der oprettet to sparekasser i Visby, nabosognet til Brede.³ Dette gav øjensynligt inspiration til en kreds af gårdmænd i Brede Sogn. Den 30. januar 1875 holdt Brede Sogns Spare- og Laanekasse sit stiftende møde, og driften af virksomheden begyndte samme år. Formanden for Brede Sogns Spare- og Laanekasse berettede i 1895 om dannelsen af sparekassen i sognet: »Som bekendt oprettedes der rundtomkring her i Provindsen snart her og snart der Meierier i Aarerne 80 og indtil denne Dag, og noget Lignende var Tilfældet i Tredser og Halvfjerdsere med Sparekasser, som dengang ogsaa gav Anledning til Oprettelsen af en Sparekasse i Brede Sogn, som det i længere Tid ofte var bleven drøftet og omtalt for ønskeligt, indtil endelig ved et Selskab hos Chr. Hansen paa Svanstrup i Julefesten 1874 det nævnte Project af Chr. Matthiesen i S. Vollum atter blev bragt paa Bane og i Forslag om sammes Udførelse, hvor nuværende Formand dernæst Strax blev opfordret til, at besørge det videre Fornødne denne Dags angaaende.«⁴

Det var en forbedring af de økonomiske forhold i Brede Sogn, især for gårdmandsklassen, der var afgørende for, at en kreds af gårdmænd i sognet i 1875 besluttede at oprette en sparekasse. Ved 20-årsjubilæet for sparekassen i 1895, blev det sagt, at: »...der var Brug for et saadant Pengeinstitut paa Stedet, baade til at fremme Sparelysten og til med de indsatte Midler at fremhjelpe det økonomiske Liv gennem ydede Kreditter.«⁵

Kredsen af gårdmænd ønskede, at den lokale opsparing skulle bidrage til at fremme det økonomiske liv i sognet, samtidig med at opsparingen kom den enkelte indskyder til gode. Sparekassens ledelse var heller ikke blind for sparekassernes oprindelige formål om at hjælpe de socialt dårligt stillede, og ledelsen prioriterede derfor at give bidrag i velgørende øjemed. I statutterne til Brede Sogns Spare- og Laanekasse står, at: »Kassens mulige nettooverskud er Foreningens Eiendom, som anvendes ifølge Forslag af Bestyrelsen efter de paa

en Generalforsamling mødende Medlemmers Bestemmelse i gavnlige eller velgjørende Øiemed, blandt Brede Sogns Syge og Trængende og Gamle m.m.«⁶ Det var altså kun ved overskud i kassen, at de sociale og moralske formål skulle støttes. Ellers skulle beholdningen indgå i den daglige drift. Sparekassens ledelse ønskede dog stadig at afhjælpe eller forbedre den økonomiske situation for de mindre velstillede i sognet, men det virkelige formål var hele tiden at styrke den økonomiske fremgang i sognet.

Sparekassen var det første folkelige initiativ i sognet, skabt i håbet om en forbedring af den økonomiske situation og af den enkelte indskyders forhold. Initiativet blev hurtigt fulgt af endnu et folkeligt initiativ, nemlig dannelsen af Bredebro Andelsmejeri i 1886.

Andelsmejerier skyder frem i 1880'erne

I Brede Sogn var landmændene ikke upåvirkede af andelsbølgen, der i 1880'erne skyllede ind over Danmark og Nordslesvig. Derfor begyndte de at tale om at omlægge produktionen fra korn til animalske produkter som smør, mælk og kød. Et omfattende kornprisfald, der skyldtes konkurrencen fra det billigt producerede korn fra især Rusland og Amerika, fremskyndede omlægningen af landbrugsproduktionen. Samtidig blev den kontinuerlige centrifuge opfundet i 1878, som ved hjælp af trækraften fra en dampmaskine skilte fløden fra mælken.

Omkostningerne til centrifuger og andet maskinel var høje, og fællesbehandling af mælken var derfor nødvendig. En måde at gå sammen om mejeridriften på var i de såkaldte fællesmejerier, hvoraf det første blev oprettet i Marslev på Fyn i 1863 og i Pøl ved Nordborg i 1865. I fællesmejerierne opkøbte ejeren eller ejerne mælken hos løst tilknyttede leverandører, fremstillede smør af mælken og solgte smøret videre. Det var altså fællesmejeriets ejerskabskreds, i nogle tilfælde kun en enkelt person, der fik den største fortjeneste. Mange landmænd valgte derfor at gå sammen i andelsmejerier, hvor sammenslutningsformen byggede på andelshavernes ligelige fordeling af investeringer og profit. Den enkelte andelshaver fik på den måde indflydelse på salget af landbrugsprodukterne og forarbejdningen af råvarerne.

Andelsformen blev en mulig løsningsmodel for landbruget, fordi landmændene ved at dele investeringerne til mejeriet ikke behøvede at vente på indskud fra andre kapitalstærke kredse. Det første andels-

mejeri i Danmark blev grundlagt i Hjedding ved Varde i 1882. Herefter fulgte en eksplosiv vækst af andelsmejerier over hele Danmark, og snart også i det preussisk beherskede Nordslesvig.⁷

Bredebro Andelsmejeri bliver til

Der findes ikke mange vidnesbyrd om tankerne og motiverne bag dannelsen af Bredebro Andelsmejeri, men oprettelsen vidner i sig selv om, at der var et behov for et mejeri i sognet, som kunne udnytte de nye og moderne stordriftsfordele. Andelsmejeriets første regnskabsfører, Anders Mikkelsen (1854–1936), så da også en styrkelse af den enkelte landmands økonomi som den væsentligste årsag til dannelsen af andelsmejeriet. I sin dagbog fra april 1886 skriver Mikkelsen: »vi [blev] enige om at bygge et Andelsmejeri. [...] Vi har ofte talt derom og forberedt det ved flere Lejligheder. Da Kreaturopdrætning nu er mindre lønnende, maa Landmanden se at faa noget ud af Mælken og det sker bedst ved Sammenarbejde af mange.«⁸

Ifølge Mikkelsen var det altså ønsket om økonomisk at forbedre mejeribruget i sognet og dermed styrke landmændenes økonomi, som var en vigtig årsag til dannelsen af Bredebro Andelsmejeri. Det drejede sig simpelthen om, hvorvidt den enkelte landmand kunne få en økonomisk gevinst ud af at danne et andelsmejeri.

At landmændene i Brede Sogn oprettede et andelsmejeri i stedet for et privatejet mejeri som f.eks. et fællesmejeri, var ifølge historikeren Hans Schultz Hansen ikke ualmindeligt i det vestlige Nordslesvig, da landmændene her aldrig rigtig nåede at starte de privatejede mejerier. Det skyldtes, at landmændene i det vestlige Nordslesvig havde tilrettelagt landbrugsproduktionen mere efter kødkvæg end malkekvæg. Da Nordslesvig efter 1864 blev en del af den tyske økonomi, fortsatte kødkvægsavlens forholdsvist uforstyrret; producenterne blev ikke ramt af de preussiske kvægsygdomsrestriktioner, som var en stor hindring for kødkvægseksporten fra Danmark. Derfor var en overgang til forædlede mælkeprodukter ikke så nødvendig i Nordslesvig som i Danmark, men indvirkninger fra kornkrisen i 1870'erne blev dog ikke fuldstændig forhindret i Nordslesvig.⁹ Udviklingen af mejeribruget var derfor lavere prioriteret i landbrugsproduktionen i Nordslesvig end i Danmark, og med de store afstande i især Nordvestslesvig blev der sjældent oprettet privatejede mejerier her. Med

andelsbølgen og nyheden om den mulige økonomiske gevinst blev sammenslutningen i andelsmejerier dog mere interessant, og problemet med de store transportafstande blev mindre væsentligt. Malkekvæg blev en ny indtægtskilde, og landmændene i Nordvestslesvig gik derfor foran i oprettelsen af andelsmejerier, mens landmændene i den østlige del af Nordslesvig oftere dannede fællesmejerier, da mejeribruget var længere fremme her og transportafstandene mindre end i de vestlige egne. Der var derfor en mere glidende overgang fra fællesmejerier til andelsmejerier i den østlige del af Nordslesvig end i den vestlige region, hvor udviklingen gik direkte fra hjemmebrug til dannelsen af andelsmejerier.¹⁰ Denne udvikling sås også i Brede Sogn, hvor man oprettede et andelsmejeri uden forinden at have haft et fællesmejeri i sognet.

At formen blev et andelsmejeri kan også skyldes, at initiativtagerne til andelsmejeriet i Brede Sogn var inspireret af forholdene i andelsmejeriet i Janderup ved Varde i Danmark. Under de forberedende møder til dannelsen af et andelsmejeri i Brede Sogn blev der nedsat et udvalg af fremtrædende gårdmænd, som skulle undersøge, hvordan man bedst muligt greb sagen an. Der var endnu ikke dannet andre andelsmejerier på egnen, som kunne bruges som forbillede for Brede Sogn, og udvalget vendte derfor blikket mod andelsmejeriet i Janderup. I for-

Bredebro Andelsmejeri blev bygget i Jernbanegade i Bredebro. Det begyndte produktionen i december 1886. Billedet viser mejeriet i 1936. Foto: Lokalhistorisk Arkiv for Bredebro Kommune.

handlingsprotokollen for Bredebro Andelsmejeri er der den 10. februar 1886 skrevet, at »Mejeriets Statutter agtes indrettede, med Forbehold af mulige Ændringer, i Overensstemmelse med Kontrakt mellem Interessenterne i Janderup Mejeri.«¹¹ Da Janderup Mejeri var et andelsmejeri, var det sandsynligvis nærliggende for landmændene i Brede Sogn, at de også dannede et andelsmejeri. De kunne have valgt at organisere sig på andre måder, som f.eks. ved at danne et aktieselskab. Denne samarbejdsform blev indført i landbruget til f.eks. svineslagtning, og andels-tanken var derfor ikke nødvendigvis den eneste måde at drive fælles produktion på eller den eneste metode, der kunne løse afsætningsproblemerne i landbruget. Valget af andelsformen viser derfor, at det ikke var ligegyldigt, hvordan en storproduktion i sognet skulle føres. Som andelshavere blev producenterne medejere af mejeriet, og de var dermed med i alle beslutninger vedrørende virksomheden, ligesom de havde gavn af driftsoverskud – men på den anden side havde de også medansvar for eventuelle driftsunderskud. Hvis de havde valgt et privatejet mejeri som et fællesmejeri, havde de blot været leverandører til fællesmejeriet, hvor de ikke nød godt af mulige overskud og ikke havde indflydelse på driften. Landmændene fik altså gennem andelsmejerierne en større personlig tilknytning og følelse af medansvar over for mejeriet end ved et privatejet mejeri, hvor de leverede råvarerne uden at tjene på det færdige produkt.

Gennem forskellige kanaler spredtes nyheden om, at man gennem fællesbehandling og overskudsdeling kunne få en langt bedre kvalitet i mælkeproduktionen og dermed få en bedre pris for mælk og smør, end man kunne, hvis hver enkelt gård selv producerede til eget behov og lidt til købmanden i købstaden. Landmændene håbede mest af alt på eget økonomisk udbytte af deres mælkeproduktion, men de satse- de også på, at oprettelsen af et andelsmejeri i lokalsamfundet ville skabe arbejdspladser og økonomisk vækst i sognet. Derudover blev andelsformen valgt i stedet for det privatejede mejeri som en model, der sikrede de lokale leverandører – d.v.s. især gårdmændene – magten. Det var altså økonomien, der var det afgørende incitament.

Konflikter og kompromis

I månederne efter stiftelsen af sparekassen og andelsmejeriet i sognet var der meget, der skulle gøres. Indtil 1918 kørte bestyrelsesmedlemmerne i Brede Sogns Spare- og Laanekasse virksomheden fra deres

private hjem. Bredebro Andelsmejeri skulle derimod først bygges. Derefter skulle der laves vedtægter, udliciteres mælkekørselsruter, fastsættes priser og meget mere. Dette gik ikke altid stille for sig. Især fastlæggelsen af mælkekørselsruter førte ofte til konflikter mellem andelshaverne i mejeriet. I 1895 opstod der uenighed om, hvordan mælkekørselsruterne fra yderområdet Sølsted skulle lægges. Samtlige andelshavere fra Sølsted skrev i december 1895 et brev til bestyrelsen i Bredebro Andelsmejeri, hvori de beklagede, at de lå sidst på mælkekuskenes kørselsruter. Den skummetmælk, de fik retur fra mejeriet, havde været ude i solen hele dagen. De krævede derfor kørselsruterne ændret: »Da vor Wogn stadig er enten sidst eller næstsids, anmoder vi om at samtlige Wogne skifte Tiden hver Maaned, da vi med Rette antager at de sidste Wogne faar den ringeste Mælk tilbage. [...] Vi beder derfor høfligst Meieribestyrelsen at prøve vort Andragende og virke saa til, at tilse en, efter vor Mening nødvendig Forbedring, og i dette Øiemed at forelægge Generalforsamlingen samme til videre drøftelse.«¹²

Brevet blev aldrig nævnt i de efterfølgende referater fra bestyrelsesmøder eller generalforsamlinger. Sandsynligvis blev problemerne klarret uden for protokol. Mælkekørselsruterne kunne umuligt tilfredsstille alle. Der måtte indgås kompromisser, og der ville altid være tabere i dette spil. Det blev derfor ofte andelshaverne i mejeriets yderområder, der måtte betale prisen. Og da det samtidig var folk fra sognets største byer, der sad i bestyrelsen i Bredebro Andelsmejeri, var det svært for yderområderne at blive hørt. De områder i sognet, der ikke havde en repræsentant i mejeribestyrelsen, var derfor ikke så loyale over for mejeriet i Bredebro. I hvert fald valgte alle medlemmer fra byen Visby i nabosognet to år efter dannelsen af Bredebro Andelsmejeri at træde ud for at danne deres eget mejeri. Også medlemmerne fra byen Ellum i et andet nabosogn valgte i 1892 at træde ud af mejeriet i Bredebro og i stedet tilslutte sig mejeriet i nabosognet Løgumkloster.¹³ I begge tilfælde var det sandsynligvis afstanden til mejeriet, der var årsag til splittelsen. Det var altså praktiske foranstaltninger, der førte til disse uenigheder.

Økonomisk uafhængighed til storborgerskabet

I de sjællandske gårdmænds sparekasseinstitutioner fandtes ifølge historikeren Fridlev Skrubbeltang et klart modsætningsforhold til

storborgerskabets købstadssparekasser. Vilkkårene for at låne penge i købstadssparekasserne var for ringe for gårdmændene, og derfor dannede de deres egne sparekasser.¹⁴ Noget kunne tyde på, at gårdmændene brugte dannelsen af landbosparekasser som et middel i deres frigørelsesproces fra købstæderne, proprietærerne, storborgerskabet og andre traditionelle modsætningsgrupper i samfundet.¹⁵ Kildematerialet fra dannelsen af sparekassen i Brede Sogn afslører ikke umiddelbart et sådant modsætningsforhold, men det virker ikke usandsynligt, at der har været en by-land modsætning mellem byborgerskabet og landboerne, også i Brede Sogn.

Modsætningsforholdet mellem by og land havde i Danmark til en vis grad baggrund i politiske stridigheder mellem partierne Højre og Venstre. Højre havde ikke flertal i Folketinget, men sad alligevel på regeringsmagten 1875–1894 med J.B.S. Estrup i spidsen. Venstre forsøgte konsekvent at sylte behandlingen af regeringens lovforslag gennem den såkaldte visnepolitik. Estrup-regeringens modtræk var at indføre provisoriske finanslove for at få partiets politik gennemført. Dette førte til stærke protester, ja, næsten oprør landet over, især blandt de mange gårdmænd, der støttede Venstre. På grund af disse politiske stridigheder var der i nogle områder store spændinger mellem det agrare storborgerskab af godsejere, der støttede Højre, og gårdmændene, der støttede Venstre. Dette førte til et forstærket ønske hos gårdmændene om at frigøre sig fra de store jordbesiddere i storborgerskabet, og denne økonomiske uafhængighed kunne de bl.a. opnå gennem sparekasserne og andelsmejerierne. For at gårdmændene kunne få den bedste pris for mælken eller opnå lån og kredit på retfærdige vilkår måtte gårdmændene oprette deres egne mejerier og sparekasser.¹⁶

I de områder hvor storborgerskabet ikke havde så stor indflydelse, var forbindelsen mellem Venstre og andelsorganiseringen mindre tydelig, ligesom behovet for økonomisk uafhængighed fra storborgerskabet var mindre relevant. Storborgerskabet havde ikke en afgørende indflydelse i Brede Sogn, og Venstre-ideologien spillede derfor ikke nogen stor rolle ved oprettelsen af Brede Sogns Spare- og Laanekasse og Bredebro Andelsmejeri. Samtidig havde det politiske spil mellem Højre og Venstre ikke den samme betydning i Nordslesvig som i Danmark. De nordslesvigske landmænd var efter indlemmelsen i Preussen i 1864 blevet mere fremmede over for den politiske udvikling i Danmark. I stedet betød den regionale politiske udvikling i

Nordslesvig, som var præget af nationalpolitiske kræfter, mere for de nordslesvigske landmænd, og det kan have påvirket stemningen og samarbejdet mellem indskyderne i sparekassen og andelshaverne i mejeriet. Alt tyder dog på, at der i både sparekassen og andelsmejeriet var plads til alle parter, uanset politisk tilhørsforhold, når bare de kunne bidrage med kapital til sparekassen og køer til mælkeproduktionen og i øvrigt indordne sig under de gældende regler.

Spændinger mellem dansk og tysk

Indlemmelsen i Preussen skabte nogle nationalpolitiske og ideologiske spændinger i Nordslesvig, som man ikke kendte til i Danmark. I Nordslesvig var der en tendens til, at byborgerskabet og embedsmændene var tilhængere af en slesvig-holstensk politik, der accepterede den tyske dominans, mens den jævne gårdmand var med i den fremspirende danske bevægelse.¹⁷ I Nordslesvig var den nationalpolitiske dagsorden altså med til at påvirke stemningen i regionen, og dette havde også indflydelse på sparekassen og andelsmejeriet i Brede Sogn.

I 1880'erne og 1890'erne skærpede de tyske myndigheder deres germaniseringspolitik i Nordslesvig. Der blev blandt andet indført tysk undervisningssprog i folkeskolen i Nordslesvig i 1888, ligesom myndighederne forsøgte at erhverve jord fra dansksindede landmænd til den tysksindede befolkning. De tyske myndigheder håbede at fremskynde fortyskningen af den nordslesvigske landsdel og dens befolkning. Myndighedernes forsøg på at erhverve jord fra dansksindede landmænd gjorde det klart for gårdmændene, at de havde en vigtig rolle i samfundet. De besad omkring 60 procent af jorden og havde derfor stor økonomisk magt. Dannelsen af sparekasser og andelsmejerier blev anset for at være vigtige aktiver i kampen mod fortyskningen. På den anden side var myndighederne bevidste om dette, og de forsøgte derfor at opnå kontrol med sparekasserne og andelsmejerierne. Det gjorde de blandt andet ved at stille krav om, at gårdmændene ved oprettelse af foreninger, herunder sparekasser og andelsmejerier, skulle indhente de tyske myndigheders accept af foreningernes vedtægter og sammensætningen af bestyrelsesmedlemmer. På den måde kunne myndighederne spærre for åbenlyst dansksindede gårdmænd.¹⁸

I Bredebro Andelsmejeri og i Brede Sogns Spare- og Laanekasse

forsøgte medlemmerne at undgå at komme i myndighedernes søgelys ved at nedsætte bestyrelser, som med al sandsynlighed ville blive godkendt.¹⁹ Denne strategi var måske endda en årsag til, at den tysksindede Johann Todsén (1826–1902) fra Aaspe i Brede Sogn havde en fremtrædende rolle i både sparekassen og andelsmejeriet i sognet, hvor han var én af initiativtagerne til andelsmejeriet og medlem af bestyrelsen i sparekassen.

De tyske myndigheder optrappede fortyskningspolitikken i 1890'erne, den såkaldte Köllerpolitik, der bl.a. medførte, at der blev foretaget adskillige udvisninger fra Nordslesvig. Dette var en stor trussel for medlemsressourcerne i sparekasserne og andelsmejerierne, fordi myndighederne kunne udvise gårdmændenes tjenestefolk, som i mange tilfælde kom fra Danmark. Udvisningerne blev brugt som et afskrækkelsesmiddel over for gårdmænd, der var aktive i den danske sag.²⁰ Også Bredebro Andelsmejeri blev berørt af dette, da mejeriets første regnskabsfører Anders Mikkelsen efter mange års aktivitet for den danske sag i sognet valgte at sælge slægtsgården i 1909 og flytte hele familien til Gentofte ved København. Han var indtil 1909 blevet overvåget og gentagne gange chikaneret af de tyske myndigheder.²¹

Det er vanskeligt at vurdere, hvilken betydning den tysk-danske konflikt havde for dannelsen af Brede Sogns Spare- og Laanekasse og Bredebro Andelsmejeri, da sådanne konflikter sjældent fremtræder konkret i kildematerialet. I nogle tilfælde skinner det alligevel igennem. Et eksempel sås ved et skænderi i 1890'erne mellem den dansk-sindede regnskabsfører i andelsmejeriet, Anders Mikkelsen, og det tysksindede bestyrelsesmedlem i mejeriet, Johann Todsén. Mikkelsen blev vred på Todsén, da denne udtalte sig på tysk. Det førte ifølge den senere sognepræst Jens Holdt til, at »Gemytterne kom i Kog. Man talte i Munden paa hinanden og var nær ved at komme i Haandgemæng«. ²² Om der her virkelig var tale om nationale uoverensstemmelser blandt bestyrelsesmedlemmerne i andelsmejeriet er usikkert. Det kunne også være et privat opgør mellem Mikkelsen og Todsén. Det nationale billede i Brede Sogn bliver af andenlæreren Niels Peter Olsen i 1880'erne beskrevet således: »Som overalt i Nordslesvigs Sogne var ogsaa i Bredebro Befolkningen overvejende dansksindet; men der fandtes naturligvis en Del Hjemmetyskere og enkelte indvandrede Tyskere. [...] Hvad der forundrede mig noget, var det fredelige Forhold, der bestod mellem Danske og Tyske. [...] I Bredebro mærkede man i det daglige Liv meget lidt til Nationalitetskampen.

Danske som Hjemmetyskere var af samme sindige, fredsommelige Temperament. Der fandt venskabeligt Samkvem Sted mellem Folk med udpræget forskelligt nationalt Sindelag.«²³

Ifølge læreren i Bredebro var der i dagligdagen i Brede Sogn et fredeligt forhold mellem dansksindede og tysksindede beboere, og dette afspejledes også i Brede Sogns Spare- og Laanekasse og Bredebro Andelsmejeri, hvor medlemslisterne ellers viser, at medlemmerne i sparekassen og andelsmejeriet var danske så vel som tyske.²⁴

Der var altså både eksempler på national ro og uro i slutningen af 1800-tallet i Brede Sogn. Alligevel så det ud til, at ledere og menige medlemmer i sparekassen og andelsmejeriet kunne samarbejde på trods af mulige nationale modsætninger.

Højskolens betydning

Højskolen var en central, national oplysningsvirksomhed, som byggede på præsten, politikeren og samfundsdebattøren N.F.S. Grundtvigs tanker om nødvendigheden af den tidligere landalmues og navnlig af gårdmændenes personlige dannelse samt deres udvikling som samfundsbevidste og ansvarlige medborgere. Landbrugshistorikeren Claus Bjørn mente, at den ændrede selvforståelse blandt gårdmændene havde en stor betydning for andelsbevægelsens fremvækst. Han mente, at højskolerne bidrog til at skabe en åndelig modenhed, der muliggjorde en hurtig og positiv accept af den nye organisationsform, andelsformen, hvor solidaritet og foreningssamarbejde var i højsædet.²⁵

Det kan være vanskeligt at afgøre, hvorvidt højskolen havde indflydelse på andelsmejeriet og sparekassen i Bredebro, da det ikke vides, om bestyrelsesmedlemmerne i foreningerne havde været på højskole eller ej. I Nordslesvig var det forholdsvis få, der havde været på højskole. Hans Schultz Hansen skønner, at omkring 5000 nordslesvigere i perioden 1864 til 1914 var på højskole. Dette var få i forhold til den danske gårdmandsklasse.²⁶ En årsag til dette kunne være, at der hos især den ældre del af gårdmandsklassen i Nordslesvig var en forholdsvis stor skepsis overfor det danske parti Venstre, hvis dagsorden var meget lig den grundtvigske tankegang. Det var sandsynligvis denne ældre del af gårdmandsklassen, der skulle finansiere eventuelle højskoleophold for deres sønner. Og hvis den grundtvigske tankegang lå dem fjernt, var den økonomiske støtte fra hjemmet nok

sværere at få. Ydermere var det som oftest kun børn af de større gårdmænd, der havde råd til at tage på højskole. For at afhjælpe dette stiftedes i 1892 *Den Nordslesvigske Skoleforening* med det formål at give mindrebemidlede personer støtte til skoleophold i Danmark.²⁷

I Brede Sogn vakte germaniseringspolitikken harme. Særligt den tysksprogede undervisning gav anledning til modstand. Som andenlæreren Niels Peter Olsen beskrev det: »Den umiddelbare Følge blev da ogsaa, at naar Børnene ikke maatte lære Dansk i Skolen, saa var der ingen anden Udvej end at sende de unge senere paa Efterskoler og Højskoler Nord for Grænsen.«²⁸

Forbindelsen til Danmark blev ifølge Olsen forstærket gennem højskolen, men han nævner også, at kun ganske få fra sognet havde været på højskole, og »...noget videre Udbytte af Højskoleopholdet mærkede man ikke.«²⁹

Højskolens betydning for bevidstgørelsen af den nordslesvigske ungdom om både danske nationale værdier men også om landbrugsfaglige emner, som f.eks. andelstanken, blev altså kun udbredt blandt forholdsvis få i sognet. Det er derfor vanskeligt at vurdere, hvorvidt der var en fælles bevidsthed i højskolens ånd, eller om andre faktorer var skyld i, at det netop var den demokratiske andelstanke, der blev valgt som organisationsform i andelsmejeriet og den lignende samarbejdsform i sparekassen. Derfor kan højskolens direkte betydning for dannelserne af andelsmejeriet og sparekassen synes usikker. Derimod kan den have haft en mere indirekte betydning, idet højskolen sammen med aviser og tidsskrifter medvirkede til en bredere offentlig debat, hvorved især gårdmandsklassens fælles idealer, værdier og holdninger blev tydeliggjort.

En lokal gårdmandselite

Personkredsen, der udgjorde kernen i dannelsen af henholdsvis Brede Sogns Spare- og Laanekasse og Bredebro Andelsmejeri, bestod overvejende af de samme personer. Gårdmændene Johann Todsén fra Aaspe og Andreas Hansen (1847–1929) fra Svanstrup var de mest fremtrædende her, da de begge var aktive initiativtagere til både sparekassen i 1875 og andelsmejeriet i 1886. Der vides ikke meget om Todsén, eftersom han stort set ikke nævnes i sognelitteraturen. En årsag til dette kunne være, at han var åbenlyst tysksindet, og derfor var han måske ikke så vellidt i sognet. Vi ved til gengæld lidt mere om An-

Andreas Hansen, Svannestrup, (1847–1929) var både forretningsfører i Brede Sogns Spare- og Laanekasse og den første formand for Bredebro Andelsmejeri. Foto: Lokalhistorisk Arkiv for Bredebro Kommune.

dreas Hansen, der var forretningsfører for sparekassen og andelsmejeriets første formand. Han bliver af den samtidige kommuneforstander Hans Christensen Hansen fremhævet som en god og respekteret mand i sognet.³⁰ Kendetegnende for den centrale personkreds i både Brede Sogns Spare- og Laanekasse og Bredebro Andelsmejeri var, at personerne mestendels var del af den lokale veletablerede gårdmandselite og tilhørte den mere velstående del af gårdmandsklassen i sognet. Som Hans Christensen Hansen beskrev det: »Af ansete Mænd i selve Sognet har der i de forgangne Aar været adskillige. [...] Nogen betydning udover selve Sognet er der dog ingen af dem der har havt. Nu var det jo saadan at Anseelsen i Sognet i Reglen var

meget afhængig af vedkommendes Gaards eller Pengepungs Størrelse, det er maaske saadan endnu. Der findes dog ogsaa Undtagelser fra Reglen.«³¹

Det var derfor ikke tilfældigt, at tre personer i den otte mand store initiativtagerkreds til Bredebro Andelsmejeri havde flest indtegnede køer i mejeriet, nemlig 12 køer hver. De øvrige initiativtagere havde alle mellem 4 og 10 køer, hvoraf læreren G.C. Tønder indskrev 4 køer. Det var de personer i sognet med flest køer, der både tog initiativ til dannelsen af Bredebro Andelsmejeri, og som efter dannelsen dominerede i bestyrelsen. Personkredsen omkring sparekassen var ligeledes sammensat efter hovedsageligt de bedrestillede gårdmænd i sognet.

I både sparekassen og andelsmejeriet i Brede Sogn var det altså de forholdsvis pengestærke gårdmænd, der både tog initiativet og indtog pladserne i de første bestyrelser. Den lokale gårdmandselites økonomiske formåen betød, at de havde bedre tid og overskud til det frivillige arbejde i foreninger end de mindre velstillede. Desuden var tiltroen til en person med styr på privatøkonomien også højere, når det gjaldt ansvaret for foreningernes forholdsvis store investeringer.

Det var dog ikke kun pengene, der var af betydning for en mands centrale placering i foreningerne. Det var tydeligt, at der i især gårdmandsklassen opstod en bestyrelsesvant gruppe af personer, der allerede havde organisatorisk erfaring. Denne erfaring havde de fået fra deltagelse i andre foreningers bestyrelser, fra politik eller fra poster som kirkeældste og lignende. Denne ledelseserfaring var vigtig, fordi den var afgørende for foreningsmedlemmernes støtte. Et foretagende, de havde skudt så mange penge i, skulle ledes så godt som muligt. Det var derfor ikke tilfældigt, at der var personsammenfald mellem initiativtagere og bestyrelsesmedlemmer i Brede Sogns Spare- og Laanekasse og Bredebro Andelsmejeri. Det var heller ikke tilfældigt, at den første formand for sparekassen blev Andreas Beyer (1834-1920) fra Harres. Han var en fremtrædende person i sognets offentlige liv. Udover posten i sparekassen var han aktiv i flere offentlige embeder. Han var bl.a. kirkeældste og formand for sognets fattigvæsen, og fra 1889 blev han desuden formand for Bredebro Andelsmejeri. Overalt i samfundet så man disse initiativrige gårdmænd gøre deres indflydelse gældende i sognerådet, afholdsforeningen, fattigvæsenet, men altså også i sparekasserne og andelsmejerierne.

Andre personlige egenskaber kunne også spille ind, når bestyrelsesmedlemmer skulle vælges. I Bredebro Andelsmejeri var en af ini-

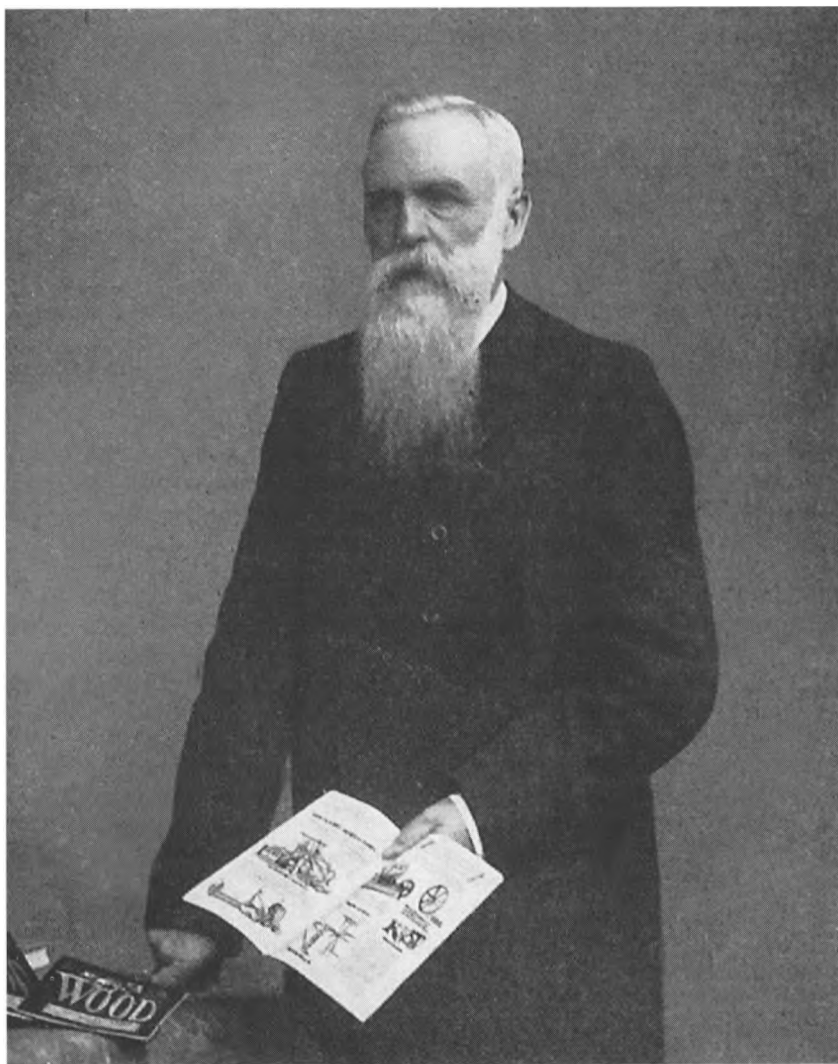
Andreas Beyer (1834–1920) fra Harres var Brede Sogns Spare- og Laanekasses første formand og i 1889 tillige formand for Bredebro Andelsmejeri. Beyer var en anerkendt person i sognets offentlige liv. Foto: Lokalthistorisk Arkiv for Bredebro Kommune.

tiativtagerne den lokale maskinhandler Jens Peter Petersen (1840–1918) fra Bredebro. Han havde sandsynligvis et godt kendskab til mejerimaskiner og spillede sikkert en central rolle, når der skulle købes udstyr. Sådanne egenskaber efterlader sig sjældent spor i kilderne, og det er derfor vanskeligt at pege på de helt konkrete årsager til, at nogle personer var mere fremtrædende end andre.

Lokale forhold kunne også have indflydelse på, hvem der kom til at præge foreningslivet i Brede Sogn. Det kunne for eksempel spille en rolle, hvilket forhold den pågældende gårdmand havde til den tyske statsmagt. Bredebro Andelsmejeris første regnskabsfører Anders Mikkelsen var optant, d.v.s. dansk statsborger i Nordslesvig. I nogles øjne var det en kvalifikation i sig selv, men det kunne også skabe problemer. Mikkelsen besad en ledende post i mejeriet, og hvis han kom på dårlig fod med de tyske myndigheder, kunne det smitte af på myndighedernes velvilje overfor andelsmejeriet.

Et andet bemærkelsesværdigt træk var også, at der var mange ind-

En anden fremtrædende personlighed i sognet var forretningsmanden Jens Peter Petersen (1840–1918) fra Bredebro. Petersen var én af sognets mest driftige mænd; han ejede en stor entreprenørvirksomhed og maskinhandel. Han blev sandsynligvis taget med på råd ved investeringer og indkøb til foreningerne. Foto: Lokalthistorisk Arkiv for Bredebro Kommune.

byrdes familie- og vennerelationer mellem bestyrelsen i sparekassen og andelsmejeriet. Venskaberne blev knyttet gennem lokalsamfundet og de foreninger, man deltog i. Samtidig blev familierne yderligere

bundet sammen af de mange giftermål, der blev indgået på kryds og tværs. Da det var denne gruppe af mennesker, der også udgjorde rekrutteringsgrundlaget i sparekassen og andelsmejeriet, var mange bestyrelsesmedlemmer nært beslægtede. I Bredebro Andelsmejeri var der blandt den otte mand store initiativtagerkreds to initiativtagere, der var halvbrødre, mens der var to tilfælde af svogerskab. I sparekassens initiativtagerkreds var der ligeledes to tilfælde af svogerskab. Personerne i andelsmejeriets og sparekassens inderkredse var altså ofte i familie med hinanden.

I Brede Sogn var det en lille gruppe af velhavende og organisationsvante gårdmænd, der var drivkraften bag dannelserne af sparekassen og andelsmejeriet. Dette gjaldt ikke kun i disse foreninger, for den samme lokale gårdmandselite stod også bag en række andre kollektive initiativer og folkelige bevægelser i sognet. Overalt i lokalsamfundet gjorde de deres indflydelse gældende og opnåede derved den respekt, der igen gjorde dem til det naturlige valg til bestyrelsen i andelsmejeriet og sparekassen. Det var en gårdmandselite, der sammen udviklede ideer og stod sammen om gennemførelsen af dem.

Husmænd mod gårdmænd?

Det var hovedsageligt gårdmandsklassen, der sad på bestyrelsesposterne i andelsmejeriet og sparekassen, mens sognets husmænd, landarbejdere og mindre jordbesiddere som oftest var almindelige andelshavere i mejeriet og almindelige kunder i sparekassen. Betød dette modsætningsforhold, at der sås konflikter mellem medlemmerne om magtfordelingen i mejeriet eller sparekassen?

Ofte imødekom andelsmejeriet et fælles behov hos både gårdmænd og husmænd om at få størst mulig økonomisk gevinst ud af mælkeproduktionen. Derfor var andelsmejerierne sandsynligvis en betydelig hjælp for mange husmænd og mindre jordbesiddere. Med denne hjælp kunne de klare sig igennem landbrugets krise i anden halvdel af 1800-tallet. For nogle husmænd har det måske ligefrem været afgørende for, om de kunne leve af deres landbrug eller ej. Mange husmænd fik tillige et nødvendigt økonomisk tilskud ved at arbejde som mælkekuske for det lokale mejeri. Husmændene fik også fordele ved dannelsen af sparekassen i sognet, da sparekassen medvirkede til lokal økonomisk vækst, der skabte fremgang for erhvervslivet og nye arbejdspladser. Sparekassens sociale målsætning om at yde hjælp til

Anders Mikkelsen (1854–1936) fra Bredebro var den første regnskabsfører i Bredebro Andelsmejeri og blev tillige sparekassens administrator i 1906–08. Han var dansk statsborger, optant, hvilket satte ham i et modsætningsforhold til de tyske myndigheder. I 1909 solgte han slægtsgården i Bredebro og flyttede med familien til Gentofte ved København. Her tog han navneforandring til Anders Mikkelsen Varby. Foto: Lokalhistorisk Arkiv for Bredebro Kommune.

sognets mindrebemidlede har øjensynlig også gavnet husmændene i svære tider.

Kildematerialet fra Brede Sogns Spare- og Laanekasse og Bredebro Andelsmejeri afslører ikke konflikter mellem medlemmer med forskellig social og økonomisk baggrund. Husmændene var som oftest ikke repræsenteret i sparekassernes eller mejeriernes bestyrelser, hvilket sandsynligvis skyldtes, at meget få husmænd havde tid til at gå ind i et organisatorisk arbejde. Mange husmænd arbejdede for lokalområdets større gårdmænd med datidens tolvtimers arbejdsdage, hvorefter husmændene skulle passe deres egen jord og besætning. Husmændene havde typisk heller ikke den organisatoriske erfaring, som bestyrelsesarbejdet i foreningerne krævede, og det var ofte vigtigere for den enkelte husmand at få valgt en repræsentant, der kunne varetage lokalområdets interesser, f.eks. med hensyn til mælkekørselsruter, end at have en husmand der repræsenterede alle småbrug i andelsmejeriets medlemskreds. Der kan have forekommet spændinger mellem husmænd og gårdmænd nogle steder i landet, men meget lidt tyder på, at det har hindret det praktiske samarbejde i sparekassen eller mejeriet i Brede Sogn.

Et holdningsfællesskab blandt gårdmændene

Den danske landbrugsstruktur, der var blevet skabt efter landboreformerne op gennem 1800-tallet, var forholdsvis homogen med en stor gruppe af middelstore brug drevet af gårdmænd. Disse gårdmænd udviklede i løbet af 1800-tallet i vid udstrækning fælles værdier, mål og holdninger.³² Efterhånden som gårdmændene blev mere og mere bevidste om deres egne muligheder i det danske samfund og løsrev sig fra det tidligere afhængighedsforhold til storborgerskabet, trådte dette holdningsfællesskab tydeligere frem. Fordi gårdmændene på mange områder havde et fælles værdisæt, kunne de finde sammen om det praktiske arbejde med smør- og mælkeproduktionen og den lokale kapitalopsparing. Holdningsfællesskabet sikrede, at gårdmændene trak i samme retning i andelsmejeriet og sparekassen og var samtidig med til at nedtone de konflikter, der uvægerligt opstod.

Nogle steder blev dette holdningsfællesskab til som resultat af modstanden mod storborgerskabets indflydelse på det danske landbrug. Dette modsætningsforhold til storborgerskabet fik gårdmændene til at stå sammen og øgede trangen til økonomisk selvstændighed. Nogle steder var sparekasserne og andelsbevægelsen udtryk for denne trang. I Brede Sogn blev holdningsfællesskabet lige så meget skabt af, at gårdmændene stod sammen mod en anden udefrakommende modstander – nemlig de tyske myndigheder. Blandt sognets beboere styrkede de mange familie- og vennerelationer også sammenholdet i sognet.

Ønsket om økonomisk gevinst samt fælles værdier og holdninger blandt gårdmændene var dog ikke nok til at danne andelsmejerier og sparekasser. Det var også nødvendigt, at der i det pågældende område var enten en stærk lederfigur eller en initiativrig kreds af personer, der satte organiseringen i gang. I Brede Sogn var det en lille gårdmandselite; gårdmænd der tilhørte den økonomisk bedrestillede del af landbruget. De havde overskuddet til at indgå i det frivillige arbejde, samtidig med at de havde værdifuld organisatorisk erfaring fra bestyrelsesarbejde i sognets øvrige foreninger og offentlige embeder. Kredsen af initiativrige personer i Brede Sogn havde derfor i perioden 1870 til 1900 en afgørende betydning. Alene kunne enkeltpersonerne ikke gøre så meget, men ved samarbejde var der grobund for initiativerne til en sparekasse og et andelsmejeri. Derfor blomstrede de folkelige initiativer op i netop denne periode.

Sparekassen holdt indtil 1918 til i Storegade 22 i centrum af Bredebro. Dette år fik sparekassen fod under eget bord i en ny bygning. Nutidigt foto af sparekassens første adresse. Lokallhistorisk Arkiv for Bredebro Kommune.

Som ringe i vandet ...

Dannelsen af sparekassen og andelsmejeriet i Brede Sogn blev begyndelsen på en periode, hvor der blev oprettet flere foreninger på folkets initiativ i sognet. I 1893 blev afholdsforeningen Good Templar Logen oprettet, i 1907 åbnede det nybyggede forsamlingshus dørene for sognets borgere, og Bredebro Idrætsforening blev grundlagt i 1921. Disse foreningsdannelser er sandsynligvis kun et lille udpluk af den egentlige udvikling, men de giver et billede af det boom, der skete i slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet i udviklingen af de folkelige initiativer. En årsag til dette boom kunne være, at befolkningen var blevet mere foreningsvante end tidligere. Foreningernes organisationsform samt medlemmernes øvelse i bestyrelsesarbejde medførte, at foreningslivet blev udbredt med mange tråde, som til sidst gav en samlet helhed.³³

Flere af initiativtagerne og bestyrelsesmedlemmerne i sparekassen og andelsmejeriet i Brede Sogn brugte deres organisationserfaring i andre sammenhænge. For eksempel var initiativtageren til Bredebro

Andelsmejeri, Peter Winther (1868–1922) fra Borg, også aktiv ved danselsen af Brede Sogns Forsamlingshus i 1930, og det samme var bestyrelsesmedlemmet i sparekassen Bende N. Bennedsen (1830–1908) fra Harres. Samtidig var efterkommere efter inderkredsene i sparekassen og andelsmejeriet aktive i sognets nye foreningsdannelser. De havde sandsynligvis hørt om bestyrelsesarbejdet hjemmefra. I Brede var Henrik S. Clausen (født 1875), der var nevø til den meget aktive Claus M. Clausen (1835–1918) fra Abterp, andelshaver og organisatorisk aktiv i forsamlingshuset. Det samme var Nis Bennedsen (1878–1931), som var søn af administratoren i sparekassen, Bende N. Bennedsen. Initiativtageren til forsamlingshuset i Brede, Jens Nagel, var også en efterkommer efter et tidligere aktivt medlem af sognets sparekassebestyrelse, nemlig Andreas L. Wullf. Der sås altså en tendens til, at allerede aktive personer i sognets offentlige liv eller efterkommere heraf fik bestyrelsesposter i de nye foreningsdannelser. De var enten blevet så øvede i det organisatoriske arbejde, at de var gode kandidater til ledelsesposter i de nye foreningsdannelser, eller de havde opnået organisationserfaring ved at betragte deres fædres eller andre familiemedlemmers deltagelse i det aktive foreningsliv. Derved blev efterkommerne også en vigtig organisatorisk ressource i sognets foreningsdannelser og offentlige liv.

Sparekassen og andelsmejeriet satte noget i gang i Brede Sogn. Den jævne befolkning oprettede flere og flere foreninger. Et rent net af foreninger blev dannet. Som overalt i Nordslesvig og Danmark blev befolkningen i Brede Sogn aktivt deltagende på næsten alle områder af det offentlige liv. Tidligere havde den jævne bonde været underlagt herremanden, men efter Grundlovens indførelse med demokrati og forsamlingsfrihed fik især gårdmændene mulighed for at spille en aktiv rolle i samfundet. Sparekassen og andelsmejeriet var et vigtigt bidrag til sognenes omformning til det moderne samfund.

Artiklen er en revideret og forkortet udgave af forfatterens guldmedaljeafhandling fra Århus Universitet 2003. En kopi af afhandlingen i dens fulde længde befinder sig på Landsarkivet for Sønderjylland samt på Lokalhistorisk Arkiv for Bredebro Kommune.

LITTERATUR- OG KILDEHENVISNINGER

- Bager, Torben: En bestemmelse af andelsbevægelsen som kooperationstype, samt en analyse af den danske andelsbevægelses historiske udvikling og fremtidsmuligheder. København 1976.
- Bager, Torben: Andelsorganisering – en analyse af danske andelsorganisations udviklingsproces. Esbjerg 1992.
- Bjørn, Claus (red.): Dansk mejeribrug 1882–2000. Odense 1982.
- Bonderup, Gerda m.fl.: National udvikling og borgerliggørelse – Hovedlinier i Gottlieb Japens forfatterskab. I: Historie, Ny række XIII, 1979–81.
- Busck, Steen m.fl.: Danmarks historie i grundtræk. Aarhus 2000.
- Clausen, Claus M.: Sparekassen Bredebro – 100 år – 1875–1975. Tønder 1975.
- Clemmensen, Niels: Sparekassebevægelsen i Danmark 1810–1914. København 1985.
- Hansen, Hans Schultz: Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880–1914. Aabenraa 1985.
- Hansen, Hans Schultz: Det sønderjyske landbrugs historie – 1830–1993. Aabenraa 1994.
- Japsen, Gottlieb: De nordslesvigske sparekassers historie. Aabenraa 1970.
- Holdt, Jens: En optantskæbne. I: Sønderjysk Månedsskrift 1953.
- Holdt, Jens: Et vestslesvigsk pengeinstitut. I: Sønderjysk Månedsskrift 1956, s. 49–56.
- Lorentzen, Hans: Andelsmejeriet Bredebro gennem 50 år – 1886–1936. Tønder 1936.
- Olsen, Jens Peter: Landsbydreng og Lærer i Nordslesvig i Tiden fra 1864 til Sprogforordningen af 1888. I: Sønderjysk Månedsskrift 1956. Udgivet ved Jens Iversen.
- Skrubbeltrang, Fridlev: Den sjællandske Bondestands Sparekasse 1856–1958. København 1959.
- Sørensen, H.E.: Bredebro gennem 75 år. Skærbæk 1979.
- Periodika*
- Trap, J.P.: Tønder Amt. Bind X/2, 5. udgave. København 1966.
- Trap, J.P.: Hertugdømmet Slesvig. Bind I og II, reprografisk genudgivet og forlagt af selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie. København 1975.
- Rigsarkivet (RA)*
- Privatarkiv nr. 5286: H.V. Clausen. F: Statistiske oplysninger om de nationale forhold i Nordslesvig, pk. 27–33.
- Landsarkivet for Sønderjylland (LA)*
- Privatarkiv nr. A 517: Anders Mikael Mikelsens private optegnelser.
- Landrådsarkiver for Tønder Amt, pk. 187: Medlemsfortegnelse for Vælgerforeningen.
- Foreningsarkiver nr. 2/8: Sprogforeningen: Medlemslister 1883–1919.
- Lokalhistorisk Arkiv for Bredebro Kommune (LABK)*
- Nr. A 25: Hansen, H.C., »Gamle Minder«, u.å.
- Nr. A 282/8: Knud Nielsen: »Om Sparekasserne i Bredebro Kommune«, u.å.
- Nr. A 467/16–1+16–2: Jens Holdt: »Historiske Optegnelser om Brede Sogn 1+2«, u.å.
- Nr. A 504/1: »Bredebro Mejeris Forhandlingsprotokol 1886–1935«, 1935
- Arkivalier ventligst udlånt af Sparekassen Bredebro*
- Forhandlingsprotokol for Brede Sogns Spare- og Laanekasse – 1876–1910.
- Forhandlingsprotokol for Brede Sogns Spare- og Laanekasse – 1910–1969.

NOTER

1. Japsen, 1970, s. 13ff, 30, 40f, 54, 69; Clemmensen 1985, s. 7, 11ff, 22f, 28ff.
2. Læs mere om Løjt Sogns Sparekasse i tidsskriftet *Det Gamle Løjt*, 2004. Der må alligevel have været et behov for en sparekasse i Løjt Sogn, for i 1851 gik en kreds af fremtrædende gårdmænd i sognet sammen og dannede på ny en sparekasse her. Altså var det nu sognets ledende gårdmænd, der stod bag sparekassen, og ikke præstestanden som ved den tidlige sparekassedannelse.
3. LABK: Knud Nielsen: »Om Sparekas-

- serne i Bredebro Kommune«, u.å., s. 39.
4. Forhandlingsprotokol for Brede Sogns Spare- og Laanekasse - 1876-1910: »Oplæst Beretning over Sparekassens 20 Aars Jubilæumsfest i Bredebro den 28. Feb. 1895«.
  5. Forhandlingsprotokol for Brede Sogns Spare- og Laanekasse - 1876-1910.
  6. Forhandlingsprotokol for Brede Sogns Spare- og Laanekasse 1876-1910, vedtægternes § 15; Forhandlingsprotokol for Brede Sogns Spare- og Laanekasse 1910-1969 - tilbageblik på sparekassens oprettelsestidspunkt.
  7. Afsnittet bygger på Bager 1976, s. 21f., 31f., 53f.; Bjørn 1982, s. 25-27, 39-42; Hansen 1985, s. 22ff., 52-59, 91; Hansen 1994, s. 59-61, 116-119
  8. LA: Privatarkiv nr. A 517: Anders Mikksens første dagbog, s. 119
  9. Hansen 1994, s. 104, 388-389, Trap 1975, bd. 1, s. 21ff.
  10. Hansen 1985, s. 91-92. Andelsmejeriernes udbredelse i det østlige Nordslesvig er nærmere behandlet i Lisbeth Aagaard Larsens guldmedaljeafhandling fra 2003, »Folkelig institutionsdannelse i Brede og Løjt sogne i Nordslesvig i det 19. århundrede«. Afhandlingen behandler bl.a. udviklingen af andelsmejerier i Løjt Sogn i det østlige Nordslesvig, hvor udviklingen gik fra hjemmeproduktion via et fællesmejeri til dannelserne af to andelsmejerier i sognet.
  11. LABK: Bredebro Mejeris Forhandlingsprotokol 1886-1935, d. 10.2.1886.
  12. LABK: Brev indlagt i Bredebro Mejeris Forhandlingsprotokol 1886-1935.
  13. LABK: Bredebro Mejeris Forhandlingsprotokol 1886-1935.
  14. Skrubbeltrang 1959, s. 53.
  15. Bjørn 1982, s. 368; Bonderup 1979-81, s. 84; Hansen 1985, s. 9.
  16. Clemmensen 1985, s. 41f., s. 45; Hansen 1985, s. 9.
  17. Hansen 1994, s. 185, 396.
  18. Hansen 1985, s. 65-66, 184.
  19. Clausen 1975, s. 4.
  20. Hansen 1985, s. 30, 109-110.
  21. Jfr. Jens Holdts artikel »En optantskæbne« I: Sønderjysk Månedsskrift, 1953.
  22. Holdt 1956, s. 54f.
  23. Olsen 1956, s. 171.
  24. AndelsHAVernes nationale sindelag er forsøgt dokumenteret ved at gennemgå historikeren H.V. Clausens omfattende spørgeskemaundersøgelser omkring 1890, hvor de enkelte gårdejeres nationale tilhørsforhold i de nordslesvigske sogne er anført. Til yderligere at afdække fremtrædende personers nationale stillingtagen er de tre store nationale foreningers arkiver; »Foreningen til det danske Sprogs Bevarelse i Nordslesvig«, »Vælgerforeningen for Nordslesvig« og »Den nordslesvigske Skoleforening« benyttet. Her findes diverse lister over medlemmer i foreningerne, som kan afspejle personernes nationale tilhørsforhold.
  25. Bjørn 1982, s. 119-120.
  26. Hansen 1994, s. 186, 151, 393.
  27. Hansen 1985, s. 152.
  28. Olsen 1956, s. 182-183.
  29. Ibid, s. 172.
  30. LABK: H.C. Hansen: »Gamle Minder«, s. 29.
  31. Ibid, s. 26
  32. Bager 1976, s. 22-24, 69
  33. Hansen 1985, s. 187 ff.

Nekrolog

Peter Christensen Madsen, Løgumkloster, 1931–2005

Den 6. marts 2005 døde pensioneret overlærer Peter Madsen i en alder af 73 år. Peter Madsen blev født den 1. juli 1931 som gårdmandssøn i Tiset ved Gram. Han levede det meste af sit voksne liv i Løgumkloster som lærer i byens skole, og efter sin pensionering underviste han på VUC i Tønder. Han forblev ugift.

Peter Madsen engagerede sig meget i det lokale liv, især politisk, hvor han sad i Løgumkloster Kommunes byråd fra 1970 til 1990, indvalgt for Venstre, en årrække som viceborgmester. Også kulturelt var der mange opgaver, som Peter Madsen var optaget af. Han sad i menighedsrådet og var medlem af den lokale bestyrelse for foreningen Le Souvenir Francais, der tilser franske

*Peter Christensen Madsen,
Løgumkloster. Foto: Insti-
tut for Sønderjysk Lokalhi-
storie.*

krigergrave fra første verdenskrig. Som formand for Danmarkssamfundet i Sønderjylland overrakte han mange faner til foreninger i det sønderjyske. Historien havde Peter Madsens store interesse, både den lokale, hvor han i en periode var formand for den historiske forening i Løgumkloster, og den sønderjyske, hvor han i 1987 blev valgt ind i bestyrelsen for Tønder kreds af Historisk Samfund for Sønderjylland. I 1989 blev han formand, og denne post bestred han på bedste måde igennem 12 år. Peter havde sin helt egen måde at sige tingene på, forstod med sund fornuft at skære igennem, når noget blev lidt for akademisk, og med sin stille ro fik han os ned på jorden igen. Det var altid spændende at komme til bestyrelsesmøde på Vænget, for hvilken suppe havde han nu lavet til os? Ja, for hvem andre end Peter kunne finde på at servere varm suppe før aftenkaffen; det var nu slet ikke nogen dårlig idé. Og hvem husker ikke, at skolemesteren kunne komme op i Peter, når han afsluttede generalforsamlingen med ordene: »Tak for i aften, man kan nok høre, at I har gået i Flinkeskolen«. I Historisk Samfund for Sønderjylland vil vi ære Peter Madsens minde.

Finn Clemmensen

Forfatterliste

- Birte Blønd, forfatter, cand.phil., Højrisvej 11A, 8240 Risskov
Christian Bo Bojesen, lektor, cand.mag., Havbo 2, Høruphav,
6470 Sydals, e-mail: cb@ags.dk
- Jesper Bolund Nielsen, bibliotekar, cand.mag., Dansk Centralbibliotek
for Sydslesvig, postboks 528, 6330 Padborg, e-mail: jbn@dcbib.dk
- Gerd Diercksen, højskolelærer, cand.mag., Jaruplund Højskole,
Lundweg 2, D-24941 Jarplund-Weding,
e-mail: gerd-diercksen@skoleforeningen.de
- Tage Grodum, fhv. embedslæge, Slotsgade 30, 6200 Aabenraa
Nis Hardt, museumsinspektør, Danevirke Museum, Ochsenweg 5,
D-24867 Dannewerk, e-mail: danevirke@syfo.de
- Lars N. Henningsen, arkivar, dr.phil., Studieafdelingen ved Dansk
Centralbibliotek for Sydslesvig, postboks 528, 6330 Padborg, e-mail:
lh@dcbib.dk
- Martin Klatt, lektor, ph.d., Institut for grænseregionsforskning,
Persillegade 6, 6200 Aabenraa, e-mail: mk@sam.sdu.dk
- John T. Lauridsen, forskningsschef, dr.phil., Det Kongelige Bibliotek,
Søren Kierkegaards Plads 1, Postboks 2149, 1016 København K,
e-mail: jtl@kb.dk
- Gerret Liebing Schlaber, stipendiat, ph.d., Landsarkivet for Sønderjyl-
land, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, e-mail: gls@laa.sa.dk
- Dr. Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt, Oberarchivrat, Staatsarchiv
Hamburg, Kattunbleiche 19, D-22041 Hamburg
- Erik Nørr, arkivar, seniorforsker, dr.phil., Landsarkivet for Sjælland,
Lolland-Falster og Bornholm, Jagtvej 10, Box 661,
2200 København N, e-mail: en@lak.sa.dk
- Anne Pedersen, museumsinspektør, Nationalmuseet, Frederiksholms
Kanal 12, 1220 København K, e-mail: anne.pedersen@natmus.dk
- Sissel, F. Plathe, museumsinspektør, Nationalmuseet, Frederiksholms
Kanal 12, 1220 København K e-mail: sissel.f.plathe@natmus.dk
- Jytte Ringtved, forskningslektor, Aarhus Universitet, Institut for
Antropologi, Arkæologi og Lingvistik, Moesgård, 8270 Højbjerg,
e-mail: farkjr@hum.au.dk
- Hans Schultz Hansen, seniorforsker, ph.d., Landsarkivet for Sønder-
jylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, e-mail: hsh@laa.saa.dk
- Dr. Broder Schwennsen, Archivdirektor, Stadtarchiv Flensburg, Rat-

- hausplatz 1, D-24937 Flensburg, e-mail: stadtarchiv@flensburg.de
H.E. Sørensen, forfatter, Melbyvej 27, 6780 Skærbæk
Preben Sørensen, lektor, Bjergholt 13, 6200 Aabenraa
Prof. Dr. Thomas Steensen, Institutdirektør, Nordfriisk Instituut,
Süderstr. 30, D-25821 Bräist/Bredstedt,
e-mail: steensen@nordfriiskinstituut.de
Peter Thaler, lektor, dr.jur., Institut for Historie, Kultur og Samfunds-
beskrivelse, Syddansk Universitet, Niels Bohrs Vej 9-10,
6700 Esbjerg, e-mail: thaler@hist.sdu.dk
Mikkel Venborg Pedersen, museumsinspektør, ph.d., Frilandsmuseet,
Kongevejen 100, 2800 Lyngby, e-mail: venborg@natmus.dk
Bjørn Østergaard, centerleder, cand.scient., Historiecenter Dybbøl
Banke, 6400 Sønderborg, e-mail: bjorn@1864.dk
Lisbeth Aagaard Larsen, cand.mag., Vestre Ringgade 158, 2.tv.,
8000 Århus C., e-mail: laalarsen@hotmail.com

Anmeldelser

Bonn-erklæringen og de unge. Elevberetninger fra Duborg-Skolen 2005

Udgivet af Lars N. Henningsen, Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Flensborg 2005, 56 sider.

I 2005 fejredes 50-året for udstedelse af de såkaldte København-Bonn Erklæringer. Erklæringerne blev fejret som en milepæl på vejen frem mod et godt forhold mellem mindretal og flertal på begge sider af den dansk-tyske landegrænse. Men hvad mente de menige borgere? Hvordan vurderer de erklæringernes betydning? Hvordan er virkeligheden i dag? Hvad mener unge mennesker om principperne i erklæringerne? I det danske mindretals skoler i Sydslesvig blev disse spørgsmål sat på dagsordenen i januar og februar 2005. På det danske gymnasium Duborg-Skolen i Flensborg gjorde to klasser emnet til genstand for et større projektarbejde. Der var to indledende spørgsmål: »Hvordan har du det med erklæringens ord om, at du frit kan vælge, om du vil være dansk eller tysk?« og »Hvordan leverer du sammen med dine tyske naboer?« En danskklasse på 13. årgang (3.g) skrev hjemmeopgaver, og en historieklasser på 12. årgang (2.g) foretog interviewundersøgelser, gruppearbejder og ligeledes individuelle besvarelser. De færdige projekter er blevet afleveret til Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, der har valgt at publicere et sammendrag i det hæfte, der skal anmeldes her.

Og det kan siges med det samme, at hæftet er en spændende kilde til unge sydslesvigeres ståsted mellem dansk og tysk i 2005 samt til spørgsmålet om, hvad der er dansk mindretalsidentitet blandt unge sydslesvigere i dag. Eleverne har nemlig været ganske åbne og ikke taget hensyn til mindretalspolitisk korrekthed. Kernen i deres fortællinger er sindelagsprincippet i Bonn-erklæringen og dermed glæden over at kunne vælge deres kulturelle og nationale ståsted. Selvom det er lidt vanskeligt at udtale sig om elevgruppens repræsentativitet, så virker det dog overraskende, at de fleste elever kommer fra en ren tysk baggrund, hvor forældrene af pædagogiske (de små skoler og »den bløde danske pædagogik«), europæiske (»når man bor i en grænseregion, og med den tiltagende europæiske integration bør man opvokse tosproget«) eller rent rationelt-økonomiske (muligheden for at læse i Danmark og få SU) grunde har valgt at sætte børnene i dansk skole. Alle eleverne er tilfredse med forældrenes valg. På en eller anden måde giver alle elever udtryk for, at de er glade for at have fået muligheden for at gå på en dansk skole i Tyskland, og at de alle føler en tæt forbindelse til begge lande og deres kulturer.

Det må vække til eftertanke, at de fleste af de involverede elever antagelig slet ikke var bevidst om, at de gik på en mindretalsskole. Indtil de behandlede emnet i anledningen af jubilæet, havde de ikke haft mere end et overfladisk kendskab til København-Bonn Erklæringerne og til Sydslesvigs historie, der jo er årsag til, at der findes danske skoler syd for grænsen. Eleverne har åbenbart kun vage forestillinger om, hvad et nationalt mindretal er, og hvem der hører til. Det virker ikke, som om deres medlemskab i mindretallet er en del

af deres personlige identitet. Nogle mener åbenbart, at det danske mindretal i Sydslesvig er danske statsborgere bosat dér, som jo efter København-Bonn Erklæringerne samt den danske og den tyske regerings opfattelse slet ikke hører med til mindretallene. Det ses i hvert fald ikke, at nogen af de involverede elever ser sig selv som danske sydslesvigere. Vi møder derimod udsagn om, at de føler sig som del af begge kulturer, at de står mellem dansk og tysk, at de er en blanding af disse kulturer. Dette gælder både elever med tyske forældre uden tilknytning til mindretallet, elever fra blandede ægteskaber og elever fra mindretalsfamilier.

Men alt dette er måske kun et tegn på nutidens normalitet i grænselandet. Duborg-Skolen og de øvrige danske skoler i Sydslesvig er bare blevet til noget helt almindeligt, hvor elever kan få en god uddannelse, mens grænse- og kulturkamp samt bestemte, entydige nationale ståsteder hører fortiden til. Sindelagsprincippet er blevet en accepteret del af hverdagen i Sydslesvig. Mens det tidligere var de tyske myndigheder, der ville begrænse adgangen til de danske skoler, er det nu kun et par mindretalsfunktionærer og *hard core* nationalister, der mener, at systemet misbruges af tyskere og derfor kræver en omvendt adgangsbegrænsning. Den vil dog aldrig nogensinde blive indført, fordi alle ved, at dette ville true mindretalsskolernes eksistens. Eleverne på de danske skoler bliver ikke længere mobbet for det, selvom nogle stadigvæk møder den holdning i flertalsbefolkningen, at en eksamen fra en tysk skole skulle være mere værd. Eleverne oplever til gengæld, at det er nemmere for dem at finde studenterjobs i det struktursvage Sydslesvig, der er plaget af høj ledighed, end for deres udelukkende tysksprogede venner. Eleverne ser sig godt rustet til fremtiden, og de er ikke bange for livet. De er selvbevidste, fordi de kan klare sig i to kulturer. Netop dette er den afgørende forskel for dem. To overskrifter i det tyske dagblad *Flensburger Tageblatts* temaartikel om grænselandets to mindretalsgymnasier illustrerer denne selvbevidsthed: »Das beste Beispiel, was Europa mal werden soll« og »Der weite Horizont ist unser größtes Plus«.

Mindretalsskoler som europæisk eksempel, som institutioner, der formidler en bred horisont og gør eleverne dygtige til at klare fremtidens udfordringer. Og det er der vel ingen, der vil klare over, eller er der?

Martin Klatt

Dalgård, Sune: Kanslere og kancellier især »tyske« i Danmark og Holsten hen imod enevælden

Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. København 2005, 238 sider.

At den danske konge siden 1460, altså siden hans valg til hertug af Slesvig og greve af Holsten, også på det forvaltningsmæssige område måtte udvikle nye organisationsformer for at kunne administrere de »tyske« eller helt overvejende tysktalende befolkninger, lå i luften. På denne tid var det kongelige kancelli ikke særlig højt uddannet. Kancelliet bestod af en lille gruppe af skrivere og sekretærer, som under ledelse af kansleren registrerede og behandlede de indgående skrivelser og udfærdigede de udgående skrivelser, privilegier og diplomer. Uddannelsesniveaueet steg først med den stigende sagsmængde.

Ligeledes var der stort set ingen adskillelse mellem den danske og den tyske forvaltning. Arbejdet i kancelliet forudsatte kendskab til både dansk og tysk samt – i hvert fald for den internationale korrespondances vedkommende – også kendskab til latin. Kanslere og sekretærer var før Reformationen i overvejende grad gejstlige, som blev aflønnet med kirkeembeder under kongeligt, hertugeligt (eller indtil 1474 greveligt) patronat. Men hvornår opstod der et tysk kancelli ved siden af det kongelige (danske) kancelli?

Sune Dalgård, mangeårig overarkivar i Rigsarkivet og frem til sin pensionering i 1985 leder af Landsarkivet for Sjælland, har på baggrund af årtiers kildestudier udforsket begge kancelliers udvikling. Han fastslår, at adskillelsen af de to kancellier, hvis udvikling han beskriver siden 1448, foregik i Christian IV's regeringstid (1596–1648). Christian IV's rastløse politik, der efter at han midlertidig havde sikret landet øst for Øresund i Kalmarkrigen (1611–1613), orienterede sig mod syd, nødvendiggjorde et effektivt tysk kancelli – ikke bare for Holsten (Slesvig), men for hans udenrigspolitiske ambitioner og hans engagement som rigsfyrste i Det tyske Rige. Hans vidtgående planer, som han flere gange i løbet af Tredivåarskrigen (1618–1618) forsøgte at realisere, mislykkedes alle, og man kan tale om held i uheld, at han ikke skulle opleve smertelige afståelser af landsdele til Sverige.

Efter grundlæggelsen af Glückstadt i 1617 og opførelsen af slottet Glücksburg, der i kort tid stod ved havnen i Glückstadt, flyttede han efter den ulykkelige Kejserkrig (1625–1629) en betragtelig del af sin regering til denne by, omend han forblev rejsekonge i middelalderlig tradition. Her skabte han en forvaltning, der støttede sig på slotskancelliet, og som udførte både hans udenrigspolitik og hans politik over for den ulydelige holstenske by Hamborg. Sune Dalgård tegner på baggrund af dybtgående kildekendskab et præcist billede af kancelliets arbejde og af dets medarbejdere. Han påviser tydeligt, at en klar opdeling i to kancellier hverken var nødvendig eller tilstræbt.

Samlet må man sige, at den administrative deling mellem tyske kancelli og danske kancelli først foregik under Christian IV's efterfølger, Frederik III, og først omkring 1660. Derefter rådede den så i næsten to århundreder.

Det foreliggende værk giver en velkommen indsigt i statsstyrets administrative udvikling i senmiddelalderen og begyndelsen af nyere tid, på grænsen mellem personligt styre og udviklingen af upersonlige forvaltningsstrukturer.

Det ville have været rart, hvis Sune Dalgård på baggrund af sit omfattende kendskab til de spredte kilder havde udarbejdet en liste over alle medarbejdere i de to kancellier med angivelse af deres tjenestetid. I perioder, hvor personlige kontakter spillede en afgørende rolle for erhvervelsen af indbringende embeder, leder man nemlig ofte efter personoplysninger. I litteraturlisten kunne man have ønsket at se Hans-Dieter Looses disputats om forholdet mellem Hamborg og Christian IV, men lige som et forsvindende lille antal trykfejl er det småting, som overhovedet ikke skæmmer dette meget lærde værk.

Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt (oversættelse: Jesper Bolund Nielsen)

Det Sønderjyske Landbrugs Historie, bind 2. Jernalder, Vikingetid og Middelalder

Per Ethelberg, Nis Hardt, Bjørn Poulsen og Anne Birgitte Sørensen. Haderslev Museum og Historisk Samfund for Sønderjylland. Haderslev 2003, 842 sider.

Bogen om det sønderjyske landbrugs historie fra jernalder og til middelalder er tredje udgivelse i en serie, der har til formål at give en samlet oversigt over udviklingen i det tidligere hertugdømme Slesvig. Initiativet skal ses som en reaktion på, at værket *Dansk landbrugs historie* fra 1988 kun i ringe omfang tilgodeså områdets særlige udvikling. Et forfatterkollegium med særlig indsigt i sønderjyske forhold har påtaget sig at skrive dette digre værk på 715 tekstsider. De fire bidragsydere har leveret individuelle afsnit, der ikke er sammenskrevet eller koordineret.

Museumsinspektør Nis Hardt, Danevirkegården / Museet ved Danevirke indleder bogen med et godt 100 sider langt bidrag om jernalderens og vikingetidens landbrug. Her stiftes bekendtskab med agerbrug og husdyravl som det primære, men også jagt og fiskeri samt binæringer inddrages. De arkæologiske fund af dyreknogler, korn, redskaber, marksystemer med mere udgør naturligvis skelettet i fremstillingen, men når det er lykkedes at levendegøre fremstillingen så fint, skyldes det, at Nis Hardt inddrager mange andre kilder til at forstå, hvorledes det hele har fungeret. Der trækkes såvel på samtidige skriftlige kilder som på viden om historisk tids landbrug i området. Fra Hjemsted Oldtidspark er ligeledes indhentet erfaringer samt mange fine illustrationer. Der er megen viden og sund omtanke at hente i denne gennemgang. Som eksempel kan tjene den nuancerede behandling af arden og muldfjælsplovens fortrin under forskellige dyrkningsbetingelser.

En væsentlig anke mod denne første del af bogen er dog, at den mangler noter og referencer. Dermed bliver det vanskeligt at bedømme grundlaget for de forskellige vurderinger. Jeg kan således undre mig over, at opgivelsen af digevoldningssystemerne beskrives som en overgang fra et dyrkningssystem med intensivt dyrkede jordlodder til et ekstensivt jordbrug (side 32). Denne antagelse er stik imod den fremherskende fortolkning i Norden, hvor et permanent indmark-udmarksystem antages at afløse et tidligere ekstensivt flyttemarksbrug.

Bogens næste hovedafsnit er en gennemgang af gården og landsbyen i jernalder og vikingetid, et 250 sider langt kapitel udarbejdet af Per Ethelberg, Haderslev Museum. Gennemgangen foretages strengt kronologisk inden for fem tidsperioder med en kort ekskurs om den sociale og politiske udvikling ved overgangen mellem ældre og yngre jernalder. Der ligger et imponerende antal arkæologiske udgravninger bag denne gennemgang, og forfatteren er selv ansvarlig for en god del af disse. Som belæg for udviklingen i perioden er der valgt en grundig og detaljeret gennemgang af hus- og landsbytyper. Oversigtsplaner veksler med detailplaner, rekonstruktioner og udgravningsfotos til støtte herfor. På denne måde tegner gennemgangen sig meget instruktiv, om end teksten er detaljeret beskrivende med en del fagudtryk og derfor nok især retter sig mod fagfolk.

I grove træk belægges en tilsvarende bebyggelsesudvikling i Slesvig som i

Nørrejylland. Nogle forhold menes dog at være specielle for området så som en diskontinuitet i en tidlig del af yngre romertid. På dette tidspunkt skulle ældre romertids landsbyer blive erstattet af enkeltgårde, hvoraf nogle igen udvikler sig til landsbyer senere i perioden. Tolkningen skal dog måske genovervejes i lyset af de helt nye resultater, der er fremkommet ved minutiøse analyser af den nørrejske bebyggelse ved Nørre Snede. Her kan der nu belægges en meget løsere landsbystruktur end hidtil antaget, hvor en gradvis omflytning af de enkelte gårde i høj grad nedbryder billedet af en tæt og samlet landsbybebyggelse. Hvis gårdene flyttes én ad gangen over en større strækning, kan dette fejlagtigt opfattes som en enkeltgård, der ad åre udvikler sig til en landsby.

Bogens anden halvdel (340 sider), som handler om forholdene i middelalderen, har en anden karakter, idet arkæologiske udgravninger af landbebyggelser er mindre talrige og skriftlige optegnelser om ejendomsforhold, lovstof med mere nu bliver væsentlige kilder til landbrugets historie. Historikeren Bjørn Poulsen, Aarhus Universitet, bærer derfor hovedparten af fremstillingen og arkæologen Anne Birgitte Sørensen, Haderslev Museum, en mindre del. Igen er der valgt en kronologisk fremadskridende behandling. Ikke overraskende er den specifikke landbrugshistorie mest udbygget for det yngste afsnit, hvor kilderne også bliver mere talrige.

Gennemgangen af det arkæologiske materiale er igen yderst velillustreret, selvom oversigtsplanerne her såvel som i bogens første del tenderer mod at blive for små og svære at se. Mange af lokaliteterne rummer enkeltgårde, tilfældigt fremkommet ved anden arkæologisk undersøgelse, men i hvert fald én lokalitet er i denne sammenhæng en perle, nemlig Østergård. Denne sent vikingetidige storgård, der udvikledes til en tidlig middelalderlig landsby, er nemlig ikke overlejret af senere bebyggelse.

Fremstillingen af det historiske materiale er yderst velskrevet og bygger på omfattende litteratur- og arkivstudier. Der er tale om en detaljeret fremstilling, hvor mange små hændelser og forløb eksemplificerer forholdene, ofte ved optegnelser over navngivne personer. Igen er der tale om landbrugshistorie i en bred samfundskontekst.

Middelalderdelen gengiver flere relevante og instruktive kortlægninger af administrative inddelinger, ejendomsforhold, bebyggelsestyper med mere. Disse studier er gode indgange til at vise de landskabelige rammer og vilkårene for bosætning. Eksempelvis afspejler kirkernes udbredelse bebyggelsestætheden, og udbredelsen af bebyggelsesnavne med endelserne -torp og -bøl viser os de landskaber, der havde potentiale til en bebyggelseseksponering.

Til denne korte præsentation af bogens enkelte bidrag kan føjes nogle kommentarer om dens samlede fremtræden. Her forekommer det mig ærgerligt, at der ikke ligger et tværfagligt samarbejde til grund for teksten, og at afsnittene ikke er bedre integrerede eller afstemte med hensyn til indhold og terminologi. Når jernalderlandsbyen omkring Kristi fødsel betegnes »den regulerede landsby«, må det skurre i en historikers ører (side 218), og begrebet centralmagt kunne sikkert også have været et frugtbart emne at diskutere hen over faggrænserne (side 222f., 290ff.).

En oplagt fælles ramme for den forhistoriske og den historiske fremstilling

havde været en historisk landskabsanalyse. Der er tiltag til dette for middelalderens vedkommende, men det er ganske fraværende i jernalderdelen. En sådan tilgang kunne have inkluderet en retrogressiv analyse af landskabet med udgangspunkt i historiske kortlægninger som Videnskabernes Selskabs Kort fra omkring år 1800 eller Johannes Mejers fine kort fra Aabenraa amt og området ved Slien fra 1640–41. Undersøgelser har for eksempel vist en høj grad af sammenfald mellem dyrkede arealer, heder og skove omkring år 1800 og bebyggede/ubebyggede områder i jernalderen (for Sønderjylland: Peter Steen Nielsen). For samme periode kan ældre lag af stednavne desuden supplere de arkæologiske vidnesbyrd om landskabets udnyttelse.

Selv om antallet af illustrationer er stort, mangler der udbredelseskort over de lokaliteter, der refereres til i teksten. I jernalderafsnittene spekulerer man ofte på, hvor det nævnte sted ligger – om det for eksempel er i eller uden for undersøgelsesområdet. Dette er blandt andet vigtigt i forhold til afsættet for den samlede bogserie, nemlig spørgsmålet om hvorvidt det sønderjyske landbrug har en særlig historie. For middelalderen gives det svar, at frasat marskegnene og deres særlige levevilkår var der ikke store afvigelser fra det, man så i Kongeriget og i Nordtyskland. Pointen trækkes knapt så tydeligt op for jernalderens vedkommende. Mellem linjerne kan man dog læse den opfattelse, at Sønderjylland er særlig innovativ, at tingene sker tidligere her end i egnene nord og øst herfor på grund af landsdelens nærmere beliggenhed ved Romerriget og Frankeriget. At Sønderjylland skulle have særlige udviklings-træk i ældre jernalder på grund af sydfra kommende påvirkninger er ikke en ny tanke (Lotte Hedeager, Frands Herschend), og det havde været interessant, om denne bog med sit særlige afsæt havde været i stand til i højere grad at belægge dette synspunkt.

Der ligger bag denne udgivelse en meget stor og anerkendelsesværdig indsats, hvor de enkelte afsnit hver især er væsentlige nye bidrag til landsdelens (landbrugs)historie. Der er tale om et ambitiøst og vidtfavnende værk, som man vil vende tilbage til igen og igen for uddybning og yderligere detaljer. Man må ligeledes glæde sig over, at undersøgelsesområdet ikke er begrænset af den nuværende dansk-tyske landegrænse, men at afsættet er det tidligere hertugdømme Slesvig – et område, der i landskabelig og historisk henseende fortjener at blive betragtet samlet. Kritikpunkterne omfatter i særdeleshed det, man kunne ønske sig i tilgift til det foreliggende, og rører ikke ved det forhold, at det i højeste grad er en anbefalelsesværdig bog.

Jytte Ringtved

Eisenschmidt, Silke: Grabfunde des 8. bis 11. Jahrhunderts zwischen Kongeå und Eider. Zur Bestattungssitte der Wikingerzeit im südlichen Altdänemark

Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete, Band 5, 1+2. Neumünster 2004, 822 sider.

Vikingerens livsstil og trosforestillinger har fascineret lægmand og lærd gennem århundreder, ikke mindst siden de første gravfund dukkede op. Fundene syntes at bekræfte det billede af voldsom handlekraft og ekspansion, der teg-

nede sig så klart ved læsning af de skriftlige kilder. Fundmængden er steget markant siden da, og indtrykket af vikingen er blevet noget mere nuanceret takket være blandt andet bebyggelsesarkæologien, der har spillet en central rolle i forskningen siden midten af 1900-årene. Inden for de senere år er vikingetidens gravskik atter kommet i særlig fokus. I 2003 udkom Fredrik Svanbergs afhandling om begravelsesritualer i det sydøstlige Skandinavien, herunder Skåne og Bornholm, og nu med Silke Eisenschmidts afhandling er skikken mod sydvest taget under særdeles grundig behandling.

Arbejdet er udsprunget af en magisterafhandling om vikingetidens kammergrave i det gammeldanske område. Det nye værk dækker alene hertugdømmet Slesvig, men går til gengæld langt mere i dybden. Værket er delt i to omfangsrige – og tunge – bind, et tekstbind og et katalogbind. Tekstbindet omfatter tre hovedafsnit I-III, efterfulgt af et dansk resumé og i afsnit IV en omfattende litteraturliste. Det første afsnit indledes med en karakteristik af landskabet mellem Kongeåen i nord og Ejderen i syd med dets opdeling i marsk, geest og ungmoræne. Den kronologiske ramme er defineret som vikingetiden med en skelen til både optakt og ud kling en, og forfatteren har med materialets natur og området in mente valgt at anvende danske/skandinaviske termer, men med en nyttig sammenligning mellem disse og gængs tysk sprogbrug. En kort præsentation af de centrale arkæologiske fundgrupper suppleres med en oversigt over relevante skriftlige kilder efterfulgt af en kildekritisk vurdering af de mange kulturelle og naturbetingede faktorer, der i tidens løb har påvirket fundenes udsagnsværdi.

Afsnit I afsluttes med en forskningshistorie fra den tidlige begyndelse i 1600-årene frem til i dag, der illustrerer, hvilken betydning enkeltpersoner og senere institutioner har haft dels for bevaringen af fund, dels for indhentning af oplysninger om dem. Hvor det i 1700-årene og første halvdel af 1800-årene især var de bemærkelsesværdige fund, der tiltrak sig opmærksomhed, er tiden fra anden halvdel af 1800-årene og frem kendetegnet ved en stigning i antallet af målrettede udgravninger og interesse for ikke blot at erhverve genstande, men også fastholde viden om lokaliteter og fundforhold og i det hele taget sikre fortidsminderne for eftertiden.

Afsnit II rummer en detaljeret fremlæggelse af det samlede gravmateriale. Der indledes med en karakteristik af begravelsesformen, hvor der grundlæggende skelnes mellem ligbrænding og jordfæste. Seks forskellige gravtyper med talrige undertyper udskilles, jævnfør en oversigt i kataloget, og selv om der findes planer over de enkelte grave, havde det her været en fordel med en grafisk fremstilling af typerne af hensyn til læseren. I det hele taget savner bind 1 illustrationer ud over søjlediagrammer til at bløde den typografisk set meget kompakte tekst op for læseren. Urnegrave udgør langt den største gruppe, hvilket formentlig skyldes, at de er overrepræsenterede, da urner er lette at finde og dertil forholdsvis enkle at datere. Det samme gælder de rigt udstyrede jordfæstegrave.

Mere end 50% af gravene indeholder genstande i form af smykker, våben og hesteudstyr, bordtøj og småredskaber med videre, og den systematiske gennemgang af dette store materiale udgør et af værkets hoveddele. Over 134 sider redegøres typologisk, kronologisk og chorologisk for hver enkelt

genstandsgruppe med reference til nordiske og kontinentale paralleller. Derudover berøres genstandenes placering i graven og de dodes køn og alder.

Næste kapitel går et niveau højere op og behandler gravpladserne som helhed, herunder deres topografiske placering i forhold til områdets forskellige jordbundstyper og til andre fundgrupper. Lokaliteterne fordeler sig naturligt nok ikke jævnt i området. Således er der stort set ingen gravpladser eller bebyggelsesspor i øvrigt fra den ufrugtbare hedeslette, og selv om koncentrationer omkring Ribe og Hedeby til dels afspejler den intensive forskning omkring de to byer, er det rimeligt at tro, at disse centre har trukket en tættere koncentration af folk til sig. Gravpladserne viser sig fortrinsvis at ligge højt i landskabet og med påfaldende kort afstand til mindre vandløb, hvilket kunne tyde på, at de tilhørende bopladser med de levendes behov for adgang til frisk vand ikke har ligget langt derfra.

I sidste kapitel i afsnit II tages dateringen af de enkelte grave op som forudsætning for en analyse af gravskikkens udvikling over tid. Det pointeres, at en mere præcis datering inden for halve århundreder kun sjældent er mulig, og det kan derfor undre, at det med de relativt vide dateringsrammer er muligt at etablere søjlediagrammer for de seks hovedtyper med opdeling i kvarte århundreder. Forfatter angiver, at dateringer som 8. århundrede, første halvdel af 8. århundrede etc. er fordelt over de modsvarende kvarte århundreder, hvorefter totalerne for hvert kvarte århundrede er beregnet. Heri ligger dog den metodiske risiko, at jo mere præcist dateret en grav er, jo mindre vil den vægte i diagrammet, jævnfør den lille gruppe af brandgruber, hvor seks af de otte daterbare grave må være fordelt over fire kvarte århundreder og de to sidste over tre for at nå op på de i alt 30 kvarte århundreder som angivet i teksten til figur 43. Tendensen i materialet er dog uden tvivl korrekt, nemlig at ligbrænding gradvist blev afløst af jordfæste om end ikke nødvendigvis på samme tidspunkt overalt. Kapitlet afsluttes med en opsummering af gravskikkens udvikling i henholdvis den vestlige og den østlige del af undersøgelsesområdet som optakt til afsnit III, den kulturhistoriske tolkning af gravfundene.

Undersøgelsen konkluderer, at mangfoldigheden af gravformer afspejler regionale og kronologiske forskelle eller med et andet udtryk forskellige rituelle systemer. Gravfundene tegner et billede af to befolkningsgrupper – mod sydvest en befolkning med stærke kulturelle forbindelser og etniske rødder i det frisiske, og mod øst og nordvest en hovedsagelig dansk befolkning. Den sociale struktur på gravpladserne tegner sig knap så klart, selv om der synes at være en vis sammenhæng mellem gravens indhold og den investerede arbejdsindsats. Også de skiftende trosforestillinger kan spores, men det pointeres, at begravelsesritualerne afspejler flere faktorer end blot den dodes status eller religion. Der er således næppe tvivl om, at opblomstringen af en ødsel gravskik i 10. århundrede er motiveret af religiøse og politiske forhold i samtiden, der rækker ud over enkeltindividet.

Værkets andet bind er delt i tre afsnit, V-VII. Det første indeholder et særdeles omfattende katalog (1), der nærmer sig en primær publikation af hver enkelt lokalitet med angivelse af blandt andet topografisk placering, gravpladsens interne struktur og dens i mange tilfælde udviklede fundhistorie.

Herefter følger en detaljeret beskrivelse af hver enkelt grav, for de gamle fund ofte med oplysninger, som ikke tidligere har været alment tilgængelige, og med revision af ældre beskrivelser af indhold og gravtype. Katalog 2 dækker øvrige fundsteder fra Slesvig, herunder bopladser, skattefund, voldanlæg, ruinen, skibsvrag og enkeltfund.

De to kataloger efterfølges af fundlisterne 1–57 over lokaliteter, grave og genstandsgrupper. Listerne afslører en del fund fra de udstrakte gravpladser ved Hedeby med henvisning til Ute Arents arbejde fra midten af 1990'erne. Fundene berøres under diskussionen af de enkelte genstandsgrupper, men indgår ikke i primærkataloget, og her kan man endnu en gang kun opfordre til, at Hedeby's gravpladser publiceres i deres helhed.

Endelig indeholder afsnit VI detailkort over enkeltlokaliteter og oversigtskort over fundfordelinger i hele Slesvig, mens afsnit VII viser gravplaner (planche 1–57) og tegninger af genstandene (planche 58–120). Tegningernes kvalitet er svingende, men forfatteren fortjener ros for at have samlet og gengivet det store materiale.

Tekst- og katalogbind rummer et væld af oplysninger og mange flere interessante aspekter og temaer, men det vil føre for vidt at komme ind på alt. Afslutningsvis står kun tilbage at gratulere Silke Eisenschmidt med det vægtige værk, som uden tvivl vil finde hyppig anvendelse hos vikingetidsforskere de næste mange år.

Anne Pedersen

Fenger, Thomas Uhre: Efterårsgensyn. Tidsbilleder fra drenge- og ungdomsår på Aabenraa-egnen i 1950'erne og 1960'erne
Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenaa 2004, 177 sider.

Forfatteren, født 1947 og for nuværende præst i Vestjylland, var 5 år gammel, da hans far, Jørgen Emil Fenger, blev sognepræst i Ensted Sogn ved Aabenraa, hvilket han var frem til 1966. Det er disse barndoms- og ungdomsår, Thomas Uhre Fenger beretter livfuldt og medrivende om i bogen med den smukke og poetiske titel; fra sit »efterår« ser forfatteren tilbage på opvæksten og den første ungdomstid i Ensted præstegård.

Grundtonen i erindringsbogens kapitler er en stille glæde og stor taknemmelighed over den del af forfatterens liv, som udspandt sig i Stubbæk med følere til Aabenraa. Han forfalder ingenlunde til sentimentalitet, men fortæller med stor oplagthed og godt humør om stort og småt i de formative år. Der er minderne tilbage, og han siger ved gensynet med præstegårdshaven: »Men eventyrligheden og fortryllelsen er væk« (side 16). Med den nøgternhed går erindringerne så i gang.

Vi hører om masser af ting. Her skal nævnes et kapitel om sognet med den tankevækkende oplysning, at: »Sognet hvilede i sig selv som forbrugsenhed« (side 21), hvorimod ændringerne satte ind kort efter. Så følger et afsnit om Ensted kirke, hvor »Far gjorde, hvad han kunne for at prædike lys og håb« (side 32). I et senere kapitel sætter forfatteren sin grundtvigske far et særdeles smukt minde.

Senere følger kapitler om naboer, fødselsdagsfester og venner, et smukt

afsnit om hans mor, hvis liv alle dage var »fyldt med praktiske indsats« (side 87) samt kapitler om bedsteforældrene, Stubbæk skole og førstelærer Knud Kristensen, der mindes med taknemmelighed samt om danseskole med meget mere.

Kapitlet om Aabenraa Statsskole handler egentlig om det eneste tidsrum i hans erindringer, som han aldeles ikke kan lide, og som han mindes med stort ubehag og aldrig kom til at elske. Alene kapitlets titel, »Forsømte forår på Statsskolen«, siger det hele. Et citat lyder som følger: Grænsen mellem dem (lærerne) og os var skarp. Lærerne udgjorde indbyrdes en broget og forskellig flok, og man kendte ikke dem alle. Men fælles var, at de rådede over en kolossal og farlig magt. Enkelte var berygtede for en særlig grusomhed over for ofre, som var faldet i unåde. Man hørte om elever, for hvem tiden på Statsskolen var et rent helvede. Sådanne lærere var frygtede. Men også de flinke og ufarlige lærere blev trukket ind i et modsætningsforhold og behandlet som modstandere. Man lærte at bukke og skrabe, og jeg holdt mig ikke tilbage. Det var ikke noget kønt syn.« (side 153).

Resultatet blev – trods format og vid hos nogle af lærerne – uselvstændige unge, der kom ud af skolen. Forfatteren er klar over, at de fleste af lærerne nærmeste sig pensionsalderen, og at skolen 10 år senere ikke var til at genkende. Han betoner, at hans manglende udvikling også skyldtes en sløv indstilling hos ham selv.

Rektor Buchreitz mindes han med glæde: »Hans timer hørte til de gode,« hedder det side 157. Det kan man ærligt talt ikke sige om hans møde med matematiklæreren, frøken Lindballe, som han rent faktisk forøver et karaktermord på: »Helt op i halvtredsårsalderen kunne jeg have onde matematikdrømme« (side 158). Anmelderen ved, at andre elever kunne se anderledes på frøken Lindballes undervisning.

Næstsidste kapitel hedder »Aabenraaer« og beskriver hans ophold på 4. Maj Kollegiet i 3.g, da hans forældre var flyttet til Vestjylland. I sidste kapitel, »Efterårsgensyn«, genser forfatteren med stille vemod sin barndoms egen.

Thomas Uhre Fengers erindringer er yderst velskrevne, så det er en fornøjelse at læse dem, og bogen er illustreret med mange fotos. Lone Sarus Essendrop, organist med Sankt Jørgen kirke i Aabenraa, har lavet særdeles smukke tegninger til bogen.

Preben Sørensen

Hellmuth Andersen, H.: Til hele rigets værn. Danevirkes arkæologi og historie

Wormianum og Moesgård Museum. Højbjerg 2004, 88 sider.

Forfatteren er tidligere museumsinspektør på Moesgård Museum og havde i mange år på tysk invitation mulighed for at foretage omfattende arkæologiske undersøgelser i Danevirkevoldene. Hans udgravninger har givet svar på nogle af de vigtigste spørgsmål, forhistorikerne har stillet til voldens historie. Det skyldes således H. Hellmuth Andersens indsats, at vi erfarer, at de ældste Danevirkevolde er blevet bygget omkring år 700, altså før vikingetiden, og at Kovirke, volden der af mange blev sat i forbindelse med kong Godfreds

voldbyggeri fra begyndelsen af 800-tallet, først blev bygget i Svend Tveskægs regeringstid omkring 985.

Disse videnskabelige landvindinger blev for nogle år tilbage præsenteret i bogen *Danevirke og Kovirke. Arkæologiske undersøgelser 1861–1993*, som blev udsendt af Jysk Arkæologisk Selskab i 1998. Hermed forelå en bog skrevet af en fagmand for fagmænd. Men H. Hellmuth Andersen skriver ikke kun for fagkollegaer, han forstår så udmærket også at skrive for den alment historisk interesserede læser. Nærværende bog kan betragtes som en udmærket afløser for den ved samme forlag udkomne bog *Jyllands Vold* fra 1977. En populær og lettilgængelig oversigt over Danevirkes arkæologi. En kort og dog fyldig redegørelse, spændende fra middelalderhistorikernes gisninger om Danevirkes tilblivelse til de allernyeste forskningsresultater. Forfatteren formår på eksemplarisk vis netop at skabe forbindelse mellem arkæologiske data og historiske begivenheder. Med et godt kortmateriale, anskuelige snittegninger og rekonstruktioner samt righoldige farvebilleder forstår forfatteren at formidle sit syn på Danevirkes arkæologi og historie.

»Intet fortidsminde er vanskeligere at forstå,« skrev den berømte arkæolog Sophus Müller i 1903. 100 år efter har forskningen formået at kaste lys over væsentlige afsnit af Danevirkes historie, men megen viden skjuler sig endnu i fortidens tåger, og meget skal endnu læses i det gamle fortidsmindes indvolde, inden alle gåder om det gamle forsvarsværk kan løses. Her er stadig nok at tage fat på fremover både for danske og tyske arkæologer og helst i fællesskab.

Nis Hardt

Historischer Atlas Schleswig-Holstein Band 3: Vom Mittelalter bis 1867

Udg. af Jürgen H. Ibs, Eckart Dege, Henning Unverhau. Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. Wachholtz Verlag Neumünster 2004. 174 s. indb.

Med udgivelsen af bindet om tiden op til 1867 er det ambitiøse atlasværk til Slesvig og Holstens historie nu afsluttet. De foregående bind om tiden efter 1945 og tiden 1867–1945 udkom 1999 og 2001 og blev anmeldt i *Sønderjyske Årbøger* 2000 og 2002.

Opgaven for den ældste periode har været endnu mere vanskelig end for de to efterfølgende perioder. Selv om bindet er afgrænset til den historiske tid og ikke vover sig ind i arkæologernes tidsrum gælder for hele perioden, at et pålideligt statistisk talmateriale egnet til at omsættes i kortform kun har foreligget for få emner og for den seneste del af perioden. Kun for dele af den politiske, administrative, kirkelige og landbrugsmæssige udvikling har udgiverne kunnet bygge videre på ældre arbejder. Dette har påtvunget begrænsninger, som giver bindet om de ældste tider et andet præg end de to bind nærmere på vor en tid. Grafiske figurer, kurver og søjlediagrammer, som i høj grad understøtter kortene i de to bind om tiden efter 1867, har derfor ikke kunnet udarbejdes i samme grad for dette bind. Men det er sket, hvor det var muligt, især om landbrugs- og byhistorien. Alligevel favner dette atlasbind bredt. Emne for emne præsenteres kort som illustrerer vigtige histori-

ske fænomener og udviklingsforløb i perioden. For hvert emne indledes med en kort redegørelse for den historiske udvikling og de allernødvendigske baggrundsoplysninger til forståelse af kortene. Bagest i værket er der omfattende litteraturlister for hvert enkelt emne.

Kort og tekster præsenterer historien fra mange sider. Der lægges ud med bosættelse og kolonisering i 800-1200'årene. Derpå følger kort over befolkningsudviklingen, men først fra det tidspunkt omkring 1800-årene, hvor sikre tal foreligger. Næste hovedafsnit gælder jorden, den mest afgørende baggrundsfaktor for menneskenes liv i området. Vi præsenteres for de betydelige arbejder til kystsikring og digebyggeri, som på vestkysten var af overordentlig betydning siden middelalderen. Enkeltbebyggelsers udvikling og struktur i middelalderen vises med eksempler fra Ditmarsken, Kosel i Sydvestsvansen og Groß Flinbek i Øst-Holsten. Gennem en hel række kort med tilhørende indledninger gøres rede for hvordan godstruktur, landbrugsøkonomi og levevilkår var udformet og blev ændret gennem århundrederne. Denne del er udtryk for en primær forskningsindsats. Der er kort til belysning af den senmiddelalderlige krise og hvordan hertugdømmernes forskellige dele var præget af vidt forskellige ejendomsforhold – med godser, ladegårde og bondegårde i forskellig fordeling og driftsform. Her er der også meget udsagnskraftige figurer om indtægtsforhold i amter og på godser og dyrkningsforhold, og vi får detailkort fra godset Deutsch Nienhof i Østholsten som udtryk for et enkeltgods' udvikling mellem 1500 og 1906. De vigtige initiativer og ændringer som fulgte med hedeopdyrkning og anlæggelse af kolonier, og især udstykning, udskiftning og udflytning, vises med både oversigtskort og detail-eksempler.

Herefter skifter blikket til byerne. Deres opståen og udvikling i middelalderen vises med både almene kort og specialkort vedr. Hedeby-Slesvig, Flensborg og Lübeck. Den senere udvikling i 1500-1800-årenes byhistorie præsenteres med kort, der viser netværket af købstæder, flækker og fæstninger med angivelse af væsentlige faktorer for erhvervsudviklingen (infrastruktur, skibstonnage, jernstøberier m.v.). Som eksempler på en fæstningsby og en handelsby får vi specialkort til Glückstadts og Altonas udvikling. Sparekasse- og bankhistorien, vigtig for den moderne tids udvikling, får også et kort.

Den kulturelle udvikling illustreres med kort over skoler, fremvæksten af trykkerier og aviser og sportsforeninger. De nationale bevægelser tages op med sprokkort og kort med angivelse af nationalpolitiske folkefester, sangforeninger og bogsamlinger. Den særlige sprogligt-kulturelle udvikling i Nordfrisland, som ikke kom med i de øvrige bind, behandles her med en sammenfattende beskrivelse og sprokkort dækkende hele perioden fra middelalderen til 1900-årene.

Endelig følger kirkehistorien – med kort over kirker og sogneinddeling, stiftsgrænser og klostre. Enkeltklostres besiddelsesforhold vises med Neumünster og Bordsesholm som eksempler, og der er spændende kort om de omfattende ændringer i ejendomsfordelingen, som fulgte med reformationen.

Bindet slutter med den overordnede politiske og administrative udvikling – i Middelalderen Slesvigs opdeling i herreder og sysler, og hertugdømmernes senere komplicerede opdeling mellem flere landsherrer, og med mange slags

inddelinger på mellemniveau, frem til den relative grad af forenkling, som var opnået i 1848. Igen er der givet plads til et eksempel – her er valgt byen Itzehoe i Holsten, som viser hvor utrolig kompliceret rets- og administrationsgrænser kunne være, før den endelige forenkling i den efterfølgende prøjsiske tid.

Bredden er således betydelig. Ved omhyggelig betragtning kan kortene aflokkes udtryk for mange sider af fortidens udvikling – befolknings- og bebyggelsesudvikling, ejendomsfordeling, økonomisk, social, kulturel, kirkelig og politisk historie. Alt er vist med hjælp af fine farvenuancer, hvis betydning overall er nøje forklaret. Men der skal ses ordentlig efter. Forskellene i farvenuancer er der, og de er præcise – men de er kun ubetydelige. Så atlasbrugerne må have gode øjne. Giver man sig tid, er der da virkelig oplevelser at hente her. Det gælder for læsere med interesse for Holsten, hvor hovedvægten ligger, men også i Slesvig. Nordslesvig er som en selvfølgelig ting inddraget i denne, måske kan man sige: alternative, historiebog. Generelt er det flotte værk udtryk for en formidling af historien på en helt anden måde end tekst kan gøre det. Som sådan kan værket ikke anbefales varmt nok.

Lars N. Henningsen

Johannsen-Bojsen, Karin: Sydslesvigpige. En opvækst mellem to kulturer i årene 1936–1954

Poul Kristensen. Herning 2004, 411 sider.

Flensborgforfatteren Karin Johannsen-Bojsen skildrer sin opvækst i grænselandet før, under og efter 2. verdenskrig i sine erindringer. Denne anmeldelse skal ikke dreje sig om undertegnede's liv, men redaktionen bemærkede i henvendelsen til mig, at: »det ville være spændende at sammenligne forskellene på, hvordan 2. verdenskrig blev oplevet af piger i Gråsten og i Flensborg.«

Min første oplevelse af byen Flensborg i sommeren 1942 var dramatisk. Der var krig, og alligevel drog de blå Gråsten-spejdere i sommerlejr ved Flensborg Fjord. Spejderhytten lå smukt ned til fjorden, og bag det lokkende badevand var Tyskland.

Vi er gået til køjs den aften, er faldet i søvn, men bliver vækket af lysglimt i natten, hører støj af fly, der drøner hen over os. Tropsførereren beder os rulle soveposerne sammen, og i ly af træerne langs fjorden løber vi op til Grænsehjemmet (det nuværende Hotel Fakkeldgården), hvor vi får plads i sovesalen under et tag, der har skråvinduer. Tysk antiluftskys jager forbi vinduerne, hvorefter vi bliver ført ned i en underjordisk gang – eller var det bare en kælder? Her sidder vi, tæt stuvet sammen, og synger glade spejdersange!

Der bliver ikke afholdt flere sommerlejre ved Flensborg Fjord i den periode.

Jeg spekulerede på, hvordan befolkningen klarede de allierede angreb. Først i 1949 fik jeg visum til Tyskland, og det var chokerende at komme fra det uskadte Danmark og være vidne til det bombede land.

Efter at have læst *Sydslesvigpige*, har jeg et klart billede af de svære år med sult og afsavn, der fulgte i krigens spor, værst efter krigens. Det er så eminent godt og klart beskrevet, at en læser ikke er i tvivl om, at elendighed og sygdom har hersket i den tætbefolkede by, hvis indbyggertal var steget voldsomt,

efter at flygtninge østfra var strømmet til grænselandet mod slutningen af krigen.

Og alligevel, fortæller Karin Johannsen-Bojsen, blev krigen en dagligdag, hvor livet i familien gik videre, også selv om hendes far var indkaldt og lå som soldat ved flødeskumsfronten, som Danmark blev benævnt.

Indtil katastrofen for alvor indtrådte den 19. maj 1943: Angrebet på værftet kom ved middagstid, beboerne sad ængsteligt afventende i kælderen: Husets halvstore drenge havde været på udkig og havde fortalt om den brede falanks af fly, der nærmede sig, skriver Karin Johannsen-Bojsen, der var en øredøvenes detonation, lyset gik ud, pudset raslede ned fra væggene, men Karin, hendes mor og bror overlever.

Mens jeg læser *Sydslesvigpige*, slår det mig, hvor mange fælles træk, der trods en statsgrænse har været mellem Flensborg og Gråsten i det tidsrum, Karin Johannsen-Bojsen beskriver. Hverdagen i Gråsten blev ved krigens begyndelse hurtigt en anden, man indordnede sig. Reagerede ikke på soldater i gaderne, der taktfast kom marcherende, men heller ikke på luftalarm, for vi var jo ikke mål for bomberne. Og vi sultede ikke på noget tidspunkt. Hverdagen var ens for alle.

Indtil den 26. maj 1944.

Da Gestapo ville afhente chefen for Grænsegendarmeriet, oberstløjtnant Svend Paludan-Müller, i hans embedsbolig i vores by, satte han sig kraftigt til modværge, og det kom til en ulige kamp: 40 mod 1. Den kunne kun ende med oberstløjtnantens død.

Den dag kom krigen til Gråsten. Som den kom til Flensborg for alvor den 19. maj 1943. Ondskaben holdt indtog.

Karin Johannsen-Bojsens liv tager en afgørende, glædelig vending fra tysk til dansk, da hun og veninden Jutta efter krigen kommer i dansk skole. Det var ikke blot på grund af de materielle goder og fornødenheder, der fulgte med, at de flyttede, nej, det var i høj grad mødet med det danske sind, den åbne, frie mentalitet, der betog Karin Johannsen-Bojsen, der på mere end én måde er en overlever. Hun gnistrer af fortælleglæde, ikke mindst har det gælder hendes feriebesøg i Danmark efter 2. verdenskrig. Nyt sprog og nye skikke følger, for eksempel brugen af et dansk fastelavnsris! Hendes lillebror lader forældrene og søsteren opleve den danske tradition med fastelavnsris og kræver: »Boller vil jeg have, og hvis jeg ingen boller får, så laver jeg ballade.« Men han havde taget familien på sengen i mere end én forstand.

Erindringerne beskriver ærligt, hvordan hun oplever mobning fra skolekammeraterne, efter at de først har vist sig positive over for hende. Klassen skal deles, og tre af pigerne rykkes op i 1. mellem midt i skoleåret. Karin er ikke blandt dem. De tilbageblevne råber: »Også Karin, også Karin!« Men nej, læreren ryster på hovedet. Kort efter blev fire elever kaldt til rektor for at få besked om oprykningen. Den fjerde var Karin. Men nu oplever hun folkegunstens skrøbelighed: De selvsamme elever, der havde været for hende, råber nu: »Ikke Karin, ikke Karin!«

Tiden i den gamle købmandsgård, hvor der fabrikeres rom, får brat en ende. Her har børnene haft et paradis at lege i, særlig har hejseværket været i brug, når børnene skiftevis hejste hinanden op og ned. Karin Johannsen-

Bojsens far dør ganske pludseligt, farbroren følger efter, alt må afhændes. Men hvad udadtil tabes, skal indadtil vindes: Hun får sin danske studenterhue med udmærkelse! Pigen, der som en selvfølge har levet i to kulturer med to sprog, næsten som vi i Sønderjylland, vil arbejde for det danske mindretals sag.

Jeg oplevede hos vore slægtninge i Holsten og Hamburg, at dér hørte jeg også til. Som Karin Johannsen-Bojsen gjorde det i Danmark. Det blev til en *Zweiströmigkeit*, der aldrig har forladt mig. For det er en rigdom at have levet i to kulturer.

Birte Blønd

Johnsen, Axel: Dannevirkemænd og Ejderfolk. Den grænsepolitiske opposition i Danmark 1920–1940

Udgivet af Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Flensborg 2005, 570 sider.

Forfatteren, født i 1970, tilhører den gruppe af unge danske historikere, der ser på den dansk-tyske strid om det tidligere hertugdømme Slesvigs nationale tilhørsforhold med et forfriskende nyt syn. I sit omfattende værk, der i februar 2005 blev udgivet af den velrenommerede Studiefdeling ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, beskæftiger Axel Johnsen sig med de mænd og kvinder i Danmark og Sydslesvig, der ikke ville acceptere, at folkeafstemningerne i 1920 og den deraf følgende deling af Slesvig betød afslutningen på den nationale strid. Deres drøm og anspore var fra først til sidst den historiske ret til Sydslesvigs forening med det danske moderland – en grænse ved Dannevirke eller sågar ved Ejderen. Den realpolitiske begrænsning til Nordslesvigs genforening med Danmark og resultaterne af folkeafstemningerne i 1920 tolkede disse folk som landsforræderi. De mente, at Danmark havde en gennem generationer nedarvet historisk og biologisk begrundet forpligtelse til at hævde retskravet på hele Slesvig.

Axel Johnsens omfangsrige værk går med rette langt ud over afstemningstiden 1918–1920 med dens kanalstatsplaner og den kortvarige succesrige kamp om zone III (side 18–34). Han beskriver den organisatoriske opbygning af Ligaen D.D.D. (Danmark-Danebrog-Dannevirke), som var en ejderdansk organisation (side 36–48), tildeler ideologen Thorkild Gravlund et oplysende kapitel (side 49–63), og beskriver dernæst grundlæggelse, opgaver og sammensætning af Grænseforeningen og dens afgrænsning til Fællesrådet (side 64–76 og 77–90).

Derefter følger over flere kapitler en omfattende præsentation og beskrivelse af pionererne i det dansk-nationale arbejde i Sydslesvig og deres støtter i Danmark – deres aktiviteter og interne stridigheder. Således gør Axel Johnsen opmærksom på, at kredsen omkring Peter Lassen, Strukstrup (Den slesvigske Forening for Gottorp Amt) satte deres kulturdanske modstandere, der samlede sig omkring ejeren af Slesvighus, Jutta Skrumsager Madsen, under pres (side 91–160) og til sidst klemte dem ud (side 187–208), hvilket medførte en bemærkelsesværdig anklage mod Lassen-tilhængerne for at være »konzessioniertes Profitdänentum« (begunstigede profitdanskere) (side 208). Rent faktisk

lykkedes det gentagne gange for Peter Lassen ved afpresning af københavnske långivere at kompensere for sin gårds finansielle vanskeligheder. De nationale sindede pengemænd mente, at Peter Lassen var undværlig i den nationale kamp, og denne opfattelse udnyttede Peter Lassen til egen fordel (side 209–221).

Lærerig er Axel Johnsens nyvurdering af »De jyske Separatister«, en aktivistisk protestbevægelse inden for Grænseforeningen. Den viser tydeligt eksistensen af en gennemgående biologisk funderet ejerdansk bevægelse, der rakte hen over 1920-grænsen. Axel Johnsen understreger, at separatisternes korte levetid ikke skyldtes deres yderliggående standpunkt, men at de blev integreret i den hårdt trængte Grænseforening. Læseværdige er også Axel Johnsen afdækning af de absurde forhold omkring *Südschleswigschen Flugschriften*, der blev husstandsomdelt i tusindvis i det sydligste Sydslesvig, (side 161–173 og 222–231) og Ligaen D.D.D., der finansierede dem (side 232–243).

Med den unge vandrelærer Jørgen Jørgensen som eksempel beskriver Axel Johnsen de ideologiske og økonomiske forbindelser mellem Konservativ Ungdom og det sydslesvigske, ejerdanske arbejde, der gik helt til Eckernførde, Frederiksstad og Tønning. Og med rette rejser Axel Johnsen spørgsmålet om, hvorvidt dette arbejde var med til at begrunde og legitimere en ejerdansk bølge i Danmark – både i samtiden, men bestemt også i årene efter 1945 (side 244–272).

Axel Johnsen anser grundlæggelsen af den danske privatskole i Slesvig by (1930/31) som »et vendepunkt«. Skolen, der lå uden for afstemningszonerne og var finansieret af Grænseforeningen og den danske stat, havde allerede i 1932–33 60 elever og blev i Ejderfolkernes agitation brugt som symbol på, at danskheden kunne vækkes til live i *hele* Sydslesvig (side 273–287 og 329–338). Det samme gjaldt for arbejdet i Frederiksstad (side 321–328), Ejdersted (side 329–338) og især for Tønning, hvor det i 1935 efter ti års forberedelse og på trods af stigende tysk modstand lykkedes Grænseforeningen at grundlægge en anden dansk skole (side 314–320 og 339–370).

Sydslesvig-aktivisterne var en magtfuld gruppe inden for Grænseforeningen. Fra 1927 måtte de acceptere, at deres organisation gik med i 6-mandsudvalget, der skulle koncentrere de danske kræfter om at modvirke det forstærkede tyske arbejde i Nordslesvig. Aktivisterne måtte finde sig i, at Grænseforeningens formand sad til bords med Skoleforeningen og Sprogforeningen, det vil sige også med den forhadte H.P. Hanssen (side 298–313).

Den ejerdanske gruppe så deres nationale arbejde i Sydslesvig som en afværgeaktion for Nordslesvig, og der blev derfor ikke skænket mange tanker på eventuelle erhvervsmæssige problemer for de børn, der var indskolet i Slesvig og Tønning. Ligeledes blev der ikke tænkt selvkritisk på, at de tidligste danske i Tønning blev holdt sammen ved hjælp af materiel understøttelse (side 371–385).

Dannevirkemændene og Ejderfolkene så nyttige anvendelsesmuligheder her i den *Blut und Boden*-parole, som nationalsocialisterne anvendte – ikke mindst efter magtovertagelsen i 1933. I en hvervekamagne i 1935 krævede Ligaen D.D.D. i skarpe vendinger en grænse ved Ejderen. Og i 1936 udsendte Claus Eskildsen den via Grænseforeningen ivrigt udbredte bog *Dansk Grænse-*

lære. Dens mål var grænsen ved Ejderen, og dens argumentation byggede på *Blut und Boden*-parolen. Denne argumentation skyldes ikke kun et lejlighedsvist taktisk modspil til den fremherskende tyske grænserevisionisme, men derimod, hvad Axel Johnsen tydeligt påviser, et ideologisk slægtskab med *Blut und Boden*-tankegangen (side 386–400 og 401–406).

Dette ideologiske slægtskab så man i Danmark gerne bort fra for at holde sammen på den grænsepolitiske front mod tyskerne (side 407–420). Men denne »lammenes tavshed« brugte tyske grænseaktivister som en velkommen begrundelse for et modstød mod den »aggressive ejderdanske offensiv«. Modstødet havde på den ene side en sydslesvigsk social dimension, men var især møntet på regeringen i Berlin, som de tyske aktivister frygtede var på vej til at anerkende 1920-grænsen. Forbuddet mod den tysksprogede aflægger af *Flensborg Avis*, *Der Schleswiger*, i august 1937 kridtede banen op (side 421–433). Først da denne grundlæggende trussel mod det samlede danske grænse- og mindretalsarbejde gik op for Grænseforeningen, Skoleforeningen og Sprogforeningen i efteråret 1937, dannede de samlet front mod Ligaen D.D.D., der pludselig så sig gjort til syndebug (side 434–442).

Axel Johnsen gør glimrende rede for paradokset i *Blut und Boden*-ideologien. Hvis Peter Lassen i 1938 havde fået sit ønske om en meningsudveksling med SS-føreren Heinrich Himmler opfyldt, kunne denne ved at udvide afstammingsgrundlaget fra nation til race have vendt hele Peter Lassens afstammingsargumentation om og krævet hele Danmark indlemmet i en storgermansk statsdannelse (side 443–452).

Med Peter Lassens død i 1938 standser Axel Johnsen den kronologiske fremstilling. Der rundes af med beskrivelse af Peter Lassens medstrideres videre skæbne og et kort udblik over Danmarks besættelse 1940–1945 og den nydanske massebevægelse efter 1945 (side 353–471). Disse spændende perspektiver måtte gerne have været uddybet.

Axel Johnsen konkluderer, at der var en dansk-sydslesvigsk irredenta, der over årtier, og efter 1925/1926 også i nært samarbejde med Grænseforeningen, forkastede sindelagsprincippet og med *Blut und Boden*-traditionen som våben kæmpede for en grænse ved Ejderen. Dens program og tilhængere blev efter 1945 en naturlig del af det danske arbejde i hele Sydslesvig.

Axel Johnsen fastslår, at dette er en ny erkendelse i den danske historiskrivning, og på baggrund heraf kræver han en afslutning af den i årtier fremherskende danske historikertradition, der har nedtonet modstridende tendenser på de indre danske linjer og dermed skabt et falsk billede af konsensus i det danske syn på grænselandets forhold. Derved udviser forfatteren et bemærkelsesværdigt mod: Han modsiger omtrent samtlige ældre danske historikers syn på Sydslesvig, f.eks. Vilhelm la Cour, Troels Fink, Lorenz Rerup, Carsten R. Mogensen, Inge Adriansen, Nils Vollertsen, og Johan Peter Noack. Hatten af for det! (Side 472–496).

Forfatteren er formentlig bevidst om, at hans resultater indeholder en del mindretalspolitisk sprængstof. Han problematiserer det tidlige danske arbejde i Sydslesvig, dets ideologiske grundlag og målsætning. Samtidig rejser Axel Johnsen mindst tre spørgsmål med relevans for mindretallets arbejde i dag:

1. Hvilke af bogens aktører og tankeverdener identificerede mindretallet sig

med dengang – og hvordan stiller mindretallet sig i dag til denne sin egen historie?

2. Hvilket program lå dengang og i dag til grund for det danske arbejde i Sydslesvig?

3. Hvad var dengang, og hvad er i dag det endelige mål for det danske arbejde i Sydslesvig?

Den samlede konklusion er, at det er en både modig og spændende bog.

Broder Schwennsen (oversættelse: Jesper Bolund Nielsen)

Loxtermann, Thomas: Das deutsch-dänische Grenzgebiet als Modell nationalstaatlicher Minderheitenpolitik? Die Minderheitenfrage in Schleswig von den Bonn-Kopenhagener Erklärungen von 1955 bis zum Beitritt Dänemarks zur EWG 1973

Geschichte der internationalen Beziehungen nach 1945, bind 3, LIT Verlag, Münster 2004, 199 sider.

Mens der efterhånden er blevet skrevet en del om tilblivelsen af de to berømte mindretalserklæringer fra 1955, både på dansk og på tysk, skortede det faktisk indtil for ganske nylig med undersøgelser om deres virkningshistorie. Et første forsøg på at rette op på dette misforhold var en dansk-tysk konference afholdt i 2001 med en efterfølgende publikation udgivet af Institut for Grænseregionsforskning sidst i 2002 (Jørgen Kühl (red.): *En europæisk model? Nationale mindretal i det dansk-tyske grænseland 1945–2000*). Siden er der kommet to store antologier på dansk og engelsk i jubilæumsåret samt Thomas Loxtermanns tyske ph.d.-afhandling fra 2003, trykt i 2004, der skal anmeldes her.

Formålet med Loxtermanns afhandling er at undersøge om København-Bonn Erklæringerne virkelig er det europæiske mønstereksempel, som de efter hans mening konstant bliver fremstillet som (side 9–10). Allerede på side 10 konkluderer Loxtermann, at det ved første øjesyn må virke, som om erklæringerne har muliggjort en liberal mindretalspolitik, der igen har åbnet for en bred ramme for mindretallenes kulturelle udfoldelse, der er eksemplarisk. Som modpol nævner han så urolighederne omkring etableringen af Region Sønderjylland-Schleswig i 1997, hvor gamle fordomme og stereotyper blev genoplivet. Dette passede ikke sammen med det mønsterbillede, der ellers blev fremhævet om samlivet mellem dansk og tysk i grænselandet, mener Loxtermann. Herved går han, som flere andre og især mange grænselandspolitikere, i en metodisk fælde. København-Bonn Erklæringerne har ikke noget at gøre med samlivet mellem danskerne og tyskerne på tværs af grænsen eller med det grænseoverskridende samarbejde i Region Sønderjylland-Schleswig. De har sat rammer for samlivet mellem *mindretallene* og *flertalsbefolkningen* i hvert land, Danmark og Tyskland. Selvom enkelte repræsentanter af det danske mindretal havde en bestemt holdning til planerne om euroregionen, har begivenhederne fra 1997 egentlig slet ikke noget at gøre med København-Bonn-processen. Man lægger alt for meget ind i erklæringerne, hvis de skal danne grundlag for udryddelsen af alle gensidige fordomme og historiske fortællinger i det dansk-tyske forhold.

Loxtermanns afhandling bygger på et omfattende materiale fra danske og

tyske arkiver, hvoraf der bliver citeret rigeligt både i teksten og i noterne. Kapitlerne er disponeret således, at Loxtermann skildrer de involverede parter forskellige interesser i begyndelsen af 1950'erne, der så førte til afgivelsen af erklæringerne. Loxtermann bruger således mere end halvdelen af bogen til at skildre forhistorien, hvor han ikke kan bidrage med meget nyt, i hvert fald ikke for danskkyndige læsere. Men også hvad angår tiden *efter* 1955 får vi ikke afgørende nyheder. Det bliver igen tydeligt, at den vesttyske forbundsregering dybest set var ret ligeglad med grænselandet, og at forholdet til Danmark ikke nød førsteprioritet i vesttysk udenrigspolitik, mens den danske regering stadigvæk prioriterede Sydslesvig højt og frygtede en ny forskydning af den opnåede nationale balance. Loxtermann kortlægger konflikten mellem den danske regering og mindretallet i Sydslesvig, hvor den danske regering ofte var meget restriktiv over for mindretallets ønsker om mere dansk engagement syd for grænsen. Det gjaldt stadigvæk om ikke at optræde udfordrende over for den tyske nabo for ikke at provokere tyske initiativer rettet mod det tyske mindretal i Sønderjylland. På tysk side var den slesvigholstenske delstatsregering også efter 1955 overbevist om, at der forelå en dansk trussel mod grænsen, som skulle bekæmpes med alle midler. Samtidig støttede delstatsregeringen det tyske mindretal, da det blev kritiseret – ikke bare i den danske presse, men også af det vesttyske udenrigsministerium – for at være for udfordrende og for at geninstallere medlemmer med udprægede nazistiske holdninger på ledende poster. Her skete der først en forandring i 1960'erne, som Loxtermann personaliserer i de to ministerpræsidenter Kai Uwe von Hassels og Helmut Lemkes biografier. Mens von Hassel var grænsekæmper, var Lemke moderat: Han tilbød endda et regeringssamarbejde med SSW i 1967. Størrelsesforholdene må man vel også tage hensyn til: I 1955 var SSW endnu en afgørende politisk faktor i flere grænsekommuner, der var over 40.000 SSF-medlemmer og *Wirtschaftswunder'et* var kun ved at begynde, mens mindretallet og dets parti var skrumpet ind til cirka 25.000 SSF-medlemmer og ét mandat i 1967.

Så får vi en del pudsige småting at vide: Den første vesttyske ambassadør i Danmark, Georg Ferdinand Duckwitz, fik således at vide, at det var særdeles vigtigt at vise overfor udlandet, at Vesttyskland var i stand til at føre en liberal mindretalspolitik, fordi dette ville lette det genforenede Tysklands position, når man havde opnået en grænserrevision i Øst og skulle løse mindretalsproblemer dér. Hans efterfølger, Feine, sagde ved et internt møde i 1958, at mindretalsproblemet bedst kunne løses ved ikke længere at støtte mindretallene finansielt. Vi får at vide, at den tyske ambassade i Danmark godt vidste, at danskernes forhold til Tyskland og det tyske stadigvæk var belastet, og at afgivelsen af de to erklæringer ikke med det samme kunne udviske historien. Det blev også konstateret fra tysk side, at visse kredse, »især i mindretallenes ledende grupper«, endnu ikke var blevet berørt af erklæringernes ånd. Ministerpræsident Helmut Lemke mente i slutningen af 1960'erne, at det tyske mindretal i Nordslesvig ville være forsvundet i 1980'erne eller 1990'erne, hvilket ikke ville være et stort tab, og det nævnte han også overfor danske samtalepartnere.

Loxtermanns konklusion er, at mindretalspolitik blev til en gesjæft, som

alle parter fik en fordel ud af. Mindretallene fik generøs kompensation for at begrave deres nationalpolitiske forhåbninger, mens Danmark og Vesttyskland fik ro i grænselandet til at normalisere forholdet mellem de to lande. Derved blev en virkelig udligning eller forsoning mellem dansk og tysk fortrængt, hvilket resulterede i begivenhederne fra 1997 eller februar 2005, for at være endnu mere aktuel. Der mangler imidlertid en teoretisk tilgang til og en grundig begrundelse for sammenkædningen mellem disse to ting. Konklusionen virker derfor overfladisk og uigennemtænkt.

Afhandlingen rummer yderligere svagheder. Loxtermann har valgt at begrænse sig til perioden 1955–1973. Periodiseringen blev på den ene side valgt af praktiske grunde, fordi alt væsentligt arkivmateriale var tilgængelig på grund af 30-års reglen. Men Loxtermann mener også, at det dansk-tyske forhold var kommet på et andet niveau med Danmarks medlemskab i EF, hvilket taler for en afgrænsning her. Det er imidlertid ærgerligt, at han standser her, når udgangspunktet for hans tvivl på »mønstereksemplet« ligger i 1997. Dertil kommer, at hans analyse faktisk slutter midt i 1960'erne, uden at der kommer en mindretalspolitisk statusbeskrivelse i 1973 eller en konkret, analytisk konklusion, hvad der faktisk er sket i de første 15–20 år efter afgivelsen af erklæringerne.

Dispositionen har ført til mange gentagelser, de mange, gentagne citater af lange notater af samme indhold virker trættende, mens skarpe analyser og konklusioner mangler. Udgangspunktet var spørgsmålet om »modellen«, og svaret var negativt, selvom det ikke var entydigt. Så havde man i det mindste kunnet forvente et komparativt aspekt: Hvad er mindretalspolitik, hvordan har den udviklet sig andre steder? Hvor står det dansk-tyske tilfælde i denne udvikling? Bogen virker kun halvt færdig. Man kunne have ønsket sig noget mere, især efter den flid det må have kostet at gennemarbejde så omfangsrigt et kildemateriale.

Martin Klatt

Lund Andersen, Mette: Grænsen i hverdagen – grænsen i hovedet

Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa, Museet på Sønderborg Slot. Sønderborg 2004, 52 sider.

Museet på Sønderborg Slot og Institut for Grænseregionsforskning har i fællesskab udgivet en ny bog om den betydning, Schengen-aftalens ikrafttræden i Danmark den 25. marts 2001 har fået for befolkningen på den danske side af den dansk-tyske grænse i tiden frem til sommer 2003.

Bogen, der er skrevet af etnologen Mette Lund Andersen, begynder med at belyse historien omkring etableringen af Schengen-aftalen for så blandt andet ved interviews at undersøge de forandringer, åbningen af grænsen har medført.

Efter en gennemgang af den modstand, Schengen-aftalen havde blandt beboerne nord for den dansk-tyske grænse, til stor forundring blandt de tyske naboer, beskrives de rent fysiske forandringer ved fjernelsen af grænsekontrollen og åbningen af hidtil lukkede grænseovergange eller overgange med begrænset »åbningstid«. Mette Lund Andersen har i den forbindelse un-

dersøgt de nye naborelationer, hvor der nu er mulighed for at møde de mennesker, som man hidtil kun kunne se over til. Forfatteren formoder, at disse kontakter udbygges i fremtiden.

En del af bogen omhandler de nye opgaver, Grænsepolitiet har fået, efter at personkontrollen ved grænsen er fjernet. Forfatteren kommer her ind på de nye arbejdsopgaver og de medfølgende problemer, som betjentene oplever. Interessant er kapitlet om det grænseoverskridende politi- og toldsamarbejde, som illustrerer »forskellen mellem den fysiske grænse og mentale grænse« i forbindelse med brugen af uniformerne i nabolandet.

Kapitlet efterfølges af en beskrivelse af grænsehandlen før og efter Schengen-aftalen, og ikke overraskende indrømmer de adspurgte grænsekunder, at der bliver smuglet mere, efter at grænsekontrollen er blevet fjernet. Men også her belyser forfatteren de forbehold, danske kunder har over for bestemte varegrupper. Grænsebutikkerne har taget konsekvensen af dette forbehold: Nu er de begyndt at sælge danske mejerivarer.

Afslutningsvis kommer bogen ind på grænsependlernes situation og de mere officielle tiltag, som står og falder med danske og tyske politikeres ønske om et samarbejde.

Forfatterens påvisning af de store forbehold, som den danske befolkning stadigvæk har over for naboen i syd for, ligger helt i tråd med mine egne erfaringer og Gerret Liebing Schlabers betragtninger i Grænseforeningens årbog fra 2003, som forfatteren nævner i sin litteraturliste.

Forhåbentlig bliver nærværende undersøgelse efterfulgt af en tilsvarende om få år – denne gang udvidet, så den også omhandler befolkningen syd for grænsen. Og forhåbentlig kan forfatteren så konkludere, at berøringsangsten er fjernet og naboskabet udbygget.

Gerd Diercksen

Marckmann, Anton: Ofrene fra den store krig 1914–1918

Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa 2005, 152 sider.

I 1. verdenskrig var cirka 30.000 nordslesvigske mænd indkaldt til krigstjeneste på tysk side. Godt og vel 5.000 faldt i krigen, og omkring 4.000 blev så skadede, at de siden blev betegnet som krigsinvalid. Ved genforeningen blev der indgået en aftale mellem Danmark og Tyskland om, at invalidepensioner til krigsskadede danske statsborgere i Sønderjylland og pensioner til faldne danske sønderjydere efterladte fremover skulle betales af den danske stat. Dette har siden fundet sted!

Derfor oprettedes Invalidenævnet i Sønderborg i 1921 som statsinstitution med det formål at undersøge, vurdere og administrere disse pensioner. Det er Invalidenævnets store og udførlige, men hidtil upåagtede arkiv, tidligere overkirug ved Sønderborg Sygehus, dr.med. Anton Marckmann, har undersøgt og videnskabeligt bearbejdet. Resultatet foreligger nu i bogform, og til trods for, at værket er et medicinhistorisk arbejde, er det således udformet, at enhver, der blot har en smule interesse for Sønderjyllands historie, vil have udbytte af at læse bogen. Konsekvent er medicinske fagudtryk oversat til dansk – kun få »smuttere« har anmelderen bemærket.

Der redegøres for virksomheden Invalidenævnet, som fik til huse i den præjssiske marinekaserner i Sønderborg, det vil sige den nuværende sergentskole. Invalidenævnets personsammensætning og dets personale omtales, og vi hører om, hvordan afgørelserne blev truffet og om mulighederne for at anke. Navnlig 1920'erne og 1930'erne var travle år i Invalidenævnet. Nævnet blev nedlagt i 1990, og de få resterende sager er siden behandlet af Sønderborg Kommune. Invalidenævnet har efterladt sig 6.495 sagsnumre om ansøgninger krigsinvalidere og 3.405 om ansøgninger fra efterladte. Disse sager – 186 hyldemeter – er arkiveret på Landsarkivet i Aabenraa og er grundlaget for forfatterens studier.

Anton Marckmann har foretaget en stikprøveundersøgelse på nøjagtig 1/5 af disse 6.495 krigsinvalideresager. Man får viden om tilskadekomst ved forskellige frontafsnit, hvad den invalide var blevet skudlæderet af, læsionernes hyppighed og hvorledes behandlingen havde fundet sted under det tyske militærlægevæsen. Flere dramatiske sygehistorier er beskrevet, og forfatteren tager stilling til den i 1914–1918 givne behandling, men også til Invalidenævnets trufne afgørelser.

Krigsskadeerstatninger til efterladte efter faldne var løbende blevet afgjort af tyske myndigheder fra 1914 til 1920. Disse i alt 1605 »efterladte-akter« har forfatteren alle undersøgt; han undrer sig over, at tyske myndigheder kun har taget endelig stilling til knap 1/3 af de efterladte, til trods for, at 3/4 af de faldne var gifte mænd. Også i dette afsnit af bogen redegøres for, i hvilke frontafsnit de nordslesvigske krigsdeltagere var omkommet, hvilket slags projektiler eller våbenart, der havde været dræbende, og hvilken del af legemet, der var blevet beskadiget. Mange døde imidlertid også af ikke egentlige krigsskader, men af forskellige sygdomme, som man havde pådraget sig under soldatertjeneste; dette emne belyses også grundigt.

De efterladte omfattede primært enker, dernæst børn og sjældnere forældre og bedsteforældre, for hvem den faldne havde forsørgerpligt. Krigsenkeydelsen steg med antallet af mindreårige børn, og en eventuel forældreforsørgelse steg med antallet af faldne sønner. De efterladtes økonomiske forhold beskrives nøje, og problemer ved overgangen fra tyske mark til danske kroner belyses. I 1921/22 er der i Invalidenævnet registreret 1506 enkesager, 3.142 børnesager og 346 forældresager. I 2003 var der stadig tre enker, som fik krigsenkepension.

I forbindelse med Invalidenævnet virkede også i de første år en egentlig hospitalsafdeling i den tidligere marinekaserner, hvor der blandt andet blev foretaget operationer med henblik på bedring af krigsinvalidernes førlighed. En skoleafdeling var også knyttet til Invalidenævnet, hvor adskillige krigsinvalidere revalideredes til et erhverv, der passede til deres handicap.

Interessant er forfatterens formål med undersøgelsen og konklusionen heraf. Formålet har blandt andet været at konstatere, hvorledes Danmark har forvaltet de mange sociale problemer, der fulgte med modtagelsen af Sønderjylland med dets mange krigsinvalidere og efterladte efter faldne soldater. Invalidenævnet foretog en grundig sagsbehandling inklusive de lægelige vurderinger, hvor disse var tungtvejende ved afgørelserne. Men forfatteren mener, at der stort set ikke er grund til at anfægte de lægefaglige bedømmelser; dog

er der fundet enkelte, hvor vi med nutidens viden ville have vurderet anderledes. Det fremhæves, at hvor der var tvivl om en krigsskadeerstatning, kom tvivlen ansøgeren til gode. På spørgsmålet om, hvorvidt Danmark levede op til sine sociale forpligtelser overfor den krigsbeskadede sønderjyske befolkning, besvarer Anton Marckmann det med et klart ja.

Denne sobre medicinske undersøgelse har udviklet sig til et vægtigt historisk arbejde, som varmt kan anbefales. Enhver læser vil med sikkerhed få udvidet sin viden om et emne, der hidtil kun har været sporadisk undersøgt og beskrevet.

Tage Grodum

Minority Policy in Action: The Bonn-Copenhagen Declarations in a European Context 1955-2005

Redaktion: Jørgen Kühl og Marc Weller. European Centre for Minority Issues, Flensborg; Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa 2005, 347 sider.

Minority Policy in Action udkom i forbindelse med København-Bonn Erklæringernes 50-års jubilæum. Med udgangspunkt i disse erklæringer undersøger ni internationale forskere på 347 sider mindretalsspørgsmål. Hovedparten af forskerne er tilknyttet Institut for Grænseregionsforskning i Aabenraa og European Centre for Minority Issues i Flensborg. Den store politiske interesse for projektet viser sig i form af forord af både den danske, den tyske og den slesvig-holstenske regeringsleder.

Bogen er inddelt i tre afsnit med hver tre artikler. Det første afsnit undersøger den dansk-tyske grænseregion, det andet udforsker mindretal inden for Den Europæiske Union, og det tredje ser på mindretalsspørgsmål i et bredt europæisk perspektiv. I deres introduktion skitserer Jørgen Kühl og Marc Weller de centrale principper i København-Bonn Erklæringerne og deres betydning for europæisk mindretalspolitik. Selv om erklæringerne var korte og manglede konkret lovmæssig status, banede de vejen for en positiv løsning af nationalitetskonflikten. Forfatterne fremhæver specielt, at bekendelsen til mindretallene er fri og ikke må efterprøves af offentlige myndigheder.

Særlig relevant for *Sønderjyske Årbøger* er afsnittet om den regionale erfaring. Jørgen Kühl opfatter mindretalsordningen i det dansk-tyske grænseland som forbilledlig, men understreger også, at dette i første række beror på de generøse bevillinger, som Tyskland og Danmark har bedre råd til end de fleste andre lande.

Karen Margrethe Pedersen belyser de sproglige realiteter. Det store flertal af mindretallenes medlemmer har flertalsbefolkningens sprog som modersmål. Mens mange andre minoriteter vokser op med mindretalssproget som modersmål og lærer statssproget i skolen, er situationen i det dansk-tyske grænseland ofte omvendt. Karen Margrethe Pedersen ser dette som denne grænseregions bidrag til den internationale mindretalsdebat, hvor de gamle nationalromantiske forestillinger om sprog og nation nu overvindes og flerprogetheden fremmes.

Martin Klatt undersøger grænseregioners bidrag til den europæiske samlingsproces og påviser, at de kun gradvis har opnået mere end symbolsk vær-

di. Det bliver også klart, at København-Bonn Erklæringerne alene ikke skabte det grænseoverskridende samarbejde, som optager de fleste af forfatterne.

Det midterste afsnit fokuserer på mindretalsordningerne inden for EU. Baseret på erfaringer fra Nordirland, Tyrol og den tysk-tjekkiske grænse, udvikler Francesco Palermo procedurer til at skabe grænseoverskridende regionalt samarbejde i etniske følsomme områder. Tove Malloy diskuterer mindretalsbeskyttelse inden for EU og sammenligner bestemmelserne i København-Bonn Erklæringerne med Den Europæiske Unions charter om grundlæggende rettigheder. Og Fernand de Varennes viser, hvordan det europæiske samarbejde gradvis har udviklet sig fra sin økonomiske begyndelse til også at omfatte kulturelle aspekter. En af disse er bevaringen af sproglig mangfoldighed.

Det sidste afsnit undersøger mindretalenes stilling i et bredere europæisk perspektiv. Rainer Hofmann fremhæver, at København-Bonn Erklæringerne afveg fra den europæiske udvikling i efterkrigstiden. Selv om de formelt set var indenrigske dokumenter, var de dog synligt knyttet sammen. Derved minder de om de internationale mindretalstraktater, som havde været mere udbredt i mellemkrigstiden. Hofmann diskuterer endvidere, hvilke nye standarder i mindretalsspørgsmål Europarådet og OSCE har udviklet, og hvordan den europæiske domstol for menneskerettigheder har etableret en domspraksis. Men han belyser også, at der fortsat ikke findes nogen almengyldig definition på begrebet nationalt mindretal.

Stefan Wolff præsenterer et omfattende klassificeringsskema for mindretal og foreslår en afetnisering af politiske processer i det østlige Europa, som udgør hans undersøgelsesområde. Og Marc Weller belyser, hvordan opløsningen af det kommunistiske system i Østeuropa efter 1989 bragte etniske konflikter til overfladen og skabte behov for nye tiltag, som ville hjælpe regionen til at forvalte sin kulturelle mangfoldighed. Efter sin østudvidelse er EU nødt til at udbygge sit engagement og regelsæt i mindretalspolitikken.

Til slut sammenfatter udgiverne bidragene og konkluderer, at København-Bonn Erklæringerne på nogle områder er mere omfattende end senere internationale mindretalsordninger og på andre mindre omfattende. Det er hovedsageligt den generøse gennemførelse, som har gjort erklæringerne til en succes.

Litteraturen om det dansk-tyske grænseland er helt overvejende skrevet på dansk og tysk. Derfor er det altid forfriskende, når dette emne behandles på andre sprog, særlig på det internationalt specielt synlige engelsk. Hvis emner fra grænselandet også sættes ind i en bredere komparativ sammenhæng, er værdien endog større. Derfor kan man være glad for en udgivelse, som lever op til alle disse krav. Udover det præsenterer den også mange nyttige tabeller og oversigter.

Bogen er præget af sit praktiske formål. Selv om den inkluderer historiske synsvinkler, så prioriteres de konkrete institutionelle tilgange højest. Bogens tyngdepunkt ligger i det juridiske og institutionelle; dette gælder specielt for de bredere europæiske afsnit. København-Bonn Erklæringerne bør tjene som praktisk læreeksempel. Forfatterne har også viljen til at bruge den dansk-tyske grænseregion som udgangspunkt for sammenlignende undersøgelser. Med hensyn til København-Bonn Erklæringerne som juridisk forbil-

lede lykkedes det også. Med hensyn til de bredere kulturelle og historiske udviklingslinier udviser kundskabsniveauet blandt de ikke-lokale bidragsydere imidlertid begrænsninger.

Dette er specielt overraskende i tilfælde, hvor de lokale bidragsydere i samme bog faktisk redegør for realiteterne, som ved spørgsmålet om mindretalernes private og officielle sprogbrug. Men forfatteren i EU-afsnittet om sprogtigheder, som viser stor fortrolighed med de lovmæssige aspekter af mindretalsituationen i det dansk-tyske grænseland, har ikke helt styr på de kulturelle rammer. Når han anslår, at cirka 8.000 nordslesvigere anvender tysk som hverdagssprog, er han antagelig mere optimistisk, end han selv er klar over (side 227). Og når han implicit går ud fra, at langt flere anvender dansk syd for grænsen, har han ikke forstået grundlaget for dansk identitet i Sydslesvig (side 228). Hans påstand om danske vejskilte i Tyskland virker også misvisende (side 229).

Til trods for disse begrænsninger er *Minority Policy in Action* et velkomment bidrag til komparativeringen og internationaliseringen af den dansk-tyske grænseforskning. Den erstatter ikke en grundig historisk oversigt på engelsk, men klarer fint opgaven at vise København-Bonn Erklæringernes betydning for udviklingen af europæiske mindretalsordninger.

Peter Thaler (oversættelse: Jesper Bolund Nielsen)

Nielsen, Rasmus: Bonden fra Ringe – helten fra Torsted. En dansk dragons sandfærdige beretning

Redigeret af Klaus Veltzé. Foreningen til støtte af forsvarsviljen på Midtfnyn 2004, 174 sider.

De slesvigske krige og i særdeleshed krigen 1864 gav frem til 1. Verdenskrig anledning til en righoldig erindringslitteratur. Hundredåret for krigen 1864 resulterede igen i en lind strøm af nyudgivelser og enkelte genudgivelser, og selvom man skulle tro, at emnet og kilderne nu var udtømte, så dukker der til stadighed nye skildringer op. De senere års voksende interesse for historie og ikke mindst konflikthistorie fostrer igen mange skrifter om den dansk-tyske konflikt. Laver man en fritekstsøgning for 1864 på www.bibliotek.dk – og kun for året 2004 –, giver det et resultat på 15 bøger og artikler, der udelukkende omhandler selve krigen 1864. Af disse 15 er de seks (tre bøger og tre artikler) kun baseret på erindringer. Men erindringer udgør desuden et væsentligt element i flere af de øvrige tekster.

Bonden fra Ringe – helten fra Torsted er en af erindringsudgivelserne i 2004. Her er tale om en genudgivelse af en bog, som oprindeligt udkom i 1960 i et oplag på kun 100 stk. Erindringerne – uden nævneværdige kommentarer – var udgivet af Niels A. Nielsen, hvis far var »den danske dragon«. Lektor Klaus Veltzé fra Midtfnyns Gymnasium faldt over denne lille publikation, og hans nysgerrighed blev straks vakt. Som han selv udtrykker det: Her var en god, patriotisk, midtfnynsk bondes ligefremme og skarpe skildring af tiden som soldat i de for Danmark så skæbnsvangre år omkring 1864.

Klaus Veltzé har set rigtigt! Dragon Rasmus Nielsens beretning giver et glimrende indtryk af krigens hverdag set med den menige soldats øjne. Og kigget

ind i den højspændte situation, der herskede i den danske helstat i årene op til krigens udbrud, er fremragende. Her følger vi i januar 1861 Rasmus Nielsen til Itzehoe i Holsten, hvor han skal uddannes til dragon på rekrutskolen ved 6. dragonregiment (fynske dragonregiment). Det lyder umiddelbart mærkeligt, at han ikke skal være i Odense, hvor fynske dragonregiment oprindeligt lå. Men efter krigen 1848–51 omstrukturerede man den danske hær, således at de holstenske regimenter kom til den danske del af riget, mens de danske regimenter kom til Holsten. Hermed forsøgte man at undgå et nyt oprør.

Situationen i Itzehoe er højspændt. Vi hører om, at de danske dragoner får at vide, at de skal opføre sig som byens herskere. Hvis nogen fornærmede dem eller gik dem for nær, så skulle de bruge klingen, det vil sige slå med ryttersablen. Der er de gentagne slagsmål mellem danske dragoner og tyske gæster i byens forlystelsessted Tonhalle, vor en ung tysk mand på et tidspunkt mister livet ved slag i hovedet med en stav. Og situationen, da Rasmus Nielsen redder to danske underofficerer, der var blevet drukket fulde for derefter at skulle have en dragt prygl. Men vi hører også om den flinke værtshusholder Lorenz, der talte dansk med de danske dragoner og tysk med tyskerne. Her spiste flere hundrede af de danske dragoner deres aftensmad. Rasmus Nielsen skriver selv om stemningen: »Vore politikere forstod ikke Situationen. Den skulde prøves ved en ny Krig. Der var nok sluttet Fred, men det var kun på Papiret, for der var hver Dag Krig.«

Klaus Veltzé har suppleret Rasmus Niensens beretning med mange forklarende faktabokse, således at man uden særlige forudsætninger kan læse bogen med stort udbytte. Bogen er ligeledes fyldt med mange gode illustrationer, som styrker tilgængeligheden.

Jeg synes selv, at mange dagbogsskildringer og erindringer fra de slesvigske krige er en spændende indgang til komme ind under huden af forholdene under og mellem krigene. Desværre ser vi herhjemme ikke mange udgivelser med øjenvidneskildringer fra »den anden side«. Men jeg tror, at der nu er en stigende interesse for netop dette.

Bjørn Østergaard

Kong Christian VIII.s breve 1813–1848. 1–2. Augustenborgerne Louise Augusta og Caroline Amalie

Udgivet af Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie ved Otto Madsen under medvirken af Anders Monrad Møller. København 2005. 438 + 487 sider.

Christian VIII er en af de mest spændende personligheder, som har siddet på den danske trone. Intellektuelt veludrustet og udstyret med en stærk politisk vilje til at følge og forsvare sin politik kom han til at præge landets historie i en tid, hvor helstaten kom under pres fra de nationale og liberale bevægelser i hertugdømmerne og Danmark. Derfor er det velbegrundet, at Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie har valgt at udgive hans dagbøger og breve. Udgivelsen af dagbøgerne blev afsluttet i 1995 med tre bind om Christian VIII's regeringstid 1839–1848, som rummer talrige værdifulde optegnelser om hertugdømmernes historie. Mens brevene fra 1796 til 1813 er trykt

i deres helhed, kan der for tiden efter 1813 kun blive tale om et udvalg. Selskabet har her besluttet sig for at udgive kongens brevveksling med augustenborgerne, hvilket set fra den sønderjyske histories synsvinkel er et lykkeligt valg.

Augustenborgerne var ved familieband tæt knyttet til kongefamilien. I de to udkomne bind udgives kronprinsens og kongens brevveksling med Louise Augusta og Caroline Amalie samt mellem de to kvinder indbyrdes. Louise Augusta var datter af dronning Caroline Mathilde og kong Christian VII og dermed bror til kong Frederik VI – eller rettere halvbror, da hendes biologiske far var kongens livlæge J.F. Struensee. I 1786 blev hun gift med Frederik Christian II, der var hertug af Augustenborg fra 1794 til sin død i 1814, hvorefter Louise Augusta levede som enkehertuginde til 1843. Parrets eneste datter var Caroline Amalie, som i 1815 blev gift med den daværende kronprins Christian Frederik og dronning ved dennes overtagelse af tronen som Christian VIII i 1839. Hendes brødre var hertug Christian August og prins Frederik af Nør, som i 1848 sluttede sig til den slesvig-holstenske opstand. Kongens brevveksling med de to svogre og deres hustruer vil blive udgivet i de kommende bind af værket.

Det første bind indledes med Caroline Amalies selvbiografi. Derefter følger brevene i kronologisk orden fra 1813 til 1820, mens brevene fra 1820 til 1847 findes i det andet bind. Brevene gengives uforkortet og ledsages af særdeles grundige og fyldige forklarende noter, der ofte beror på selvstændige arkivundersøgelser blandt andet i kirkebøger og folketællinger. Med de to bind følger et foreløbigt navnerregister; det er meningen, at et samlet register til sin tid skal udkomme i værkets sidste bind.

Brevene belyser først og fremmest konge- og hertugfamiliernes og de respektive hoffers historie. En del af Louise Augustas breve rummer oplysninger af værdi for alsisk lokal- og personalhistorie, da hun ofte anbefalede lokale til kongelig nåde. Af interesse for åndshistorien er det brev fra januar 1838, hvor Caroline Amalie anbefaler sin mor at gøre Grundtvigs bekendtskab: »Han forekommer mig en Mand, der ret maatte gefalde Dig. Han er slet ikke den herskesyge, strænge Zelot, som han var udskreget for, men synes mig ved siden af sine egne ret bestemt udtalte Anskuelser dog meget liberal mod andres. Du vilde vist have Glæde af at underholde Dig med denne Aandfulde Mand!«.

Som bekendt var Caroline Amalie til det sidste en af Grundtvigs tilhængere. Derimod berøres den politiske udvikling stort set ikke i brevene; det var øjensynligt ikke et emne, som kvinder interesserede sig for endsige blev inddraget i. Så meget desto mere må man glæde sig til værkets kommende bind. Med de to første er der lagt en høj standard for udgivelserne.

Hans Schultz Hansen

Ottesen, Doris: Bordesholmalteret i Slesvig Domkirke. En fortælling af Doris Ottesen til billeder af Walther Körber
Poul Kristensen. Herning 2004, 139 sider.

Gennem århundrederne har Bordesholm klosterkirkes storslåede og smukke altertavle, der siden 1666 næsten helt har domineret Slesvig Domkirkes kor, blevet beundret for dens skønhed, mesterlige billedhuggerkunst og religiøse

indehold. Generationers fascination af tavlen har resulteret i mange rejsebeskrivelser, artikler og videnskabelige værker. Siden Richard Haupts beskrivelse af tavlen i 1887 er dens historie og religiøse samt ikonografiske indhold blevet behandlet mange gange, i 1900-tallets sidste halvdel i flere videnskabelige værker.

I forlængelse af disse arbejder har Doris Ottesen nu skrevet en meget personlig bog om Bordesholmalteret, hvor hun gennem Grundtvigs salmer og tekster fra det nye testamente introducerer os til motiverne. Som hun selv fremhæver i forordet er den først og fremmest tænkt som en oplevelsesbog, men det er hendes håb, at bogen med dens historiske og teologiske oplysninger i forbindelse med billedgennemgangen vil inspirere læserne til yderligere studier. Sidstnævnte er gjort muligt ved, at hun bagest i bogen har en udmærket litteraturliste med de seneste årtiers hovedværker om tavlen. For ældre litteratur, både i artikelform og større værker, kan anbefales Ingeborg Kählers afhandling fra 1981. Med bogens velskrevne og nemt tilgængelige tekst samt smukke billedudvalg er hendes forehavende lykkedes meget godt. For de, der gennem denne bog stifter bekendtskab med Bordesholmalteret for første gang, giver den en både nem og overskuelig indføring i tavlens samtid, historie og religiøse indhold. Dog er teologien enkelte steder mere præget af vor egen tid end af senmiddelalderens. Bogen er opdelt i fem overskuelige kapitler, som er underopdelte i informative afsnit, der i første kapitel giver en omhyggelig baggrund for tavlens tilblivelse, mens de øvrige hovedsageligt er beskrivende, opdelt efter motiverne i tavlen. En af bogens store kvaliteter er dens store mængde farvefotografier. Læseren præsenteres for en række helheder og detaljer, hvoraf nogle er taget fra vinkler, der viser tidligere upåagtede enkeltheder. Selv om det har været forfatterens klare intention kun at anvende Walther Körbers optagelser, havde bogen dog været bedre tjent med, at enkelte af helhedsbillederne var blevet erstattet med nyoptagelser. Først og fremmest billedet af tavlen i Slesvig Domkirke og Claus Bergs tavle i Odense skæmmes af faldende linjer og uheldige beskæringer, men også flere helheder står uskarpt.

Gennemgående tilkender Dorit Ottesen Hans Brüggemann det meste af æren for Bordesholmaltertavlen, såvel kunstnerisk som teologisk, selv om hun indledningsvis anerkender hertug Frederiks andel i dens tilblivelse. På den tid tavlen blev udført, omkring 1514 til 1521, var der en lang tradition for, hvordan altertavler blev udformet. Både teologisk, ikonografisk og kunstnerisk, herunder udvælgelsen af forlæg, er tavlens endelige udformning formentlig resultatet af et tæt samarbejde mellem bestiller, dennes teologiske rådgivere og billedhuggeren. Uden at forklejne sidstnævntes arbejde har det nok hovedsageligt bestået i at planlægge og udføre billedhuggerarbejdet foruden at ændre todimensionale forlæg til tredimensionale relieffer eller figurer. At kunne gøre det så mesterligt som her, har ikke kun krævet en speciel kunstnerisk begavelse, men også en årelang oplæring og øvelse i håndværket og traditionen. Tavlens teologiske program og dens indlæg i reformationsdebatten har mere sandsynligt hertug Frederik og hans rådgivere været ophavsmand til.

I teksten er derudover flere unøjagtigheder, fejl og mistolkninger, hvoraf

enkelte bør nævnes her. Figureernes dragter gengiver i de fleste tilfælde i samtidens mode. Soldaternes dragter er ligeledes tidstypiske. Det er imidlertid forvirrende og generende, at betegnelserne for de enkelte dragtdele flere steder omtales vilkårligt eller direkte forkerte. Eksempelvis omtales den gennemgående soldats hoser, der er rullet ned og fæstet under knæet, som knæstrømper. Ærgerlig er den deciderede fejl i Agapemåltidets beskrivelse, som betegner bispehuen (mitra) som en tiara (pavekrone), specielt da pavekronen omtales korrekt to andre steder i bogen. Det må også være en lapsus, når det på side 53 omtales en »alpehue« i stedet for en baret. Også borddækningen er blevet set med nutidige øjne. Det er ikke tallerkener men spisebrikker af træ, som står foran disciplene på Nadverbordet.

I evangeliene omtales tre øvrigheds personer i forbindelse med forhøret af Jesus. Kaifas er nemt genkendelig ved en bispehuelignende hovedbeklædning, som er placeret med spidserne over tindingerne. Herodes derimod nævnes ikke i bogens tekst, men er sandsynligvis afbildet i Piskningen, stående med en stor turban på hovedet til venstre i relieffet. Forfatteren har formodet, at det også her drejet sig om Pilatus som i de efterfølgende tre scener, men da hovedbeklædningen er forskellig, og da Lukas (23, 7–15) omtaler Herodes inden piskningen af Jesus, kan det her være en fejltolkning. Sidst men ikke mindst må det være Johannes Døber, der sammen med Maria går i forbøn og ikke apostlen Johannes som angivet i billedteksten figur 165.

Bogen er udgivet på Poul Kristensens Forlag og har dette forlags sædvanlige høje standard både i layout, æstetisk og materialets kvalitet.

Sissel F. Plathe

Panten, Albert: Die Nordfriesen im Mittelalter

Nordfriisk Instituut 2004, 79 sider.

I Nordfriisk Instituuts serie om nordfrisernes historie er der tidligere udsendt et hæfte om oldtiden. Det følges hermed naturligt op af en publikation om middelalderen. Nordfrisland afgrænses geografisk til området fra Ejderen i syd til den danske grænse, altså stort set svarende til det nuværende Kreis Nordfriesland. Den nordfrisiske historie ses i samklang med og i modsætning til de folkeslag, der omgiver dette område, hvilket vil sige danskerne mod nord, hertugdømmet Slesvig mod øst og ditmarskerne mod syd.

Hæftet indledes med en gennemgang af levevilkårene i marsken og udviklingen af de lokale livsbetingelser i dette område, hvor forholdet mellem land og hav er under stadig forandring – populært sagt: Landet synker. Det stiller store krav til sikring af liv og ejendom og dermed byggeri af værfter og diger, der gennem århundrederne må gøres stadig højere. Dette arbejde er betinget af en udstrakt form for organisering af de lokale samfund – og er derfor i sig selv samfundsskabende. I denne forbindelse gøres der også rede for den negative betydning, som saltudvindingen (saltgravningen) havde for vadernes højde og dermed for beskyttelsen af de tørre og beboede områder. Denne udvikling kulminerede katastrofalt i en voldsom stormflod i 1362, hvor store områder blev ødelagt og tusindvis af mennesker omkom.

De øvrige afsnit omhandler i første række magtforholdet i de frisiske områder og ikke mindst de omgivende magters forsøg på at underlægge sig det rige område. I århundredernes løb har der været adskillige krige mod såvel ditmarskerne, hertugerne og de danske konger, og det er normalt ikke noget, historiebøgerne gør meget ud af. Men her man mulighed for at få et ganske detaljeret overblik over disse konflikter og den lovgivning, de medførte, og som dannede grundlaget for områdets samfunds- og livsbetingelser. Til sidst er der et kort afsnit om Helgolands særlige historie og en gennemgang af den kirkelige udvikling fra landets kristning til kort før reformationen.

Der er tale om en ret kortfattet, men komprimeret og dermed meget indholdsrig gennemgang af Nordfrislands historie, som næppe er kendt af mange uden for området. Den kunne derfor måske nok fortjene en oversættelse til dansk, da der også er tale om et hjørne af vor historie. Samtidig er det en meget smuk publikation med mange vedkommende og interessante illustrationer. Man må vel forvente, at hæftet følges op af flere publikationer omhandlende de følgende århundreders historier, forhåbentlig på samme høje niveau.

H.E. Sørensen

Sandbjerg mellem sø og sund. Strejftog i historie, kultur og natur. I 50-året for Ellen Dahls overdragelse af Sandbjerg Gods til Aarhus Universitet Redaktion Søren Rasmussen. Aarhus Universitetsforlag 2004, 415 sider.

Det er ikke mange steder i Danmark, der kan prale med så eventyrligt smukke omgivelser som Sandbjerg på Sundeved. Placeringen af det gule og hvide palæ med de sortglaserede tegltage og mange, lysgivende vinduer i to fulde etager er ideel for en *maison de plaisance*, et af de lystprægede landsteder og herregårde som fra midten af 1700-tallet og til omkring 1800 skød op i Danmark. En del på Sjælland og øerne, mange på Fyn, nogle i Jylland og altså også Sandbjerg på Sundeved i Sønderjylland, opført i 1780'erne, da gods og hus var under Conrad greve Reventlow, der, som en af de eneste ejere, rigtigt residerede på Sandbjerg. Et dejligt hus, et dejligt sted!

Sandbjerg med forpagterbolig, brændevinsbrænderi og avlsgård tjener i dag som Aarhus Universitets kursusejendom. Det har været tilfældet siden 1954, hvor den sidste private ejer, Ellen Dahl, overdrog gods og palæ til universitetet for at skabe mulighed for et levende sted med fokus på sønderjyske studier. Det er nu 50 år siden, og i den anledning udsender Aarhus Universitetsforlag bogen. Den er redigeret af Søren Rasmussen, som er universitetets fungerende administrator ved Sandbjerg Gods og tidligere lektor ved universitetets geografiske institut. Han har såmænd også skrevet det meste af bogen selv, men der er andre forfattere indblandet. Således fremtræder bogen ikke som en samlet fremstilling, men derimod som en samling af artikler, der kommer rundt om Sandbjergs mange emner. Undertitlens »strejftog« giver god mening.

Åbningskapitlet om Sandbjerg som universitetsinstitution er skrevet af filosofiprofessor ved universitetet Hans Fink, søn af den så navnkundige professor Troels Fink, der som den første tjente som administrator, og hvem det

derfor blev til del at skabe Sandbjerg om til det livlige sted, forpligtet på historien, landsdelen og forskningen, som lykkedes så fornemt. Det er også Hans Fink, der slutter bogen med i kapitel 17 at give barndomserindringer fra sommeren 1955 til bedste. Til stor fornøjelse for læseren, der blandt andet får et billede af den meget unge, men senere for Sandbjerg og landsdelen så væsentlige professor H.P. Clausen, der blandt andet tjente på som universitetets administrator i hele seksten år.

Så tager vi fat på Sandbjergs historie, først under ledelse af universitetets historielektor Carsten Porskrog Rasmussen, der oplagt fortæller om Sandbjerg Gods og grevskabet Reventlow, landets mindste – og strengt taget alt for lille til at være – grevskab. Godshistorikeren Porskrog Rasmussen fornægter sig ikke ved at indlede med at sætte begreberne omkring godser og grevskaber på plads, men man må beundre hans evne til at gøre det vanskelige og for nogle også noget tørre, stof levende og enkelt. Andre gæsteoptrædende er kunsthistoriker Mette Smed, der i kapitel 5 betragter Sandbjerg som udtryk for tidens *maisons de plaisance* samt tager den megen kunst i palæet under behandling. Med god grund sammenligner hun Sandbjerg med blandt andet Augustenborg Slot på Als, for det var samme bygmester Bohlsmann, som fungerede begge steder.

Museumsinspektør Inge Adriansen fra Museet på Sønderborg Slot sætter med udgangspunkt i en kogebog fra husjomfruen på Sandbjerg i 1840'erne Catharina Glashoffs hånd pointeret, elegant og med lune både husholdningen og husjomfruen samt hendes mange, solide og elegante retter ind i sammenhæng. Områdets spændende geologi er overladt lektor Kaj Raunsgaard Pedersen fra universitetets geologiske institut, floraen til biologilektor Hans-Henrik Schierup, ligeledes fra universitetet selv, og skovene til Aabenraa Statsskovdistriktens tidligere skovridder Erik B. Nielsen, der om nogen kender sin egen og dens natur.

Resten er skrevet af redaktøren: Bidrag om Conrad Reventlow, drift og avl, godsinspektoratets mange sider, krigen i 1864 og, som vel geografens yndling men fuldt relevant, et bidrag om hertug Hans den Yngres vandbygningsanlæg, der skabte området om til det, det stadigvæk er i dag. Møllerne hører med her, ligeledes behandlet af Søren Rasmussen.

Bogen er letlæst, men enkelte valg kan undre. Hvorfor er der ikke samme henvisningssystem i alle bidrag – ligesom der i indtil flere afsnit slet ikke henvises specifikt, men kun generelt? Det sidste behøver ikke være et problem; alt for mange bøger belastes af et unødigt tungt noteapparat. Men ensartethed bogen igennem kan man vel forvente. Opdelingen mellem de to afsnit om bygningerne, skrevet af henholdsvis Mette Smed og Søren Rasmussen, synes ikke særlig klar: Hvorfor er hvad med hvor? Generelt forekommer det, at opdelingen i bidrag, der kan læses fuldt uafhængigt af de andre, også medfører en del gentagelser hen over bogen. Vi hører meget, men også meget spredt, om for eksempel bygningerne eller Conrad Reventlow, selvom begge emner har egne afsnit. Men det er måske mest en anmelders problem, der har læst bogen i et stræk. Redaktøren har sikret sig med betegnelsen »strejftog«, men en lidt mere fast hånd på dette punkt i redaktionen havde næppe skadet.

Tilbage står, at få godser i Danmark har fået en så grundig behandling, som

det er blevet Sandbjerg til del. Og bogen er pæn! Veltrykt, ordentlig korrektur, gode illustrationer og klare farver ved billedgengivelser. Læs den, det anbefales, men læs den i mindre bidder. Og besøg det dejlige sted, gå tur ved Mølle-søen og lad tankerne flyve. Og når De kommer hjem, kan De jo eventuelt lade dem inspirere af Catharina Glashoff og lave Dem en god biskop-punch. Opskriften findes på bogens side 232!

Mikkel Venborg Pedersen

Schöning, Heinz-Herbert og Dirk W. Kupfer: Die Flensburger Kreisbahnen

Verlag Kenning, Nordhorn 2004, 127 sider.

Der findes næppe en anden disciplin i historiefaget, der tiltrækker så mange entusiaster som jernbanehistorien. Både nord og syd for grænsen er der i de forgangne årtier, hvor jernbanevæsenet fandt sig mere og mere i tilbagegang, udkommet en lang række publikationer, som på forskellig måde dokumenterer jernbanernes oprettelse og drift – og frem for alt det rullende materiel. Det foreliggende bind lukker et af de sidste store huller i landsdelens jernbanehistorie, idet »kleinbahnerne« i det forhenværende Flensborg Amt hidtil ikke har været genstand for udførlig dokumentation.

Flensborg Amtsbaners betydning går langt ud over Nordangels grænser: Det var det første jernbaneselskab i hele det daværende Tyske Rige, som blev drevet af en landkreds (amt). Som sådan dannede det forbillede for mange andre lokalbaner, ikke mindst for Haderslev, Aabenraa og Sønderborg Amtsbaner, som i begyndelsen stod under den samme direktør, Emil Hieronymus Kuhrt. Denne havde udviklet konceptet om muligt billige jernbaneanlæg og drift med minimale omkostninger. På denne måde lykkedes det at forbinde en lang række hidtil afsides beliggende landsdele med den store verden.

Mange jernbanebøger er ikke mere end erindringsbøger, der primært bygger på nostalgi og anekdoter, hvor der spares på klare informationer om selve driften, den økonomiske og historiske baggrund. Det er heldigvis ikke tilfældet i det foreliggende værk. Bogen udmærker sig ikke kun ved talrige kendte og mange flere hidtil ukendte fotografier fra private samlinger, men også ved overskuelige skitser og en række korte statistiske oplysninger samt en velskrevet og sammenhængende tekst. Hovedteksten om amtsbanernes driftshistorie er opbygget kronologisk. Medforfatteren bidrager med et udførligt afsnit om hele det rullende materiel, der igennem tiderne er kommet til at køre på metersporene i Nordangel. Udgiveren supplerer bindet med en detaljeret og fuldstændig dokumentation af samtlige stationer langs med strækningerne Flensborg-Lyksborg-Kappel og Flensborg-Satrup-Rundtoft.

Navnlig fremstillingen af den nationalpolitiske baggrund (side 30) vidner om, at forfatteren primært har bygget sin baggrundsviden på den ældre slesvig-holstenske litteratur. Men det spiller kun en lille rolle. Tyngdepunktet ligger på selve jernbanedriften, forhistorien, de (mest trange) økonomiske kår og selvfølgelig teknikken. Også enkelte anekdoter er der blevet plads til (side 65), imidlertid på en særskilt plads uden at afbryde hovedteksten. Desværre forekommer litteratur- og kildefortegnelsen utilstrækkelig.

Den foreliggende bog er uden tvivl et vigtigt og vellykket bidrag til landsdelens jernbanehistorie og har lukket et betydeligt hul i samme. Ved denne lejlighed må man dog spørge, hvorfor trafikhistorien hidtil kun i ringe grad er indgået i den professionelle historieforskning. Infrastrukturens udvikling har altid spillet en stor rolle for samfundslivet på alle planer, som ikke kun den foreliggende bog om amtsbanerne vidner om. Ligesom mange andre kultur-, erhvervs- og socialhistoriske aspekter burde også trafikhistorien spille en væsentligt større rolle i forskningen end hidtil, når man vil tegne et så fuldstændigt billede af vores regionale historie som muligt.

Gerret Liebing Schlaber

Siewertsen, Benny: Friserne – vore glemte forfædre

Slot forlag, Lyngby 2004, 128 sider.

En anmeldelse af denne bog kan se således ud: Anmelderen opremser nogle fejl og unøjagtigheder, gør opmærksom på, hvor tilfældigt litteraturlisten er udvalgt, erklærer, at forfatteren mangler en markant bevisførelse, at han bevæger sig ind på forskningsområder, som han ikke kender. Og til sidst gives bogen prædikaten: »uvidenskabelig«. Færdigt arbejde.

Men hermed vil man hverken yde forfatteren eller hans bog fuld retfærdighed, idet det er Benny Siewertsens udtrykkelig mål ikke at skrive en videnskabelig bog. Han vil henlede danskeres opmærksomhed på friserne, deres kultur og historie. I kongeriget ved nemlig stort set ingen noget om friserne, og det beklager Benny Siewertsen. Derfor fortæller han i denne bog friserens, især nordfriserens, historie; han fortæller om deres sprog og kultur og indrager sagn, anekdoter, og hypoteser. Der fortælles videre om kampen mod Nordsøen, digebygning og stormfloder, søfart, vækkelsen af en frisisk bevidsthed og den vanskelige geografiske placering mellem danskere og tyskere. Han anvender journalistens sprog, og bogen er flydende skrevet samt meget let at læse. Man kan tydeligt mærke, at Benny Siewerten i 30 år har arbejdet i København som journalist ved *Berlingske Tidende*. Han fars familie stammer fra Risum-egnen i Bøking Herred, og langt ude er han i familie med de nationale friseres *grand old lady*, Marie Tångeberg.

Forfatterens formål er at gøre friserne mere kendt i Danmark. Og han følger et bestemt spor: Han vil vise, at der også i det siden 1920 til Danmark hørende vestlige Nordslesvig/Sønderjylland har boet frisere. Syd for den dansk-tyske grænse blomstrede der i følge Benny Siewertsen et mangfoldigt frisisk foreningsliv op. Men få kilometer derfra, i det nuværende Danmark, har mange mennesker ikke den fjerneste bevidsthed om deres frisiske oprindelse; de har bogstaveligt talt skåret deres rødder over.

Den for tiden fremherskende opfattelse kan skitseres således: Det nuværende frisiske sprogområde slutter ved 1920-grænsen; nord for denne har der vel også været en frisisk bebyggelse, men i den dér boende befolknings identitet spiller den ikke længere nogen rolle, især fordi det frisiske sprog i lang tid har været uddødt. Næsten ingen har forsøgt at finde de »frisiske spor« nord for 1920-grænsen. Men det prøver Benny Siewertsen med denne bog. Han gør opmærksom på ligheder med det syd for liggende frisiske område. Eksempler

herpå er mange sted- og personnavne, byggestil, søfartshistorie – en af den danske storskibsreder, A.P. Møllers, forfædre var hvalfanger fra Rømø. Endnu i 1930'erne blev der i Møgeltønder talt en smule frisisk, men her må spørgsmålet stilles, om det var hjemmehørende folk. Ikke mindst af politiske årsager på baggrund af de dansk-tyske modsætninger er den frisiske identitet forsvundet. Benny Siewertsen ønsker nu at gøre opmærksom på de »glemte« forfædre.

Det bør endnu en gang understreges, at det ikke drejer sig om en videnskabelig bog. Forfatterens store fortjeneste er, at han på en journalistisk vellykket måde henleder opmærksomheden på et hidtil stort set uudforsket område. Mange af hans hypoteser rejser flere spørgsmål, end de besvarer. Måske kunne et grænseoverskridende forskningsprojekt om de frisiske spor nord for den dansk-tyske grænse bringe ny indsigt og dermed være et bidrag til den generelle historiske oplysning og til lokalbefolkningens selvforståelse?

Thomas Steensen

Slesvig, Preussen, Danmark. Kilder til sønderjysk forvaltningshistorie
Selskabet til Udgivelse af Kilder til Dansk Historie. København 2004, 407 sider.

Den foreliggende bog, der beskæftiger sig med Sønderjyllands/Slesvigs vanskelige forvaltningshistorie, skal på den ene side give overblik over emnet ved hjælp af korte oversigtsartikler, og på den anden side præsentere udvalgte kilder. Hver af de 77 eksempler fremlægges enten i fuld udstrækning eller i uddrag, ledsaget af medarbejderens kommentar med angivelse af kildens retsgrundlag, anvendelsesmuligheder, opbevarelsesforhold, samt med henvisning til litteratur. Sådanne kildesamlinger er, selvom man som historiker snarere kunne ønske sig fuldstændige kildeudgivelser, meget nyttige, fordi de er vejvisere for potentielle forskere.

Den korte forvaltningshistoriske indledning stammer overvejende fra Hans Schultz Hansens pen; den er både præcis og vidner om ekspertise. Derefter følger i kronologisk rækkefølge de enkelte kilder. Først hertugdømmets central- og provinsforvaltning indtil 1864/67, dernæst amts-, rets-, politi-, skatte-, kirke- og til sidst den kommunale forvaltning. I det næste afsnit bliver den preussiske administration 1867–1920 behandlet. Dernæst følger et kapitel om overgangsforvaltningen 1918–1920, hvortil afsnittet om den særlige sønderjyske forvaltning (med kilder indtil 1936) knytter sig. Bogen afsluttes med lister over arkivlitteraturen og Sønderjyllands generelle historie, embedsmandsstater, samt korte oplysninger om mønt-, mål- og vægtenheder i hertugdømmets ældre historie. En medarbejderfortegnelse med korte biografier og et sagregister afslutter værket.

Kilderne er bearbejdet af 10 forskellige medarbejdere, som dels kommer fra Landsarkivet for Sønderjylland, dels fra andre landsarkiver. I det store hele er transskriptionen af kilderne og kommentarerne vellykket. Dog er der for de ældre tyske teksters vedkommende talrige læse- eller skrivefejl. Det kan enten skyldes manglende kendskab til ældre tysk sprog eller til den gamle skrift. Også beherskelse af det latinske sprog, som i det 17. til 19. århundrede

i vid udstrækning endnu blev brugt i rets- og administrationssprog, er ikke en given ting. For eksempel er følgende forkortelse i kilde 7 forkert opløst: »1 mo«, som er en forkortelse af »primo« og betyder »for det første«, forkert opløst som »1 mio«. I samme kilde skrives der i stedet for »consideration« »confideration«, hvilket er en læsefejl, der så også fører til en forkert ordforklaring.

I teksten side 143 hedder det »vestigia peconem« (i den efterfølgende kommentar forvansket til »vestigia pecorem«), men begge skriveformer er forkerte, idet det må hedde »pecorum« (genitiv af »pecora«). På side 149 læser jeg »pro lubito« i stedet for »libito« samt det mærkværdige latinske ord »cujusa«, der overhovedet ikke eksisterer, og endvidere bliver ingen af denne kildes latinske ord oversat. Forkortelser bliver kun delvist opløst (for eksempel ikke side 72, hvor p.p. betyder »et cetera et cetera«, altså »og så videre og videre«, eller »e. gr.« på side 148, som vel står for »exempli gratia« – for eksempel«).

Mange opløsninger af forkortelser virker tvivlsomme. På side 82 skrives »destirung«, hvilket vel skal være »dossirung«. Hertil kommer stavfejl: forkortelsen »rth« bliver ikke korrekt opløst til »Reichsthaler«, men fejlagtigt til »Reichthaler« (side 120), på side 128 står der »Gröse« i stedet for »Grösse«. I kurrentskrift må det lange »s« tydeligt holdes ude fra »h«, også selvom de kan skrives helt ens, hvorfor der på side 148 skal stå »Passions-Zeit« og ikke »Pahsions-Zeit«

På denne måde kunne jeg fortsætte – ikke for at vinde en førstepræmie som krakilsk anmelder, men for at give udtryk for det lette ubehag, som griber mig ved sådanne svage punkter. For når jeg kan finde sådanne fejl og ukorrektheder, melder spørgsmålet sig om, hvor pålideligt resten er. Måske skulle man netop ved de tysksprogede kilder (og ved forkortelserne) have inddraget en erfaren tysk kollega. Det havde nok kunnet løse mange små problemer.

Lige så lødigt som projektet i sin helhed er, lige så problematisk forekommer dele af udførelsen mig. Her burde redaktionen have grebet korrigerende ind. Ikke desto mindre får interesserede med dette værk et godt indblik i mangfoldigheden af de sønderjyske/slesvigske forvaltningsarkiver i spændingsfeltet mellem forvaltninger med forskellig national orientering.

Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt (oversættelse: Jesper Bolund Nielsen)

Arkiver, museer og forskningsinstitutioner 2004

Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe

Året 2005 står i Bonn-København Erklæringernes 50-års jubilæums tegn. Derfor havde en række af arkivets aktiviteter i 2004 forbindelse med dette jubilæum. Arkivets væsentligste bidrag var to artikler til en antologi om erklæringerne. Artiklen »Fortidens skygger« beskæftiger sig med mindretallene på begge sider af grænsen i årene fra 1920–1945. Den anden artikel undersøger, hvordan Bonn-København Erklæringerne fra 1955 er blevet centrale i den politiske diskussion og idag ofte betegnes som »model« for løsning af mindretalsspørgsmål.

En anden artikel, som blev forfattet i 2004 og offentliggjort i 2005, handler om det tyske mindretals kulturelle arv. I fokus var Knivsbjerg, som har været mødested for tyske nordslavere under de sidste 110 års forskellige politiske og samfundsmæssige forhold.

Volkshochschule/Nachschule Tingleff er et erindringssted, som i betydning kan måle sig med Knivsbjerg. I 2005 fejrer den forening, der står bag skolen, sit 110 års jubilæum, og det markeres med udgivelsen af et festskrift. I 2004 nåede arbejdet med dette skrift ind i sin sidste intensive fase. Der blev foretaget interviews af kvinder, der var elever i 1930'erne og 1940'erne; interviewene blev optaget på bånd og dernæst nedskrevet. De øvrige skriftlige bidrag til publikationen blev indføjret i manuskriptet, som ved udgangen af 2004 forelå i sin helhed.

I forbindelse med et seminar, som var arrangeret af Institut for Grænseregningsforskning i Aabenraa og Institut für Zeit- und Regionalgeschichte i Slesvig, bidrog institutionen i samarbejde med Museet på Sønderborg Slot med et foredrag om den tyske mindekultur omkring slaget ved Oversø – i sammenligning med de årlige danske festligheder i anledning af stormen på Dybbøl i 1864.

Arkivet kunne blandt andet glæde sig over en aflevering af arkivalier fra Jugendhof Knivsbjerg. Dette materiale er af stor værdi, fordi det supplerer arkivets tidligere indsamlede arkivalier vedrørende Knivsbjergs og mindretallets ungdomsarbejdes historie. I en række tilfælde er der blevet afleveret materiale til eksisterende samlinger, f.eks. til Max Raschs arkiv.

I talrige sammenhænge leverede arkivet oplysning om Nordslesvigs og mindretallets historie, f.eks. når arkivet fik besøg af grupper fra Akademie Sankelmark og Akademia Baltica i Lübeck. Derudover fik arkivet besøg af andre grupper, der søgte mere speciel viden. Dette var f.eks. tilfældet for en gruppe slægtsforskere, der først og fremmest interesserede sig for arkivets samling vedrørende Max Rasch.

Arkivet deltog i 2004 i Deutscher Historikertag, som dette år afholdtes i Kiel. Her deltog mere end 3700 historikere, og de fire forskningsinstitutioner i det dansk-tyske grænseland præsenterede deres arbejde på en fælles stand.

Gennem talrige samtaler viste der sig at være stor interesse for grænselandets historiske forskning. Det viste sig også, at de fremlagte forskningsresultater fuldtud kan måle sig med den tyske historieforskning, og at de historiske forskningsinstitutioner i grænselandet bliver hørt.

Sammen med Deutsches Museum Nordschleswig og Deutsches Schulmuseum Nordschleswig blev der taget yderligere skridt til markedsføring af mindretallets historieformidlende institutioner. Der blev udsendt en folder på dansk og tysk, og som et supplement hertil blev der udarbejdet plakater for hver enkelt institution. Derudover blev der fremstillet en fælles plakat, som henledte opmærksomheden på de tre institutioners opgave med at indsamle og bevare sporene efter den tyske historie i Nordslesvig.

Det er institutionens opgave at give den ofte omtalte tysk-nordslesvigske identitet et historisk grundlag og indpasse dette i den slesvig-holstenske, tyske og danske historie. Samtidig bidrager mindretallets historiske arbejde med at tegne et helhedsbillede af Nordslesvigs rigt facetterede historie.

Frank Lubowitz

Danevirke Museum – Sydslesvigsk Forening

»Danevirkegården – Museet ved Danevirke« har fået nyt navn: Danevirke Museum. Navneændringen er en konsekvens af, at mindretalsdistriktets forsamlingslokaler og museet på Danevirkegården er blevet adskilt. Endnu føres de to navne side om side, men fremover vil navnet Danevirkegården være forbeholdt SSFs distrikt.

I forbindelse med vedtægtsændringerne den 25. februar 2003 har Danevirke Museum fået ny bestyrelse. Den er et rådgivende og støttende organ, der sammen med museets leder skal styrke museets faglige og økonomiske grundlag i overensstemmelse med museets formål. Bestyrelsens sammensætning og antal medlemmer fastsættes af Sydslesvigsk Forening for to år ad gangen. Der er for tiden ni medlemmer, som hver især er udpeget af museer i Danmark og Tyskland samt relevante mindretals- og (amts)kommunale enheder.

Ting fortæller historier

I vinterhalvåret havde museet travlt med at indrette den tidligere »Thyrasal« til et tidssvarende udstillingslokale. Godt og vel 120m² ekstra udstillingsflade har givet museet helt nye muligheder. Udstillingslokalet blev indrettet med uvurderlig hjælp fra Helge Krempin. Han bidrog også med ekspertise til den første udstilling, der blev vist i lokalet. Det var et samarbejde mellem Sydslesvigs Museumsforening, Studiefællesskabet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Duborg-Skolen og museet. Emnet var »Sydslesvig og de unge«. Elever fra Duborg-Skolens 13. årgang forberedte sig sammen med deres lærer, Lone Anker Jakobsen, i næsten to år til denne udstilling. Der blev vist genstande, som på én gang fortalte den enkelte elevs egen personlige historie og den store, overordnede fortælling om Sydslesvig gennem tiderne. Grænseforeningens generalsekretær, Knud Erik Therkelsen, der åbnede udstillingen den 26. februar, skriver i forordet til udstillingskataloget: »Hele arbejdet med at finde

I foråret 2004 åbnede udstillingen »Ting fortæller historier«, der var et fælles projekt for Danevirke Museum, Studiefællesskabet og en gymnasieklasse fra Duborg-Skolen. Hver elev havde foreslået og beskrevet en genstand til udstillingen. Her præsenterer Sandy Ziegeler fra Flensborg sit tohjulede bidrag. Foto: Flensborg Avis.

genstande og sammentænke dem til en udstilling indfælder de unge i det fællesskab, der er omkring at tilhøre det danske mindretal i Sydslesvig. Udstillingen er ikke blot et stykke dygtigt udført pædagogisk arbejde. Den oplevelse og erfaring, de unge har opnået gennem arbejdet, formidles via udstillingen videre til et større publikum. Udstillingen er bevidstgørende om det at høre til i et kulturelt og sprogligt fællesskab, både historisk og aktuelt, og dermed identitetsskabende.«

Dronningens og Prinsens besøg

Sommerens absolutte højdepunkt var Dronning Margrethes besøg på Danevirke. Det fandt sted den 27. juli i forbindelse med Slesvig bys 1200-års jubilæum. Ved Danevirke tog et par hundrede begejstrede sydslesvigere imod Dronningen, Prinsen, forbundspræsident H. Köhler og ministerpræsident H. Simonis med Danebrog og klapsalver. Museumsinspektøren viste rundt i den arkæologiske park, hvor Dronning Margrethe selv lagde hånd på Valdemarsmuren. Derefter var der rundvisning og kaffe på museet.

Danevirke, UNESCO verdens kulturarv

Sydslesvigs Vælgerforening SSW har opfordret landdagen i Kiel til at anmelde hele forsvarsanlægget Danevirke til UNESCO som verdenskulturarv. Det vil medføre en yderligere forpligtelse til at vedligeholde anlægget, men det vil

også i høj grad medvirke til at styrke kulturturismen i landsdelen. SSW's hensigt med forslaget er at opvurdere Danevirke, styrke det dansk-tyske samarbejde og give de aktører, der arbejder med den arkæologiske park, en hånds-rækning. En anmeldelse til UNESCO forudsætter en grundig undersøgelse og dokumentation af forholdene. Danevirke Museum deltager selvfølgelig i dette arbejde. SSW's forslag har fundet bred politisk opbakning og støttes også af SSF – ikke mindst fordi Danevirke, den arkæologiske park og museet er blevet anerkendt som en dansk-tysk fællesopgave.

Nis Hardt

Deutsches Museum Nordschleswig

Museet har i 2004 været lukket på grund af nyopstilling af samlingerne. Museet åbner igen søndag den 6. november 2005.

Immo Doege

Frøslevlejrens Museum

Museet har i 2004 haft 31.563 besøgende, hvilket er en fremgang på godt 2.000 gæster i forhold til 2003. Også med hensyn til foredrag og omvisninger var der en mindre fremgang: 244 hold gjorde i 2004 brug af denne tjenesteydelse, som bestilles forud for besøget. Også i 2004 drejede det sig primært om skoleklasser, omend skolebesøgene, som ofte foregår i forbindelse med et lejrskoleophold, var vigende i det forgangne år. Tilbagegangen mere end opvejedes imidlertid af besøg fra andre grupper.

Udstillingsvirksomhed og kulturlandskab

Museet har i 2004 vist en særudstilling med Frøslevfangen P.E. Mahlers (1906–1982) skitser, tegninger og genstande, som tilsammen belyser hans fangeophold i gestapohovedkvarteret på Husmandsskolen ved Odense, Frøslevlejren, Dachau og Neuengamme. Derudover har museet færdiggjort en revideret tavle med oplysninger om deportationerne fra lejren. Tavlen, der kan ses i den permanente udstilling, omfatter nu også navnene på de 288 provinsspolitifolk, som blev deporteret fra Frøslev den 25. september 1944 – 6 dage efter at deres københavnske og sjællandske kolleger var blevet sendt sydpå efter det tyske overfald på politiet den 19. september 1944. Revisionen af tavlen har været baseret på arkivalier af både dansk og tysk proveniens.

Museumsinspektør Henrik Skov Kristensen har desuden indledt det forbedrende arbejde med etableringen af en permanent Fårhus-udstilling i museet.

I sommeren 2003 modtog museet en henvendelse fra en tidligere Frøslevfange, Jørgen Pedersen, nu bosat i USA. Han ville finansiere en genopførelse af vagttårn 5 ved lejrens hovedport og ønskede, at museet skulle tage sig af sagen over for myndighederne. Trods museets principielle betænkeligheder ved rekonstruktioner på lejrarealet (som dog måtte vige for det genopførte tårns signalværdis), gik museet ind i sagen, og den 7. august 2004 blev det genreste tårn 5 indviet ved en velbesøgt højtidelighed.

Museumsinspektør Henrik Skov Kristensen har endvidere i 2004 sammen

På initiativ og bekostning af en tidligere Frøslev-fange, nu bosiddende i USA, genopførte Frøslevlejrens Museum i 2004 et af lejrens vagttårne. Tårnet blev indviet den 7. august. Foto: Frøslevlejrens Museum.

med sine to inspektørkolleger på Frihedsmuseet i København deltaget i det forberedende arbejde med Nationalmuseets store udstilling *Spærretid. Hverdagen under Besættelsen 1940–45*, som skal vises i Egmonthallen fra oktober 2005 til april 2006.

Museet har desuden ydet bistand til Dokumentenhaus Neungammes ambitiøse nyopstilling af sin permanente udstilling. Nyopstillingen foretages i vid udstrækning i historiske lokaliteter på det tidligere kz-lejrområde, som Dokumentenhaus Neuengamme først nyligt har fået råderet over.

Anden formidling og forskning

Museet har også i 2004 samarbejdet med beslægtede institutioner og deltaget i netværk, som omfatter museums-, arkiv og universitetsverdenen, nationalt såvel som internationalt. I disse sammenhænge har museumsinspektør Henrik Skov Kristensen holdt foredrag og forelæsninger samt arbejdet på bidrag til publiceringer. Således har han skrevet 29 artikler til Gads biografiske leksikon *Hvem var hvem under besættelsen*, som udkommer i 2005, en artikel på ca. 50 sider med titlen *Det tyske mindretal og Fårhuslejren. Overvejelser i forbindelse med en Fårhusudstilling*, som udkommer i 2005 i fagtidsskriftet *Historie*, samt færdiggjort et bidrag på ca. 50 sider sammen med Hans Schultz Hansen om *Mindretal og flertal i Nordslesvig 1945–55* til en antologi, der udkom i anledning af 50-året for København-Bonn Erklæringerne. Derudover publicerede museumsinspektøren følgende: »Der 9. April 1940, die deutsche Volksgruppe

in Nordschleswig und die Grenzfrage« i *Demokratische Geschichte. Jahrbuch für Schleswig-Holstein* 2004, s. 155–169; »Fra Aabenraa Statsskole til BOPA. Jesper Juel Bergs erindringer 1940–43« i *Sønderjyske Årbøger* 2004, s. 7–66; »Den danske jernbanesabotage i nyt lys«, kronik i *Berlingske Tidende* den 13. juni 2004.

Henrik Skov Kristensen har endvidere fortsat sit forskningsprojekt om de tyske politifangelejr Horserød og Frøslev i international belysning. Endelig har han virket som beskikket censor ved universiteterne.

Hjemmeside og database

Museet har i 2004 fremstillet en ny hjemmeside, som henvender sig til både den brede offentlighed og til særligt interesserede, herunder fagkolleger. Hjemmesiden indeholder oplysninger om lejrens historie fra 1944 til 2002, museets historie, litteratur om lejren samt om museets personale og de netværk, museet deltager i. Webadressen er: www.froeslevlejrensmuseum.dk. Samtidig færdiggjordes en database med personlige oplysninger om ca. 8.000 Frøslevfanger. Databasen, som er baseret på arkivalier af både tysk og dansk proveniens, gør det muligt for museets personale at besvare de mange henvendelser fra offentligheden om tidligere fanger, ofte fra fangernes efterkommere eller pårørende.

Henrik Skov Kristensen

Haderslev Byhistoriske Arkiv

Haderslev Byhistoriske Arkiv kunne i 2004 se frem til, at billedsamlingen kom på plads efter bevilling fra byrådet til indretning af to magasiner. Dette lyspunkt blev senere på året efterfulgt af et nyt, da byrådet i forbindelse med budgetforhandlingerne afsatte ekstra 100.000 kr. bl.a. til sikringen af Byhistorisk Arkivs samlinger fra 2005. Arkivet satte flere projekter i gang med det formål at formidle kommunens historie. En række af disse projekter vil arkivets brugere kunne se i løbet af 2005–2006.

Historisk Messe blev for fjerde gang afholdt af de lokalhistoriske foreninger, arkiver og museer i Christiansfeld, Haderslev og Vojens. Messen, der afholdes hvert femte år, fandt sted 9.-10. oktober på Haderslev Idrætscenter. Godt 800 besøgte de forskellige lokalforeningers stande.

Det nye billedarkiv

Den 16. april 2004 kunne Hans Dirks, formand for Udvalget for Kultur og Erhvervsudvikling, officielt præsentere Byhistorisk Arkivs nye billedmagasiner. Der blev i forbindelse med projekteringen af Bispen afsat midler til indretningen af optimale fysiske forhold for Byhistorisk Arkivs billedsamling. Med de to nye billedmagasiner blev det muligt at inddele samlingerne efter typer, fotografer og materialeart. Samtidig er nye registreringsprincipper blevet udarbejdet og tilpasset den nye version af Arkibas.

I forbindelse med *Haderslev Ugeavis'* flytning fra Sønderbro til Nørregade modtog arkivet avisens billedsamling, som nu er blevet registreret efter emner. I den kommende tid vil *Haderslev Ugeavis'* godt 30.-40.000 billeder blive registreret i Arkibas og dermed indgå i arkivets billedsamling.

HjemmesiderByhistorisk Arkiv har siden 2003 arbejdet tæt sammen med IT-firmaet Athena om vedligeholdelsen og udviklingen af hjemmesiden. Fra 2005 præsenteres arkivets samlinger og Haderslev Kommunes historie på to hjemmesider. Disse er blevet udviklet i tæt samarbejde med Mona Jensen og Charlotte Christensson. På www.harkiv.dk kan brugerne før et besøg i Achelissalen finde de centrale hjælpemidler. Derudover kan man få råd og vejledning til forskellige kildetyper. Hjemmesiden er i 2004 blevet opdateret fire gange. I efteråret 2004 blev der arbejdet med at udvikle Byhistorisk Arkivs nye hjemmeside www.haderslevshistorie.dk. Målgruppen for den nye hjemmeside er skoleelever og studerende – og ikke mindst byens borgere, der gerne vil slå op på en bestemt begivenhed eller læse om byens historie.

Forskning og publikationer

Arkivet udsendte i 2004 årsskriftet for 2003. Medarbejderne medvirkede desuden som forfattere og redaktører ved to udgivelser: Haderslev Kalenderen 2005, der udkom den 14. november i et oplag på 1.000, hvoraf hoveddelen sælges af de lokalhistoriske foreninger. For Forlaget Gammelting blev *Langs Fjord og Dam 2004* redigeret af Lennart S. Madsen, Haderslev Museum og Bent Vedsted Rønne. Bogen indeholder en lang række artikler med kilder fra Byhistorisk Arkivs samlinger. Foruden dette arbejde har medarbejderne skrevet artikler, anmeldelser, oplæg og medvirket i redaktionsarbejde i en række andre sammenhænge. Byhistorisk Arkiv stod for en historisk udstilling i forbindelse med den kommunale havnemesse og ved Historisk Messe.

Stadsarkivar Bent Vedsted Rønne fortsatte i 2004 sin forskning om arbejderbevægelsens historie, hvis første resultater vil foreligge i slutningen af 2005. Arkivar Uffe Thyssen har i årets løb bidraget med planlægning og undervisning til det kommunale værdiprojekt.

Samlingerne

I 2004 er den almindelige samling af kort og tegninger blevet færdigregistreret af Anders Roed Hansen Tilbage står registreringen af Teknik & Miljø samling på henimod 5.500 kort og bygningstegninger. Til plakatsamlingen er der tilgået henimod 150–200 plakater, hvoraf størstedelen er nye. Emnesamlingen, der indeholder artikler og udklip fra de lokale dag- og ugeblade samt tidsskrifter, er blevet evalueret to gange, dels for at finde arbejdsressourcer til klipning og registrering af avisudklippene, dels for at afgrænse antallet af emner, der bliver klippet efter. Arkivsamlingen har løbende registreret de mindre afleveringer, og der er påbegyndt en nyregistrering af de ældre privatarkiver fra før 1995. Der er modtaget 219 afleveringer, blandt andet fra Sønderjyllands Kreditforening og Bürgerverein. Arkiverne fra Haderslev Tekniske Skole, Hoptrup Højskole og Selskabet Harmonien er blevet registreret.

Det var med stor glæde, at Haderslev Byhistoriske Arkiv modtog den tyske borgerforenings arkiv. Med den tyske borgerforening og det danske Selskabet Harmonien rummer Byhistorisk Arkiv nogle af byens vigtigste foreninger. Det er vores håb, at de to arkiver vil finde interesse blandt de studerende på universiteterne.

Stadsarkivet

Arbejdet med de kommunale arkivalier har i løbet af året været koncentreret om registreringen af skolearkiverne. I 2003 blev skolernes arkivalier indtil 1970 indsamlet, enkelte har afleveret op til 1990'erne. Skolearkiverne er nu færdigregistrerede med undtagelse af et enkelt. Arkiverne fra Teknik & Miljø er i 2004 også blevet færdigregistreret. Dertil kommer vej- og kloaksager fra Haderslev Amts Vejvæsen. I forbindelse med modtagelsen af HOEFs arkiv fulgte også en række sager fra De kommunale Værker, som i 2005 vil blive ført tilbage til Teknik & Miljø arkiver. Fra fjernarkivet blev der i årets løb ekspederet 207 sager fordelt på 90 rekvisitioner; hertil kommer påpladslægning af 871 skattesager uden rekvisition. Således er sammenlagt 1.078 sager blevet ekspederet. Endelig har Byhistorisk Arkiv i årets løb fungeret som rådgiver for Aabenraa Kommune i forbindelse med oprydning af kommunens ældre sager og indretning af arkivrum.

Statistik Achelissalen blev benyttet af 1.856 personer i 2004. Dertil kommer kontakten gennem forespørgelser via brev, e-mail eller telefon samt kontakten til Haderslev Kommunes administration og institutioner. Til læsesalen ekspederedes 1.512 enheder og 1.078 sager til de kommunale forvaltningsområder. Der er indlånt en række arkiver fra Statens Arkiver til forsknings- og studieopgaver, og samtidig har Byhistorisk Arkiv udlånt arkiver til slægtsforskere og historiestuderende ved Syddansk Universitet og Århus Universitet. Fra billedsamlingen udlåntes 439 billeder, blandt andet til udstillinger, *Langs Fjord og Dam* og andre bogudgivelser. Derudover har forskellige foreninger og skoleklasser fået en præsentation og fremvisning af Byhistorisk Arkiv.

Bent Vedsted Rønne

Haderslev Museum, Ehlers Lertøjssamling, Slesvigske Vognsamling, Konserveringsværkstedet i Gram og Museet i Hjemsted Oldtidspark

Gennem de senere år har et af de helt store debattemner været kommunesammenlægningerne i Danmark. Selvom museerne er små over for sundheds-, social- og undervisningsvæsenet o.s.v., får den ændrede administrative struktur også betydning for de statsanerkendte museer. For de sønderjyske museer er forholdene alvorligere end andre steder, idet amtet her er hovedtilskudsyder. I 2004 stod det efterhånden klart, at amterne ville blive nedlagt og opgaverne herfra overført til kommunerne, staten og en række store regioner. Ret hurtigt var det også klart, at kulturområdet ville blive overtaget af kommunerne og staten, medens regionerne antagelig ikke ville få kulturopgaver af større omfang.

Derfor nedsatte amtets uddannelses- og kulturudvalg i foråret 2004 en politisk styregruppe og en administrativ arbejdsgruppe, som skulle arbejde med muligheder for at bevare – og gerne udbygge – den sønderjyske museumsstruktur til et endnu tættere samarbejde mellem museerne efter kommunalreformen. Der er brugt lang tid på at diskutere, beskrive og behandle disse muligheder. Ved siden af de sønderjyske kommuner og Sønderjyllands Amt skal også Kulturministeriet, bl.a. repræsenteret ved Kulturarvsstyrelsen (KUAS), høres i de forslag, styregruppen har anbefalet. I skrivende stund er det sønderjyske forslag til behandling i kommunerne, i amtet og i kulturmini-

steriet, hvorfor sløret for ideerne ikke skal løftes her. Vi afventer med spænding behandlingen i de respektive råd.

Arkæologien

År 2004 var det andet år under den nye museumslov, hvilket klart afspejler sig i museets undersøgelsesvirksomhed. Der blev indgået en skriftlig aftale med Museet på Koldinghus om, at Haderslev Museum på entreprenørbasis udfører det arkæologiske feltarbejde i Kolding, Lunderskov og Vamdrup kommuner. Administrationen og serviceringen af offentlige og private bygherrer lægger beslag på en stadig større del af museets ressourcer. En opgørelse viser, at antallet af årsværk, der medgår til at passe den arkæologiske virksomhed, er steget fra godt 11 i 2003 til 14 i 2004. Den nye lov har således betydet et kæmpepres på det normerede og projektansatte personale.

I 2004 udførte Haderslev Museum 26 udgravninger og 105 forundersøgelser. Det er især kommunernes ønsker om at byggemodne større områder, der har afstedkommet de mange forundersøgelser. Men også større råstofvindinger, skovrejsninger og privat anlægsvirksomhed samt naturgenopretningsprojekter har bidraget hertil.

Kun i begrænset omfang er bygge- og anlægsarbejder blevet opgivet eller flyttet efter påvisningen af jordfaste fortidsminder. Det var ellers en af intentionerne bag indførelsen af den nye museumslov. Principielt er det nu bygheren, der betaler, uanset om han/hun er privat eller offentlig.

Af større prøvegravninger, hvor der er påvist vigtige, jordfaste fortidsminder, kan nævnes: Brunbjerg, Ryttervej, Nørre Å, Søndergård, Trindflod, Mjølsgård, Rhedersborg, Søndergård, Grænehallerne, Klosterbakken, V. Sottrup og Wostoft. Nogle enkelte af disse lokaliteter skal fremhæves: Ved Brunbjerg på Halk Hoved blev der påvist en erosionstruet boplads fra bondestenalderens tragtbægerkultur – måske de hidtil ældste huse i Sønderjylland? Ved Rhedersborg og Mjølsgård i Rødekro kommune er der fundet et massivt bopladsområde med særdeles velbevarede hustomter fra både ældre bronzealder samt ældre og yngre jernalder. Endelig er der ved Wostoft på Løjtland afdækket dele af en omfattende bebyggelse fra vikingetid og middelalder. Særlig interessant er pladsens mange grubehuse.

På engen Tagkær på nordsiden af Taps Å ved Christiansfeld er udgravet en særdeles velbevaret hustomt fra middelalderen. Der er tale om et enkeltliggende bulhus, som antagelig er nogenlunde samtidig med den middelalderlige granitkirke, der blev nedrevet i 1880'erne.

Her skal nævnes tre udgravninger, som er betalt af private bygherrer: Ved Kolsnap nær Nustrup er der undersøgt dele af et større gårdanlæg fra middelalderen. To af husene er specielle ved, at der mod øst findes et vindfang. Nogle overordentligt dybe stolpehuller i forbindelse med et af disse huse lader formode, at dele af huset kan have haft to stokværk. Hermed bekræftes de iagttagelser, der tidligere er gjort ved såvel Kløjning som Østergård, at middelalderens landbebyggelse ikke udelukkende består af huse bygget i ét plan. Ved Mølkærgård i Ørby blev dele af en middelalderbebyggelse med bl.a. bulhuse dokumenteret i sidste øjeblik. Endelig er der gennemført en omfattende

udgravning i hjertet af Kolding, dér hvor Slotsbryggeriet lå. Ved udgravningen blev der påtruffet et virvar af stolper, der daterede sig fra 1560'erne og frem til begyndelsen af 1800-tallet. De stammer fra Enkedronning Dorotheas slotsvandmølle, som blev anlagt her på stedet i 1570'erne. Udgravningen har sandsynliggjort, at de væsentligste dele af vandmøllen ligger en smule længere mod vest under det eksisterende parkeringsområde.

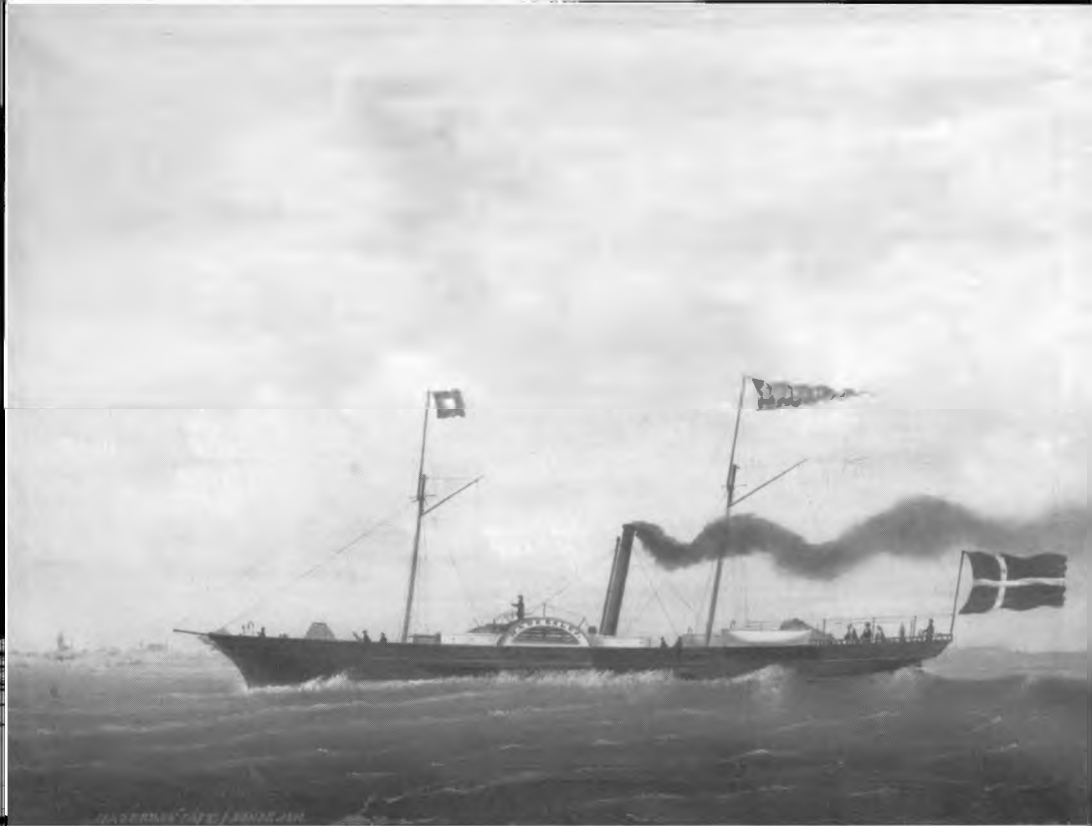
Der er gennemført tre udgravninger af dyrkningstruede anlæg. Disse arbejder blev betalt af Kulturarvsstyrelsen. Det drejer sig om en marskdækket langhøj med to dyssekamre ved Bremsbøl syd for Tønder og en jættestuetomt ved Lundinggård ved Haderslev. I begge tilfælde var anlæggene så langt nedpløjede, at væsentlige oplysninger allerede var forsvundet. Disse sager viser, at truslen fra landbruget skal tages alvorligt. For hvert år, der går, forsvinder der flere og flere fortidsminder i det åbne land. Og vi ved ikke, hvad vi mister.

Ved Løgumgårde er der udgravet tre næsten nedpløjede gravhøje. Den ene dækkede over en grav fra ældre bronzealder. I gravudstyret indgik bl.a. et unikt segl af bronze samt flere små glasperler. Gravudstyret viser, at der er tale om en dobbeltgrav for to mænd. I den ene ende lå en fornem stridsøksøks og en kuglekølle. I den anden lå en endnu flottere stridsøks og af en helt usædvanlig type. Der er nemlig tale om en såkaldt bådøkse. Øksen fra Løgumgårde stammer antagelig fra Sverige, hvor den kan dateres til slutningen af stridsøksekulturen. I årstal vil det sige ca. 25–2400 f.Kr. Endnu afventer vi med spænding den naturvidenskabelige datering af dette prægtige og helt unikke fund. Er øksen kommet til Sønderjylland ved import, eller er den kommet sammen med ejeren? Gravformen, som er fremmedartet for vort område i denne del af enkeltgravskulturen, taler for sidstnævnte alternativ. Fundet understreger, at selv ganske undselige fortidsminder kan rumme væsentlige oplysninger og betydningsfulde fund.

I forbindelse med naturgenopretningen af Slivsoen nordøst for Boghoved fremkom et fiskeanlæg – et såkaldt fiskegærde – som kan dateres til tragtbægerkulturen (4000–3000 f.Kr.) Anlægget bestod af store askerafter, som var rammet dybt ned i fjordbunden. Mellem rafterne fandtes rester af vidjeflettede måtter, som har ledt fiskene hen til en ruse. Anlægget kunne følges over en strækning af mere end 50 m i mindst to faser. Efter endt konservering vil fiskegærdet blive udstillet på museet.

Ved gensnoningen af Nørreåen fremkom et område med nedrammede egestolper, som på grund af det fugtige miljø stadig var bevaret. Selvom der ikke umiddelbart kunne erkendes noget system i stolpesætningen, blev det antaget, at stolperne kunne stamme fra en bro eller et mølleanlæg. Prøver af tømmeret blev sendt til dendrodatering og stor var overraskelsen, da det viste sig, at stolperne stammede fra ældre bronzealder og var samtidige med de prægtige egekistegrave fra 1400–1200 f.Kr. Hvilket anlæg stolperne stammer fra, er en gåde, som kun en fremtidig udgravning vil kunne afsløre.

Endelig skal et par interessante resultater fra nyere tid nævnes. I forbindelse med fornyelse af kloakeringen ved Sønderborg Slot stødte man på resterne af en palisade foran porten ind til slottet. En årringsdatering af tømmeret har vist, at det er fældet i begyndelsen af 1530'erne, altså samtidigt med at slottet fik monteret kanontårne og Christian II blev indsat som fange på slottet. I

En af Haderslev Museums ny erhvervelser i 2004: Maleri af hjuldamperen Haderslev fra 1861. Skibet blev bygget på Wolfgang Petersens jernstøberi i Haderslev i 1860. Foto: Haderslev Museum.

Haderslev blev der mulighed for at undersøge hele fundamentet under Hertug Hans kirken, der blev opført af hertug Hans den Ældre i 1569.

Haderslev Museum har samtidig med indførelsen af den nye museumslov udvalgt tre satsningsområder, som vil søges belyst via naturvidenskabelige analyser. Det ene drejer sig om 14C dateringer af velegnede hustomter. Det andet er fosfatanalyser af velegnede hustomter og gårde. Det tredje og sidste satsningsområde er makrofossilanalyser af fylden fra stolpehuller. De foreløbige resultater og potentialet i disse undersøgelser er præsenteret i en fællesartikel i *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2004.

Årets udgravninger har vist både styrker og svagheder ved den nye museumslov. En af styrkerne er, at vi nu får mulighed for at redde fortidsminder, som vi tidligere ikke har fået kendskab til. Det har især betydet, at vores kendskab til middelalderens landbebyggelse er øget væsentligt. En af svaghederne er, at denne mulighed begrænses af, at der er tale om en frivillig ordning.

Nyere tid

Ved siden af arkæologien dækker Haderslev Museum Christiansfeld, Vojens og Haderslev Kommuner indenfor nyere tid. Også i 2004 er museet blevet

betænkt med talrige gaver. Følgende eksempler skal nævnes: Tyskerne har en registrant over fortidsminder i lighed med den danske sognebeskrivelse. Den kaldes her *Landesaufnahme*, og det lykkedes os i 2004 at skaffe 16 af kortene fra Nordslesvig. Berejningerne er foretaget i 1877, og kortene dækker næsten hele det østlige Sønderjylland. Kortene er i målestoksforholdet 1:25.000 og giver værdifulde topografiske oplysninger både om bebyggelsen m.v. i 1870'erne, men også om de på daværende tidspunkt kendte fortidsminder.

Blandt en del tekstiler fra en gård ved Sjøllund har museet fået en sjældenhed. Det drejer sig om et 28 cm langt, 5,5 cm bredt strikket hygiejnebind. Selvom sådanne må være produceret i tusindvis, er de næppe at finde mere idag.

Forskning

I det forgangne år har medarbejderne arbejdet med flere forskningsprojekter. Anne Birgitte Sørensen har arbejdet med publiceringen af middelalderbebyggelsen Østergård og Silke Eisenschmidt har fået taget godt fat på publiceringen af de omfattende megalitgrave ved Rinkenæs. Erik Jørgensen har sammen med Steen Hendriksen fra tegnestuen arbejdet med at gøre et værk om de sønderjyske enkeltgrave færdig til publikation. Endelig er Hans Chr. H. Andersen begyndt med publikationsklargøring af de nye krigsbytteofferfund fra Ejsbøl. Metalanalyser af bl.a. bæltedelen har givet spændende nye perspektiver for tolkningen af dette fund.

Udstillinger og anden formidling

Sædvanen tro har vi afholdt en række større og mindre særudstillinger i afdelingen på Dalgade. Vi åbnede i december 2003 to parallelle udstillinger om dels Hammelev-graven – Danmarks ældste begravelse fra 8250 f.Kr., dels en udstilling om Jadeitøkser fra den ældste bondestenalder produceret af Moesgård Museum. Begge udstillinger blev godt besøgt. Det gjaldt også fotoudstillingen *The Golden No. 6*, som vi afholder hvert andet år i samarbejde med Fotogruppen Karma. Efter denne udstilling lånte Kunstforeningen for Haderslev og Omegn særudstillingslokalet til en udstilling om grønlandsk kunst med titlen *Fra Aron til Aka*. Sommerudstillingen stod i kunsthåndværkets tegn, idet medarbejderne fra Ehlers Lertøjssamling udstillede en stor del af Kunstnerkeramikken fra samlingen. Det var spændende her at se Bindedøll og andre keramikeres værker i større og mindre tætte rammer end normalt i Ehlers Samlingen. Efter keramikudstillingen arrangerede Kunstforeningen udstillingen *Cross Talk – malerier og grafik fra to generationer Bjørn*, og i efterårsferien og lidt hen i november lavede vi i samarbejde med Hans Bang og Byhistorisk Arkiv udstillingen *Lanterne – Lanterne – en efterårsleg for børn*. Julemåneden prægedes af to udstillinger. Dels byggede museets håndværkere og nogle af arkæologerne den vist indtil nu største nisseudstilling ind i en del af nyere tids udstillingen på første sal, dels fyldte Mechtild Reichstein hele særudstillingslokalet med en udstilling om *Bamser, Teddyer og Plysbjørne*. Udstillingen vistes ind i det nye år. Fru Reichstein har en af de største samlinger af bamser i Europa, og dele af samlingen kan ses året rundt i "Teddy Bär

Haus" i Schleswig. Udstillingen åbnedes den 27/11, og via pressen inviteredes publikum til at medbringe deres egne bamser, som så kunne blive vurderet af Fru Reichstein.

Museets meget velbesøgte særudstilling i 2003: *Fattiggårde i Sønderjylland* fik forlænget sit liv – ikke på museet – men rundt om i Sønderjyllands amt og de tilgrænsende egne af de nordligere amter. Udstillingen, der byggede på et historiespeciale af museets medarbejder Anne Marie Jacobsen og Birgit Weitling (som også sammen med museets øvrige medarbejdere havde produceret udstillingen), fortsatte som plancheudstilling på bibliotekerne. Udstillingen kører videre på denne måde i 2005.

Slesvigske Vognsamling

Slesvigske Vognsamling åbnede i nyrestaurerede Schumanns Klædefabrik den 2. juni 2002. Siden da har museet markeret sig i byens kulturliv med dels et fast tilbud til borgere og gæster om at se en meget rost udstilling, dels med en række aktiviteter bl.a. hestevognskørsel i samarbejde med Slesvigske Køreselskab. Vognkørslen blev i 2004 udvidet til også at omfatte et tæt samarbejde med Veterantogsklubben KLK, således at der kunne indløses fællesbillet til tur med damplokomotiv til Vojens, kørsel med hestevogn og entré på museet.

Museets trofaste vognvenner restaurerede også på deres ugentlige arbejdsdage vogne i 2004, bl.a. en ponyvogn, og de fik taget fat på en sjælden nyerhvervelse: en mælkevogn fra Revsøgaard.

Den 4. maj glædede Hendes Kongelige Højhed Prinsesse Benedikte samlingen med et besøg, hvor hun fik lejlighed til dels at se udstillingen, dels at møde de arbejdende vognvenner.

Museets årlige særudstilling kom til at omhandle knive fra Jylland, men ikke helt almindelige knive. Museets daglige leder Knud Isaksen havde inviteret tre knivmagere – Poul Kjær, Michael West og Bjarne Rasmussen til at vise deres bedste knive i udstillingen. I forbindelse med udstillingen demonstrerede Bjarne Rasmussen en eftermiddag, hvordan bl.a. mønstersmedning fandt sted. Her havde vi igen stor glæde af værkstedets nyerhvervelse: en nogenlunde røgfri esse.

Ehlers Lertøjssamling og Haderslev Bymuseum

Afdelingen fik nyt brandalarmeringsanlæg, som i fremtiden også skal fungere i nabobygningen, Slotsgade 22, hvor Haderslev Bymuseum får til huse. Vi tog i 2004 fat på opgaven med at planlægge, hvad det forholdsvis lille hus skulle indeholde. Helt fra starten har planerne været, at udstillingerne her skulle handle om husene i Haderslev, der har en af de bedst bevarede bykerner i Danmark. Bymuseet får her en central rolle både ved sin beliggenhed – i Hansborg-arkitekten Hercules v. Oberberg's hus i Slotsgade 22 – men også i formidlingen. Den skal være netbaseret. Ideen er, at de databaser, der i dag findes i Byarkivet, på museet, i KUAS og i kommunen skal bringes til at "tale med hinanden", således at brugerne fra en indgang på internettet kan hente samtlige historiske oplysninger om de forskellige huse. Hertil skal også knyt-

tes en arkitekturdatabase, som viser, hvor de forskellige arkitektoniske stilarter findes i byen.

Konserveringssværgstedet

Flere og flere statsmidler øremærkes til specielle fællestiltag, som så – ofte i en ret kompliceret ansøgning – kan søges af museerne. En af disse puljer er Rådighedssummen til konservering af genstande af enestående national betydning, også kaldet ENB.

Vi meldte os under fanerne og fik efter ansøgning bevilget midler til to projekter, dels det ovennævnte fiskegærde fra Slivsvøen, dels en nykonservering af det gamle Ejsbølfunds mange jerngenstande. En stor del af disse er gennem de senere år begyndt at ruste og måtte tages ud af monterne og magasinerne i 2004. Konserveringen er pt. i fuld gang, men genstandene vil ikke kunne genudstilles, før der er styr på klimaforholdene i magasin og udstilling.

Hjemsted Oldtidspark

2004 blev et turbulent år i Hjemsted Oldtidspark. Således begyndte 2004 med, at Parkens dygtige leder siden 1999 – Ernst Larsen – meddelte, at han havde fundet nyt arbejde.

Året var generelt præget af besøgsnedgang. En stor del af æren for dette kan tilskrives den danske sommer – eller mangel på samme. Den romerske kastemaskine – onageren – var igen sammen med romerfestivalen i juli og august et af højdepunkterne i Parken, og som i de tidligere år deltog denne maskine også i arrangementer udenfor Parken.

Bygningen af kopien af »græstørvsgården« fra Archsum fortsatte i 2004. Arbejdet laves af frivillige henover en række arbejdsweekender, så det tager tid. Mn aktiviteten giver så samtidig oldtidsparkens gæster et indblik i jernalderens husbygningskunst. I efteråret lavede museum og park i lighed med tidligere år en række temaer med titlerne: »Filde, væve, spinde«, »Den krumme pind« (om bue og pil) og »Heksens have«. I efterårsferien var temaet »lege med krop«, hvor gæsterne i en tid præget af stillesiddende »computerkultur« fik lejlighed til at opdage eller genopdage mange af de kropslige lege og spil, der var almindelige for blot nogle få år siden. Der blev således gået på stylder, spillet Antonius, spillet patøk, kastet med Thorshammer o.s.v.

Sommerens særudstilling var af Bente Johansen fra Ærø og havde titlen: *Fortiden på papiret*. Bente Johansen havde ladet sig inspirere af helleristninger og klippemalerier og genfortolket motiverne i det bløde papir.

Orla Madsen

Institut for Grænseregionsforskning – Syddansk Universitet

Den 1. januar 2004 blev Institut for Grænseregionsforskning et institut under Det Samfundsvidenskabelige Fakultet ved Syddansk Universitet. Institutet er fortsat hjemmehørende i Aabenraa og løser fortsat de samme opgaver, som det hidtil har gjort. Konkret omfatter instituttets kerneopgaver: 1. Problemstillinger vedrørende den dansk-tyske grænseregion inden for samfundsviden-

skab og humaniora. 2. Problemstillinger vedrørende de europæiske grænseregioner, herunder de europæiske integrations- og samarbejdsbestræbelser. Institutet varetager og opfylder endvidere for Danmarks vedkommende forpligtelserne i Europarådets rammekonvention om beskyttelse af nationale mindretal fra 1995, specielt dennes art. 12, stk. 1 om forskningsaspektet, og forskningsforpligtelserne i Europarådets pagt om beskyttelse af mindretalsprog og regionale sprog (sprogpagten) fra 1992. Det er et tværvideenskabeligt forskningsinstitut, der både forsker inden for samfundsvidenskabelige og humanistiske problemstillinger af betydning for den dansk-tyske og andre europæiske grænseregioner. I 2004 var der ansat i alt otte forskere og tre teknisk-administrative medarbejdere ved instituttet.

Forskning

Ligesom i de foregående år blev der også i 2004 gennemført en lang række forskningsprojekter ved instituttet. Centrale aktiviteter har bl.a. været afslutningen af evalueringen af EU's fællesskabsinitiativ INTERREG II, som Institut for Grænseregionsforskning gennemførte sammen med en række andre europæiske samarbejdspartnere. Projektet blev afsluttet med en omfattende rapport, der blev fremsendt til EU-kommissionen i begyndelsen af 2004, og som siden er blevet offentliggjort på EU's hjemmeside på internettet. Evalueringen blev løst af en projektgruppe bestående af Michael Schack, Martin Klatt, Torben Dall Schmidt samt Jørgen Kühl. Lektor Susanne Bygvrå afsluttede i foråret en stor undersøgelse af den udenlandske endagsturisme i Danmark i 2003. Undersøgelsen resulterede i en rapport, som Danmarks Turistråd udgav i 2004. Karen Margrethe Pedersen afsluttede sit følgeforskningsprojekt i tilknytning til projektet »Sikker Havn« med en rapport, som i 2004 blev udgivet på AOF's Forlag i København. Dorte Nielsen afsluttede instituttets delprojekt under TRIP med en rapport, som udkom i instituttets Notat-serie. Desuden er der blevet gennemført en række mindre projekter. Endelig er arbejdet med flerårige projekter blevet fortsat i 2004. Det gælder bl.a. arbejdet med en grænseoverskridende erhvervsstrategi for den dansk-tyske grænseregion, tre samarbejdsprojekter om 50-året for København-Bonn Erklæringerne, et bogprojekt om det grænseoverskridende samarbejde i tiden efter 1945, et projekt om kulturmøder i grænselandet, et EU-støttet projekt, der fokuserer på den ungarsk-kroatiske grænseregion samt et projekt om forbrugeradfærd i europæiske grænseregioner. Dertil kommer et internationalt samarbejdsprojekt om integration i nye europæiske grænseregioner. I alt pågik der i 2004 flere end 30 forskellige projekter ved instituttet, deraf en del i samarbejde med forskere i Danmark og i udlandet.

Instituttets forskere udgav i 2004 to publikationer i serien Notater om hhv. transport og indkøbsadfærd blandt forbrugere i tre butikcentre i hovedstadsområdet (Dorte E. Nielsen) og om nationale mindretal og grænseoverskridende samarbejde i Europa (på engelsk ved Martin Klatt og Jørgen Kühl). Dertil kommer et arbejdsnotat om unges ikke-valg af videregående uddannelse ved Carsten Yndigegn. På eksterne forlag udkom en bog og en artikel til et dansk tidsskrift. Desuden publicerede medarbejderne i alt 15 bidrag til internationa-

le publikationer (tidsskrifter og bøger). Dertil kommer en rapport på dansk til Danmarks Turistråd og en engelsksproget rapport til EU-kommissionen. Endvidere har medarbejderne publiceret tre anmeldelser i danske og to reviews i internationale periodika. Desuden har instituttets forskere i årets løb deltaget i 36 seminarer og konferencer, som regel med et eller flere oplæg/foredrag eller videnskabelige papers.

I 2004 var instituttet medarrangør af to konferencer: Den 6.-7. februar arrangerede det i samarbejde med Institut für schleswig-holsteinische Zeit- und Regionalgeschichte et dansk-tysk historikerseminar på Akademie Sankelmark ved Flensburg. Den 19. november arrangerede det sammen med Hamburgisches Weltwirtschaftsarchiv en international konference om nye EU-grænseregioner, der blev afholdt i Hamburg. Endelig udgav instituttet sammen med Museet på Sønderborg Slot Mette Lund Andersens bog »Grænsen i hverdagen – grænsen i hovedet«.

Formidling

Instituttets medarbejdere fortsatte også i 2004 traditionen for omfattende og bred formidling af forskningsresultaterne. Instituttets populærvidenskabelige tidsskrift *Pluk* måtte reducere sin udgivelsesfrekvens fra fire til tre årlige numre. Det skyldes omlægningen af portostøtten. 2004-årgangen nåede i alt op på 128 sider. Den kunne byde på 12 artikler skrevet af 14 forskellige forfattere. *Pluk* 1 var et temanummer om forskning i Sønderjylland med bidrag om forskning og udviklingsarbejde i Sønderjyllands Amt, om forskning ved Mads Clausen Institutet på Syddansk Universitet i Sønderborg, forskning på de sønderjyske museer og på landsarkivet i Aabenraa. Desuden blev der gjort rede for en række udvalgte aktuelle forskningsprojekter ved Institut for Grænseregionsforskning. I *Pluk* 2 blev der bragt artikler om forskning i grænseregionen, herunder de tre mindretals forskningsinstitutioner i Aabenraa, Flensburg og Bredsted. Der blev også trykt et bidrag om Sikker Havn samt en præsentation af European Centre for Minority Issues i Flensborgs handlingsorienterede projekter. Årets tredje og sidste nummer af *Pluk* omhandlede udenlandske endagsturister i Danmark, beskæftigelsen i grænseregionen samt udviklingen frem til oprettelsen af den grænseoverskridende Region Sønderjylland-Schleswig i 1997.

Derudover har instituttets forskere bidraget med seks artikler til populære publikationer og avisartikler. Medarbejderne har desuden holdt i alt 32 foredrag i Danmark og udlandet. Endelig har forskerne medvirket i en lang række indslag i medierne.

Jørgen Kühl

Landsarkivet for Sønderjylland

Landsarkivets største publikumsnyhed i 2004 blev etableringen af et selvbetjeningsmagasin. Gæsterne på læsesalen kan nu selv fremtage kirkebøger og eksemplarer af det sønderjyske personregister. Også den såkaldte manuskript-samling er flyttet ind i selvbetjeningsmagasinet. Det samlede resultat er, at gæsterne hurtigere kan få de ønskede arkivalier, og at læsesalspersonalet nu har bedre muligheder for at koncentrere sig om vejledning.

Af yderligere servicetiltag bemærkes, at der i begyndelsen af 2004 blev opstillet en kopimaskine til selvekspedition for læsesalens gæster. Velkomstfolderen er blevet opdateret og er udkommet i ny trykt udgave. Der er lavet to nye emneark om henholdsvis selvbetjeningsmagasinet og Det nationale Register fra 1921. Landsarkivet har afholdt to udstillinger i tilknytning til foredragsrækkerne i Historisk Samfund for Sønderjylland, nemlig om hertugerne og om 1. verdenskrig. Arbejdet med den sidste udstilling blev dog først afsluttet efter nytår. Endelig er der grund til at fremhæve, at webklubben er kommet godt fra start: Der er p.t. 121 medlemmer, som modtager et nyhedsbrev omtrent en gang om måneden. Tilmelding kan ske ved at sende en mail til landsarkivet eller ved at skrive sig på en liste ved vejledningsskranken på læsesalen. Der arbejdes på at lave en formular på hjemmesiden, hvor man kan melde sig til.

Statens Arkiver gennemførte en brugerundersøgelse på sine læsesale. For Landsarkivet for Sønderjylland kan resultatet sammenfattes til, at der var en betydelig tilfredshed med forholdene, når bortses fra indførelsen af mandag som lukkedag i 2003. Som resultat af brugerundersøgelsen er der udarbejdet en handlingsplan for Statens Arkivers læsesale. Den kan ses på Statens Arkivers hjemmeside.

En aftale om kopiering af de sydslesvigske kirkebøger indtil 1876 blev underskrevet i november ved en højtidelighed i Kiel. Der er efterfølgende også lavet en aftale om selve kopieringen, der vil strække sig over de næste par år. Formentlig bliver Flensborg, Angel og Sydtønder kirkekredse først filmet.

Besøgstallet er fortsat for nedadgående. Forklaringen er, at landsarkivet i forbindelse med etablering af selvbetjeningsmagasin og en ombygning i magasinerne dels måtte holde lukket i kortere perioder, dels gennem det meste af foråret havde store indskrænkninger i ekspedition af arkivalier til læsesalen. Men formentlig spiller det også en rolle, at mange folketællinger nu er tilgængelige over nettet dels via www.arkivalieronline.dk, dels i kraft af Dansk Demografisk Database og Kildeindtastningsprojektet ved Dansk Data Arkiv (www.ddd.dda.dk). Det kan i den forbindelse nævnes, at landsarkivet i april 2004 var vært ved en reception i anledning af, at folketællingen 1803 for Slesvig var færdigindtastet og tilgængelig.

Den gode dialog med arkivets gæster er fortsat i 2004 på det årlige brugermøde og ved møderne med landsarkivets brugerråd. Brugerrådet mødes to gange årligt.

Landsarkivet betjener ikke alene sine brugere på læsesalen i den ordinære åbningstid. Der har også været afholdt et antal velbesøgte kurser i årets løb. Der har været tale om generelle introduktionskurser ved arkivfaglig overassistent Mai-Brit Lauritsen samt temakurser om ejendoms historie ved vagtmeester Leo Vinther Pedersen, som desuden har forestået et en række velbesøgte aftenskolekurser i slægtsforskning.

Øvrig formidling

Der indlænes og udlænes arkivalier til andre arkivinstitutter over hele landet, og landsarkivet besvarer en række skriftlige forespørgsler fra myndighe-

der og private, i visse tilfælde mod betaling. Desuden behandles et ret stort antal ansøgninger om at måtte benytte arkivalier, der i henhold til lovgivningen ikke er alment tilgængelige. I den forbindelse lægger landsarkivet vægt på at kunne svare dækkende og hurtigt, og på basis af vore opgørelser over såkaldte sagsbehandlingstider kan vi konstatere, at hovedparten af alle henvendelser og anmodninger er blevet besvaret eller ekspederet inden for få dage.

Tilgængeliggørelse af arkivalier

Landsarkivets største enkeltprojekt i disse år er at få indtastet så mange oplysninger om arkivskabere og arkivalierne, at brugerne kan sidde ved computeren og orientere sig i, hvad landsarkivet rummer. På blot nogle års sigt er det også meningen, at man skal kunne bestille arkivalier til læsesalen hjemme fra. Fra december 2004 kan man via Statens Arkivers hjemmeside under www.daisy.sa.dk nu finde oplysninger om, hvilke arkiver der er afleveret til landsarkivet. I løbet af 2004 fik Landsarkivet for Sønderjylland tilrettet og opdateret de oplysninger, der var nødvendige herfor.

Gradvist taster landsarkivet nu også oplysninger om de enkelte arkivserier ind i databasen, og i den forbindelse foretages desuden af konserverings- og sikringsmæssige grunde en ompakning og delvis nyregistrering af arkivalierne. I 2004 var det først og fremmest amtsarkiverne efter 1920, det gjaldt. Dette delprojekt forventes afsluttet i 2005. Efterhånden som ompakning, nyregistrering og indtastning afsluttes for de enkelte arkiver, vil oplysninger om disse arkivserier blive gjort tilgængelige på nettet. I en senere omgang vil det på grundlag af disse indtastninger blive muligt at søge efter de enkelte pakker og protokoller, registre m.m., som et arkiv består af.

Indsamling

Samlingerne er i årets løb blevet forøget med arkivafleveringer fra samtlige pastorater og menighedsråd i det sønderjyske område. Der er nu afleveret op til omkring 1990, for kontraministerialbøgernes vedkommende i mange tilfælde endnu længere op i tiden. Med afleveringer fra provstierne, planlagt til 2005, vil alle folkekirkeembeder have afleveret deres bevaringsværdige arkivalier i det sønderjyske område.

Desuden er afleveringen af det meget omfattende arkiv fra Kort- og Matrikelstyrelsens sønderjyske kontor, der lukkede med udgangen af 2004, nu afsluttet. Landsarkivet har planlagt at udarbejde en vejledning til dette i særdeleshed meget betydningsfulde og omfattende arkiv, der omfatter rundt regnet 6.000 æsker matrikulære sager, 1.000 protokoller, ca. 3.200 matrikelkort (i flere generationer), 170.000 markrids samt flere hundrede andre kort, som f.eks. rammekort, minorerede kort, domænekort, grænsekort, m.m.

Forskning

Forskningsaktiviteten har i 2004 været meget høj på landsarkivet. Foruden landsarkivets to arkivarer med forskningsstid og -pligt har der til landsarkivet været knyttet to fuldtidsforskere. Det drejer sig om ph.d. Gerret Liebing Schla-

ber, der med udgangen af 2004 afsluttede en toårig forskningsstilling, finansieret af Carlsberg-fonden. Undersøgelsen skulle udrede de komplicerede forvaltningsmæssige forhold i hertugdømmet Slesvig i perioden 1460–1864. Samt om forskningsstipendiat Morten Andersen, der i 2004 fortsatte sit ph.d. stipendium med et projekt om de regionaløkonomiske virkninger af grænse-dragningen i 1920 i Nord- og Sydslesvig frem til 1939.

Forskningsleder Hans Schultz Hansen afsluttede i 2004 sine studier om hjemmetysheden i Nordslesvig 1840–1867. Afhandlingen er i 2005 antaget til forsvar for den filosofiske doktorgrad. Seniorforsker Leif Hansen Nielsen afsluttede i året sine studier af sønderjysk industri 1864–1920, hvilket i maj 2005 indbragte Leif Hansen Nielsen ph.d.-graden ved Syddansk Universitet.

Endelig har Hans Schultz Hansen, Leif Hansen Nielsen og Gerret Schlaber bidraget til *Slesvig, Preussen, Danmark*, der er en håndbog over kilder fra den sønderjyske forvaltning i perioden ca. 1500–1970. Bogen er tænkt som et vigtigt hjælpemiddel for alle, der arbejder med dansk/sønderjysk historie, det være sig slægts- og lokalhistorikere, museums- og arkivfolk samt universiteternes lærere og studerende.

Alle fire forskere har desuden bidraget med en antal artikler til videnskabelige tidsskrifter og samleværker. En fuldstændig oversigt fås i *Forskningen i Statens Arkiver, Årsberetning for 2004*, der er udarbejdet af forskningsleder Hans Schultz Hansen.

Bygningerne

2004 blev især påvirket af, at landsarkivet indrettede såkaldte kompaktusanlæg i sine magasiner for at øge kapaciteten. Adskillige kilometer arkivalier måtte derfor flyttes ud fra de bestående magasiner og opbevares midlertidigt, indtil de nye reoler, der kan rumme meget mere end de gamle, var på plads hen omkring sommerferien 2004. Herved fik landsarkivet øget sin magasinkapacitet med 2,3 hyldekilometer, ligesom det som nævnt blev muligt at etablere et selvbetjeningsmagasin. Ombygningen blev finansieret takket været en bevilling fra Kulturministeriet. Det er nu atter muligt – om end kun for en kort årrække – at modtage arkivalier i Aabenraa fra det sønderjyske område.

Læs mere om landsarkivet på www.sa.dk

Steen Ousager

Midtsønderjyllands Museum og Gram Lergrav

Museet var lukket hele året. Men det var alligevel et meget travlt år med detailplanlægning af de kommende udstillinger til det nye museum. Det blev til mange overvejelser og utallige møder, men sidst på året var planen klar. Det var oprindeligt planlagt, at det nye museum skulle åbne sommeren 2004, men på grund af vanskeligheder med at skaffe den nødvendige kapital kunne byggeriet først indledes den 17. august, hvor det første spadestik blev foretaget af formanden for Undervisnings- og Kulturudvalget i Sønderjyllands Amt, Anna Margrethe Ikast, og formanden for Gram Kommunes Skole- og Kulturudvalg, John Flemming Hansen. Men herefter gik det stærkt. De fire pavilloner, som byggeriet blandt andet består af, blev bygget hos Vinderup

Midtsønderjyllands Museums nye markante udstillingshus ved lergraven i Gram stod færdigt i december 2004. Bygningen er tegnet af arkitekterne Jane Willumsgaard, Søren Andersen, Holstebro. Den officielle indvielse af museet fandt sted den 5. maj 2005. Foto: Midtsønderjyllands Museum og Gram Lergrav.

Træbyg, og de ankom alle samme dag på fire store lastbiler. Inden aften var de placeret på deres fundamenter. Herefter blev de høje limtræspykloner rejst, spærene lagt, og den 1. oktober deltog mange interesserede gæster i rejsegildet. Den sidste del af byggeriet tog længere tid end beregnet, for på grund af arkitektens »skæve streger« skulle så at sige ethvert bræt skæres i smig, så afleveringen af byggeriet blev udskudt til 2005.

Den 15. december blev museet officielt overdraget til Gram Kommune, der fra 2005 er den driftsansvarlige for museet i samarbejde med Rødding- og Nørre Rangstrup kommuner. Mange mennesker var mødt for at ønske museet alt godt for fremtiden i kommunalt regi.

Museets omfattende forskningsprojekt om fossilerne i Gram lergrav er blevet videreført. Alle artikler er afleveret til 1. bind af dette, og redigeringen er i gang. Bindet vil udkomme sommeren 2005.

Museets konservator arbejdede hele året på højtryk for at færdiggøre alle museets hvalfund til den kommende udstilling, og museets seniorforsker fik færdiggjort en artikel om fem små halshvirvler fra en tandhval, der er fundet i Gram Lergrav. Artiklen »Cuvierian analysis, and determination of a delphinoid cetacean from the Late Miocene North Sea« er optaget til publicering i *Revue de Paléobiologie, Genève*.

Den sidste del af året blev brugt til nedpakning af museets kontorer i den gamle kørestald ved slottet.

Flemming Roth

Museet på Sønderborg Slot

Den vigtigste begivenhed i 2004 for museet var, at museet fra 1. januar overtog driften af Historiecenter Dybbøl Banke efter mange års offentlig debat om centerets fremtid. Hermed sikredes centerets overlevelse på længere sigt og dets forankring i det faglige miljø på landsdelens historiske museum. I løbet af 2004 afsluttedes forhandlingerne med den selvejende institution Dybbøl Mølle med en aftale om museets overtagelse af driften fra 1. januar 2005 –

foreløbig for to år. Hermed er der nu skabt en ny helhed, hvor Dybbøl-fortællingen i fremtiden hviler på fire »søjler«: Museet på Sønderborg Slot som vidensbank og formidler af de lange linjer, Historiecenteret som leverandør af den fængende og håndgribelige fortælling, Dybbøl Mølle som vidnesbyrd om Dybbøl som både dansk og tysk erindringssted fra 1864 til i dag, samt landskabet med de bevarede fortidsminder og strukturer. Allerede i 2004 kunne vi nyde godt af den nye helhed i form af fælles rabatordning og fælles annoncering.

Industrimuseum Slesvig

Den 24. februar kunne vi fejre starten på grænseoverskridende decentrale Industrimuseum Slesvig/Industriemuseum Schleswig med udgivelsen af en fælles guide, udarbejdet i samarbejde med Kulturstiftung Schleswig-Flensburg og finansieret af Regionsrådets udvalg for kultur, sprog og ligestilling. Dette første danske industrihistoriske »økomuseum«, baseret på et netværk af »feltstationer« fra Kongeåen i nord til Ejderen i syd, vakte fra starten stor interesse – ikke mindst hos Kulturministeriet, der i 2003–2004 har bevilget i alt 400.000 fra henholdsvis Kulturarvsstyrelsens udviklingsmidler og »provinspuljen«. Disse midler er anvendt bl.a. til udarbejdelse af en rapport om de sønderjyske feltstationers status og udviklingsmuligheder, til fremstilling af fælles logo, skilte og hjemmeside samt støtte til nogle af feltstationerne (bl.a. Brdr. Gram historiske Arkiv og Museum, Vojens, og Skærbæk Uldspinderi). I 2004 lykkedes det også at åbne den første nye »feltstation«, udstillingen om Schaumanns Klædefabrik i Haderslev i tilknytning til Slesvigske Vognsamling, finansieret af Max Schaumanns Fond.

Ved årets start lykkedes det at indlede opbygningen af Sønderjysk Skolemuseum i Over Lerte gamle skole med et treårigt tilskud fra Vojens kommune. På sigt er det meningen, at skolemuseet kan få status som filial af Museet på Sønderborg Slot, såfremt der sikres et fast driftsgrundlag. Desuden blev Peter Dragsbo i september efter den hidtidige leders afgang udpeget som faglig leder for Aabenraa Museum på timebasis frem til sommeren 2005

Erindringssteder og kulturmøde

I 2004 har museumsinspektør Inge Adriansen fortsat sin mangeårige forskning i nationale symboler og national identitet med temaet »nationale erindringssteder« – et aktuelt tema i europæisk historieskrivning. I 2002–2003 gennemførte Inge Adriansen i samarbejde med Kulturarvsstyrelsens centralregister en landsdækkende registrering af danske mindesmærker og monumenter, ligesom hun har skrevet adskillige artikler om temaet. I efteråret 2004 bevilgede Farunggaardfonden 560.000 kr. til udarbejdelse af et værk om danske erindringssteder, som skal udføres ved frikøb i 2005–2006 og resultere i et tredje bind i forlængelse af *Nationale symboler i det danske rige* (2003). I tilknytning hertil gav Regionsrådet desuden støtte til udgivelse af en guide til danske erindringssteder i grænselandet (f.eks. Skamlingsbanken, Knivsbjerg, Dybbøl, grænsen, Sankelmark, Dannevirke o.s.v.) i samarbejde med Kulturstiftung Schleswig-Flensburg. Et andet aktuelt tema er »kulturarv«, og Søn-

derjysk kulturarv blev derfor valgt som tema for årbogen *Sønderjyske Museer 2003–04*, som Museet på Sønderborg Slot påtog sig at redigere.

Grænselandet som mødested for kulturer, sprog, identiteter og nationsprojekter er i disse år i høj grad museets indfaldsvinkel til den sønderjyske historie, med folkeminder, festsikke, kostvaner, byggeskik og arkitektur som konkrete eksempler, og i de kommende år planlægger vi sammen med andre sønderjyske museer og Institut for Grænseregionsforskning at afprøve mulighederne for en egentlig museum-universitet-centerdannelse omkring grænselandshistorie og kulturmøde. I 2004 publiceredes Mette Lund Andersen: *Grænsen i hovedet – grænsen i hverdagen*, som er resultat af en etnologisk undersøgelse af livet ved grænsen før og efter Schengen-aftalens ikrafttræden 2001. Udgivelsen var samtidig begyndelsen på serien *Skrifter fra Museet på Sønderborg Slot*.

I 2004 forstærkedes museets etnologiske profil med tilknytningen af den forhenværende leder af Volkskundliche Sammlung Hesterberg, Gottorp Slot, Dr. Heinrich Mehl som »ehrenamtlicher Mitarbeiter«. Desuden har vi haft hjælp fra Birgitte Kragh, forhenværende leder af Aabenraa Museum, som i 2004 – med stor hjælp fra museets medarbejdere – kunne lægge sidste hånd på mange års arbejde med døden og begravelsens kulturhistorie i form af værket *Af jord er du kommet...*

Industrihistorie Endvidere gennemførte museet i 2004 en række industrihistoriske projekter. I foråret opnåedes støtte til en hasteundersøgelse af *Aabenraa Karrosseri A/S* inden virksomhedens lukning. Dokumentationen blev udført af industrihistorikeren Jørgen Burchardt i samarbejde med Institut for sønderjysk Lokalhistorie og gav et fint indblik både i virksomhedens ånd og karakter og i busproduktion. Der var et godt samarbejde med de nye ejere, Volvo A/S, som i 2005 støttede en publicering af undersøgelsen. Endvidere fik museet støtte til en rapport om sønderjyske industrimiljøer af national interesse. (Udgives af museumsrådet 2005, bidrag også publiceret i årsskrift for Cathrinesminde Teglværksmuseum 2005). Desuden publiceredes i 2004 Inge Adriansen: *Socialdemokratiet i Sønderborg 1904–2004*. Og endelig har Max Schaumanns fond givet tilskud til, at cand.mag. Gitte Werner Nielsen kan udarbejde en bog om Schaumanns Klædefabrik, Haderslev (udkommer efteråret 2005).

Den nye Christian 2.-udstilling

Den 5. maj indviede H.K.H. Prins Joachim det første trin i en planlagt fornyelse af de permanente udstillinger i form af en længe savnet udstilling om Christian 2. Først nu kan fortællingen om kongens liv og mytens baggrund ses på Sønderborg Slot. Udstillingen bygger på ny viden om kongens 17 år lange ophold på slottet. Denne er også gengivet i bogform af Inge Adriansen og Birgit Christensen: *Et kongeligt, kristeligt, fyrsteligt fangenskab. Regnskaber fra Sønderborg Slot fra Christian 2.'s tid*. Samtidig udgav museet i samarbejde med Sønderborg Statsskole Peter Jordt Jørgensen: *Christian 2. – mellem middelalder og renaissance*, et overblik over kongens liv og levned i europæisk perspektiv. Bøgerne om Christian 2. var støttet af Konsul Jorck og Hustru Emma Jorcks Fond samt Sønderjyllands Amt.

Med den nye udstilling er det lykkedes at skabe et nutidigt formsprog og en ny farveskala, der ikke bryder, men netop spiller op til museets gamle fornemme udstillingsdesign fra 1970'erne. Næste skridt i fornyelsen bliver den kommende udstilling om *Fejder om fortiden – retten til oldtiden* om den nationale kamp om de sønderjyske fund og fortidsminders placering og tolkning. Allerede i 2003 opnåedes en fornem bevilling på 250.000 fra Augustinus-Fonden til formålet – midler, som også har bidraget til Christian 2.-udstillingen – og i slutningen af 2004 ansattes ph.d. Anne Katrine Gjerløff, København, til at udarbejde udstillingsoplægget. Også udstillingerne om perioden fra 1930'erne til i dag skal fornyes, og hertil fik museet i 2004 et første tilskud fra Fabrikant Mads Clausens fond.

Skærbæktæpper og Bodil Kaalund

Årets største udstilling var *Skærbæktæpper* (23. januar–18. april) – et længe næret ønske om at vise de berømte jugendstil-tæpper fra Væveskolen i Skærbæk. Her blev der produceret verdenskunst, som både dengang og nu er kendt og vist over hele Europa – men som i Danmark, bl.a. af nationale grunde, endnu ret ukendte. 9. september til 31. oktober vistes en række af Bodil Kaalunds værker under titlen *Det daglige brød – og det himmelske*. I tæt samarbejde med kunstneren udvalgte dels en række af hendes store skildringer af hverdagens

Den 5. maj 2004 indviedes den nye Christian II-udstilling på Museet på Sønderborg Slot. Her vises blandt andet en samling malerier, der præsenterer forskellige begivenheder i kongens liv: Her er det Hans Nikolaj Hansens maleri »Christian II forlader København med dronningen og børnene for at søge hjælp i Nederlandene 1532«. Foto: Museet på Sønderborg Slot.

ting, som blev udstillet i samspil med en genstande fra museets samling, dels en række religiøse værker i samspil med Dronning Dorotheas kapel – et nærmest ideelt møde mellem kunst og kulturhistorie. Til udstillingen og kataloget (med bidrag af Peter Dragsbo, mag.art. Charlotte Christensen og kunstneren selv) fik museet støtte af Kunststyrelsen

Derudover vistes 6. januar – 18. marts vandrestillingen *Castles around the Baltic*, 11. juni – 29. august *Festen for de døde* – en udstilling om den mexicanske dødekult, lavet i samarbejde med den mexicanske ambassade i København, 17.juni. – 8. august særudstillingen af den tyske forfatter *Günter Grass' grafiske arbejder* i samarbejde med Galleri Copenhagen og det tyske centralbibliotek, Aabenraa. 8. april – 16. maj. Sønderborg Kunstforenings påskeudstilling med *Winsor Klüglein* og 3. oktober – 30.oktober efterårsudstillingen med *Susanne The Dal* samt 7.oktober – 14. november *Bedre Byggeskik*, en udstilling udarbejdet af Holbæk Museum om den danske arkitekturbevægelse omkring 1915–1920.

Børneaktiviteter og foredrag

2004 var et travlt år med hensyn til formidlingen for børn og unge, med stort rykind af skoleklasser i forårs- og efterårsmånederne og i alt 268 bestilte omvisninger for børnehaver og undervisningsinstitutioner, udført af museets pædagogiske medarbejdere. Desuden deltog museet i Sønderborg Kommunes fællesaktiviteter »Aktiv sommerferie«, og fredag den 13. august var museet med i Idræts- og kulturnatten, hvor der i samarbejde med Sønderborg Bibliotek arrangeredes aktiviteter i »Festen for de døde«, »walk in-bio« med videre. I december fortaltes under overskriften »Pumpenikkel og skonrogger« om brød og brødbagning i gamle dage, specielt til børnehaver og de mindste skoleklasser – som altid en populær julemånedssaktivitet, hvor vi hurtigt måtte melde alt optaget.

Historisk Samfund for Als og Sundeved arrangerede i efteråret sammen med museet tre foredrag om Christian 2. af religionshistorikeren Martin Schwarz-Lausten, Inge Adriansen og Jan Zimmermann. Desuden har museets medarbejdere holdt omkring 40 foredrag, dels i landsdelen, dels f.eks. på Akademie Sankelmark, Arkitektskolen i Århus. Endvidere har museet afholdt 10 orgelkoncerter, og i den forbindelse kunne organist Karsten Munk 11.maj udgive en CD med tidlige musikværker, spillet på Dronning Dorotheas orgel. En oplevelse fra Christian 3.'s tid var også danse- og musikgruppen »Authentias« opvisning den 22. september, hvor udklædte dansere fremviste dansenumre fra renæssancens hoffer. En stemningsfuld aften, arrangeret i samarbejde med Historisk Samfund for Als og Sundeved. 20. september var Sønderborg Slot ramme om det officielle startskud på Renaissance-året 2006, hvori deltog historikere og museumsfolk fra hele landet, og hvor dr.jur. og phil. Ditlev Tamm holdt festforelæsningen.

Spøgelser og jugendstil

Et nyt tilbud til publikum, »Ghost-Walking« på slottet i samarbejde med Sønderborg Turistbureau, blev lanceret i 2004 og blev med det samme en stor

succes. På en aftenvandring gennem slottet stifter deltagerne bekendtskab med nogle af de historiske spøgelseshistorier og andre dramaer fra slottets historie. I alt har mellem to og tre tusind gæster oplevet slottet på denne nye måde. 11. juni udgav museet desuden en ny 4-fløjet folder på dansk, tysk og engelsk om *Sønderborg – Danmarks ungdomstilby*, og det blev efterfølgende til adskillige ungdomsbyvandring. En af byvandringerne blev i samarbejde med *Der Nordschleswiger* udbudt på tysk, ligesom der i marts var omvisning på tysk i »Skærbæktæpper«. Disse tilbud på tysk blev positivt modtaget af det tyske mindretal, der – selv om de alle forstår dansk/sønderjysk – gerne vil have kulturtilbud »på vores sprog«.

Museets besøgstal blev i 2004 58.000 – en stigning på ca. 15.000 i forhold til 2003, ligesom museumsbutikkens omsætning er steget markant. Blandt årets prominente besøg bør nævnes Kronprins Frederik og kronprinsesse Mary, som 29. juli spiste frokost i slottets riddersal og efterfølgende fik omvisning på Dybbøl skanser og i historiecenteret.

Historie- og genforeningsbilleder

Blandt museets erhvervelser i 2004 skal bl.a. nævnes et maleri af N.V. Rosenstand (1838–1915), forestillende en død østrigsk soldat liggende i sneen foran »Saxarmen« (Hedebyvolden) ved Dannevirke 3. februar, kort før tilbagetoget. Maleriet erhvervedes med støtte fra Kulturarvsstyrelsen fra familien Dinesen, Rungstedlund. Maleriet var oprindeligt købt af Adolph Wilhelm Dinesen, der som kaptajn for det Dinesen'ske batteri deltog i Treårskrigen 1848–50, og som stabsofficer i 1864. Maleriet er en af de få skildringer fra Dannevirke 1864 – og af østrigerne, der jo både ved Dannevirke og Sankelmark var vores modstandere. Endvidere erhvervedes med støtte fra Ny Carlsbergfondet en tegning af slagmarken på Dybbøl 1864, udført af historiemaleren F.C. Lund (1826–1901), samt en akvarel af Laurits Tuxen (1853–1927), et studie til malerens forslag til det officielle genforeningsbillede fra 1920. Museet fik allerede i 2003 af Kongehuset deponeret et andet forstudie, og museets samling omkring konkurrencen om genforeningsmalerierne er dermed nu yderligere forøget. Endvidere har museet fra Sønderjysk Forsikring en messingkikkert, der har tilhørt general du Plat, den danske øverstkommanderende, der faldt ved Dybbøl 1864. Museet har også i 2004 modtaget eksemplere på fange-husflid, udført af medlemmer af det tyske mindretal, som blev interneret på Sønderborg Slot efter 5. maj 1945.

Alsingergård og hagekorsfane

I 2004 var museet involveret i et bevaringsprojekt for en gamle alsiske gård, Dominicussens gård i Oksbøl på Nordals. Ejeren af gården ønskede at sikre den for eftertiden – og projektet, der blev udført i samarbejde med arkitekt Marcelle Meier, Århus, gik dels ud på at lave et skitseprojekt til genbrug af gården til boliger, ferieboliger og forsamlingshus, dels at opstille en model for, at ældre landbrugere kunne overgive deres gård til en bevarende stiftelse. I starten havde projektet stor medvind. I den endelige finale opnåede projektet imidlertid ikke den nødvendige støtte, og i skrivende stund er det uvist, om projektet lader sig realisere.

Efter meddelelser om nedrivning ifølge museumslovens kap. 8 har museet i en række tilfælde nået at dokumentere bygninger, enten ved egen fotografering eller ved opmåling, udført af en lokal arkitekt. Desuden deltager museet i den løbende debat som ansvarlig for kulturarven i ansvarsområdet – bl.a. med indsats for bevaring af historisk værdifulde bygninger som grænsebygningen fra 1956 i Kruså og det Ewers'ske jugendpakhuis fra 1909 på Sønderborg havn.

I 2004 indkaldte Kulturarvsstyrelsen forslag til bevaring af genstande af »enestående national betydning«. Museet på Sønderborg Slot søgte her om støtte til konservering af tre genstandshelheder: Samlingen af tryk og grafik fra 1864-krigen, to store kobberkister, bl.a. indeholdende kejser Wilhelm 1.'s segl, fra grundstensnedlæggelsen for de tyske sejrsmønstre på Dybbøl og Arnkilsøre 1871 samt en lille hagekorsfane fra DNSAP's fører, Frits Clausens skrivebord i villaen i Bovrup – d.v.s. tre slags national kulturarv: En dansk-tysk, en preussisk-rigstysk og en »ubekvem« dansk. Til de to første formål bevilgede Kulturarvsstyrelsen ved årsskiftet i alt 130.000 kr., og i april 2005 er alle tre enheder sendt til konservering.

Cathrinesminde Teglværksmuseum

Den 1. december tiltrådte den daglige leder, John Rendboe, stillingen som leder af Grindsted Museum. I hans sted konstitueredes Gitte Werner Nielsen som leder frem til 1. marts 2005, hvorefter stillingen blev genopslået og besat med etnograf Torben Westergaard, Århus, der på grund af andet arbejde først tiltræder september 2005.

I starten af 2005 kunne arbejdet med restaurering af arbejderboligen langt om længe igangsættes, og der arbejdes nu på at skaffe midler til restaurering af tagkonstruktion og magasin i bygningen »Jomfru Petersen«. I 2006–2007 er det tanken, at der i den store tørrelade skal opbygges en permanent udstilling om den sønderjysk-slesvigske industrihistorie fra 1600-tallet til i dag. Som en forsmag på dette skabtes sommerens særudstilling om *Sønderjysk industri*, som med en række nyindsamlede genstande søgte at give et første overblik. Derudover har Broagerlands Kunstforening afholdt påskeudstilling med Martin Kvist og Johannes Caspersen, for andet år var der juleudstilling – i år med ekstraordinært stor publikumssøgning, idet der var gratis adgang i tilknytning til det store julemarked. I 2004 arrangerede venneforeningen en tur til Lippe-Detmold, de gamle vandrearbejderes hjemegn, hvor man bl.a. besøgte »søstermuseet« Ziegeleimuseum Lage, en del af Westfälisches Industriemuseum. Her blev der knyttet kontakt, bl.a. om deltagelse i de europæiske teglværkshistoriske konferencer.

Historiecenter Dybbøl Banke

Arbejdsmarkedets Feriefond bevilgede 7 millioner kroner til færdiggørelse af den planlagte genbygning af en dansk ideal-skanse på centerområdet. Skansebyggeriet, som er den fastholdte del af tidligere, nu opgivne mere vidtløftige udbygningsplaner, vil omfatte rekonstruktion af blokhus, krudtkammer m.v. samt bygningen af en »soldaterby«, der skal vise vilkårene under indkvarter-

ringen i barakbyerne på Als (Sundsmark) og andetsteds. Målet er at skabe grundlag for en bedre forståelse af de kulturspor, som ses ude i Dybbøl-landskabet, samtidig med at der skabes mulighed for en mere levende og alsidig formidling af krigen. Bevillingen blev ydet på betingelse af, at Undervisningsministeriet godkendte Historiecenteret som »videnpædagogisk center«, hvilket skete i sommeren 2004. Allerede fra starten af året iværksattes dog flere nye videnskabelige aktiviteter, bl.a. oprettelsen af en feltmedie, nye undervisningsforløb, feltfotografens atelier mv.

En nyskabelse for publikum var også »den reviderede 18. april«, hvor vi – for klart at adskille centerets folkelige aktiviteter fra den mere højtidelige mindedag – holdt åbent hus om aftenen den 17. april. Aftenens vigtigste aktivitet var de demonstrationer af episoder og skudteknik, som gennemførtes af den danske og den holstenske historiegruppe, ledsaget af oplæsning fra soldaterbreve. Trods kulde og blæst var der stort fremmøde, og vi lærte en del af forløbet til næste aften 2005.

Det treårige naturvejlederprojekt inddrager Dybbøls kulturlandskab med basis i både centeret og »Skansegården«. I samarbejde med amatørarkæologer og andre er der søgt rekonstrueret antallet af fortidsminder, vandhuller og vandløb i 1864, udført pleje af gadekæret i Dybbøl landsby, samt etableret vandresti og informationstavle ved Gammelmark på Broagerland, hvorfra de preussiske kanoner i marts-april 1864 beskød de danske stillinger og Sønderborg by. Desuden har interessenter i Dybbøl-fortællingen, den såkaldte »Dybbøl-gruppe«, i 2003–04 undersøgt mulighederne for at Dybbøl-landskabet kunne blive Danmarks første historisk begrundede »nationalpark«, og i forlængelse heraf udviklet et forslag til at samtænke registrering, formidling, landskabsplanlægning og turisme/friluftsliv i det sydøstlige Sønderjylland til en ny helhed.

Peter Dragsbo

Studieafdelingen og Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

Ved forhenværende gymnasielektor Knud A. Rasmussens død i 2004 mistede Studieafdelingens tilsynsråd en af sine bedste kræfter. Knud Rasmussen sad i tilsynsrådet gennem næsten 20 år som repræsentant for Sydslesvigsk Forening. Gennem alle år fulgte han som historiker Studieafdelingens virksomhed med kyndig interesse og konkret medarbejde.

Studieafdelingen

I løbet af året blev flere store forskningsprojekter næsten afsluttet. Frem til sin fratræden den 30. september bragte René Rasmussen det store forskningsprojekt om *Flensborg Avis* 1930–45 nær målet. Resultatet fremlægges i 2005 som et stort tobindsværk. Der er tale om meget mere end et virksomhedsportræt, snarere en fremstilling af den dansk-tyske historie i nazismens år med *Flensborg Avis* som en vigtig aktør mellem Danmark og Tyskland. Udenrigspolitiske og propagandamæssige hensyn gav avisen en særstilling. Ene blandt alle dagblade undgik *Flensborg Avis* total ensretning under det tredje rige. Avisen fik en stilling som nærmest officielt talerør for dansk politik, og den blev vigtig politisk-ideologisk aktør i grænselandspolitikken.

Også Studieafdelingens forskningsstipendiat siden 2001 Axel Johnsen førte sit stipendiatprojekt »Den danske grænsepolitiske opposition efter 1920« frem til afslutning. Ved årets udgang forelå bogen *Dannevirke mænd og Ejderfolk* i ombrudt korrektur, så den kunne præsenteres den 24. februar 2005. Her er tale om en grundlæggende ny fremstilling af danske nationale kredses arbejde for en grænserevision i mellemkrigsårene. Bogen blev på 569 sider Den dokumenterer, hvordan det i 1920'erne og 1930'erne lykkedes at skabe stadig bredere tilslutning til ønsket om en historisk begrundet grænsedragning allersydligst i Sydslesvig. Herved kastes nyt lys over de nationale danske aktivisters og de nationale foreningers arbejde i disse år.

Samtidig tog manuskriptet til en fremstilling af »Sydslesvigs kirkehistorie indtil 1921« form. Dr. theol. Günter Weitling udarbejdede hovedparten af en fremstilling af kirkehistorien uden for Flensborg fra middelalderen til 1864. Bogen vil udkomme i 2005.

Fremlæggelse af historien i skriftlig form og med videnskabeligt tilsnit stod ikke alene. I Dansk Centralbiblioteks foyer blev vist flere småudstillinger (om sydslesvigske soldater i Danmark 1940–45 og om projektet til sikring af arkivets filmsamling). Medarbejderne holdt i alt 39 foredrag, og der blev skrevet 17 kronikker i *Flensborg Avis*. I samarbejde med Danevirke Museet og Duborg-Skolen bidrog afdelingen til projekt »Ting fortæller historie«. Det mundede den 2. april ud i udstillingen af samme navn på Danevirke Museet. Med dansk- og historielærere på Duborg-Skolen blev indledt samarbejde om udarbejdelse af skriftlige opgaver vedrørende Bonn-København-problematikken. Resultatet blev udgivet i maj 2005 i hæftet *Bonn-Erklæringen og de unge. Elevebetretninger fra Duborg-Skolen 2005*.

Arkivet

Som vanligt kom der gode afleveringer til Arkivet, i alt 40 enkeltafleveringer eller 20 løbende meter. For SSF og SSW-distrikterne er det nu blevet fast kutyme at aflevere ældre protokoller og akter. Fra SSF Flensborg bysekretariat kom det store navnekartotek 1945ff, en kilde af uvurderlig betydning. Fra kvindeforeningerne kom flere store afleveringer, således Den slesvigske Kvindeforenings store håndarbejds materiale. Det dokumenterer en side af arbejdet i kvindeforeningerne, som nu er historie.

Personarkiverne rager op med afleveringer fra bl.a. Karl Otto Meyer, vandre lærer Resi Petersen, skoleinspektør Knud Morsing (Ejderskole-sagen), lærer Anna Holmgaard (breve fra Tønning 1946–47), sygeplejerske Maren Sørensen, Valsbøl og vandre lærer Gustav Lindstrøm, Ladelund. Hertil kom et værdifuldt supplement til skoleinspektør Aksel Liebs arkiv (breve og beretninger 1939–45) samt højskoleforstander Jørgen Jessens store arkiv fra Sydslesvig-tiden (Jaruplund Højskole og Flensborg Ungdomsskole).

Sideløbende blev der gennemført mange ordningsarbejder. Tilgængeliggørelse af arkivfortegnelserne på arkivets hjemmeside (www.dcbib.dk/studieafdelingen) blev fortsat.

Filmsamlingen, som hidtil var totalt uregistreret, blev grundlæggende nyordnet takket være en midlertidig ansættelse af cand.mag. Birgitte Thomsen.

De knap 100 film blev gennemset, og der blev udarbejdet fortegnelse. Alle bevaringsværdige film blev derefter overspillet på DVD. Hermed er mange værdifulde Sydslesvig-film sikret for eftertiden og står nu til rådighed for fremvisning og forskning.

Samlingen af kort og prospekter forelå ved årets begyndelse nyregistreret af Birgitte Thomsen i to trykte publikationer (Arkivserien nr. 10 og 11). I årets løb blev arbejdet fortsat. Senere fundne kort og prospekter blev indordnet i samlingen. Hovedparten af de mange sjældne og værdifulde kort og prospekter er indrammet og har været vanskelige at benytte til illustration. Derfor blev henvend 170 stk. professionelt fotograferet og foreligger nu i digital form, så de let kan benyttes i fremtidige publikationer og ved udstillinger. Digitaliseringen af samlingerne af film, kort og prospekter er udtryk for en betydelig økonomisk investering. Til gengæld er et væsentligt kildemateriale nu sikret i mere holdbar form og kan benyttes meget lettere end før.

Samlingen af lydbånd blev ligeledes inddraget i det grundlæggende ordningsarbejde. Båndene er meget begrænset holdbare i den foreliggende form. Der blev foretaget nyregistrering af de i alt ca. 400 bånd, og der blev lagt planer for overspilning af udvalgte dele på CD.

Fotosamlingens nyregistrering på EDB-programmet Arkibas blev videreført, så der nu er EDB-registreret knap 7.000 fotos og 140 albums. En del fotos foreligger i scannet form. I stigende antal blev fotoforespørgsler besvaret ved levering af scannede fotos.

Lars N. Henningsen

Tønder Museum, Drøshes Hus og Højer Mølle- og Marskmuseum

Året 2004 var kniplingsfestival-år, hvilket betød, at en stor del af Tønder Museums udstillingsvirksomhed i sommerhalvåret blev koncentreret om kniplingsudstillinger. Således drejede Tønder Museums sommerudstilling sig om knipling i Norge, en udstilling, som museet havde sammensat i et tæt samarbejde med formanden for Det norske Knipleforbund samt en del norske museer og privatpersoner. Udstillingen skildrede kniplingsaktiviteten i Norge fra 1700-tallets begyndelse til i dag, og for mange besøgende, også norske, formidlede udstillingen helt ny viden. Til udstillingen udgav Tønder Museum en lille bog om norsk knipling i de pågældende århundreder.

Vinterudstillingen 2003–2004 handlede om folkekunsten i Vestslesvig. Tønder Museum har i flere år gerne villet sætte fokus på begrebet folkekunst som et brugbart udtryk for de mange genstande, der gennem mange århundreder er fremstillet i hjemmene som ikke-professionelle arbejder og fremstillet uden videresalg for øje. Udstillingen blev bygget op over menneskers livsfasen fra barndom over ungdom, ægteskab, arbejdsliv, fritidsliv, bolig til livets afslutning. Udstillingen dokumenterede, at den vestslesvigske befolkning har frembragt ting af høj kvalitet. Dele af udstillingen, der i øvrigt var en sand fryd for øjet, vil blive fortsat som ny permanent opstilling i en af Tønder Museums sale.

I Drøshes Hus var der på grund af kniplingsfestivalen to internationale udstillinger, idet museet havde opbygget en udstilling om et af de finske knip-

lingscentre, Rauma, i det sydvestlige Finland, som fra omkring 1700-tallets første del udviklede en ret stor kniplingsproduktion. Desuden viste museet en samling syede kniplinger, fremstillet i den sydungarske by Kiskunhalas i løbet af 1900-tallet. Her var der tale om en igangsat produktion, hvor man fra centralt hold ønskede at ophjælpe et udkantsområde, der tidligere havde tjent godt på hesteopdræt.

Desuden udarbejdede Tønder Museum en retrospektiv udstilling om kniplælæreren Astrid Hansen, der har brugt mange år at sit liv på at rekonstruere mønstre til gamle Tønderkniplinger. I forbindelse med Astrid Hansens udstilling udgav Tønder Museum en samling kniple-mønstre, udarbejdet af hende. Det blev en smuk publikation, der allerede har solgt godt.

Af øvrige formidlingstiltag bør nævnes den årlige antikmesse, der løb af stabelen den sidste weekend i april. Temaet var »Havens antikviteter«, et tema, der rejste diskussionen om, hvor slidte og vejrbidte gode antikviteter kan og bør være.

I forbindelse med årets »stoledag« i slutningen af september afholdt Museerne i Tønder et seminar for at markere 90 året for Hans J. Wegners fødsel. Seminaret bød på fire foredrag og filmforevisninger af film om Wegner.

I løbet af foråret og efteråret gennemførte Tønder Museum seks aktivitets-eftermiddage, hvor museet inviterede til kulturhistorisk strikkecafé. Cafeerne havde hver gang både et kort kulturhistorisk foredrag om et tekstilt emne og højtlesning af emnerelevant litteratur på programmet. Strikkecafeerne har vist sig meget populære og er blevet fortsat i foråret 2005.

Tønder Museums julearrangement havde i 2004 købmandsliv i gamle dage som tema, og de tre dage med hver tre fortællertimer havde pensionerede købmænd fra Tønder og omegn som fortællere. Målgruppen ved dette arrangement var børnehaveklasser og 1. klasser i Tønder Kommunes skoler.

Også Højer Mølle- og Marskmuseum markerede traditionen tro kniplingsfestivalen med en udstilling med et kniplingshistoriske emne. Tønder Museum havde tilrettelagt en udstilling om møllersvend og kniplingshandler Martin Hansen Linnet i Ballum i 1800-tallets anden halvdel, en udstilling, der både viste prøver på de kniplinger, han havde handlet med og samtidig fortalte hans livshistorie.

Undersøgelse og dokumentation

Den større gennemgang af Tønder Kasernes historie samt den etnologiske undersøgelse af livet på kasernen og kasernens indvirkning på Tønder by, der påbegyndtes i 2002, blev udgivet i bogform i foråret 2004. Undersøgelsen blev varetaget af cand.mag. Henrik J. Møller, der ligeledes stod som forfatter til bogen.

Henrik J. Møller var ligeledes ansat i flere måneder i 2004 til at varetage de udpegninger af gamle vejforløb, som var Tønder Museums bidrag til det internationale formidlingsprojekt »Drivvejsprojektet«. Projektet har til formål at kortlægge og formidle gamle vejforløb ned gennem de lande og egne, der grænser op til Nordsøen. Vejforløbene skal derefter markeres i landskabet med skilte og rasteplasser for cyklister og vandrende.

I foråret 2004 blev Vadehavsområdet fra Varde ådal til den dansk-tyske grænse udpeget som pilotprojektområde for dannelsen af en mulig nationalpark. Det var den syvende udpegning af pilotprojektområder i Danmark. I forbindelse med arbejdet blev der nedsat en styringsgruppe, hvori museerne ikke har sæde, men den ene af Tønder Museums inspektører blev som medlem af Kulturmiljørådet for Sønderjyllands amt udpeget til at sidde i styringsgruppen. Pilotprojektarbejdet skal være færdigt i sensommeren 2005, hvor styringsgruppen skal have færdiggjort en rapport til den nationale følgegruppe, der afspejler lokalbefolkningens holdninger.

Bygninger og lokaler

Ved udgangen af 2004 havde Tønder Museum omsider skaffet de fornødne midler til at få indrettet en ny permanent sal til museets store samling af vægfliser. Dette skete dels gennem en ekstra bevilling på 199.000 fra Sønderjyllands Amt, dels gennem to donationer på henholdsvis 100.000 og 300.000 kr. fra Syd-bank Sønderjyllands Fond og Ny Carlsberg Fondet. Arbejdet med at indrette flisesalen blev påbegyndt sidst på året og forventes færdigt i løbet af 2005.

Tønder Museums ældre hovedbygningers vinduer gennemgik en grundig renovering i 2004, idet de blev malet både ud- og indvendigt med oliemaling. En restaurering af Højer Mølle, der har haft en alvorlig skadet møllehat siden orkanen i december 1999, og som i øvrigt trænger til en grundig restaurering, kom i 2004 et skridt videre, idet Kulturarvsstyrelsen stillede en fredningsarkitekt til rådighed, der fik til opgave at træffe aftaler med en møllebygger om en tilbudspris for den restaurering af møllen. I slutningen af året modtog Tønder Museum arkitektens rapport samt møllebyggerens tilbudsmateriale, således at egentlige fondsøgninger kunne gå i gang i december 2004.

Gaver og ny erhvervelser

Blandt gaverne til Tønder Museum i 2004 kan nævnes: En stor samling kniplingstegninger og rekonstruktioner af kniplinger samt knipleprøver, der er udført af en af dansk kniplekunstns virkelige pionerer, Ingeborg Rasmussen, der var den første leder af afdelingen for kniplingskunst, der oprettedes på Kunstindustriskolen for Kvinder i 1925. Ingeborg Rasmussens materiale, der ikke blev forefundet ved hendes død i 1962, dukkede i 2004 op i et nonnekloster på Sjælland, som Ingeborg Rasmussen havde haft kontakt med.

Nogle smukke gamle tekstiler fra Sønderjylland, blandt andet to dåbshuer, en til en pige og en til en dreng fra slutningen af 1700-tallet samt en overdelt til en kvindedragt, syet af i en senempirefacon af gult silke. Overdelen er syet omkring 1840. Nogle gamle dukker, der har været ejet af kvinder i Vestslesvig. Dukkerne knytter sig smukt til den større samling af dukker, som Tønder Museum modtog som testamentarisk gave i 2003.

Inger Lauridsen

Aabenraa Museum/Sønderjyllands Søfartsmuseum

Året 2004 blev et begivenhedsrigt år. Museet blev kommunalt fra 1. januar 2004, og amtets andel af driftsudgifterne blev samtidig reduceret til 25%. Den

fremtidige museumsstruktur i Sønderjylland er baseret på, at alle museer har sit speciale. Aabenraa Museum/Sønderjyllands Søfartsmuseums speciale er søfart og landbrug. Såvel Aabenraa Museum/Sønderjyllands Søfartsmuseums bestyrelse som Aabenraa Byråd har positivt støttet planerne for den fremtidige museumsstruktur.

Sidst i 2004 blev det kendt, at der skulle udarbejdes nye planer for området omkring museet, brandstationen og rutebilstationen. Byrådets planer vil medføre, at der skal findes en ny placering til Aabenraa Museum/Sønderjyllands Søfartsmuseum. Den 1. januar begyndte den nye museumsinspektør. Han blev fritillet med virkning fra 1. oktober. Ansættelsesforholdet blev således af kort varighed – hvilket har haft afsmittende virkning på museets særudstillingsaktiviteter i 2004. Det lave aktivitetsniveau har medført færre besøgende. Den tidligere museumsinspektør Hanne Christensen fratrådte den 31. januar 2004.

Den 1. februar blev der ansat en ny administrativ medarbejder, som deles med Kunstmuseet Brundlund Slot, der ligeledes er et kommunalt museum. Efter museumsinspektørens fritstilling har museets bestyrelsesformand i samarbejde med Connie Christiansen deltaget aktivt i de mangeartede daglige gøremål og den daglige ledelse.

Museet har mange forskellige opgaver. Ikke mindst formidlingsopgaven er i mange situationer varetaget af frivillige hjælpere. Aabenraa Museum/Sønderjyllands Søfartsmuseum ville ikke kunne yde denne service uden frivillig hjælp. De frivillige hjælpere har igennem året ydet mange timers praktisk hjælp – hvilket museet skylder dem stor tak for.

Særlige aktiviteter

Der er gennemført to bageweekender på Jacob Michelsens Gård. Disse aktiviteter har som sædvanligt været godt besøgt. Bageweekenderne har været gennemført i juni og november 2004. Museets venner arrangerede i september en spillemandsaften, ligeledes på Jacob Michelsens Gård. Lige som bagningen var denne aften godt besøgt. Arrangementet fandt sted i september. På museet blev der gennemført en særudstilling i 2004: *Samurai-krigerens mange ansigter*. Udstillingen åbnede den 5. september og sluttede den 24. oktober.

I 2004 udgav Museumsrådet for Sønderjyllands amt i samarbejde med Aabenraa Museum/Sønderjyllands Søfartsmuseum bogen *Til jord skal du blive-Dødens og begravelsens kulturhistorie i Danmark 1780 – 1990*. Bogen er forfattet af museets tidligere museumsinspektør Birgitte Kragh. Aabenraa Museum/Sønderjyllands Søfartsmuseum har ydet et økonomisk tilskud og bidraget med praktiske gøremål som salg, forsendelse og opkrævning.

Motivet for årets lokale julemærke er hentet fra museets søfartssamling. Temaet var »en lille nisse rejste...«. Aabenraa Byhistoriske Forening og Aabenraa Turistbureau har besluttet, at der fremover ikke udgives et lokalt julemærke. Set fra museets synspunkt er 2004-udgivelsen altså en værdig afslutning. Museets konservator Eskild Beck har stået for den kunstneriske udformning af julemærket. Oldemors Juletræ blev som hvert år godt besøgt af egnens skoler, fritidshjem og børnehaver. Årets tema var »Nisser«. Oldemors Juletræ

har været gennemført i 37 år. Aabenraa Museums Modelskibsbyggerlaug har i 2004 arbejdet på en model af Kalvø ca.1853.

Ny struktur

Den 25. november 2004 blev der for første gang indkaldt til et repræsentantskabsmøde. Vedtægterne blev ændret for at give foreninger og enkeltpersoner mulighed for at få indflydelse på de beslutninger, der træffes i forbindelse med museets drift og anskaffelser. Der mødte 72 deltagere fra indbudte foreninger, som har interesse i museets dagligdag. De valgte foreningsrepræsentanter vil få sæde i en kommende brugerbestyrelse. Dermed er Aabenraa Museum/Sønderjyllands Søfartsmuseum på forkant ved overgangen til ny museumsstruktur.

Per Brinkmann

Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 2004

Historisk Samfund for Sønderjylland

Historisk Samfund for Sønderjylland afholdt lørdag den 30. april 2004 årsmøde på Sandbjerg Slot. Cirka 80 medlemmer deltog i mødet. Foreningens revisor, Frede Rudolph, blev valgt til dirigent, og denne konstaterede herefter, at indkaldelsen til mødet var sket i overensstemmelse med foreningens vedtægter. Frede Rudolph gav herefter ordet til formanden, Hans Schultz Hansen, som aflagde følgende beretning:

I 2004 blev det for alvor klart, at Danmarks nye kommunale struktur vil betyde store ændringer for sønderjyderne. 23 kommuner bliver til fire. Rødding og Christiansfeld kommuner bryder ud af den sønderjyske sammenhæng. Sønderjyllands amt forsvinder. Dette får betydning for arbejdet med Sønderjyllands historie og dermed også for Historisk Samfund for Sønderjylland. I den situation gælder det, at vil man sikre fortiden for fremtiden, må man give agt på nutiden.

Et sådan fremsynethed er samlingen af de sønderjyske museer i en ny enhedsorganisation med navnet *Museum Sønderjylland*. Denne plan har Historisk Samfund givet sin fulde støtte. Den er ikke uden konsekvenser for os. Institut for Sønderjysk Lokalhistorie er et barn af Historisk Samfund og har hidtil været en selvejende institution med to repræsentanter for Historisk Samfund i bestyrelsen. Der er et tæt samarbejde om udgivelsen af *Sønderjysk Månedsskrift*, og foreningen får god hjælp af instituttets medarbejdere i det daglige arbejde. Det er nu besluttet, at instituttet skal indgå i Museum Sønderjylland. Som en selvejende institution ville det leve livet farligt, når amtet falder bort, fordi det altovervejende er et årligt tilskud herfra, som har betalt instituttets drift. Vore repræsentanter i instituttets bestyrelse har givet deres tilslutning hertil. Det er sket vel vidende, at vi dermed mister indflydelse på instituttet, da det nye Museum Sønderjylland skal ledes af en direktør og en bestyrelse udelukkende bestående af politikere. Vi har derfor opfordret amtet til, at planerne om at nedsætte lokale råd ved Museum Sønderjyllands enkelte institutioner virkeliggøres

for instituttets vedkommende med repræsentation bl.a. fra Historisk Samfund.

Sammenlægningen af kommunerne har ført til overvejelser, om vi skulle tilpasse grænserne mellem vore fire nordslesvigske amtskredse til den nye struktur – grænsen til vor amtskreds i Sydslesvig er der nok ingen, som har planer om at ændre! Vi er endnu ikke færdige med disse overvejelser. Men under alle omstændigheder vil vi fastholde Rødding og Christiansfeld kommuner i Haderslev amtskreds – også her gælder nemlig, at grænsen ligger fast!

Sønderjyllands historie 1–2 og Sønderjylland A–Å

I Historisk Samfund kan vi ikke nøjes med de nævnte tilpasninger til den nye kommunale struktur. Det nye Danmarkskort vil blive så stor en udfordring til bevarelsen af vor sønderjyske identitet, at vort arbejde med «at fremme interessen og forståelsen for Sønderjyllands historie» må intensiveres. På det sidste årsmøde løftede formanden lidt af sløret for en ny Sønderjyllandshistorie i to bind og et leksikon i ét bind. Siden er der blevet lagt et solidt fundament for virkeliggørelsen af denne store satsning, både indholdsmæssigt og økonomisk.

Således er forfatterkredsen bag *Sønderjyllands historie 1–2* blevet samlet. Til bind 1 skriver museumsinspektør Orla Madsen, Haderslev Museum, om oldtiden, mens vikingetid og middelalder lægges i hænderne på professor Bjørn Poulsen fra Aarhus Universitet. Herfra kommer også den tredje forfatter, lektor Carsten Porskrog Rasmussen, som tager sig af perioden fra 1544 til 1721. Den sidste del af bind 1, tiden fra 1721 til 1814, skrives af afdelingsleder Lars N. Henningsen fra Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Bind 2 deles mellem to forfattere. Arkivar og forskningsleder Hans Schultz Hansen fra Landsarkivet for Sønderjylland behandler årene 1815–1918, mens generalkonsul Henrik Becker-Christensen tager sig af historien fra 1918 til nu i dag. Også redaktørerne af leksikonbindet *Sønderjylland A–Å* er udpeget; det bliver tre museumsinspektører: Inge Adriansen fra Museet på Sønderborg Slot, Elsemarie Dam-Jensen fra Tønder Museum og Lennart Madsen fra Haderslev Museum. Der er truffet aftaler med de medvirkendes ansættelsessteder om frikøb fra de daglige opgaver i 6–7 måneder, og jeg vil gerne på Historisk Samfunds vegne takke institutionerne for deres positive samarbejdsvilje.

En meget hjertelig tak skylder vi også de *myndigheder og fonde*, som har vedtaget at støtte udarbejdelsen og udgivelsen af trebindsværket.

De samlede omkostninger er beregnet til tæt ved 3,3 millioner kr., og det er med stor glæde jeg kan fortælle, at vi nu har tilsagn om tilskud på tilsammen 2,0 millioner kr. Det rækker til, at vi kan sikre realiseringen af vort store projekt, når vi selv skyder 0,7 millioner kr. ind og kalkulerer med en salgsindtægt på 0,6 millioner kr. Vi har – her nævnt i kronologisk orden – fået tilskud fra P.J. Schmidts Fond, Dansk Kultursamfund, Kulturministeriets provinspulje, A.P. Møller og hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond, Alvingfonden ved Grænseforeningen, Sønderjyllands Amt og sidst, men absolut ikke mindst, fra en sønderjysk fond under oprettelse. Vi glæder os især over, at alle, vi har henvendt os til, har reageret positivt og hurtigt på vore ønsker.

Sønderjyske Årbøger

I 2004 har Historisk Samfund ikke kun beskæftiget sig med fremtiden. De traditionelle aktiviteter stillede også højst nutidige krav om årbog, månedsskrift, skrifter, foredragsrække og udflugter.

Den nye redaktion af *Sønderjyske Årbøger* – Axel Johnsen, Tina Sahl Lydiksen og Jesper Bolund Nielsen – prioriterer erindringsmanuskripter højt. I 2004 bragte årbogen nogle farverige og velskrevne erindringer af Aabenraa-drengen, frihedskæmperen og journalisten Jesper Juel Berg. De gav nogle fornemme glimt fra besættelsestidens Aabenraa. Også i fremtiden vil redaktionen være åben over for erindringsmanuskripter, der fastholder tidsånden og stemningen i en bestemt periode. Derudover har redaktionen en ambition om at gøre årbogen så alsidig som mulig. Redaktionen har også forsøgt at styrke anmeldelsesdelen, så årbøgerne giver et bedre overblik over, hvad der udgives af bøger, CD-rom'er og videoer om Sønderjyllands og grænselandets historie.

Udover erindringerne indeholdt *Sønderjyske Årbøger* 2004 fem artikler – vanen tro af vidt forskellig karakter. Adjunkt Kristian Jepsen Steg forklarede i sin artikel begrebet «de blakkede» og gav årsagerne til, at denne befolkningsgruppe frem til cirka 1940 holdt sig ude af den nationale integration. Cand.mag. Jan Hyldal Christensen skrev om det tyske mindretal efter 1945, hvor man skulle begynde forfra med opbygningen af tillidsforholdet til det omgivende danske samfund. Lars N. Henningsen tog os langt tilbage i tiden i en oversigtsartikel om "Lutherske kirker mellem dansk og tysk". Ph.d.-stipendiat Morten Andersen beskrev udførligt det store arbejde, der blev udført for at afhjælpe forsyningsproblemerne 1918–20. Endelig tog arkitek-

turhistorikeren Hans-Günther Andresen os med på en spændende rejse rundt i grænselandet på jagt efter den særlige hjemstavnsbyggeskik, der blev moderne i Slesvig og Holsten i begyndelsen af århundredet.

Redaktionen overvejer i øjeblikket et nyt layout på omslaget. Forhåbentlig vil årgang 2005 præsentere sig med et nyt og mere indbydende ydre.

Sønderjysk Månedsskrift

Det er ikke for meget sagt, at *Sønderjysk Månedsskrift* i begyndelsen af 2004 befandt sig i en krise. Regeringens bortskæring af portostøtten til tidsskrifter tvang os til forholdsregler, vi ellers ikke ville have truffet: En reduktion i antallet af numre fra 10 til otte, heldigvis med uændret totalsidetale, og en brat forhøjelse af abonnementsprisen fra 160 til 195 kr. Vi var spændt på, hvordan abonnenterne ville reagere på dette. Lykkeligvis bakkede de op om månedsskriftet i den vanskelige situation; kun et fåtal opsagde abonnementet. Ved denne lejlighed vil jeg gerne på foreningens vegne takke de mange trofaste holdere. Senere på året modtog månedsskriftet et tilskud fra den pulje, der skal yde kompensation til kulturtidsskrifterne, som i år vil fordobles. Dermed er bladet ude af krisen.

Månedsskriftet kom som sædvanligt vidt omkring med de mange artikler, grænselandskronik, bognyt og arrangementskalender for de sønderjyske museer. Nummer 4 var et særnummer om den sønderjyske industri. Nummer 10 markerede månedsskriftets 80 års jubilæum ved et genoptryk af en række artikler fra bladets første tiår, som viser bredden i grundlæggernes planer. Månedsskriftet modtog i 2004 særdeles velkomne tilskud fra Dansk Kultursamfund, Amtsmuseumsrådet, Sønderjyllands amt, Alvingfonden, Mads Clausens Fond, Sydbank Sønderjyllands Fond, Brødrene Hartmanns Fond og H. P. Hanssens Mindefond.

Skrifterne

I 2004 blev der udgivet én ny bog: Thomas Uhre Fengers *Efterårsgensyn. Tidsbilleder fra drenge- og ungdomsår på Aabenraa-egnen i 1950'erne og 1960'erne*, der udkom i serien med Sønderjyske Levnedsløb med tilskud fra Dansk Kultursamfund af 1910 og Gunder Nissen og Mattes Mathiesen Nissens Fond. Læserne tog godt imod bogen som en sønderjysk version af «krøniken» om de to årtier, der forandrede så

meget i det danske samfund. De nikkede genkendende til forfatterens fortællinger fra familieliv og skolegang, drengefødselsdage og danse-skole, fodbold og fiskeri, banko og jul og opdagelsen af det modsatte køn. Vel foregik bogen i Stubbæk og Aabenraa – men handlingen var typisk for hele landsdelen. Og mon ikke også Lone Sarus Essendrops flotte omslag faldt i god jord? I hvert fald blev bogen hurtigt udsolgt, og et nyt oplag blev trykt.

Et andet genoptryk gjaldt vor tidligere publikumssucces *19 myter i Sønderjyllands historie*. Sammen med Fengers erindringer og *Sønderjylland under krig og besættelse* fra 2003 lagde denne bog grunden for det solide julesalg.

Foredragsrækken om de sønderjyske hertuger

Efter de to foregående års succes med foredragsrækker om myter og sandheder i Sønderjyllands historie og Sønderjylland under besættel-ses-tiden var vi spændt på, om vi kunne score hattrick i 2004 med foredragsrækken om de sønderjyske hertuger. Det kunne vi! Skønt der var lagt et meget omfattende program med otte foredrags- og udflugtsaftner om et temmelig kompliceret emne, blev alle vore forventninger overgået. Rekordens var 330 deltagere på Sønderborg Slot, hvor Inge Adriansen fortalte om hertug Hans den Yngre; på Augustenborg var vi 250, og ellers lå tilslutningen omkring de 150. Som tidligere er det hensigten at bearbejde foredragene til en bogudgivelse, og en redaktion bestående af Carsten Porskrog Rasmussen, Inge Adriansen og Lennart Madsen sigter på at have bogen færdig til udgivelse i august-september i år.

De kulturhistoriske aftenvandring

De kulturhistoriske vandring i 2004 gik til erindringssteder i Sønderjylland. Vi besøgte først det tyske erindringssted Knivsbjerg, hvor der blev fortalt om stedets historie; der var besøg i Langbehnhaus, og vi sluttede på Jugendhof Knivsbjerg. Det andet arrangement var et besøg ved det danske samlingssted Skibelund Krat, hvor vi beså monumenterne «Modersmålet» og Magnusstenen og de mange mindsten over personer med tilknytning til det grundtvigianske miljø omkring Askov Højskole. Aftenen sluttede på Vejen Kunstmuseum. Der deltog ca. 40 ved hver af de to vandring.

Historisk Samfunds foredragsrække om de sønderjyske hertuger blev et tilløbsstykke. De fleste foredrag blev overværet af omkring 150 tilhørere. Ved foredraget på Augustenborg Slot den 25. maj nåede tallet helt op på 250. Efter foredraget blev der vist rundt på slottet. Her er det Thora Nissen, der viser slotskirken frem. Foto: Axel Johnsen.

Flerdagesudflugter til Lauenborg og Gotland

I 2004 arrangerede Historisk Samfund i samarbejde med Foreningen Norden i juli en rejse til Gotland med 45 deltagere. Lars Henningsen, Henrik Becker-Christensen og Grethe Bay medvirkede som foredragsholdere på turen. Den store egnsvandring i august 2004 var en gentagelse af det foregående års tur til Lauenborg med 48 deltagere, som havde tabt i lodtrækningen i 2003. Denne tur blev et foreløbigt punktum for rejserne til «de danske kongers riger og lande». De tilbageværende medlemmer af egnsvandringensudvalget, Henrik Becker-Christensen og Hans Worsøe, fandt tiden inde til, at andre kræfter måtte overtage rejserne. Der skal her rettes en hjertelig tak til de to for mange års indsats med denne opgave. Stafetten blev ved årets slutning givet videre til Lars Henningsen og Carsten Porskrog Rasmussen. Det nye udvalg har brug for tid til at udvikle ideerne til en ny turrække og arrangere det praktiske, og derfor vil der i år ikke blive afholdt nogen flerdagesudflugt, men en endagesstur til Rendsborg.

Amtskredsene

Aktiviteterne i amtskredsene formede sig i 2004 som i de foregående år. Fællesmøderne med de lokalhistoriske foreninger og arkiver havde atter god tilslutning, i Haderslev amtskreds over 60, i Sønderborg amtskreds 75. Aabenraa amtskreds samarbejdede med andre lokale foreninger om afstemningsfesten på Folkehjem, der samlede 240 mennesker. Der var gennemgående god tilslutning til udflugterne; Sønderborg amtskreds var f.eks. på Ærø, Tønder amtskreds ved Hedeby og Danevirke. Sydslesvigs amtskreds afholdt en foredragsrække om dansk udenrigspolitik historie.

Amtskredsens form og eksistensberettigelse blev i 2004 taget op til en grundig efterprøvelse. Flere følte amtskredsens ydre form som foreninger med bestyrelse, generalforsamling, beretninger og regnskab som en hæmsko for arbejdet. Spørgsmålet blev drøftet på et par møder mellem forretningsudvalget samt repræsentanter for amtskredsene og det lokalhistoriske arbejde. Resultatet blev, at amtskredsene fortsætter som hidtil. Dog blev der givet mulighed for at undlade regnskabsaflæggelse på generalforsamlingerne, ligesom der fremover tænkes afholdt et møde mellem forretningsudvalget og amtskredsbestyrelserne også om efteråret. Med denne vedtagelse er banen fri for dette års markering af amtskredsens 50 års jubilæum.

PR-arbejdet og sekretariatet

For en meget stor del afhænger Historisk Samfunds virke af det praktiske arbejde, som gøres i PR-udvalget og på vort sekretariat. René Rasmussens gode kontakter til pressen er en vigtig forudsætning for vor succes med foredragsrækker og bogsalg. Hans kollega i PR-udvalget, Uffe Thyssen, præsenterede i efteråret 2004 vore skrifter på bogmessen i Forum, og begge satte med deres salgsbesøg hos de sønderjyske boghandlere sving i vort julesalg. Udvalget gennemførte også en hvervekampagne blandt medlemmerne af Æ Synnejysk Forening.

På sekretariatet fik Søren P. Munk og Erling Madsen i løbet af 2004 rettet definitivt op efter det alvorlige edb-nedbrud i 2003. Sammen med vor kasserer Henning Mathiesen har de nu fuldstændig skik på regnskabet. Derfor ved vi, at der ved årsskiftet var 1.989 betalende medlemmer af Historisk Samfund og 1.611 abonnenter på *Sønderjysk Månedsskrift*. Det er på ny en tilbagegang, og vi må i de kommende år koncentrere os om igen at få medlemstallet op på 2.000.

I 2004 har vi på ny modtaget et tilskud fra Sønderjyllands Amt til driften af vort sekretariat, som vi er meget taknemmelige for.

Personalia

Arbejdet i Historisk Samfund hviler på mange menneskers engagement. Gennem mange år har én person ydet en helt ekstraordinær indsats. Det er *Lars N. Henningsen*, der har været vor forenings formand siden årsskiftet 1992/93 og eneredaktør af *Sønderjyske Årbøger* fra 1992 til 2002. I 2003 overlod Lars årbogen til en ny redaktion, og i november 2004 fandt han, at tiden var kommet til også at finde en afløser på formandsposten. Det blev arkivar og forskningsleder *Hans Schultz Hansen*, som har været formand siden nytår og som takker for den tillid, der er blevet vist i forbindelse med formandsskiftet.

For alle, der kender Lars, kommer det næppe som nogen overraskelse, at han har frabedt sig en markering af formandsskiftet, og det ønske må den nye formand vel så respektere. Men en hjertelig tak på foreningens vegne skal du have. Og så vil jeg med glæde føje til, at Lars fortsætter som medlem af styrelsen fremover og som næstformand foreløbig i 2005. Som følge af formandsskiftet blev Axel Johnsen valgt til sekretær foreløbig for 2005.

Siden årsmødet i SI Centret sidste år har foreningen mistet to af sine mangeårige støtter. Den 15. juli 2004 afgik tidligere stiftamtmand

Ole Perch Nielsen ved døden. Fra 1985 til 2003 var Perch Nielsen medlem af styrelsen og repræsentant for foreningen i bestyrelsen for Institut for sønderjysk Lokalhistorie. Begge steder var Perch Nielsen skattet som en kyndig og kritisk rådgiver. I egnsvandringssudvalget indførte han sammen med Becker-Christensen og Worsøe flerdagesrejserne som en del af vort udflugtsprogram. Sønderjyske Årbøger 2004 bragte en nekrolog.

Den 6. marts i år døde fhv. overlærer *Peter Madsen*, Løgumkloster, der fra 1989 til 2001 var formand for Tønder amtskreds. Peter Madsen havde sin rod i de folkelige bevægelser og lod sig ikke imponere af akademisk snak. Med sin direkte og uhøjtidelige facon satte han sit selvstændige præg på styrelsesmøderne og arbejdet i sin amtskreds. Der vil fremkomme en nekrolog over Peter Madsen i Sønderjyske Årbøger 2005. I Historisk Samfund vil vi længe huske disse to, indbyrdes meget forskellige, men på hver sin vis betydelige personligheder.

Ovenstående beretning blev godkendt uden bemærkninger fra forsamlingen. Derefter fremlagde foreningens kasserer, Henning Mathiesen, foreningens regnskab, der viste et pænt overskud navnlig som følge af et godt bogsalg. Kassererens beretning blev godkendt. I betragtning af foreningens sunde økonomi blev det vedtaget at lade kontingentet for 2006 være uændret. Under punktet »indkomne forslag« foreslog styrelsen som bebudet i indkaldelsen to mindre vedtægtsændringer: I § 3 foresloges første afsnit ændret, således at det for fremtiden kommer til at lyde: »Samfundet ledes af en styrelse på mindst 17 medlemmer, der vælges på årsmødet, bortset fra de 5 kredsudvalgsformænd, som er selvskrevne medlemmer, jfr. § 4. I tilfælde af stemmelighed tæller formandens stemme dobbelt.« § 4 foresloges ændret, således at benævnelsen »amtskredse« erstattes af »kredse«. Ændringerne blev enstemmigt vedtaget.

På valg til styrelsen var Lars N. Henningsen, Elsemarie Dam-Jensen, Henning Mathiesen og Hans Schultz Hansen. Eftersom ovenstående forslag til vedtægtsændringer var blevet vedtaget, foreslog styrelsen direktør Mogens Asmund som nyt medlem af styrelsen. Alle kandidater blev (gen)valgt. På valg til revisor var Julius Beier og Frede Rudolph. Begge blev genvalgt. Efter kaffebordet holdt Carsten Porskrog Rasmussen foredrag om Sandbjerg Slot, og efterfølgende blev der vist rundt i bygningerne.

Hans Schultz Hansen

Aabenraa kreds

Kredsen afholdt igen i år 2004 generalforsamling på Folkehjem. Der kom små 25 interesserede, og til dirigent valgtes igen i år forhenværende amtslæge Tage Grodum. Efter en kort beretning ved formanden var der valg. Nyvalgt til bestyrelsen blev Frede Ihle fra Gråsten i stedet for Inger Jørgensen fra Hokkerup, der har været med i foreningsarbejdet i mange år. Aftenens foredrags-

holder var Hans Mathiesen fra Hellevad, der fortalte om bevarelse af danske gravsteder i Dansk Vestindien.

Vores aftentur for medlemmer var den 1. juni. Turleder var Ottomar Loff fra Aabenraa. Turen blev indledt ved Krusmølle, hvorfra vi tog til Felsbæk teglgård – langs stranden om til Havklev og derfra videre i bil til Laksemøllen ved Enstedværket. Vi beundrede den pompøse møllebygning fra 1862 og fik på glimrende måde fortalt om mølledriften i gamle dage. Aftenen var særdeles godt besøgt – vi var cirka 50 deltagere.

Efterårets møde med de lokalhistoriske foreninger var lagt i Kliplev, hvor vi så den nye udstilling ved Strågårds smedje. Aftenen samlede 40 deltagere, og vi drak kaffe på forsamlingsgården i Kliplev. Som sædvanlig var der en god debat; fra hovedforeningen deltog formanden Lars N. Henningsen. Næste år mødes vi i Ensted Sogn den 27. oktober.

Nyt medlem i bestyrelsen efter generalforsamlingen 2005 er Morten Berdiin, Bov Bibliotek.

Erling Madsen

Haderslev kreds

I forlængelse af arrangementet på Kongeåmuseet i Vamdrup har der været en del interesse omkring jernbanerne og kleinbanerne. I den forbindelse har flere henvendt sig vedrørende kortmateriale over jernbanernes forløb i det sønderjyske landskab. Historisk Samfunds struktur og opdeling med amtskredse har været drøftet – og der er enighed om, at foreningen på amtskredsniveau for øjeblikket må virke som en slags samarbejdsparaplymulighed for de lokalhistoriske foreninger.

Amtskredsen afventer i den forbindelse foreningens struktur efter 50 års jubilæet.

Generalforsamlingen blev afholdt på Haderslev Statsseminarium, hvor Jørn Buch på sædvanlig inspirerende måde fortalte om, hvordan skolen kom til at se ud som den gjorde i vores landsdel – og hvor der samtidig var en gennemgang af alle de skolebygninger der er og har været i området mellem Haderslev Statsseminarium og de tidligere bygninger for Haderslev Katedralskole i Haderslev – nuværende del af Haderslev Rådhus.

Karl Erik Olesen

Sydslesvig kreds

I det forløbne år har kredsen i samarbejde med fem-seks foreninger og institutioner afholdt seks foredragsarrangementer. I efteråret 2004 drejede det sig om serien: «Det sønderjyske spørgsmål i europæisk politik 1840–1945». Foredragsserien bestod af tre foredrag. Den 9. september talte Claus Bjørn på Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig for 70 tilhørere om: «Fra fredelig sam eksistens til borgerkrig 1840–1864» Den 30. september talte Carsten Due-Nielsen samme sted for 30 tilhørere om: »Sønderjylland i Tysklands slagskygge 1864–1914«. Bo Lidegaard sluttede serien den 20. oktober på Flensborghus, hvor han talte for 50 tilhørere om: «Verdenskrig, genforening og besættelse 1914–1945». Arrangører for alle tre foredrag var udover Historisk Samfund, Folkeuniversitetet, Sydslesvig Museumsforening, Borgerforeningen, SSF Flensborg By og Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Jesper Bolund Nielsen

Sønderborg kreds

Kredsens generalforsamling blev afholdt den 15. april på Sottrupskov Kro. Selve generalforsamlingen afvikledes hurtigt og gnidningsfrit; bestyrelsen genvalgtes, og ved den efterfølgende konstituering beholdt alle deres hidtidige bestyrelsesposter. Efter kaffen fortalte museumsdirektør Peter Dragsbo om »Bevaringsværdige bygninger i Sønderborg og omegn«. Det var et spændende foredrag, og spørgeiveren blandt de 35 deltagere var stor.

Det årlige fællesmøde med de lokalhistoriske foreninger og arkiver fandt sted den 18. november i Holm sognegård. Igen var det en sand fornøjelse at kunne byde velkommen til en fyldt sal (75 personer) og fornemme det engagement, som bestyrelsen i Holm havde lagt i denne aften. Vi hørte om det store restaureringsarbejde med »æ Jollmands gård«, en gammel og stærkt forfalden slægtsgård i Holm. Efter kaffen fortalte Knud Skov Rasmussen begejstret om »æ Kleinbahn« på Als og bestræbelserne på at få den genskabt – i første omgang mellem Nordborg og Danfoss Universe.

Da det i år er mit sidste år som formand, vil jeg gerne rette en stor tak til bestyrelsen, hovedstyrelsen og de lokalhistoriske foreninger for overbærenhed og godt samarbejde. Det har været en dejlig tid med mange gode oplevelser.

Lene Junker-Hansen

Tønder kreds

For kort tid siden mistede vi Peter Madsen. Hans gerning var i Løgumkloster, hvor han var skolelærer og lokalpolitiker. De fleste af os husker ham som historikeren Peter. I 14 år sad han i bestyrelsen for Tønder amtskreds, de 12 år som formand. Peter havde sin helt egen måde at sige tingene på og kunne med få ord få tingene ned på jorden igen, hvis drøftelserne blev for akademiske. Hvem husker ikke, når Peter takkede for god ro og orden, når et møde var forbi, og tilføjede: »Jeg kan høre, I har gået i flinkeskolen!« En anden ting, jeg husker, er bestyrelsesmøderne hos Peter, hvor suppegryden altid kom på bordet, før kaffen blev serveret.

Historisk Samfund for Sønderjylland havde stor succes med foredragsrækken om de sønderjyske hertuger. Der var rigtig mange tilhørere. Hos os selv var 2004 et stille år. Den 8. september holdt vi møde med de lokalhistoriske foreninger. Det foregik i Løgumkloster, hvor Løgumkloster Historiske Forening var vært. Først besøgte vi begravelsespladsen for de russiske krigsfanger, og derfra gik vi til mindeparken for de faldne i Første Verdenskrig. Vi sluttede aftenen i foreningens nye flotte lokaler, hvor vi bænkedes om et vel-dækket kaffebord.

Til sidst en tak til de andre medlemmer i bestyrelsen for godt samarbejde.

Finn Clemmensen

Andre landsdelsdækkende foreninger og arkiver

ved Kim Furdal, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie

Institut for Sønderjysk Lokalhistorie. Den lokalhistoriske konsulent

Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 62 58 60.

E-mail: isl@isl.dk Web: www.isl.dk

Leder: Kim Furdal.

Åbningstid: mandag -torsdag kl. 9.00 – 16.00, fredag kl. 9.00 – 12.00.

Etableringen af Museum Sønderjylland har spillet en central rolle for Institutets arbejde i 2004. Institut for Sønderjysk Lokalhistorie har fra starten støttet tanken om at forhindre en faglig svækkelse, som vil blive resultatet af en overførelse af de statsanerkendte museer til de i denne sammenhæng fire små sønderjyske kommuner efter 1. januar 2007 og i stedet sikre et styrket museumsvesen. I andre sammenhænge er kommunerne blevet store. Dette gælder bl.a. i forhold til spørgsmålet om oprettelse af kommunale arkiver. For at sikre en professionel journalisering og håndtering af kommunernes arkivdannelse i de nye sønderjyske kommuner har Institut for Sønderjysk Lokalhistorie opfordret de kommende Aabenraa, Sønderborg og Tønder kommuner til at oprette kommunale arkiver. Haderslev Kommune har allerede et kommunalt arkiv. Oprettelsen af kommunale arkiver vil efter Institutets opfattelse ikke alene styrke arbejdet i forvaltningerne, men også styrke indsatsen for at bevare og tilgængeliggøre et helt centralt kildemateriale til den sønderjyske lokalhistorie.

Gennem 2004 har Institutet modtaget ganske betydelige afleveringer. Den største er ubetinget Den slesvigske skolebogssamling fra det tidligere Tønder Statsseminarium. Siden lukningen af seminariet i 1988 har samlingen ført en omskiftelig tilværelse, men i 2004 blev fonden, der ejede samlingen, opløst, så de ca. 300 meter bøger kunne overgå til Institut for Sønderjysk Lokalhistorie. Fra Jydske Vestkystens lokalredaktion i Aabenraa modtog Institutet i foråret ca. 10.000 billeder. Institutet har tidligere modtaget billeder fra aabenraaredaktionen, men i forbindelse med lokalredaktionens flytning til en anden adresse, ønskede redaktionen at aflevere de resterende billeder. Billederne, der er usædvanligt godt dokumenterede, er i løbet af året blevet pakket, og en større registratur over samlingen forventes færdig i begyndelsen af 2005. Omtrent samtidig modtog Institutet en samling på ca. 2.000 billeder fra Sønderjyllands Amts grafiske afdeling. Samlingen af billeder, der har været benyttet i amtets forskellige publikationer, giver et godt indtryk af amtets mangfoldige arbejdsområder og institutioner gennem de sidste godt 20 år. Endvidere rummer samlingen adskillige portrætter af amtsrådspolitikere og embedsmænd gennem denne periode. Med udsigten til amtets nedlæggelse i 2007 er det glædeligt, at Institutet allerede nu har sikret sig en betydelig fotografisk dokumentation af amtets virke. Institutet tager dog også imod mindre samlinger. Blandt disse kan nævnes syv billeder fra Maria Høst Guldager i Børkop. I den lille samling indgik bl.a. to daguerreotypier og et ambrotypi fra fotografiets barndom. Billederne er nu under konservering og udgør et meget smukt supplement til fotografiets historie i Sønderjylland.

Det er sjældent, at Instituttets samling af film bliver genstand for større landsdækkende opmærksomhed, men i 2004 indgik små filmstumper i filmserien (DVD/VHS) »Danskernes Egen Historie«, der foreløbig er solgt i over 150.000 eksemplarer. Succesen har ført til nye henvendelser om lån af filmklip og viser, at der er stor folkelig interesse for de gamle film. For film som med lyd og snart også billeder gælder, at de ikke kan ses eller høres uden tekniske medier (filmfremviser, båndoptager m.v.). Den teknologiske udvikling på disse områder løber imidlertid hurtigt. Institutet har gennem flere år arbejdet på en digitalisering af sine samlinger og dermed også at tilgængeliggøre dem for fremtiden. Det står dog nu klart, at der inden for de kommende år er behov for nye strategier for bevaring af Sønderjyllands digitale kulturarv, som tager højde for den teknologiske udvikling. CD'en er nu på vej ud af markedet og DVD'ens afløser BD'en kommer ind på markedet i 2006.

Med kommunalreformen i 2007 er der også behov for tilpasninger af strukturen inden for det lokalhistoriske arbejde. Med etableringen af fire nye sønderjyske kommuner er der udsigt til kommuner, som hver rummer 8–16 lokalhistoriske arkiver. For at løse problemerne i den forbindelse har den lokalhistoriske konsulent startet et arbejde i samarbejde med Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland for at oprette arkivsamvirker i de nye kommuner. Hensigten med arkivsamvirkerne er bl.a. at etablere paraplyorganisationer inden for det lokalhistoriske arbejde i lighed med tilsvarende organisationer inden for idrættens verden, som kan forhandle med kommunerne om lokaleforhold og andre forhold af interesse for de lokalhistoriske arkiver.

Forskning og formidling har gennem alle årene spillet en central rolle for Institutet. Således redigerer Institutet *Sønderjysk Månedsskrift*, Danmarks eneste historiske månedsskrift, der udkommer i knap 2.000 eksemplarer til interesserede i Sønderjyllands historie. Gennem 2004 er der dog også blevet arbejdet på en lang række forsknings- og formidlingsprojekter. Længst fremme er udarbejdelsen af en bog om Aabenraa Karosserifabrik A/S i samarbejde med Cathrinesminde Teglværksmuseum. Bogen udkommer i sommeren 2005. Der er også blevet arbejdet videre på at skabe finansiering til at iværksætte en undersøgelse om dagliglivet hos flygtninge- og indvandrere i Aabenraa og udarbejdelsen af en sønderjysk idrætshistorie, mens flere andre projekter kan forventes udgivet i 2005.

Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig

Vestergade 33, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 62 38 33, fax: 74 62 79 39.

Formand: Lorenz P. Wree, Kirkepladsen 5, 6270 Tønder, tlf.: 74 72 23 55, e-mail: wree@mail.dk

Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe in Dänemark

Vestergade 30, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 62 38 33, fax: 74 62 79 39, e-mail: lubowitz.archiv@hagn.dk

Åbningstid: tirsdag og torsdag kl. 9.30 – 16.00 og efter aftale.

Leder: Frank Lubowitz. Vestergade 33, 6200 Aabenraa, e-mail: lubowitz.archiv@hagn.dk

Foreningen er startet i 1959. Medlemmer i 2004: 486.

Arkivet er startet i 1979. Antal besøgende på arkivet i 2003: 76.

Afleveringer til arkivet i 2003: 17.

Året begyndte med generalforsamlingen den 7. februar, hvor museumsinspektør Inge Adriansen fra Sønderborg holdt et foredrag om erindringssteder i den dansk-tyske historie. I marts var der tema-weekend på Akademie Sankelmark over gestegnen mellem Skærbæk, Rødding og Gram med fem foredrag af lektor dr.phil. Carsten Porskrog Rasmussen, forfatter H.E. Sørensen, museumsmedarbejder Dr. Drothee Bieeske, Flensborg, pastor emer. Dr. Günter Weitling og museumsinspektør Lennart Madsen. Sommerturen gik til egnen omkring Gram og en eftermiddagstur til Søgaard. Der er indkommet materiale fra Jugendhof Knivsberg og en stor aflevering fra Bund Deutscher Nordschleswiger Ortsverin Sønderborg.

Historisk Samfund for Als og Sundeved

Museet på Sønderborg Slot, 6400 Sønderborg.

Formand: Lorenz P. Christensen, Stationsgade 1, V. Sottrup, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 74 70.

Foreningen er oprettet i 1908.

Slægtshistorisk Forening Sønderjylland

Formand: Ole H. Jensen, Kløvermarken 3, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 02 35.

Foreningen er oprettet i 1981. Medlemmer i 2000: 160.

E-mail: ohj@adr.dk.

Lokalhistoriske foreninger og arkiver

Augustenborg Kommune

Lokalhistorisk arkiv for Augustenborg Kommune

Formand: Paul Hartmann, Vibevej 10, 6440 Augustenborg, tlf.: 74 47 10 50.

Foreningens arkiv: Slotsallé 10D, 6440 Augustenborg, tlf.: 74 47 18 08.

Åbningstid: Onsdag kl. 9.00 – 12.00 og 16.00 – 18.00.

E-mail: aug.larkiv@pc.dk

Leder: Ruth Forum Møller, Storegade 19, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 10 30.

Foreningen er oprettet i 1978. Medlemmer i 2004: 617.

Arkivet er startet i 1978. Antal besøgende på arkivet i 2004: 385.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2004: 65.

Foreningen er medlem af SLF.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

I maj modtog arkivet den lokale Andelskasses pris i form af en check på 9.600 kr. som tak for arkivets arbejde for lokalsamfundet. Årets arrangementer har været pænt besøgt, navnlig mindehøjtideligheden i anledning af 100-årsdagen for atomfysiker prof. dr.phil. Chr. Møllers fødsel i Hundslev. Både indleveringerne og antal besøgende viste et lille fald. Vi har bl.a. haft et fornemt besøg

fra Australien af en mand, der i lige linie nedstammer fra byens sidste regerende hertug. Sidst på året overdrog Augustenborg Kommune arkivet de sidste fire rum i bygningen på Slotsallé, så arkivet nu råder over hele bygningen. Det vil sige 20 små rum plus to toiletter. I løbet af året er der bl.a. indkommet en kasse med glasnegativer fra 1930'erne, et kort over Kettingsskov med navne på de enkelte gårde, rationeringsmærker til ben under Den kolde Krig og en gammel kørestol i Tante-Møghe-stil.

Bov Kommune

Historisk Forening for Vis herred

Formand: Henrik Meyer, Fjordvejen 55, Sønderhav, 6340 Kruså,
tlf.: 74 67 82 72.

Foreningen er oprettet i 1970.

Bov Museum

Bovvej 2, 6330 Padborg, tlf. 74 67 51 50.

Åbningstid: Hver dag undtagen mandag kl. 14–17; skoler og større selskaber efter aftale.

Leder: N. P. Lund-Jensen, Rønsdamvej 17, Bov, 6330 Padborg, tlf.: 74 67 33 32.

Bov Lokalarkiv

Bov Bibliotek, Bovvej 4, 6330 Padborg, tlf.: 74 67 34 54.

Åbningstider: Efter aftale med lederen.

Leder: Overbibliotekar Hanne Iversen, Bov Bibliotek, Bovvej 4, 6330 Padborg,
tlf.: 74 67 34 54.

Fax: 74 67 34 88.

E-mail: bov.bibliotek@bovkommune.dk Webside: www.bovnettet.dk

Arkivet er startet i 1991.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2002: 154.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Bredebro Kommune

Historik Forening for Bredebro Kommune

Formand: Lauge Nielsen Jepsen, Møllevej 5, Visby, 6261 Bredebro, tlf.: 74 78 36 40.

E-mail: wostepas@mail.dk

Foreningens arkiv: Brede Bygade 14, 6261 Bredebro, tlf.: 74 71 14 28.

Åbningstid: Tirsdag kl. 14.00 – 17.00 efter aftale med lederen.

Leder: Lauge Nielsen Jepsen, Møllevej 5, Visby, 6261 Bredebro,
tlf.: 74 78 36 40.

E-mail: wostepas@mail.dk

Foreningen er oprettet i 1997. Medlemmer i 2004: 210.

Arkivet er oprettet i 1982. Antal besøgende og henvendelser på arkivet i 2003:
ca. 100.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2002: 70.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Der blev afholdt afstemningsfest den 7. februar med generalsekretær for Grænseforeningen Knud Erik Therkildsen som foredragsholder. I marts arrangerede foreningen en udstilling om ECCO og mennesker i Sparekassens lokaler. Der er gennemført to succesfulde sommerudflugter langs 1864-grænsen og 1920-grænsen med henholdsvis museumsinspektør Lennart Madsen og Lorens Hansen som guider. Det lokalhistoriske arkivs årsskrift »Æ Hjuulspor« kom igen i 2004 på gaden op til jul.

Broager Kommune

Lokalhistorisk Forening for Broagerland

Formand: Christian Frederiksen, Klør-Fire 20, 6310 Broager, tlf.: 74 44 29 23.

Broagerlands lokalarkiv: Storegade 33, 6310 Broager, tlf.: 74 44 93 51.

E-mail: chdf@get2net.dk Website: www.broagernet.dk

Åbningstider: Tirsdag kl. 15.00 – 17.00.

Leder: Chresten Krogh, Møllegade 42, 6310 Broager, tlf.: 74 44 17 64.

Foreningen er oprettet i 1979. Medlemmer i 2004: 250.

Medlem af SLF.

Arkivet er oprettet i 1990. Besøgende i 2004: 326.

Afleveringer til arkivet i 2004: 54.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Foreningsåret startede med generalforsamling, hvor museumsinspektør John Rendboe talte om Island og Færøerne – imperiets juveler. I samarbejde med Folkeuniversitetet besøgte professor Thorsten Borring Olsen fra Århus Universitet, foreningen og talte om Den kolde Krig og Danmark. Foreningen fejrede sit 25 års jubilæum med provst Lorenz Christensen som hovedtaler. Foreningen indbød til sejltur på Alssund med færgen Bitten Clausen, hvor Jørgen Schmidt, Vester Sottrup, fortalte. Sammen med Cathrinesmindes Venner arrangerede foreningen en fire dages bustur til Lippe med hovedstaden Detmold. Endelig sluttede året med to brouedrenge, der fortalte om deres voksenalv langtfra fødeegnen, under titlen: Hvo blev di enle aw? Arkivet har modtaget arkivalier fra bl.a. Broager Ungdoms- og Idrætsforening, Broager Ringri-derforening, Forsamlingsgården i Skelde og dødsbo.

Christiansfeld Kommune

Lokalhistorisk forening for Christiansfeld og Omegn

Formand: Niels Peter Wiborg, Bojskov Byvej 25, 6070 Christiansfeld,

tlf.: 74 56 35 07.

E-mail: npwib@privat.dk

Foreningens arkiv: Nørregade 1, 6070 Christiansfeld, tlf.: 74 56 25 98.

E-mail: arkivet-christiansfeld@mail.dk

Åbningstid: Fredag kl. 14.00 – 16.00 og lørdag kl. 14.00 – 16.00 eller efter aftale med lederen.

Leder: Annelise Gram, Kongensgade 19, 1.tv., 6070 Christiansfeld,

tlf.: 74 56 19 92.

Foreningen er oprettet i 1995. Antal medlemmer: 2004: 106.

Arkivet er oprettet den 1961. Besøgende i 2004: ca. 75.

Afleveringer til arkivet i 2004: 12.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Foreningen har igen udgivet en historisk kalender, i år med temaet »Christiansfelds grundlæggelse«. Endvidere er der udgivet det traditionelle årsskrift, der havde emnet «Landets lokale selvstyre». Der har været afholdt medlemsmøde med følgende foredrag «Hvordan byggede man rent praktisk Christiansfeld» med arkitekt Jørgen Toft Jessen, Haderslev, som foredragsholder, samt «Min tid i Afrika» med præst i Brødremenigheden Jørgen Bøytler som foredragsholder. Arkivet var deltager med en stand på »Lokalhistorisk udstilling« i Haderslev. Som tidligere år havde arkivet studerende fra Aarhus Universitet på besøg, som bl.a. har arbejdet med «Forsamlingshusenes historie». Den nysgerrige mikrofon har i året fået interview med to spændende personer: Møller Hans Jørgen Bylling, Aller Mølle, og Fr. Edith Kjær Schmidt, datter af tidl. borgmester Kjær. Arkivet har bl.a. modtaget arkivalier fra Haderslev Omegns Elforsyning, isenkræmmer Harald Dall og sangforeningen »Lyden«.

Fjelstrup Lokalhistoriske Forening

Formand: Anne-Kirsten Glumsø, Fjelstrup Nørrevej 70, 6100 Haderslev, tlf.: 74 56 62 14.

Foreningens arkiv: Skolebakken 21, Fjelstrup, 6100 Haderslev.

Åbningstid: Efter aftale.

Foreningen er oprettet i 1984. Arkivet startet i 1984.

Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Hejls-Hejlsminde

Formand: Gunnar M. Krag, Hejls Landevej 57, 6094 Hejls, tlf.: 75 57 43 85.

Foreningens arkiv: Hejls Landevej 57, »Engbo«, 6094 Hejls, tlf.: 75 57 43 85.

Website: www.lokalarkiver.dk/hejlsarkivet E-mail: hejlsarkiv@mail.dk

Arkivets åbningstid: 1. august – 1. juni onsdag kl. 15.30 – 17.30. Første onsdag i måneden kl. 19.00 – 21.30.

Leder: Gunnar M. Krag, Hejls Landevej 57, 6094 Hejls, tlf.: 75 57 43 85.

E-mail: trappendal@tdcadsl.dk Website: www.lokalarkiver.dk/hejlsarkivet

Foreningen er oprettet i 1981. Medlemmer i 2004: 141.

Arkivet er startet i 1981. Medlemmer: 141.

Afleveringer til arkivet i 2004: 45. Besøgende i 2004: 20.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Selvom kontingentet steg fra 30 til 50 kr., fik foreningen samme beløb ind fra medlemmerne, da mange gav et ekstra beløb som gave. Foreningen har afholdt fire arrangementer i 2004. Deltagerantallet lå fra 76 til 28. Foreningen har i 2004 udgivet sin første bog: *Hejls Efterskole 1891–1920*. Bogen kan med støtte fra forskellige fonde løbe rundt økonomisk. Der er seks meget aktive bestyrelsesmedlemmer, som ugentlig tilsammen arbejder med mere end 50 timer i arkivet med registrering, indtastning af billeder på ARKIBAS, med udstillinger og med årsskriftet. Af arkivets 120 film er de 12 nu indtastet i ARKIBAS. Arkivet har fået 45 afleveringer i 2004. Arkivet har haft 20 personlige besøg i arkivet.

Vejstrup Lokalhistoriske Forening

Formand: Johannes Larsen, Toldbakken 53, 6094 Hejls, tlf.: 75 57 50 97.

Foreningens arkiv: Sjølundgade 28 (kælderen), 6093 Sjølund.

Leder: Jørgen Skelm, Grønninghovedvej 28, 6093 Sjølund.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 19.00 – 21.30.

Foreningen er oprettet i 1988. Medlemmer i 2004: ca. 100.

Arkivet er oprettet i 1988. Besøgende i 2004: ca. 18.

Afleveringer til arkivet i 2004: 14.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Der er afholdt generalforsamling med foredrag af sognepræst Jens Bruun om middelalderlige altertavler og en udflugt til Give Egnens Museum. Arkivet har modtaget en slægtshistorie om familien Damgaard, Grønninghoved.

Gram Kommune*Lokalhistorisk Arkiv for Gram og Omegn*

Formand: Gunnar Lundgaard, Kirkealle 16, 6510 Gram, tlf.: 74 82 21 61.

Foreningens arkiv: Slotsvej 9, 6510 Gram, tlf.: 74 82 21 61.

Åbningstid: Første mandag i hver måned kl. 19.30 – 21.30 og tirsdage kl. 9.00 – 11.00 (september til april) eller efter aftale med lederen.

Leder: Gunnar Lundgaard, Kirkealle 16, 6510 Gram, tlf.: 74 82 21 61.

Foreningen er oprettet i 1992. Medlemmer i 2003: 235.

Arkivet er startet i 1992.

Antal besøgende på arkivet i 2003: ca. 350.

Antallet af afleveringer i 2003: 30.

Medlem af LASS Medlem af SLA.

Lokalhistorisk Forening for Højrup sogn

Formand: Andreas Petersen, Kastrupvej 27, Arnum, 6510 Gram.

tlf.: 74 82 63 74.

E-mail: lokalhistorisk@arnum-net.dk

Foreningens arkiv: Kongevej 248, Tiset, 6510 Gram. tlf.: 74 82 64 31.

Åbningstid: Torsdag i lige uger kl. 19.30 – 21.30 eller efter aftale.

Leder: Agnes Trans, Kastrupvej 12, Arnum, 6510 Gram, tlf.: 74 82 64 31.

Foreningen er oprettet i 1992. Medlemmer i 2004: 205.

Arkivet er startet i 1992.

Besøgende på arkivet i 2004: 35. Afleveringer til arkivet i 2004: 24.

Medlem af LASS.

Vi er spændt på fremtiden i den nye Haderslev Kommune, men det er meget lidt, vi ved om det.

Tiset lokalhistoriske Forening

Formand: Niels, Schmidt, Kongevej 248, Tiset, 6510 Gram, tlf.: 74 82 12 68.

Foreningens arkiv: Kongevej 248, Tiset, 6510 Gram, tlf.: 74 82 12 68.

Åbningstid: Mandag i ulige uger kl. 14.00 – 17.00 og fra kl. 19.00 – 20.30.

Foreningen er oprettet i 1988. Antal medlemmer i 2003: 133.

Arkivet startet i 1988. Besøgende på arkivet i 2003: 52.

Antal af afleveringer til arkivet 2003: 26.
Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Gråsten Kommune

Lokalhistorisk Arkiv for Graasten og Omegn

Ahlmannsparken (biblioteket), Ahlefeldtvej 4, 6300 Gråsten, tlf.: 74 65 13 75.
Åbningstid: Mandag kl. 14.00 – 16.00, torsdag kl. 16.00 – 18.00 eller efter aftale.
Leder: Else Egholm, Tolbodgade 6 st. tv., 6300 Gråsten, tlf.: 74 65 12 43.
E-mail: lokhist@graasten.dk Webservice: www.graasten.dk (se under lokalhistorie).

Arkivet er oprettet i 1975. Besøgende i 2004: ca. 85.
Afleveringer til arkivet i 2004: 70.

Medlem af LASS Medlem af SLA.

Arkivet har fået flere frivillige, og omregistreringen af arkivet går støt og roligt. Arkivet har medvirket til en udstilling i Sydbank i anledning af bankens jubilæum og ombygning. Vi har bidraget med stof til »Danskernes egen historie« i form af klip fra Gråsten Husholdningsskole. Der er bl.a. indkommet syv ringbind med slægtshistorie, samlet af Valborg Sørensen, Kværs, og en del papirer fra menighedsrådene i Gråsten og Kværs. Endvidere er der indkommet effekter og papirer fra kegleklubben »Alle ni«.

Historisk Forening for Gråsten by og Egn

Formand: Bodil Gregersen, Klokkevej 2, Rinkenæs, 6300 Gråsten,
tlf.: 74 65 31 81.

Foreningen er oprettet i 1975.

Medlemmer i 2004: ca. 448.

E-mail: lokhist@graasten.dk Webservice: www.graasten.dk (se under lokalhistorie).

Historisk Forening har haft god tilgang af nye medlemmer. Der har været udflugter til Angel og Jaruplund, begge vellykkede og med god tilslutning. Efterårsmødet med Torben Ølholm havde også stor medlemsopbakning. Foreningen arbejder på at få genoptrykt Poul Andersens bog »Gråsten – et Slot – et sogn«, da der har været en del forespørgsler til den.

Haderslev Kommune

Haderslev byhistoriske Arkiv

Bispen 3, 6100 Haderslev, tlf.: 74 22 21 18, fax: 74 22 21 27.

E-mail: HBA@Haderslev.dk Webservice: www.haderslev-bynet.dk

Åbningstid: Tirsdag-torsdag kl. 10–16, tillige 1. september – 31. marts torsdag kl. 16.00–18.00.

Leder: Bent Vedsted Rønne, Simmerstedvej 66, 6100 Haderslev,
tlf.: 74 53 33 21.

Arkivet er oprettet i 1946. Afleveringer i 2003: 232.

Besøgende på læsesalen i 2003: 2.142.

Haderslev Arkiv- og Museumsforening

Formand: Svend Aage Karup, Hjort Lorenzensvej 31, 6100 Haderslev,
tlf.: 74 53 51 53.

E-mail: sak@cvusonderjylland.dk

Foreningen er oprettet i 1954. Antal medlemmer: 480.

Foreningens aktiviteter bestod i 2004 af tre foredrag arrangeret i samarbejde med Folkeuniversitetet. Forårets foredragsserie havde veje og transport i Sønderjylland som tema. Sidste foredrag havde titlen fra »Chaussé til motorvej«. Efterårets tre foredrag handlede om vikingerne uden for Danmark. Vikingerne i Shetland, Orkney, Island, Grønland og i Rusland. Foreningens sensommeretur gik til Gl. Estrup og Dansk Landbrugsmuseum. Julestuen blev som altid afviklet første søndag i advent.

Haderslev Slægtsforsknings Forening

Formand: Orla Iver Madsen, Skovbrynet 15, 6100 Haderslev, tlf.: 74 52 15 14.

E-mail: oim@get2net.dk Website: <http://home3.inet.tele.dk/svmi/haderslev.htm>

Foreningen er oprettet i 1984. Medlemmer i 2002: 142.

Halk-Hejsager lokalhistoriske forening

Formand: Jørgen Schmidt, Halkvej 100, Halk, 6100 Haderslev, tlf.: 74 57 13 64.

Foreningens arkiv: Halk Skole, Hejsager, 6100 Haderslev.

Leder: Jørgen Schmidt (se ovenfor).

Foreningen er oprettet i 1984.

Hoptrup Sogns Lokalhistoriske Forening

Formand: Jens Knudsen, Nørbygaardvej 40, Marstrup, 6100 Haderslev,
tlf.: 74 57 51 65.

Foreningens arkiv: Hoptrup kommuneskole, Hoptrup Hovedgade 62, Hoptrup, 6100 Haderslev.

Åbningstid: Torsdag kl. 14.00 – 16.00.

Leder: Holger Bonde, Lysemosen 34, Marstrup, 6100 Haderslev,
tlf.: 74 57 52 74.

Foreningen er oprettet den 18. januar 1984. Medlemmer 2004: 261.

Arkivet er oprettet i 1984. Besøgende på arkivet i 2004: 80.

Afleveringer til arkivet i 2004: 45.

Medlem af LASS.

I anledning af genetableringen af Slivssøen har Lokalhistorisk Forening fremstillet en serie telegrammer med motiver fra Slivssøen. Det var også temaet for foreningens stand på den fælles lokalhistoriske udstilling »Pas på kulturen« i Haderslev Idrætscenter. Efter generalforsamlingen blev der vist en film med begivenheder fra sognet. Aftenturen gik den 25. maj til den Slesvigske Vognmuseum, hvor Erik Søgaard viste rundt. Arkivet har bl.a. modtaget diverse dagbøger fra Jens T. Knudsen og materiale om Slivssøen.

Lokalhistorisk forening for Gl. Haderslev

Formand: Mogens Nielsen, Erlevvej 73, 6100 Haderslev, tlf.: 74 52 90 73.

Foreningen er oprettet i 1995. Medlemmer i 1999: ca. 100.

Foreningens arkiv: Bispegade 15.00 – 17.00, 6100 Haderslev, tlf.: 74 52 90 73.

Leder: Mogens Nielsen (se ovenfor).

Åbningstider: efter aftale med lederen.

Moltrup Sogns lokalhistoriske forening

Formand: Karin Bonde, Bramdrup Lillefort 5, Bramdrup, 6100 Haderslev, tlf.: 74 52 23 98.

E-mail: lillefort5@hotmail.com

Foreningens arkiv: Bramdrup Vestergade 7, Bramdrup, 6100 Haderslev.

Leder: Hans Skøtt, Rovstrupvej 61, Rovstrup, 6100 Haderslev, tlf.: 74 52 54 25.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Foreningen er oprettet i 1986. Medlemmer i 2004: 211.

Arkivet startet i 1986.

Antallet af afleveringer 2004: 7.

Medlem af LASS.

Efter udgivelsen af bogen «Moltrup Sogn – Gårde og huse» i 2002 indkom der så mange billeder, at bestyrelsen stadig arbejder med registreringen af 800–900 billeder. Desuden er vi ved at samle materiale om Moltrup frivillige Brandværns historie. De lokalhistoriske foreninger i Haderslev Kommune havde i 2004 arrangeret en fælles udflugt til Sønderjyllands næsthøjeste punkt Knivsbjerg. Vi fik fortalt stedets historie i relation til det tyske mindretal, og hvad der sker på Knivsbjerg i dag.

Starup Sogns Lokalhistoriske Arkivforening

Formand: Karl Erik Olesen, Starup Kirkevej 25, 6100 Haderslev, tlf.: 74 52 54 20.

E-mail: keo@haderslev.dk

Foreningens arkiv: Bjørnøvej 3, Starup, 6100 Haderslev, tlf.: 74 52 41 95.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Leder: Niels P. Bladt, Bjørnøvej 3, Starup, 6100 Haderslev, tlf.: 74 52 41 95.

E-mail: npbladt@post.tele.dk

Foreningen er oprettet i 1986. Medlemmer 2004: 65.

Arkivet er startet i 1986. Antal besøgende på arkivet i 2004: ca. 22.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2004: 5.

Medlem af LASS.

Foruden den årlige generalforsamling med 18 deltagere har foreningen haft en aftentur i september, hvor 40 deltagere var med til at »finde det gamle Brorsbøl«, der nu er opslugt af Starupområdet.

Vilstrup Sogns Lokalhistoriske Forening

Formand: Orla Iver Madsen, Skovbrynet 15, 6100 Haderslev, tlf.: 74 52 15 14.

Foreningens arkiv: Bispebroen 3, 6100 Haderslev, tlf.: 74 22 21 18.

Åbningstid: Torsdag 13.00 – 17.30. Arkivet er lukket på helligdage og holder ferie i juli måned.

Leder: Orla Iver Madsen, Skovbrynet 15, 6100 Haderslev, tlf.: 74 52 15 14.

E-mail: oim@get2net.dk

Foreningen oprettet 1982. Medlemmer 2003: 40.

Arkivet er oprettet i 1982. Besøgende på arkivet 2003: 38.

Medlem af LASS.

Lokalhistorisk Forening for Vonsbæk Sogn

Formand: Holger Eskildsen, Kildager 30, Bæk, 6100 Haderslev,

tlf.: 74 57 91 10. Fax: 74 57 91 10.

E-mail: he@haderslev.dk

Foreningens arkiv: Vonsbækvej 86, Bæk, 6100 Haderslev.

Åbningstid: Tirsdag kl. 15.30 – 17.00.

Leder: Irene Sørensen, Havgyden 38, Bæk, 6100 Haderslev, tlf.: 74 57 92 65.

E-mail: arne@email.dk

Foreningen er oprettet i 1997. Medlemmer 2004: 108.

Arkivet er oprettet i 1997. Antallet af afleveringer i 2004: ca. 10.

2004 var et utroligt spændende år, hvor udbygningen af Vonsbæk skole endelig blev en realitet. Det betyder, at arkivet flytter fra beskedne rammer i kælder gangen til eget lokale på 1. sal. Det var også året, hvor vi fik lavet vores første årsskrift. Hovedhistorien var Vonsbæk Jagtforenings 70 års jubilæum. Hovedemnet ved markedsdagen var gammelt træværktøj, som blev demonstreret af en gammel snedker. Arkivet har bl.a. modtaget ungdomsforeningens fane, diverse søkort, billeder fra skolens 40 års jubilæum, billeder og beretning om vognmand Chr. Hansen samt fortegnelse over huse og ejendomme i sognet.

Aarø Sund Lokalhistorisk Arkivforening

Formand: Margit Christoffersen, Ved Færggården 2A, Aarø Sund,

6100 Haderslev, tlf.: 74 58 45 81.

E-mail: margitchristoffersen@hotmail.com

Foreningens arkiv: Som ovenstående. Arkivet har til huse i medborgerhuset, men ikke postadresse.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Foreningen er oprettet: 2002. Medlemmer 2004: 48.

Arkivet er oprettet i 2002. Antal besøgende 2004: 12.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2004: 10.

Medlem af LASS.

I 2004 var der gensyn med TV-serien »Hvis de kommer til Aarø Sund«. Året bød på tre arrangementer. I april fortalte Peter Hansen om Dannevirkeskolens historie, og i maj fortalte Johannes Damkjær om sine år med »Lupe«, skibene fra Aarø Sund. Foreningen deltog oktober i Historisk messe med en udstilling om fyrtårnet, sejlskibe og coastere af Aarø Sund, om blåhvalens stranding i 1931 og H.C. Andersen i Aarø Sund. Arkivet har bl.a. modtaget gamle fotos og postkort, slægtstavle og testamente samt gamle matrikelkort.

Højer Kommune*Højeregnens Lokalhistoriske Forening*

Formand: Svend Kristiansen, Østerbyvej 32, 6280 Højer, tlf.: 74 78 32 15.

Fax 74 78 32 17.

E-mail: sv.kristiansen@mail.tele.dk

Foreningen startet i 1997. Antal medlemmer 2004: 137.

Højeregnens lokalhistoriske Arkiv

Møllegade 12, 6280 Højer, tlf.: 74 78 24 04.

Åbningstid: Mandag kl. 14.30 – 17.00 og efter aftale med lederen.

Leder: Lis Hindrichsen, Nørregade 38, 6280 Højer, tlf.: 74 78 20 45.

E-mail: lishindrichsen@mail.dk

Arkivet oprettet i 1981.

Besøgende på arkivet i 2004: 90. Afleveringer til arkivet i 2004: 44.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Der har været afholdt generalforsamling med sang og film, »Pers awten«, grænsetur langs begge sider af grænsen med besøg i arbejdslejren i Ladelund, landsbytur i Sdr. Sejerslev, Sønderjysk awten og gamle vandmøller i Tøndermarsken. Arkivet har bl.a. modtaget billeder fra afvandingen af Tøndermarsken, materiale fra Højer bonevoksfabrik og effekter fra Nørre Sejerslev skole.

Lundtoft Kommune*Historisk Sogneforening for Bovrup og Varnæs*

Formand: Anne Marie Jensen, Stenagervej 1B, Bovrup, 6200 Aabenraa,

tlf.: 74 68 03 17.

Foreningens arkiv: Bovrup Aktivcenter, Bytoften 13, Bovrup, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: Mandag kl. 19.00 – 21.00 (1. oktober – 1. april) eller efter aftale.

Leder: Knud Krog, Blansvej 28, Bovrup, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 68 00 37.

E-mail: knud.krog@get2net.dk

Foreningen er oprettet i 1979. Medlemmer i 2004: 283.

Arkivet er oprettet i 1977. Antal besøgende på arkivet i 2004: ca. 100.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2004: 32.

Medlem af LASS.

Foreningen holdt afstemningsfest den 10. februar, hvor seminarielektor Jørn Buch, Haderslev, fortalte om Genforeningen. Den 15. maj fejrede foreningen 25 års jubilæum med udstilling og udgivelse af årsskriftet. Foreningens aftenur gik til Løgumkloster kirke og Refugium, hvor Kirsten Winther Lausten viste rundt. Til hjemstavnsaften i Varnæs fortalte pastor Sophus Boas om et liv i Slesvig.

Historisk forening for Felsted Sogn

Formand: Andreas Asmussen, Kirkevej 2, Felsted, 6200 Aabenraa,

tlf.: 74 68 53 30.

E-mail: asmussen@postkasse.com

Foreningens arkiv: »Patsches Hus«, Præstegårdsvej 4, Felsted, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: Onsdag kl. 14.30 – 17.00 (ikke i skoleferierne) og efter aftale med lederen.

Leder: Andreas Asmussen, Kirkevej 2, Felsted, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 68 53 30.

E-mail: asmussen@postkasse.com

Foreningen er oprettet i 1983. Medlemmer i 2004: 450.

Arkivet er oprettet i 1983. Antal besøgende på arkivet i 2004: ca. 140.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2004: 26.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Ved generalforsamlingen fortalte kommandant på Søgård, oberst Hans Schriver, om personer på Søgård og deres indflydelse på Danmarks historie igennem tiderne. Foredraget var en optakt til sommerudflugten, der gik til Søgårdlejren. Hans Schriver var igen fortæller på sommerudflugten, der startede på det skønne og fredede overdrev i Bjergskov. Herefter kørte vi til det gamle Søgård gods, hvor vi fik en grundig beskrivelse af godsets historie.

Arkivet har modtaget en samling gamle og smukt forarbejdede beklædningsgenstande. Disse blev på fornemste vis præsenteret ved et »Åbnet hus« arrangement i »Patsches Hus«. Ved efterårsmødet fortalte Henning Matthiesen fra Hellevad om de vestindiske øer og arbejdet med at restaurere gravsten m.m.

Lokalhistorisk Forening for Kliplev Sogn

Formand: Jørgen Hansen, Lillegade 3, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 68 76 28.

Foreningens arkiv: Straagaards Smedie, Skolegade 4, Kliplev, 6200 Aabenraa. Åbningstid: Tirsdag og fredag kl. 15.00 – 17.00 (1. juni – 1. oktober) eller efter aftale.

Leder: Jørgen Hansen, Lillegade 3, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 68 76 28.

Foreningen er oprettet i 1980. Medlemmer 2004: 430.

Arkivet er startet i: 1980.

Antal afleveringer i 2004: 8.

Medlem af LASS.

Den selvejende institution Straagaards Smedie, der drives af foreningen, har siden starten i 1990 været inde i en positiv udvikling. Den 15. maj blev der holdt indvielse af en ny bygning på 200 m², der nu er hjemsted for bl.a. Johan Meiers store redskabssamling fra Varnæs. Efter generalforsamlingen fortalte Julius Brix om »Min barndomsby Kliplev«. En aftentur gik til Kværs klitter og kirken med tidligere skoleinspektør Conradsen som guide. Herfra gik turen til Kværs Ladegaard, hvor ejeren H. Lilleør indgående fortalte om gårdens historie. Haldagsturen gik i år til Glückstadt med Flemming Nielsen fra Radio Syd som rundviser. I august var der byvandring i Tønder med Kaj Elkjær Larsen som guide.

Der har været et stigende besøgstal i museet, særlig i antallet af selskaber.

Løgumkloster Kommune

Historisk Forening for Løgumkloster Kommune

Formand: Vagn Lauritzen, Ved Dammen 56, 6240 Løgumkloster,

tlf.: 74 74 43 03. Fax: 74 74 38 02.

E-mail: karin-vagn-lauritzen@mail.tele.dk

Lokalhistorisk arkiv: Mellemgade 4 st., 6240 Løgumkloster.

Åbningstid: Mandag kl. 19.30 – 21.00. Lørdage 10.00 – 12.00 samt efter aftale.

Leder: Frede Gotthardsen, Ringgade 15, 6240 Løgumkloster, tlf.: 74 74 42 04.

Foreningen er oprettet i 1973. Medlemmer i 2004: ca. 320.

Arkivet er oprettet i: 1973.

Besøgende på arkivet i 2004: 208. Afleveringer til arkivet i 2004: 108.

Medlem af LASS.

Foreningen og arkivet har i 2004 kunnet glæde sig over den forøgede interesse efter flytningen til de nye og gode lokaler i midtbyen. De handicapvenlige adgangsforhold har også gjort, at arkivet er blevet optaget i kommunens handicapguide. I begyndelsen af året arrangerede foreningen sammen med foreningen for Bygnings- og Landbrugskultur for Vestslesvig et foredrag om domænegårde på egnen. I forbindelse med Skovens Dag i juni arrangerede vi en plancheudstilling om «Sparekasseskoven». Udstillingen blev også brugt ved et arrangement i Dronningedalen, arrangeret af Sparekassen. I efteråret holdt vi et bogmarked, der blev en stor succes, og vi planlægger en gentagelse i 2005. Ved generalforsamlingen i oktober talte Kaj Elkjær Larsen fra Tønder om Tønders legater. Foreningen har sammen med naboforeningerne medvirket til at arrangere en lokalhistorisk udsendelsesrække i Radio Sydvest. Endelig har vi kunnet glæde os over donationer fra Andelsvaskeriets Mindefond og Brødrene Hartmann Fond, der har givet mulighed for at anskaffe et godt digitalkamera og en ny fotokopimaskine. Økonomien har også muliggjort indbinding af i alt 22 bøger med fotokopier af folketællinger, kirkebøger og offentlig korrespondance.

Arkivet har bl.a. modtaget fem protokoller fra Bedsted Borgerforening, fem ringbind med breve sendt af en soldat under 1. verdenskrig til familien, en erindring om skoletiden i Bjendrup og to protokoller vedrørende klokkespillets bestyrelse.

Nordborg Kommune

Lokalhistorisk Arkiv for Nordborg kommune

Løjtertoft 32, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 08 29. E-mail: lokalhist.nordb@vip-city-bercity.dk

Åbningstid: Mandag-torsdag kl. 10.00 – 14.00, samt fra 1. september til 30. april, mandag kl. 17.00 – 20.00.

Leder: Erik Manthei Nielsen, Løjtertoft 32, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 18 10.

Arkivet er oprettet i 1973/74.

Egen Sogns lokalhistoriske Forening

Formand: Peter Petersen, Møllevvej 6, Guderup, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 82 36.

Foreningens arkiv: Præstevænget 3E, Guderup, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 93 01.

Åbningstider: Torsdag kl. 16.00 – 18.00.

Leder: Peter Petersen, Møllevvej 6, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 82 36.

Foreningen er oprettet i 1994. Medlemmer i 2004: 589.

Arkivet er oprettet i 1994.

Besøgende på arkivet i 2004: 180. Afleveringer til arkivet i 2004: 21.

Medlem af LASS.

80 personer deltog i et vinterarrangement, hvor Kaj Petersen viste dias og fortalte om Egen kirke, de historiske kirkestalde og kirkegården. Efter generalforsamlingen i marts fortalte Kathrine Lasse Johansen, og viste billeder fra en tur på Dybbøl og Als. 110 deltog i vores sommerarrangement, som var en byrundtur i den nordlige del af Dyndved. Her fortalte Jørgen Jørgensen om huse og folk, der har boet der.

Arkivet har bl.a. modtaget en Sjellerupdragt, som er fra sognet, ligesom der er indkommet to store billeder og ejendomsdokumenter fra 1875 angående en ejendom i Sjellerup.

Holm Sogneforenings lokalhistoriske Arkiv

Formand: Lissi Obling, Nørrehaven 6, Holm, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 08 17.

Foreningens arkiv: Sognegården, Møllegade 60, Holm, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 33 24.

Åbningstider: 1. onsdag i hver måned kl. 16.00 – 18.00.

Ledere: Christian Hansen, Damgade 13, Holm, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 17 25 og Jens Sandvej, Hellesøvej 24, Holm, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 10 06.

Foreningen er oprettet i 1978.

Medlem af LASS.

Arkivet har i vinter holdt lørdagsåbent. Arkivgruppens medlemmer har hjulpet hinanden med registrering og eftersyn af arkivets materialer. Den. 18. november lagde vi hus til et arrangement for de lokalhistoriske arkiver for Als og Sundeved i samarbejde med Historisk Samfund for Sønderjylland. Der blev holdt foredrag om Jollmands Gaard og om »E Klienbahn«. En gruppe på fire personer er begyndt at bygge en modelby af en del af Holm omkring 1770, altså før udskiftningen. Modelbyen omfatter kun området Jollmands Gaard.

Oksbøl Sogneforening Lokalhistorisk Arkiv

Formand: Hans Christian Kaack, Lusigvej 18, Broballe, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 31 03, mobil tlf.: 24 24 13 49.

E-mail: hc@kaack.dk Webside: www.oksboel.cjd.net

Foreningens arkiv: Oksbøl Friskole, Spangmosevej 33, kælderen, Broballe, 6430 Nordborg. (post skal sendes til arkivets leder Henning Wriberg, Apotekerhaven 1, 6430 Nordborg).

Åbningstider: Onsdag kl. 19.00 – 21.30 og efter aftale.

Leder: Henning Wriberg, Apotekerhaven 1, 1tv., 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 13 49. Mobil 24 24 13 49.

Foreningen er oprettet i 1971. Antal medlemmer i 2004: 525.

Arkivet er oprettet i 1971. Besøgende på arkivet i 2004: 75.

Afleveringer til arkivet i 2004: 32.

Da arkivet har til huse på Oksbøl Friskole har vi holdt åbent hus de gange,

hvor skolen har haft arrangementer som påske- og julemarked samt på idrætsdage. Det har afgjort øget besøgstallet. Der er indkommet arkivalier fra Oksbøl Sogns Amatørteater, fotos og beskrivelse af samtlige huse og gårde i Oksbøl Sogn, som de så ud anno 2000, samt fotos og diverse papirer fra en nedlagt landejendom.

Lokalhistorisk forening for Svenstrup Sogn

Formand: Jørgen Valentin, Hulen 2, Svenstrup, 6430 Nordborg,
tlf.: 74 45 61 65.

Foreningens arkiv: Fra 1. juli 2005 Skolevænget 12, Stevning, 6430 Nordborg
74 45 63 28 (leder).

Åbningstider: Første mandag i hver måned kl. 15.00 – 17.00 eller efter aftale med leder.

Leder: Inge Marie Christensen, Skærveagervej 15, Himmarnk, 6430 Nordborg
tlf.: 74 45 63 28.

Foreningen er oprettet i 1999. Antal medlemmer i 2004: 370.

Medlem af LASS.

Året har været præget af den forestående flytning til nye større lokaler på Stevning Skole. Det vil give foreningen et virkeligt løft. Der har været foredrag, byvandring o.s.v., ligesom foreningen har udgivet et hæfte *Klingbjerg igennem 400 år*. Endvidere arbejdes der nu på en bog, som fortæller Stevning skoles historie. Arbejdet med at fotografere alle huse og personer i sognet fortsætter.

Nørre Rangstrup Kommune

Lokalhistorisk Forening for Agerskov Sogn

Formand: Kedde Paulsen, Galstedvej 36, 6541 Bevtoft, tlf.: 74 51 93 93.

E-mail: paulsengalsted@mail.dk

Foreningens arkiv: Agerskov skole, Præstegårdsvej 9, 6534 Agerskov.

Åbningstid: Tirsdag kl. 15.00 – 17.00. (lukket i skolernes ferie- og fridage).

Leder: Birthe Tygesen, Engeris 26, 6534 Agerskov, tlf.: 74 83 31 91. E-mail:
bity@bdmail.dk

Foreningen er oprettet i 1991. Medlemmer i 2004: 685.

Arkivet er oprettet i 1991. Antal besøgende på arkivet i 2000: ca. 20.

Antallet af afleveringer i 2004: 19.

Medlem SLF Medlem SLA.

Lokalhistorisk forening for Arrild Sogn

Formand: Inger Sophie Andersen, Hofmannsvej 3, Roost, 6535 Branderup,
tlf.: 74 83 43 84.

Foreningens arkiv: Multihuset, Skærbækvej 16, Arrild, 6520 Toftlund.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Leder: Inger Sophie Andersen (som ovenstående).

Foreningen er oprettet i 1987. Medlemmer i 2004: 80.

Arkivet er startet i 1987.

Medlem LASS Medlem SLA.

Bevtoft-Tirslund Lokalhistoriske Forening

Formand: Søren Kjær, Bevtoftvej 27, Tirslund, 6541 Bevtoft, tlf.: 74 83 19 76.

Foreningens arkiv: Bevtoft Skole, Krygersvej 43, 6541 Bevtoft, tlf.: 74 51 42 60.

Åbningstid: Mandag kl. 14.30 – 16.30 (undtagen i skoleferier).

Leder: Grethe Iversen, Hyrupvej 43, 6541 Bevtoft, tlf.: 74 51 42 60.

Foreningen er oprettet i 1987. Medlemmer i 2004: 503.

Arkivet er oprettet i 1987. Besøgende i 2004: ca. 200.

Afleveringer til arkivet i 2002: 25.

Medlem SLF.

Medlem LASS Medlem SLA.

Foreningen har udgivet et årsskrift og afholdt en udflugt til området under mottoet »Bliv lokal i dit område«. Arkivet har bl.a. modtaget materiale om Bevtoft Mejeris historie fra begyndelse til lukning, og »Bevtoft hal«. Endvidere er der indkommet flere dødsboer, gamle aviser og gamle billeder fra afdøde slægtninge, der har haft tilknytning til området

Branderup-Rurup lokalhistoriske forening

Formand: Niels Jørgen Petersen, Branderup Mark 3, 6535 Branderup J.,
tlf.: 74 83 52 76.

Foreningens arkiv: Branderup Bygade 19, 6535 Branderup J.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Leder: Tage Willadsen, Branderup Mark 7, 6535 Branderup J., tlf.: 74 83 51 37.

E-mail: familien@willadsen.nu

Foreningen er oprettet den 25. marts 1987. Medlemmer i 2004: 210.

Arkivet er oprettet i 1987. Antal besøgende på arkivet i 2004: 38.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Lokalhistorisk Forening for Toftlund og Omegn

Formand: Tove Rasmussen, Østergade 41, 6520 Toftlund, tlf.: 74 83 17 33.

Nørre Rangstrup Lokalarkiv, Søndergade 56, 6520 Toftlund.

Åbningstid: Mandag kl. 16.00 – 18.00 og efter aftale. Der er lukket i juli måned.

Leder: Tove Rasmussen (som ovenfor).

Foreningen er oprettet i 1987. Medlemmer i 2004: 59.

Arkivet er oprettet i 1984. Antal besøgende på arkivet i 2004: 44.

Afleveringer til arkivet i 2004: 22.

Medlem LASS Medlem SLA.

Den 12. december 2004 blev et nyt torv indviet i Toftlund, hvor den gamle station tidligere lå. I den anledning opfordrede kommunen arkivet til at lave en udstilling om »Æ Kleinbahn«. Den velbesøgte udstillingen var på biblioteket, nabo til torvet, og varede frem til 20. januar 2005. Arkivet har bl.a. modtaget en bønnebog for Toftlund Arresthus, et fotoalbum med billeder fra befrielsen 1945, diverse blade og papirer fra foreningen Nordslesvigsk Asyl samt en fortegnelse over familien Christensen og dens slægtsforbindelser i Sønderjylland.

Rødning Kommune*Rødning lokalhistoriske arkiv*

Søndergyden 15, 6630 Rødning, tlf.: 74 84 54 34.

Åbningstid: Tirsdage kl. 9.00 – 12.00 og torsdage kl. 14.30–17.00.

Leder: Hans Carlo Jensen, Torvet 5^{II}, 6630 Rødning, tlf.: 74 84 23 59.

Arkivet er oprettet i 1971.

Besøgende i 2004: 20. Afleveringer i 2004: 29.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Rødning lokalhistoriske Forening har afholdt gode og velbesøgte arrangementer: Afstemningsfest den 10. februar, hvor foredragsholderen var Dieter Küssner. Den 15. april afholdtes i samarbejde med Røde Kors en foredragsaften med fhv. sygeplejerske Hanne Tielge, der fortalte om sit arbejde på Grønland, Yemen, Thailand og Afrika. Et andet succesarrangement er den årlige »Kend din by«. Byvandringen fandt i år sted den 25. maj, hvor en bestemt bydel besøges, og lokale fortæller om bygninger og personligheder. Året blev vanen tro afsluttet med årbogspræsentation den 27. november, hvor lokale der har bidraget med artikler uddybede artiklerne yderligere. For de 16 frivillige på arkivet er foreningen hvert år vært en aften i maj ved en »rødvinsaften«, ligesom der arrangeres en ekskursion i august. I år gik turen til Haderslev Museum efterfulgt af en guidet bytur. I efterårsferien deltog foreningen endvidere med en billedplanche ved Rødning Krøniken i Rødning Hallerne.

Rødning lokalhistoriske Forening

Formand: Ester Torp, Højskolelunden 3F, 6630 Rødning, tlf.: 75 39 83 82.

Foreningen er startet i 1994. Medlemmer 2004: ca. 200.

Brændstrup Hjemstavnsforening

Formand og leder: Hans Madsen Schmidt, Haurumvej 2, 6630 Rødning, tlf.: 74 84 12 83.

Foreningens arkiv: Brændstrup kristne Friskole, Ramsherred 13, Brændstrup, 6630 Rødning.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 19.00 – 21.00, eller efter aftale.

Foreningen er oprettet i 1962.

Hjerting Sogns lokalhistoriske udvalg

Formand: Deth Block Jacobsen, Træksvej 1, Hjerting, 6630 Rødning, tlf.: 74 84 13 63.

Foreningens arkiv: Hjerting forsamlingshus, Forsamlingshusvej 9, Hjerting, 6630 Rødning.

Åbningstid: Efter aftale med lederen.

Leder: Deth Block Jacobsen, Træksvej 1, Hjerting, 6630 Rødning, tlf.: 74 84 13 63.

Foreningen er oprettet i 1983.

Medlem af LASS.

Arkivet har fået en del henvendelser vedrørende oplysninger om slægter med tilknytning til Hjerting Sogn. Der er bl.a. indkommet elevskrifter fra Rødning

Højskole fra 1921–1947 og gamle billeder.

Hygum lokalhistoriske forening

Formand: Peter Fredslund, Herredsfogedvej 13, Sdr. Hygum, 6630 Rødding, tlf.: 74 84 53 05.

Foreningens arkiv: Ribevej 61, Sdr. Hygum, 6630 Rødding, tlf.: 74 84 52 28.

Åbningstid: 1. og 3. tirsdag i måneden kl. 15.00–17.00 (1. oktober til 1. maj).

Leder: Edith Jensen, Lindealle 2, Sdr. Hygum, 6630 Rødding.

Foreningen er oprettet i 1965. Antal medlemmer i 2002: 76.

Medlem af SLF.

Landbrugsmuseet Hygum Hjemstavnsgård

Formand: Johannes Knudsen, Søndergyden 30, 6630 Rødding,

tlf.: 74 84 55 66.

Åbningstid: Medio maj – juni. lørdag og søndag kl. 13.00 – 17.00. Fra 24. juni – 1. september, hverdage kl. 11.00 – 17.00, søndag kl. 13.00–17.00.

Lokalhistorisk Forening for Jels Sogn

Formand: Margit Falkenberg Ottosen, Jelsvej 39, Grønnebæk, 6630 Rødding, tlf.: 74 55 22 45.

Foreningens arkiv: Den Gamle Rutebilstation, Jels Torvet 2, Jels, 6630 Rødding.

E-mail: lokal@historisk-jels.subnet.dk Webside: www.historisk-jels.subnet.dk

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Niels Clausen, Jels Toftevej 6, 6630 Rødding. tlf.: 74 55 30 50.

E-mail: fam-clausen@privat.dk

Foreningen er oprettet i 1984. Medlemmer i 2001: 250.

Arkivet er oprettet i 1984. Besøgende i 2001: 200.

Lintrup lokalhistoriske arkiv

Mogens Lorentzen, Grænsevej 1, Foldingbro, 6660 Lintrup, tlf.: 74 85 53 45.

Foreningens arkiv: Lintrup skole, Kirkepladsen 1, 6660 Lintrup.

Åbningstid: 1. og 3. tirsdag i måneden kl. 16.00 – 18.00, eller efter aftale.

Leder: Mogens Lorentzen, (se ovenfor).

Skodborg Sogns Hjemstavsforening

Formand: Kirsten Fynbo, Rugtoften 43, Skodborg, 6630 Rødding, tlf.: 74 84 81 48.

E-mail: kirsten.fynbo@mail.dk

Foreningens arkiv: Vestergade 3, Skodborg, 6630 Rødding, tlf.: 74 85 01 04.

Åbningstid: Onsdag kl. 9.30 – 11.45 og torsdag 17.30 – 19.30.

Leder: Kristian Jørgensen, Engvej 21A, 6630 Rødding, tlf.: 74 84 81 11.

E-mail: skodborg-hjemstavnsarkiv@mail.tele.dk

Foreningen startet i 1941. Medlemmer i 2004: ca. 150.

Arkivet er oprettet i 1941.

Medlem af LASS Medlem af SLA.

Foreningen har afholdt en udflugt til Angel med fuldt hus. Til sognevandringen, hvor ca. 70 deltog, indviede foreningen i samarbejde med Haderslev Museum en mindeplade over Dresvold, en forsvunden middelalderborg. Der var 125 tilhørere til aftenen med egne kræfter, hvor lokale folk fortalte om deres liv. Ved afstemningsfesten fortalte Jørn Buch om den vanskelige grænse-dragning i 1920. Endvidere har der været afholdt foredrag og Grundlovsfest i samarbejde med andre af byens foreninger.

Skrave Hjemstavnforening

Formand: Karl Kristoffer Juhl, »Hedegaard«, Skravevej 28, Langetved, 6630

Rødding, tlf.: 74 84 71 75. E-mail: kkjuhl@privat.dk

Foreningens arkiv: Skravevej 28, Langetved, 6630 Rødding, tlf.: 74 84 71 75.

Leder: K.K. Juhl.

Åbningstid: 1. mandag i måneden kl. 19.30 – 20.30 (1. oktober – 1. april) og onsdag kl. 13.30 – 16.00 (1. oktober – 1. april) eller efter aftale.

Foreningen er oprettet i 1947. Antal medlemmer 2004: 148.

Antal besøgende i 2004: 8. Antal af afleveringer 2004: 6.

Medlem LASS. Medlem SLA.

I vinterhalvåret mødes 3–4 mand i arkivet, hvor der arbejdes med avisudklip, billeder og rejsebeskrivelser. Der var generalforsamling den 2. marts med indlæg af tre lokale tilflyttere under overskrifterne: »Drømmen og forventninger« og »Hvordan gik det?

Der er modtaget arkivalier fra en tidligere landmand og murer født omkring 1875 og krigsdeltager under Første Verdenskrig samt hvilehjemmet Benetgård. Endvidere er der indlånt materiale fra familien Kloppenborg-Skrumsager, København.

Lokalhistorisk Forening for Øster Lindet Sogn

Formand: Kaj Frandsen, Villavej 13, Øster Lindet, 6630 Rødding,

tlf.: 74 84 61 06.

Foreningens arkiv: Stadionvej 5, Øster Lindet 6630 Rødding, tlf.: 74 84 64 20.

Åbningstid: onsdag kl. 14.00 – 17.00 og efter aftale med lederen.

Leder: Jacob Holst, Terpvej 57, Øster Lindet, 6630 Rødding, tlf.: 74 84 64 20.

Foreningen oprettet i 1985. Medlemmer i 2004: 230.

Arkivet er oprettet i 1976. Besøgende i 2004. Afleveringer i 2004: 12.

Medlem af LASS.

Arkivet har deltaget i flere udstillinger, bl.a. »Krønike Messen« i Rødding om Øster Lindet

Forsamlingshus' 110 års jubilæum. I maj gennemførte foreningen en byvandring i Ribe med ca. 60 deltagere. Vi er spændte på, hvordan en kommende kommunesammenlægning vil påvirke vort arbejde.

Arkivet har modtaget materiale vedr. udskiftning i 1868–1880, Hærvejen fra Viborg til Rendsborg, et hæfte vedr. et gammelt vadedsted i Mojbøl over Jels å, og en billedsamling fra Rødding.

Rødekro Kommune*Lokalhistorisk Forening for Rødekro Kommune*

Formand: Ellen Jensen, Stationsvej 36, Hovslund, 6230 Rødekro,
 tlf.: 74 66 44 04.

Foreningens arkiv: Østergade 40C, 6230 Rødekro, tlf.: 73 66 29 19.

Åbningstider: Mandag kl. 15.00 – 17.00 og efter aftale.

E-mail: lokalhistoriskforening@mail.dk

Leder: Ingrid Nissen, Overtoften 4, Genner, 6230 Rødekro, tlf.: 74 69 85 50.

Foreningen er oprettet i 1978. Medlemmer i 2004: 648.

Arkivet er oprettet i 1990. Besøgende på arkivet i 2004: ca. 265.

Aflleveringer til arkivet i 2004: 42.

Medlem af LASS.

Lokalhistorisk Forening, der også står for driften af arkivet, har i årets løb haft mange jern i ilden. Den 22. januar afholdt foreningen generalforsamling, hvor vi fejrede foreningens 25 års jubilæum. Der var stort fremmøde, og deltagerne havde en rigtig god aften. I juni havde vi en meget vellykket bustur til Samsø. Der har været to lokalhistoriske aftener med foredrag og lysbilleder i henholdsvis Hjordkær og Hovslund forsamlingshuse den 11. og 12. september. Foreningen deltog i Rødekro Kultur og Fritidsmesse, hvor vi sammen med 80 andre foreninger viste, hvad foreningen står for. Vi havde en udstilling af gamle brugsgenstande fra hus og håndværk, hvor vi i samarbejde med Leo Winther Pedersen, Aabenraa, viste mange spændende gamle ting.

Arkivet har bl.a. modtaget en antik trælysestøber fra ca. 1850 og en stor Flensborg-messingspand. Der er indkommet flere bøger med regnskab fra ca. 1900 af byggematador Chr. Callesen, Rødekro. Blandt aflleveringerne kan også nævnes et fotoalbum fra 100 års jubilæum i Hellevad mejeri, seks indrammede billeder og papirer vedrørende jordemor Amalie Jensen, samt forskellige attester m.m.

Skærbæk Kommune*Historisk Forening for Skærbæk og Omegn*

Formand: H. E. Sørensen, Melbyvej 27, 6780 Skærbæk, tlf.: 74 75 17 04.

Foreningens arkiv: Skærbækegnens Museum, Storegade 47, 6780 Skærbæk,
 tlf.: 74 75 20 52.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Bodil Bjerre, Tøndervej 13, 6780 Skærbæk. tlf.: 74 75 14 10.

E-mail: eb@6780.dk

Foreningen er oprettet i 1967. Medlemmer i 2004: 250.

Arkivet er oprettet i 1967.

Rømø lokalhistoriske forening

Formand: Rosa Schmidt, Ternevej 11, Havneby, 6792 Rømø, tlf.: 74 75 52 10.

Foreningens arkiv: Vestervej 9, 6792 Rømø, tlf.: 74 75 52 10.

Leder: Arne Jørgensen, Strømmen 10, Kongsmark, 6792 Rømø,
 tlf.: 74 75 63 47.

E-mail: mhb@post.tdcadsl.dk

Åbningstider: Første tirsdag i måneden 14.00 – 16.00.

Foreningen er oprettet i 1995. Antal medlemmer 2004: 150.

Arkivet er oprettet i 1995. Antal besøgende på arkivet i 2004: 30.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Foreningen har i år fejret ti års jubilæum den 27. april med reception og en udstilling om arbejdet i de forløbne ti år. Der var mange gæster. Foreningen samler på skibsportrætter, og har fået et skibsportræt af brikken »Hekla« restaureret for 18.000 kr. Vi har nu en pæn samling. Foreningen udsender et nyhedsbrev 4-5 gange om året. Foreningen har haft en udstilling med dr. Voswinkels fotografier fra ca. 1910. Foreningen udsender i år et hverveskrift til alle på Rømø og til sommerhusejerne.

Sundeved Kommune

Historisk Forening for Sundeved

Formand: Carl Peter Møller, Guldtoft 4, Avnbøl, 6400 Sønderborg,

tlf.: 74 46 14 40. E-mail: bager-moeller@mail.tele.dk

Foreningens arkiv: Truenbrovej 21A, Avnbøl, 6400 Sønderborg.

Åbningstid: Onsdag kl. 15.00–18.00. Efter 1. aug. 2005 de tre første onsdage i hver måned og den sidste lørdag i hver måned eller efter aftale med Marie Hansen eller Kate Sørensen.

Leder: Marie Hansen, Eckersbergsvej 18, Blans, 6400 Sønderborg,

tlf.: 74 46 14 70.

Foreningen er oprettet ved en sammenlægning i 1992 af foreningerne i Nybøl, Ullerup og Sottrup sogne.

Medlemmer i 2004: 715.

Arkivet er oprettet i 1992. Besøgende på arkivet i 2003: 135.

Afleveringer i 2004: 20.

Medlem af SLF.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

De sidste par år har vi bedt kommunen om bedre forhold og mere plads i det brandsikre kælderrum. Efterhånden stod kassereren med arkivalier i stakke på gulvet. Nu har henvendelserne givet pote, idet kommunen havde forståelse for vores pladsmangel. Midt i november 2004 lukkede arkivet for besøgende, og først i januar 2005 åbnede arkivet igen. Den 22. september blev der afholdt en lysbilledaften på biblioteket i Sottrup med emnet »Det gamle Sundeved«. Først på sommeren 2004 fik foreningen en henvendelse fra Sundeved Spildevandsforening. De havde besluttet at opløse sig selv og skænke foreningens formue til Historisk Forening for Sundeved. Beløbet blev rundet op af Andelskassen i Vester Sottrup, så foreningen modtog kr. 6.500 kr. Pengene blev anvendt til et arkivskab til store landkort, som vi har en del af. Efter ombygningen blev der også plads til et sådant skab. En velbesøgt sommerudflugten den 25. maj 2004 gik til Nybøl kirke og Nybøl Vandmølle. Arkivet har bl.a. modtaget materiale om Tavhav i Stenderup.

Selskabet for Nydamforskning

Formand: Vincent Jensen, Skovbyvej 14, 6470 Sydals, tlf.: 74 41 57 47.

E-mail: info@nydam.nu.dk Webside: www.nydam.nu.dk

Foreningens arkiv: Historisk Forening for Sundeved, Truenbrovej 21A, Avnbøl, 6400 Sønderborg.

Leder: Franke, Heddy, Jomfrustien 11, 6400 Sønderborg.

E-mail: heddy@vucsyd.vuc.dk Webside: www.nydam.nu.dk

Udstilling: Nydamhuset, Nydamvej 41, Øster Sottrup, 6400 Sønderborg.

Åbningstid: Efter aftale. Nøglen udleveres på Nydamskolens bibliotek, tlf.: 74 46 72 42.

Foreningen starter i 1984 Antal medlemmer: 350.

Arkivet startet i 1984.

Sydals Kommune*Lokalhistorisk Forening for Kegnæs Sogn*

Formand: Bjarne Hansen, Storetoft 25, Kegnæs, 6470 Sydals, tlf.: 74 40 51 85.

Foreningens arkiv: Østerbyvej 11, Kegnæs, 6470 Sydals.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 18.00 – 19.30 (fra 1. april til 1. oktober) og hver mandag kl. 18.00 – 19.30 (1. oktober til 31. marts) og efter aftale.

Leder: Anna Hansen, Storetoft 25, Kegnæs, 6470 Sydals, tlf.: 74 40 51 85.

Foreningen er oprettet i 1981. Medlemmer i 2004: 369.

Arkivet er oprettet i 1981. Besøgende på arkivet i 2004: ca. 25.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2004: 20.

Medlem af LASS.

Der har været afholdt foredrag ved Thue Kjærhus, Rønshoved Højskole, om emnet «Kærlighed til fædrelandet». En aftentur gik til Rinkenæs Gl. Kirke, domænegården Buskmose og med kaffe på Rønshoved Højskole. Den 3. november var der lysbilledforedrag af Mussi og Peter med emnet »Kegnæs i ældre og nyere tid«. Arkivet har bl.a. modtaget poesibøger fra 1918, effekter fra dødsboer, billeder og bøger, arkivalier fra Kegnæs ungdoms- og idrætsforening 1919–1982, og en bekendtgørelse for søfarende 1846 vedrørende Kegnæs fyr og dets ibrugtagning.

Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn

Formand: Chresten A. Krogh, Mjåbølvej 17, 6470 Sydals, tlf.: 74 41 53 12.

Foreningens arkiv: Hørup Centralskole, Vestervej 42, Kirkehørup, 6470 Sydals (post sendes til lederen eller formanden).

Åbningstid: Mandag kl. 13.30 – 17.00 og efter aftale med lederen.

Leder: Anna Kirstine Nielsen, Mjånghøj 11, 6470 Sydals, tlf.: 74 41 52 65.

E-mail: an.ki.ni@nielsen.mail.dk

Foreningen er oprettet i 1978. Medlemmer i 2004: ca. 400.

Arkivet startet i 1978. Antal besøgende på arkivet i 2004: ca. 40.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2004: 7.

Medlem af LASS.

Alle arkivalier er nu registreret på edb og billederne er vi godt på vej med.

Lysabild sognehistoriske forening

Formand: Viggo Vandkær Thomsen, »Degnegården«, Lysabildgade 1, Lysabild, 6470 Sydals,

tlf.: 74 40 42 84. (9.00 – 12.00 og 16.00 – 18.00). Fax: 74 40 30 30.

E-mail: vandkaer@tiscali.dk

Foreningens arkiv: Østfløjen på Lysabild skole, Lysabildgade 2, Lysabild. 6470 Lysabild (post skal sendes til formanden).

Åbningstid: Første torsdag i måneden kl. 18.00 – 20.00 samt efter aftale med lederen.

Leder: Bent Bonefeld, Mommarkvej 368, Mommark, 6470 Sydals,
tlf.: 74 40 77 82. Fax: 74 40 30 70.

Foreningen er oprettet i 1978. Medlemmer i 2004: 654.

Arkivet er oprettet: 9. marts 1978.

Antal besøgene på arkivet 2004: 54. Afleveringer til arkivet 2004: 17.

Medlem af LASS.

Vi har et nyt stort projekt i gang, idet vi arbejder på bog nr. 8 med titlen »Fælles ungdomsliv i Lysabild Sogn«. Med Kathrine Lasse Johannsen, Lysabild, som ildsjæl er det lykkedes at samle et stort antal billeder fra pige- og karlegymnastik, folkedans, nævebold, degnedans, dilettant og få sat navne på mange personer. Bogarbejdet forsættes intenst i 2005.

Den 31. marts 2004 havde vi en højtidelighed på vor kirkegård, som vel aldrig kommer magen til. Vi genopstillede den 12-årige Anne Margrethe Hansens gravsten fra 1882, der blev fundet under gulvet i Lysabildgade 14. Sognepræst Elbæk Nejsum og formanden for foreningen, fhv. skoleinspektør Viggo Vandkær Thomsen talte ved genopstillingen. TV-Syd bragte en udsendelse om begivenheden.

Den 25. august 2004 ledede bestyrelsesmedlem, gårdejer Per Andersen, Mommark, en aftentur under overskriften »I lille Annas fodspor«. Fra Anna Petersen hjem »Kildegården« i Sarup gik vi over hendes barndoms marker ud til havet. Folketingets formand, gårdejer Christian Mejdahl, var taler ved efterårsmøde den 22. november. De ca. 300 eksemplarer af *Lille Anna fra Als* blev udsolgt på tre uger.

Arkivet har bl.a. modtaget et stort antal billeder fra pige- og karlegymnastik, folkedans, dilettant gennem 1900-tallet til vor næste bog *Fælles ungdomsliv i Lysabild Sogn*.

Tandslet Sogns lokalhistorisk forening

Formand: Egon Bauer, Sønder Kettingskov 21, 6440 Augustenborg,
tlf.: 74 40 75 24.

E-mail: eubauer@tiscali.dk

Foreningens arkiv: Tandslet Friskole, Ertebjergvej 2, Tandslet, 6470 Sydals.

Åbningstid: Fra medio oktober til medio april torsdag kl. 19.00 – 21.00 og den anden torsdag i måneden kl. 14.00 – 17.00 eller efter aftale.

Leder: Sven Iversen, Østkystvej 117, Ertebjerg, 6470 Sydals, tlf.: 74 40 77 85.

Foreningen er oprettet i 1977. Medlemmer i 2004: 502.

Arkivet startet i 1977. Antal besøgende på arkivet i 2004: 75.

Aflleveringer i 2004: 10.00 – 12.00.

Medlem af LASS.

Årets første udflugt gik til Ballum Sluse og sensommerudflugten »Bispeturen« til Ketting og Egen. I anledning af Historiens Dag den 22. maj 2005 blev der holdt åbent hus i Tandslet Transformatorårn. Arkivet har efter tilladelse fra Sønderjyllands Amt taget initiativ til oprydning og pleje af langdysse nr. 4213:0013 i Tandslet Sogn.

Der er bl.a. indkommet arkivalier fra Tandslet Ungdoms og Idrætsforening. Fra det Det kgl. Biblioteks håndskriftsafdelinger er indgået en oversigt over correspondance med familien Tuxen August Bournonville. Der er modtaget kopier af 13 breve fra december 1863 til maj 1864.

Sønderborg Kommune

Lokalhistorisk Forening for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg

Formand: Bent Lundt, Skriverløkken 5 1 th., 6400 Sønderborg,

tlf.: 74 42 93 35. E-mail: nebelu@stofanet.dk

Arkivets adresse: Asylvej 1, 6400 Sønderborg, tlf.: 74 43 27 10.

Åbningstider: Mandag kl. 9.00 – 12.00 og onsdag kl. 15.00 – 17.00.

Arkivleder: H.C. Carstensen, Sundquistgade 7, 6400 Sønderborg,

tlf.: 74 42 52 75.

Foreningen startet i 1979. Antal medlemmer i 2004: ca. 330.

Arkivet startet i 1979. Aflleveringer til arkivet i 2004: 97.

Besøgende på arkivet i 2004: 278.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Ulkebøl:

Arkivafdeling: Torvet 12, Ulkebøl, 6400 Sønderborg, tlf.: 74 42 93 66.

Åbningstid: Tirsdag kl. 10.00 – 12.00 og onsdag kl. 19.30 – 21.00.

E-mail: ulkeboel.arkiv@mail.tele.dk Webside: www.sdbglokalarkiv.dk

Arkivleder: Sophie Rasmussen, Sneppevej 5, Skovby, 6470 Sydals,

tlf.: 74 40 48 63.

Arkivet er startet i 1979. Antal medlemmer: 353.

Besøgende på arkivet i 2004: ca. 270.

Aflleveringer til arkivet i 2004: 44.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

Arkivet har bl.a. modtaget arkivalier fra Helene Petersen, Jørgen Kock, Jørgen Jacobsen og Edla Lund.

Tinglev Kommune

Lokalhistorisk Forening for Tinglev Kommune

Formand: Bent Pawlowski, Nørreagervej 2, 6360 Tinglev, tlf.: 74 76 11 00.

Foreningens arkiv: Bylderup Bov Bygade 17, 6372 Bylderup Bov.

tlf.: 74 76 21 41.

Postadresse: Tinglev Bibliotek, Tinglev Midt 2, 6360 Tinglev, tlf.: 73 34 36 45.

Fax: 74 64 22 64.

E-mail: bib-led@tinglev-kommune.dk

Åbningstid: efter aftale.

Leder: Bibliotekar Ina Juhl, Porsevænget 4, 6360 Tinglev, tlf.: 74 64 32 61.

Foreningen er oprettet i 1975.

Tønder Kommune

Lokalhistorisk Forening for Tønder Kommune

Formand: Kaj Elkjær Larsen, Grev Schacksvej 3, 6270 Tønder, tlf.: 74 72 20 20.

Foreningens arkiv: Richtsensgade 10, 6270 Tønder, tlf.: 74 73 33 26. (Tønder Bibliotek). Åbningstid: Tirsdag kl. 13.00 – 18.00 samt onsdag og torsdag kl. 13.00 – 17.00.

Leder: Britta Bargfeldt, Østergade 19, 6270 Tønder, tlf.: 74 73 33 11.

E-mail: mail@lha-toender.dk

Foreningen oprettet i 1982. Medlemmer i 2004: 457.

Arkivet er oprettet i 1982. Besøgende på arkivet i 2004: 777.

Afleveringer til arkivet i 2004: 54.

Medlem SLF.

Medlem af LASS. Medlem af SLA.

I forbindelse med foreningens velbesøgte generalforsamling i april fortalte Kaj Elkjær Larsen om sine år som elev på Tønder Seminarium 1950–55. Udflugten Kristi Himmelfartsdag gik til Mandø og Vikingemuseet i Ribe med den tidligere præst på Mandø, Finn Sørensen, som en kyndig guide. I november kunne forhenværende brugsuddeler Verner Madsen samle fulde huse til sine erindringer under overskriften »40 år bag disken«. Foreningen kunne glæde sig over en stadig tilgang af nye medlemmer spredt over hele landet, ikke mindst takket være julehæftet med Tønder-Erindringer. Det udkommer nu i et oplag på 800 eksemplarer og blev udsolgt i løbet af få uger.

Ud over mange traditionelle forespørgsler vedrørende slægtsforskning og ejendoms historie hjalp arkivet bl.a. udsendinge fra tidsskriftet National Geographic med at samle materiale om Tønder som bryllupsby, samt fjernsynsfolk fra BBC og DR, der skulle producere udsendelser om hhv. Zeppelinbasen og landbrugsdriften på Schackenborg. Folkene bag projektet med at genskabe Tønder havn har ligeledes holdt arkivet beskæftiget. Besøgstallet har været vigende, samtidig med at der er kommet flere forespørgsler via e-mail; måske er det symptomatisk for tiden. Problemet med at skaffe plads til nye afleveringer er påtrængende og efterhånden er hver eneste lille krog i arkivet udnyttet til bristepunktet.

Arkivet har bl.a. modtaget Sophie Thomsens barndoms og ungdomserindringer 1892–1910, arkivalier fra Tønder Frimærkeforening og Kegleklubben TAM samt tryksager fra Gustav Rothes bogtrykkeri.

Vojens Kommune

Lokalhistorisk Forening for Vojens Kommune

Formand: Agnes Svendsen, Jernhytvej 21, 6500 Vojens, tlf.: 74 54 19 41.

E-mail: agnes-svendsen@mail.tele.dk

Foreningens arkiv: Møllerens Hus, Tørning Mølle, Tørningvej 7, Hammelev, 6500 Vojens,

tlf.: 74 50 70 31.

Åbningstid: Tirsdag kl. 19.00 – 21.00, torsdag kl. 14.00 – 16.00 og efter aftale.

Leder: Laurids Lund, Hovedgaden Vest 104, Over Jerstal, 6500 Vojens,

tlf.: 74 54 73 45.

Foreningen er oprettet i 1985.

Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn

Formand: Mathias Nørgaard, Haderslevvej 2, 6500 Vojens, tlf.: 74 50 61 84.

Foreningens arkiv: Jegerup Skole, Bygaden 16, Jegerup, 6500 Vojens.

Website: www.jegerup.dk

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 19.00 – 21.00, eller efter aftale.

Leder: Kaj Sandholdt, Kærager 8, Jegerup, 6500 Vojens, tlf.: 74 54 29 80.

E-mail: sandholdt@privat.dk Website: www.jegerup.dk

Foreningen er oprettet i 1988. Medlemmer i 2004: 275.

Arkivet er oprettet i 1988. Besøgende på arkivet i 2004: 15.

Afleveringer til arkivet i 2003: 15.

Medlem af LASS.

Foreningen har i løbet af året haft en række foredrag og udflugter. Vi udgiver hvert år et årsskrift med lokalhistoriske artikler samt vort særkende, en artikel skrevet af et sognebarn, som har været ude i den store verden. I 2004 var emnet: skibslæge på skoleskibet Danmark.

Arkivet har bl.a. modtaget en meget stor aflevering fra Jegerup Skole af bøger, billeder og dokumenter.

Lokalhistorisk Forening for Oksenvad Sogn og Omegn

Formand: Ernst K. Svennesen, Vadstedvej 10, Oksenvad, 6560 Sommersted,

tlf.: 74 50 43 05.

E-mail: eksvennesen@pc.dk

Foreningens arkiv: Øster Lindetvej 5, Oksenvad, 6560 Sommersted,

tlf.: 74 50 43 05.

E-mail: oksvnad@sol.dk

Åbningstid: 1. mandag i hver måned fra september til april eller efter aftale.

Leder: Ernst K. Svennesen (se ovenfor).

Foreningen er startet i 1984. Medlemmer i 2004: 246.

Arkivet er oprettet i 1984:

Besøgende på arkivet i 2004: ca. 30. Afleveringer til arkivet i 2004: ca. 20.

Medlem LASS.

Foreningen holdt 20 års jubilæumsfest med spisning for mere end 60 tilmeldte. Festtaler var minister Hans Chr. Schmidt. Der har været fremgang såvel økonomisk som medlemsmæssigt og vore møder har været godt besøgt. Arkivet har mange »kunder« over Internettet. Det giver færre besøgende, men mere arbejde for lederen. Årsskriftet var populært og gav flere medlemmer. Arkivet har bl.a. modtaget materiale om drengeklubben »Fritiden«s samlede historie.

Aabenraa Kommune*Løjt lokalhistoriske forening*

Formand: Erling Madsen, Dyvedhoved Møllevej 1, 6200 Aabenraa,
tlf.: 74 61 78 04.

E-mail: elm@madsen.mail.dk

Foreningens arkiv: Rundemølle, Rundemøllevej 6200 Aabenraa,
tlf.: 74 61 78 04.

Åbningstid: Hver anden onsdag kl. 14.00 – 17.00 (1. april – 1. december) eller efter aftale med formanden.

Leder: Erling Madsen.

Foreningen er oprettet i 1978. Antal medlemmer 2002: 200.

Medlem af SLF.

Medlem af LASS.

Ensted Sogns lokalhistoriske forening

Formand: Niels Rossen, Sdr. Hostrup Bygade 64, Sdr. Hostrup, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 61 33 57.

Foreningens arkiv: Ensted Sogns Forsamlingshus, Dybkærsvvej 2, Stubbæk, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: Torsdag kl. 14.00 – 16.00.

Leder: Frederik Daabeck, Aagade 12, Kliplevej, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 68 81 25.

Foreningen oprettet i 1981. Medlemmer i 2004: 341.

Arkivet er oprettet i 1981. Besøgende på arkivet i 2004: ca. 300.

Antallet af afleveringer til arkivet i 2004: 47.

Medlem af LASS.

Efter generalforsamlingen i januar overværede 29 deltagere et foredrag af Ottamar Loff om møller og teglværker på sydsiden af Aabenraa fjord. I februar var der besøg på Bov museum med 27 deltagere. Sommerudflugten i maj foregik med bus til Brødremenigheden i Christiansfeld med 40 deltagere. I juli deltog 60 i en byvandring i Torp med Asmus Thomsen som guide. I september deltog foreningen i foreningernes dag sammen med andre foreninger. Foreningen holdt åbent hus i oktober, hvor vi præsenterede vores nye årsskrift 2004.

Arkivet har bl.a. modtaget arkivalier fra dødsboer efter Anni Jespersen og Knud Andersen. Der er indkommet en aflevering fra præstegården med diverse regulativer og konfirmationsbilleder samt en fotosamling på 40 billeder fra Ensted Sogn.

Aabenraa byhistoriske forening

Formand: Carlo Daus-Petersen, Kaholt 12, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 62 23 27.

E-mail: daus@post12.tele.dk

Foreningen er startet i 1959. Medlemmer i 2001: 415.

Stiftere af denne forening var blandt de første, der så mulighederne for bevaring i Aabenraa. Et af de mere synlige projekter i dag, som foreningens bevaringsudvalg har lovet støtte til, er restaurering af Rimecos pakhús Gammelhavn. Bevaringsaktiviteterne og historien inspirerer byplanlæggerne. Byens

gamle huse, miljøer og de epoker, de repræsenterer, er således en del af byens arkitekturpolitik, som tilskrives harmoni mellem gammelt og nyt.

Det er tankevækkende og interessant, at byens historie på flere måder synliggøres og således medvirker til at udvikle byens identitet. Når Auroras kanonlaug laver arrangementer, så levendegør de historien. Når byen skal have et vartegn, så er det mast og rig fra et af byens stolte sejlskibe, »Cimber«, som ikke alene blev bygget, men også var hjemmehørende her, og som blev verdensberømt for sin rekordsejls over Stillehavet. Når markedspladsen bliver overdækket, så er det naturligvis også maritimt inspireret af sejlerne fra den store sejlskibsperiode. Så har man valgt at kalde vort museum for Sønderjylland Søfartsmuseum. Disse initiativer har rod i byens historie, og de bidrager til at give byen identitet og selvforståelse. De bliver dermed grundlaget for en god måde til at tiltrække opmærksomheden på. Når udenbys eller udenlandske gæster kommer til byen, går de efter oplevelser. Med den udvikling der med rod i historien er godt i gang, kan de ikke undgå at opdage, at Aabenraa er en interessant by med sjæl og identitet.

Med et ønske om at styrke bygningsbevaring er foreningen tilgodeset i testamentet efter afdøde antikvitetshandler Ole Boubjerg Hansen, som døde i sommeren 2004. Boet er ikke endeligt opgjort, men boets eksekutor forventer et beløb til foreningen på mere end 500.000 kroner. Foreningen opnåede fritagelse for arveafgift ved gennem en vedtægtsændring at sikre, at foreningens midler kun kan anvendes til almennyttige formål.

Ved årsmødet sidste år fortalte købmand Hans Schmidt om livet omkring Store Torv før og nu. Den 17. maj var der aftenrundtur i Ensted Sogn godt ledet af Niels Rossen. Den 11. september var der igen mølletur, denne gang til Dybbøl Mølle med Gunnar Pedersen, og den 22. september var vi på byvandring med emnet »Også parcelhuse fra 1960'erne og 1970'erne har en historie«. Turen var tilrettelagt af Kim Furdal.

I efteråret valgte vi at slå vort møde sammen med museets første møde, hvor vi fik en grundig redegørelse om museets situation og fremtid. Samme aften holdt Claus D. Thomsen et meget inspirerende foredrag om skibspor-trætterne på Sønderjyllands Søfartsmuseum. Foreningens årsgave blev Franz Gregersens jubilæumsbog om Kegleklubben af 1864. Det blev munter læsning om en munter klub og om gamle kendte aabenraaere.

For 26. gang udgav foreningen sammen med Turistforeningen Aabenraa Julemærket. Det blev også sidste gang. Salget gav et overskud på godt 700 kroner på trods af, at vi havde nogle gode motiver og en sjov ide med »En lille nisse Rejste«. Da resultatet året inden gav et mindre underskud, har vi besluttet ikke mere at udgive et Aabenraa Julemærke. Vi må nok konstatere, at det er for megen ulejlighed for virksomhederne at skulle klistre julemærker på brevene i en travl tid. Gennem årene har julemærkesalget været en af grundpillerne i etableringen af foreningens bevaringsfond.

Oversigt over årsskrifter og periodica 2004

Udgivet af de lokalhistoriske foreninger, museer og arkiver 2004/2005

Augustenborg

Lokalhistorisk arkiv – Årsskrift 2005

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Augustenborg Kommune

2005. 40 sider. Indhold: Paul Hartmann: »Forord« – Richard Jørgensen: »Et besøg hos Else Børresen« – Rita Bromand Nilsen: »Else Børresen 1871–1969« – Ole Møller: »Hundslev drengen som blev atomfysiker« – Karin Jordt: »Augustenborg menuen« – Ruth Forum Møller: »Besøg fra Australien« – »Lidt lækert« – Cathrine Marie Jørgensen: »Farvel til livet« – »Far og søn« – Birthe Braun: »Den første danske børnehave i Augustenborg« – »Der var en forklaring« – H.H. Rambusch: »Da vandtårnet væltede« – Hans Andersen: »På udflugt med Notmark skole 1931–1937« – Poul Christensen: »Kystsanatoriet i Augustenborg« – Paul Hartmann: »Møller Fock på Blæsborg Mølle« – Hans Lind: »Høgebjerg«.

Ekspedition: Lokalhistorisk arkiv for Augustenborg kommune, Slotsalle 10, 6440 Augustenborg, tlf.: 74 47 18 08. E-mail: aug.larkiv@pc.dk

Bedsted

Brudstykker af Bedsted sogns historie

Udgivet af Henning Haugaard

Nr. 30. 2004. 37 sider. Indhold: »Bedsted eller Bedsted Lø« – »Skous gård i Øster Terp« – »Eskild Eskildsen om Øster Terp i gamle dage« – »Forsvundne bygninger i Bedsted sogn« – »Oldtidsfund (2)« – »Stenfund fra Alslev og Øster Højst« – »Fund fra historisk tid« – Allan Honoré: »Draveds historie gennem 12.000 år« – »Bedsted Kirke omkring år 1900« – »Overtro om ugler«. Nr. 30A. 2004. 37 sider. Indhold: »Sogneatlas« – første del. Nr. 30B. 2004. 37 sider. Indhold: »Sogneatlas« – anden del.

Ekspedition: Henning Haugaard, Brændkjærgade 46, 6000 Kolding, tlf.: 75 50 43 39. E-mail: haugaardkolding@mail.tele.dk

Bevtoft og Tirslund

Lokalhistorisk Forening for Bevtoft og Tirslund Sogne. Årsskrift med lidt aktuelt fra arkivet 2005

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Bevtoft og Tirslund sogne

2005. 38 sider. Indhold: Hans Carstensen: »Lidt før og efter afstemningen« – Hans Carstensen: »Forberedelse til afstemningen« – Hans Carstensen: »Genforeningsdagen« – Hans Carstensen og Johan Nissen: »Foråret 1921« – Søren Kjær: »Livstræet« – Jensine Schmidt: »Anne Marie Brodersen« – Jensine

Schmidt: »Kilen og Lille Åbøl« – Søren Kjær: »Vor Lokalhistorie« – Søren Kjær: »Tirslund i halvfjernerne« – Grethe Iversen: »Visdoms ord« – Grethe Iversen: »Aften turen til Hyrup« – Anne Huusmann: »Fra avisudklip 10.12 1949 af lærer Bay« – Anne Huusmann: »Slagting som den forgik i min barndom« – Grethe Iversen: »Tilbageblik på livet« – Helga Lyngvig: »Vores å« – Erik Sloth: »Farvel og tak« – Valdemar Frisk: »H.C. Andersen«.

Ekspedition: Andreas Gram, Rosenvænget 60, 6541 Bevtoft, tlf.: 74 51 42 24.

Bov

Historisk årbog for Bov og Holbøl sogne

Udgivet af Historisk Forening for Vis Herred

Årgang 27. 2004. 80 sider. Indhold: »Forord« – H.H. Bang: »Mulsmark« – Poul Agertoft: »Kristian Fries 1916–1944« – Svend G. Carstensen: »Okkels – som jeg husker ham« – Aage Laumark-Møller: »Skoletid« – Svend Carstensen: »Kommentar til sidste års artikel 'Landsbyen med de syv skolebygninger« – Bage Laumark-Møller: »Kommentar til sidste års artikel 'Landsbyen med de syv skolebygninger'« – Frode Johansen: »Erindringer fra min barndom« – H.H. Bang: »Mindedage« – H.P. Lund-Jensen: »En gammel gravsten i Lindgårds have« – H.H. Bang: »årets præmierede bygning« – Henrik Meyer: »Fra Historisk forening for Vis Herred« – »Fra Bov Lokalarkiv« – Henrik Schou: »Fra Bov Museum«.

Ekspedition: Padborg Boghandel, Bov Bibliotek, Bov Museum og Holbøl Brugs.

Bredebro

Æ Hjuulspor. Lokalhistorisk arkiv, Bredebro 2004

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Bredebro kommune

2004. 104 sider. Indhold: »Forord« – »Glimt fra 2004–2005« – H.E. Sørensen: »Digterinden Anna« – Niels Nielsen: »Æ Svinmæsk – træk af Ballums historie« – »Høyberg Plantage« – »Peter Jørgensen fra Vollum« – Peter Jørgensen: »En sønderjysk hilsen« – »Søren Nissen fra Harres« – Søren Nissen: »Sociale forhold, originaler og overtro« – »August Wilhelm Høse og hans eventyrlige liv. 2. del« – Jørgen Kristensen: »En ung mand og hans fodboldkarriere«.

Ekspedition: Sparekassen i Bredebro, Ballum og Visby samt Sydbank i Bredebro. Kan også bestilles på tlf.: 74 78 36 40.

Broager

Broagerland XIII

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Broagerland

2004. 104 sider. Indhold: »Forord« – »Fra bestyrelsen« – Christian Frederik: »Amerikansk soldat under 2. verdenskrig« – Jacob Kronika: »Christian Kronika« – Hans Christensen: »Broager kommune 1/11 1954 – 31/12 2000« – Inge Adriansen: »Seersken fra Iller Mark« – Jørgen Thomsen: »Mindetavlen over Ernst Schumacher« – Peter A. Petersen: »Ikonen« – Peter A. Petersen og Bent Gundesen: »Kroer på Broagerland« – Kurt Müller Pawlowski: »Den lille tyveknekt« – Helge, Erika og Ulrich Weiland, Berlin og Lene Junker-Hansen,

Broager: »Tyske flygtninge i Broager« – Karin Flugt Jonasson: »Set og sket«.
Ekspedition: Kresten Krogh, Møllegade 42, 6310 Broager, tlf.: 74 44 17 64.

Egen

Årsskrift 2004

Udgivet af Egen Sogns Lokalhistoriske Forening

2004. 52 sider. Indhold: Peter Petersen: »Forord« – Ejnar Petersen: »Egen Sogns Lokalhistoriske forening 10 år« – Ejnar Petersen: »Det wrange Hjørne i Guderup« – »Erindringer III af Jørgen Jørgensen« – Dorothea Pedersen: »Danske Kvinders Beredskab« – »På feltfod. Indkvartering hos fiskerfamilien i Stolbro« – Chr. Bredsdorff: »På forpost« – W. Deichgræber: »Venn Rache dé« – Kathrine Mathiesen: »Min Barndomserindringer« – »Indhold«.

Ekspedition: Peter Petersen, Møllevvej 6, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 82 36.

Ensted

Årsskrift 2004

Udgivet af Ensted sogns Lokalhistoriske Forening

2004. 56 sider. Indhold: Ottomar Loff: »Kroer i Ensted sogn« – »Det skete i 1904« – »Det skete i 1954« – Svend B. Frandsen: »En karruselunge – et tilbageblik« – »Årsberetning« – »Foreningens bestyrelse – åbningstider«.

Ekspedition: Hans Damm, Buen 114, Stubbæk, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 61 46 96.

Felsted

Historisk Årbog for Felsted Sogn

Udgivet af Historisk Forening for Felsted Sogn

Nr. 22 – 2004. 100 sider. Indhold: »Forord« – Anne Marie Jacobsen og Birgit Weitling: »Felsted Fattiggård fra 1853 til 1905« – Andreas Asmussen: »Om to af sognets sønner og deres skæbne langt hjemmefra i Vestindien« – Ellen Jensen: »Filsteds første mælkeemand på gaden 1933« – Ejner Thaysen: »Mathias Nielsen lærer i Tombøl og bankdirektør i Flensborg – og hans børn« – Jørgen Iversen: »Efterretninger om den Iverske gård og dens historie i Felsted fra 1404 til 1857« – Hans Thomsen: »Stort og småt fra dagbladet Hejmdal i år 1902« – Andreas Asmussen: »Kvindemordet i Felsted, 1894« – Ellen Jensen: »Vedrørende 'Efterlysninger' i avisen« – Andreas Asmussen: »Foreningens virke«.

Ekspedition: Mette Lassen, Bygbjergvej 17, Felstedmark, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 68 51 19.

Gram

Årsskrift for Lokalhistorisk Arkiv for Gram og Omegn 2005

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Gram og Omegn

2005. 40 sider. Indhold: »Forord« – »Åbningstider« – »Slægten Behrens« – »3 annoncer« – »Drivhuse nedrives« – »Kirkeejerens forpligtelser« – »Bøn fra en fattig kone« – »Det frivillige brandværns oprindelse« – »Grænsestationen ved Gelsbro« – »Skrivelse af 1921 ang. sammenlægning til Gram Sognekommune«.

mune« – »Priser for indlæggelse på amtssygehuset i Gram« – »Budgetlægningsmøde i Gram sogneråd« – »Møde i ungdomsforeningen« – »Afgift på motorkøretøj« – »Følgen af trafikuheld« – »Malerarbejde hos Lause Bager og for Amtsvejvæsen« – »Glade dage på landet« – »En elevs erindringer om lærerne ved Gram skole« – »Instruks for vejmand« – »Skrivelser vedr. anlægelse af campingplads« – »Skrivelser ved fabriksanlæg m.m.« – »Foreløbigt program for Pinsefest i Gram« – »Hvalfangst i Gram lergrav« – »Causeri fra 75 års jubilæet« – »Billedfortegnelse«.

Ekspedition: Gunnar Lundgaard, Kirkealle 13, 6510 Gram, tlf.: 74 82 21 61.

Gråsten

Årsskrift 2004

Udgivet af Historisk Forening for Graasten by og egn

2004. 76 sider. Indhold: Peter Villy Böttcher: »Svend Bartholin Müller« – Astrid Petersen: »Mit liv« – Kirsten Thomsen: »Gråsten har en Ahlmannspark, men hvem var egentlig Ahlmann?« – Gert Conradsen: »Christian Damm, en bonde dreng fra Kværs« – Elsebeth Thygesen Kristensen: »Året gang 2003« – Else Egholm: »Beretning fra arkivet« – Hans Paulsen: »Årsberetning«.

Ekspedition: Hans Paulsen, Stjernevej 31, 6300 Gråsten, tlf.: 74 65 10 70.

Haderslev

Langs Fjord og Dam

Udgivet af Forlaget Gammelting

2004. 117 sider. Indhold: Jan Krag: »Haderslev Arkiv- og Museumsforening 1954–2004« – Conrad Iversen: »Min barndom og første ungdom« – Sygepleje på lazaretter i 1864 – Kaiserswerth-diakonisser i Haderslev« – Verner Petersen: »Haderslev og Omegns Biavlerforening 1891–1920« – Holger Carl Bekker: »Erindringer fra min skoletid« – Frauke Madsen: »Min skoletid i Haderslev« – Svend Aage Eriksen: »I krigens tid« – A. Kernwein: »Min barndoms haver« – H.C. Graulund: »Danmarks første egentlige motorvogn« – Bjørn Kjer: »Transportfirmaet N.C. Kloster« – Arne Fogt: »Johannes Fogt og Shell-tanken på Teaterstien«.

Ekspedition: Haderslev Museum, Dalgade 7, Postboks 122, 6100 Haderslev.

Årsskrift 2003

Udgivet af Haderslev Byhistoriske Arkiv

2004. 50 sider. Indhold: Bent Vedsted Rønne: »Haderslev byhistoriske Arkiv i 2004« – Anne-Grethe Lange: »En snak over hækken« – Lillian Martinusen: »Befrielsessommeren« – Finn Hinrichsen: »I aktivering på arkivet« – Bent Vedsted Rønne: »Gulnede aviser og medlemsblade« – Helle R. Boesen og Bent Vedsted Rønne: »Litteratur om Haderslev kommune« – »Afleveringer til Byhistorisk Arkiv« – »Medarbejdernes aktiviteter«.

Ekspedition: Haderslev Byhistoriske Arkiv, Bispebroen 3, 6100 Haderslev, tlf.: 74 22 21 18. E-mail: hba@haderslev.dk

Halk-Hejsager*Gammelt Nyt 2004*

2004. 6. Årgang. 48 sider. Indhold: Jørgen Schmidt: »Forord« – »For 100 år siden« – »For 75 år siden« – »For 50 år siden« – »For 25 år siden« – »Halk kirke« – »Halk Strand 1929« – »Tegning« – «Brunbjerg« – »Erindringer fra 2. Verdenskrig« – »Brunbjergs bebyggelse« – »Historisk Forenings Formål«.

Ekspedition: Jørgen Schmidt, Halkvej 100, Halk, 6100 Haderslev, tlf.: 74 57 13 64.

Hejs-Hejlsminde*Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Hejls-Hejlsminde 2004*

Udgivet af Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Hejls-Hejlsminde.

2004. 16 sider. Indhold: »Skovløberstedet Vargaardlund«.

Ekspedition: Gunnar M. Krag, Trappendalvej 29, 6094 Hejls, tlf.: 75 57 47 54. E-mail: trappendal@get2net.dk

Hoptrup*Hoptrup sogns Lokalhistoriske Forening*

Udgivet af Hoptrup sogns Lokalhistoriske Forening

21. årgang. 2004. 48 sider. Indhold: Jens M. Knudsen: »Årsberetning« – Jens Busk: »Paulsen slægten« – Ove Ethelberg: »Ung i Diernæs 1955–1963« – Holger Bonde: »Udstykning af større gårde« – Holger Bonde: »Nørskovgårdvej nr. 5« – »For 100 år siden, 1904« – »For 75 år siden, 1929« – »For 50 år siden, 1954« – »For 25 år siden 1979« – »Sonja Schmidt datter af Alfred og Anne Nielsen har skrevet følgende tillæg« – Jørgen Hasberg: »Bryllup i Sønderballe« – Metha Jessen: »Optanter« – Metha og Jørgen Jessen: »Til børnefødselsdag hos 'Bøbre« – Laura Juhl Jensen: »Fars erindringer fra 1. verdenskrig« – Jørgen Hasberg: »Sønderballe«.

Ekspedition: Holger Bonde, Lysmosen 34, Marstrup, tlf.: 74 57 52 74.

Hørup*Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn*

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn

Nr. 23. 2005. 40 sider. Indhold: Anna Kirstine Nielsen: »Smedekontrakt« – Aage Schmidt: »Da e Kårre bløv bombe« – Chresten Clausen: »Lambjerg Indtægt« – Anna Kirstine Nielsen: »Hans Nissens erindringer« – Ingrid Blad: »Sæbekogning« – »Grænsegendarmeriet« – »Klip fra året der gik, 2004« – »Sognet rundt«.

Ekspedition: Anna Kirstine Nielsen, Mjanghaiøj 11, 6470 Sydals, tlf.: 74 41 52 65.

Jegerup*Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn 2004*

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn

2004. 48 sider. Indhold: Mathias Nørgaard: »Forord« – »Året 2004 i Lokalhistorisk Forening for Jegerup sogn« – Ellen L. Petersen: »En 20-års fødselsdag den

4. maj 1940« – Kaj Sandholdt: »En gravsten« – Lorens Caspersen: »Familien på Kestrupgaard« – Peter Petersen: »Frøavler-Tidende« – Mathias Nørgaard: »Adolf Stubbe« – Margit Smidemann: »Skibslæge på skoleskibet Danmark« – »Jegerup skole 1966–67« – 4.-5. kl. 2003–04 Jegerup skole«.

Ekspedition: Matthias Nørgaard, Haderslevvej 2, Simmersted, 6500 Vojens, tlf.: 74 50 61 84.

Kliplev

Fra Kliplev Sogn

Udgivet af Lokalhistorisk Forening

2004. 96 sider. Indhold: Jørgen Hansen: »Foreningen« – »Foreningen gennem 25 år« – »Breve fra Udvandrer 1857–58« – Chresten Hansen: »Lidt om Kliplev skole 1920–45« – Annemargrethe Balle: »Hvordan var moden?« – Flemming Nielsen: »Skidt med Firenze« – »For 50 år siden« – »Messe og marked 1954« – »Revyindslag 1947«.

Ekspedition: Jørgen Hansen, Lillegade 3, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 68 76 28.

Løjt

Det gamle Løjt

Udgivet af Løjt Sogns Lokalhistoriske Forening

2004. bd. 24. 116 sider. Indhold: Karl Lildholdt: »Forord« – Ellen Hollesen: »Barsmark« – Johanne Reuter: »og vi levede stille og gemytlig på vores 'Occident'« – Jep Reuter Krag: »Et år fra min drengetid i Stollig« – Hans Christian- sen: »Stollig Jagtforening 50 år« – Erling Madsen: »Om Løjt Lands Historie« – Lisbeth Aagaard Larsen: »Løjt Sparekasse i 1800-tallet« – Anna-Sophie Lau- sen: »Og nu venter vi på skib« – Jürgen Karwelat: »Barsmark Billeder«.

Ekspedition: Aase Boysen, Hønborg 10, Løjt Kirkeby, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 61 76 72.

Rødding

Historisk Årbog fra Rødding-egnen 2004

Udgivet af de lokalhistoriske arkiver og foreninger i Rødding kommune

2004. 104 sider. Indhold: »Forord«, Ester Torp: »Brændstrup skole«, Hans Car- lo Jensen: »Fotografer i Rødding gennem tiderne«, Ellen Beck: »Storvask i 1920'erne«, Knud Hermansen: »Lærersøn og skoleelev. Træk fra livet i Skod- borg skole 1927–1935«, De 4 Bech-piger: »At vokse op på et el-værk«, Bjarne Tybjerg: »Da krigen stod udenfor døren«, Arne Buhrkal: »En mand og hans have«, Peter Tjørnelund: »Hvor blev de af?«, »Lokalhistoriske arkiver, for- eninger og udvalg«.

Ekspedition: Hans Carlo Jensen, Rødding Bibliotek, Søndergyden 15, 6630 Rødding, tlf.: 73 84 54 44, e-mail: bibl@roedding.dk

Rødekro

Fra Rødekro kommune 2003

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Rødekro kommune

2004. 160 sider. Indhold: »Foreningens bestyrelse og udvalg« – Forord« , Personer, der i året 2003 har skænket gaver til vort arkiv« – Ellen Jensen: »Året 2003–2004« – Torp Friis Møller: »Mit livs erindringer« – Nis Branderup: »Genforeningspræsten« – Torp Friis Møller: »Gårde og slægter i Årslev, gård 13« – Torp Friis Møller: »Gårde og slægter i Årslev, gård 14« – Torp Friis Møller: »Gårde og slægter i Årslev, gård 15« – Bent Deelee og Karen Nissen: »Fra tiden under besættelsen« – Torp Friis Møller: »Fra landsbyen Brunde« – Torp Friis Møller: »Vor egne administration og lovgivning gennem tiderne« – Ellen Jensen: »Befa« – Torp Friis Møller: »Små glimt fra Hejmdal for 100 år siden« – Torp Friis Møller: »Små udpluk af Hejmdal for 50 år siden« – Torp Friis Møller: »Fra Hønky til Aabenraa. Uddrag af en stærk kvindes dagbog« – Torp Friis Møller: »Et degneliv i Hellevad for 150 år siden« – Nis Branderup: »Min føst kjærrest« – Torp Friis Møller: »Sønderjyske salmebøger gennem tiderne« – Ingrid Nissen: »Små glimt fra Claras barndom« – Torp Friis Møller: »Et Himmelbrev fra Hellevad« – Nis H. Callesen: »De 7 mænds ed«.

Ekspedition: Rødekre Boghandel, Hærvejen 28, postboks 82, 6230 Rødekre, tlf.: 74 66 10 77.

Skærbæk

Fra Skærbækegnens Fortid

Udget af Historisk Forening for Skærbæk og Omegn & Skærbækegnens Museum i samarbejde med forlaget Melbyhus. Nr. 18, 2004. 32 sider. Indhold: Christian Jørgensen: »Fra Rømhø præstegård«.

Ekspedition: Historisk Forening, tlf.: 74 75 17 04 eller Skærbækegnens Museum, tlf.: 74 75 20 52.

Sundeved

Skript for Historisk Forening for Sundeved 2004

Udget af Historisk Forening for Sundeved

2004. 104 sider. Indhold: »Forord« – Ulla Møller: »Årets hus. Nørrehus, et dansk hus« – Nils Erik Andersen: »Møllevandet til Sandbjerg Mølle« – Knud Tejlgaard Jensen: »Ullerup kirke« – J.C. Rasmussen: »Minder fra min drengetid« – Jørgen Schmidt: »Eget hus« – Chresten Olsen: »Familien Jørgen Petersens slægtshistorie« – Christian Dippel Rasmussen: »Træk af Nydamskolens historie« – Kate Sørensen: »Ildebrand i Nybøl 1739« – »Året der gik« – »Rettelser«.

Ekspedition: Marie Hansen, Arkivet, Truenbrovej 21, Avnbøl, 6400 Sønderborg, tlf.: 74 46 14 70.

Vojens

Årbog 2004 for Lokalthistorisk Forening for Vojens kommune

Udget af Lokalthistorisk Forening for Vojens kommune

2004. 66 sider. Indhold: Jes A. Ratzert: »'Kedde' 34 år hos Brdr. Gram« – Karin Ryborg: »Huset på Skovby Mose« – Erik Roesgaard: »Hammelev kirke« – Svend Sejstrup: »Hammelev Kirke« – Willy Schmidt og Jens Carl Volt: »Spejderbevægelsens start i Vojens« – »Beretning fra Andreas Michaelsens Styding«.

dagbog« – Hans Hansen Lindorff: »Alle mine drenge« – Leif O. Nørgaard: »Egepælen« – Bent Jensen: »De gav aldrig op« – Preben F. Nørup: »Foreningens virke 2004« – Agnes Svendsen: »Årets gang på Arkivet« – »Adresseliste m.m. for Lokalhistorisk Forening for Vojens kommune.

Ekspedition: Birgitte Mouritsen, Margrethevej 16, 6500 Vojens, tlf.: 74 54 23 65.

Øster Lindet

Glimt. Fra Øster Lindet sogns historie

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Øster Lindet sogn

2004. nr. 18. 12 sider. Indhold: »Mejeriet i Øster Lindet« – Hans Skøtt: »Vadestedet i Møjbøl« Ekspedition: Kaj Frandsen, Villavej 13, Øster Lindet, 6630 Rødding, tlf.: 74 84 61 06.

Årøsund

Nyt fra Aarøsund Lokalhistoriske Arkivforening

Udgivet af Aarøsund Lokalhistoriske Arkivforening

2004. 14 sider. Indhold: »Forord« – Frovin Jørgensen: »Aarøsund 1848« – »Af lærer Julius Hansens Optegnelser« – »Hjuldampskibet 'Odin'« – »Fra 'Den Dansk-Tydske krig'« – »Noget om flådens bombekanonjoller 1848-50« – »Noget om Friederici'erne« – F.H. Kjølser: »Noget om orlogsliv og lune« – »Noget om den blå sangbog og de forbudte sange« – »Efterord« – »Gamle navne på bivejene i Aarøsund«.

Historisk Samfund for Sønderjylland

Styrelse:

Formand: seniorforsker, ph.d. Hans Schultz Hansen, Ærholm 29, 6200

Aabenraa, tlf. 74 62 58 58 (Landsarkivet), e-mail: hsh@laa.sa.dk

Næstformand: arkivar, dr.phil. Lars N. Henningsen, Arkivet ved

Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg,

tlf. 0049 461 86 97 190, e-mail: lh@dcbib.dk

Sekretær: Cand.mag. Axel Johnsen, Sønderlundvej 10, Hjortspring,

6430 Nordborg, tlf. 76 54 20 22, e-mail: axel@johnsen.biz

Kasserer: regnskabschef Henning Mathiesen, Poppelhegnet 6, 6400

Sønderborg, tlf. 74 42 92 16, e-mail: henning.mathiesen@pc.dk

Styrelsesmedlemmer i øvrigt:

Museumsinspektør, ph. d. Inge Adriansen, Gustav Johannsens Vej 6,

6400 Sønderborg, tlf. 74 42 95 25, e-mail: inge.adriansen@mail.dk

Generalkonsul, dr. phil. Henrik Becker-Christensen, Kgl. Dansk Gene-

ralkonsulat, Nordergraben 19, D-24937 Flensburg,

e-mail: henbec@um.dk

Museumsinspektør, Elsemarie Dam-Jensen, Markledgade 20, 6240 Lø-

gumkloster, tlf. 74 74 51 34 (Tønder Museum), e-mail: privat: edj@-

compaqnet.dk arbejde: edj@tondermuseum.dk

Lokalhistorisk konsulent Kim Furdal, Institut for Sønderjysk Lokalhi-

storie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60,

e-mail: kf@isl.dk

Museumsinspektør, ph.d. Henrik Skov Kirstensen, Ørstedsgade 24,

6400 Sønderborg, tlf. 74 67 65 57 (Frøslevlejren), e-mail: froeslevlej-

rensmuseum@mail.tele.dk

Museumsinspektør Lennart S. Madsen, Haderslev Museum, Dalgade

7, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 75 66,

e-mail: lsm@haderslev-museum.dk

Cand.mag. René Rasmussen, Zur Kupfermühle 37, D-24955 Harrislee,

Tyskland, tlf. 0049 461 84 06 997, e-mail: r-rasmussen@foni.net

Universitetslektor, dr.phil. Carsten Porskrog Rasmussen, Rodekær 1,

6200 Aabenraa, tlf. 74 62 66 05,
e-mail: privat: marionogcarsten@mail.tele.dk
arbejde: hiscpr@hum.au.dk

Amtsudvalgsformænd

Haderslev: Karl Erik Olesen, Djernæsvej 220, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 54 20, e-mail: keo@haderslev.dk

Aabenraa: Erling Madsen, Dybvighoved Møllevvej 1, Løjt, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 78 04, e-mail: elm@madsen.mail.dk

Sønderborg: Christian Bo Bojesen, Havbo 2, Høruphav, 6400 Sønderborg, tlf. 74 41 59 74, e-mail: havbo2@stofanet.dk

Tønder: Finn Clemmensen, Toften 22, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 21 47

Sydslesvig: Jesper Bolund Nielsen, Hafengang 8, D-24837 Schleswig, tlf. 0049 4621 25 509, e-mail: jbn@dcbib.dk

Sekretariat og ekspedition:

Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 46 83

e-mail: hssdj@hssdj.dk

www.hssdj.dk

Åbningstid: mandag-torsdag kl. 9-14

Redaktionsadresser:

Sønderjyske årbøger: Axel Johnsen, Sønderlundvej 10, Hjortspring, 6430 Nordborg, tlf. 76 54 20 22, e-mail: axel@johnsen.biz

Sønderjysk Månedsskrift: Kim Furdal, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60, e-mail: kf@isl.dk

Skriftrække: Hans Schultz Hansen, Landsarkivet, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 58

Kredsudvalg:

Haderslev kreds

Karl Erik Olesen (formand)
Djernæsvej 220,
6100 Haderslev
74 52 54 20

Ester Torp
Gravlundvej 12, Åbølling
6683 Føvling
75 39 83 82

Ellen Jensen
Gejlager 9, Skodborg,
6630 Rødding
74 84 86 88

Kirsten Fynbo
Rugtoften 43, Skodborg
6630 Rødding
74 84 81 48

Svend Fink
Stubbom Landevej 60, Stubbom
6070 Christiansfeld
74 56 11 93

Aabenraa kreds

Erling Madsen (formand)
Dybvighoved Møllevvej 1, Løjt
6200 Aabenraa
74 61 78 04

Morten Berdiin
Ved Gruben 6,
6340 Kruså
74 67 27 06

Ellen Jensen
Stationsvej 36, Hovslund
6230 Rødekro
74 66 44 04

Andreas Asmussen
Kirkevej 2
6200 Aabenraa
74 68 53 30

Frede Chr. Ihle (sekretær)
Mågevej 16
6300 Gråsten
74 65 11 99

Sønderborg kreds

Christian Bo Bojesen (formand),
Havbo 2, Høruphav,
6400 Sønderborg,
74 41 59 74

Tina Lydiksen
(næstformand/sekretær)
Vibøgevej 34, Vibøge,
6470 Sydals
74 40 43 99

Jørgen Wangel (kasserer)
Mosevang 29, Ulkebøl
6400 Sønderborg
74 42 75 33

Lene Junker-Hansen
Mejerivej 9
6310 Broager
74 44 02 70

Henning Mathiesen
Poppelhegnet 6
6400 Sønderborg
74 42 92 16

Carsten Reyhé (sekretær)
Winningmay 5
D-24882 Füsing-Schaalby
0049 4622 671

Tønder kreds
Finn Clemmensen (formand)
Toften 22,
6780 Skærbæk
74 75 21 47

Anders Schaltz Andersen
Osterwung 5
D-25856 Hattstedt
0049 4846 590

Olav Madsen (sekretær)
Rylen 19
6270 Tønder
74 72 33 19

Jørgen Kühl
Persillegade 6
6200 Aabenraa

Carl E. Michelsen (næstformand)
Galgestrømvej 2
6270 Tønder
74 72 50 63

Niels Vollertsen (kasserer)
Bellmannstr. 19
D-24837 Schleswig

Marie Stærk (protokolfører)
Abterpvej 50
6261 Bredebro
74 71 11 00

René Rasmussen
Zur Kupfermühle 37
D-24955 Harrislee
0049 461 84 06 997

Sydslesvig kreds
Jesper Bolund Nielsen (formand)
Hafengang 8
D-24837 Schleswig
0049 4621 25 509

Hanne Næsborg-Andersen
Marienhölungsweg 27
D-24939 Flensburg
0049 461 50 50 750

Nis Hardt
Westerkoppel 18
D-24867 Dannewerk
0049 4621 30 19 32

Regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland

RESULTATOPGØRELSE for perioden 1. januar til 31. december 2004

INDTÆGTER

Modtaget foreningstilskud	90.000	90
Kontingent/årbøger	245.245	238
Sønderjysk Månedsskrift	357.792	267
Skrifter	256.257	650
Medlemsaktiviteter	72.669	40
	<u>1.021.963</u>	<u>1.285</u>

UDGIFTER

Årbøger	-212.790	-182
Sønderjysk Månedsskrift	-321.498	-304
Skrifter	-139.221	-517
Medlemsaktiviteter	-74.736	-54
	<u>-748.245</u>	<u>-1.057</u>

DÆKNINGSBIDRAG	273.718	228
Sekretariatsudgifter- og styrelsesomkostninger	-193.790	-231
RESULTAT FØR RENTER	79.928	-3
Renteindtægter	57.177	53
Kursdifferencer m.v.	686	-1
ÅRETS RESULTAT	<u>137.791</u>	<u>49</u>

Årets resultat foreslås disponeret således:

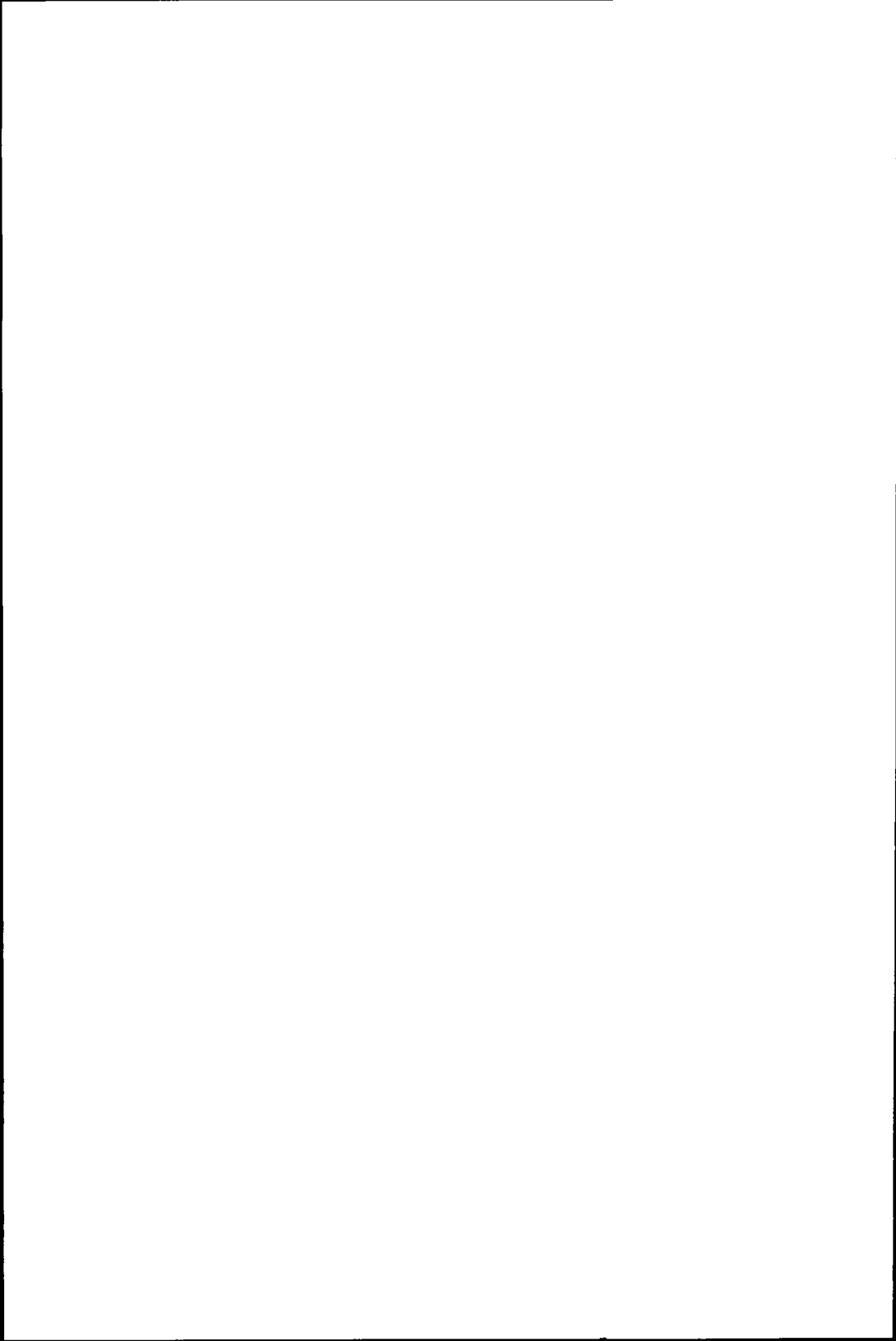
Overførsel til frie reserver	<u>137.791</u>	
--	----------------	--

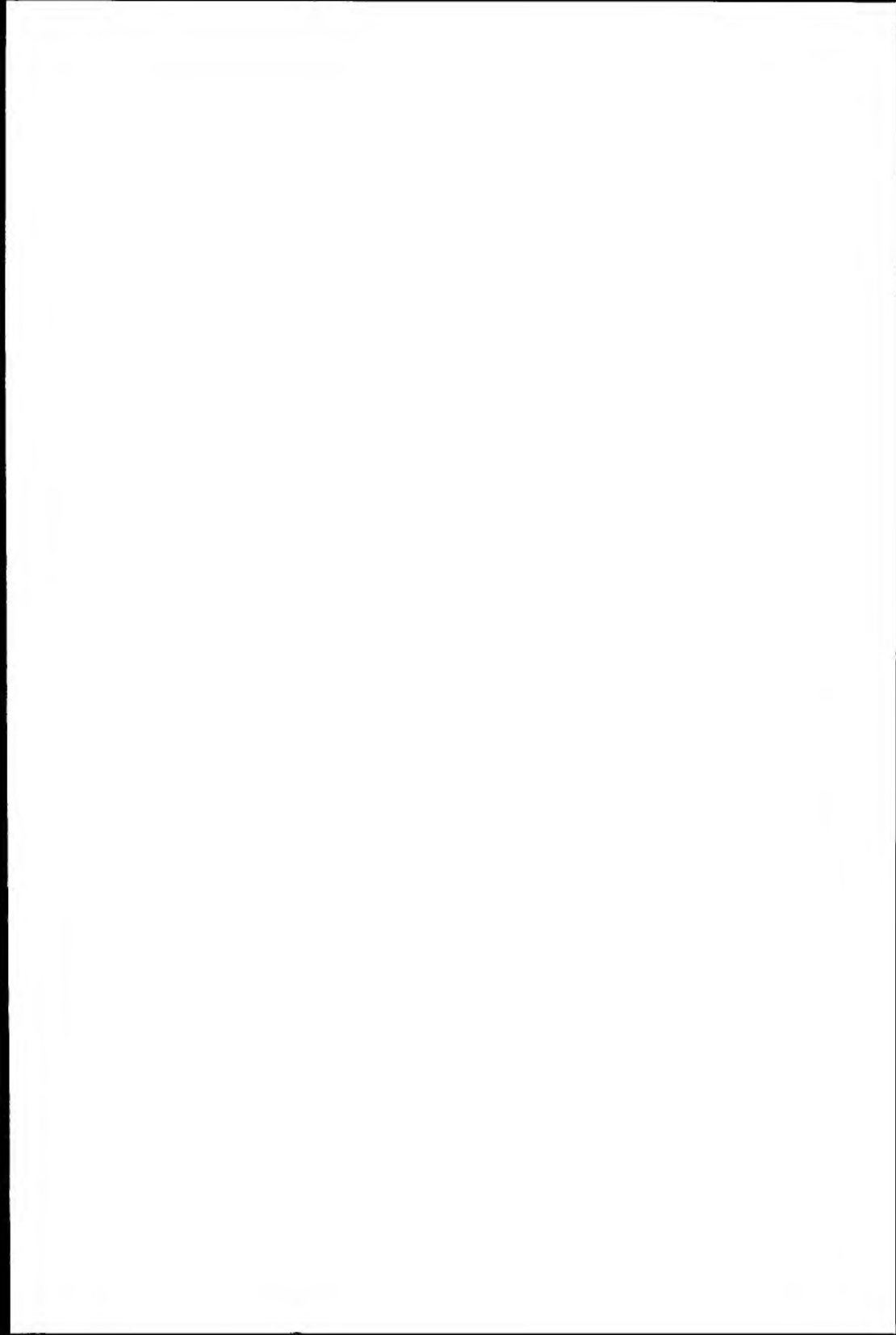
BALANCE
pr. 31. december 2004

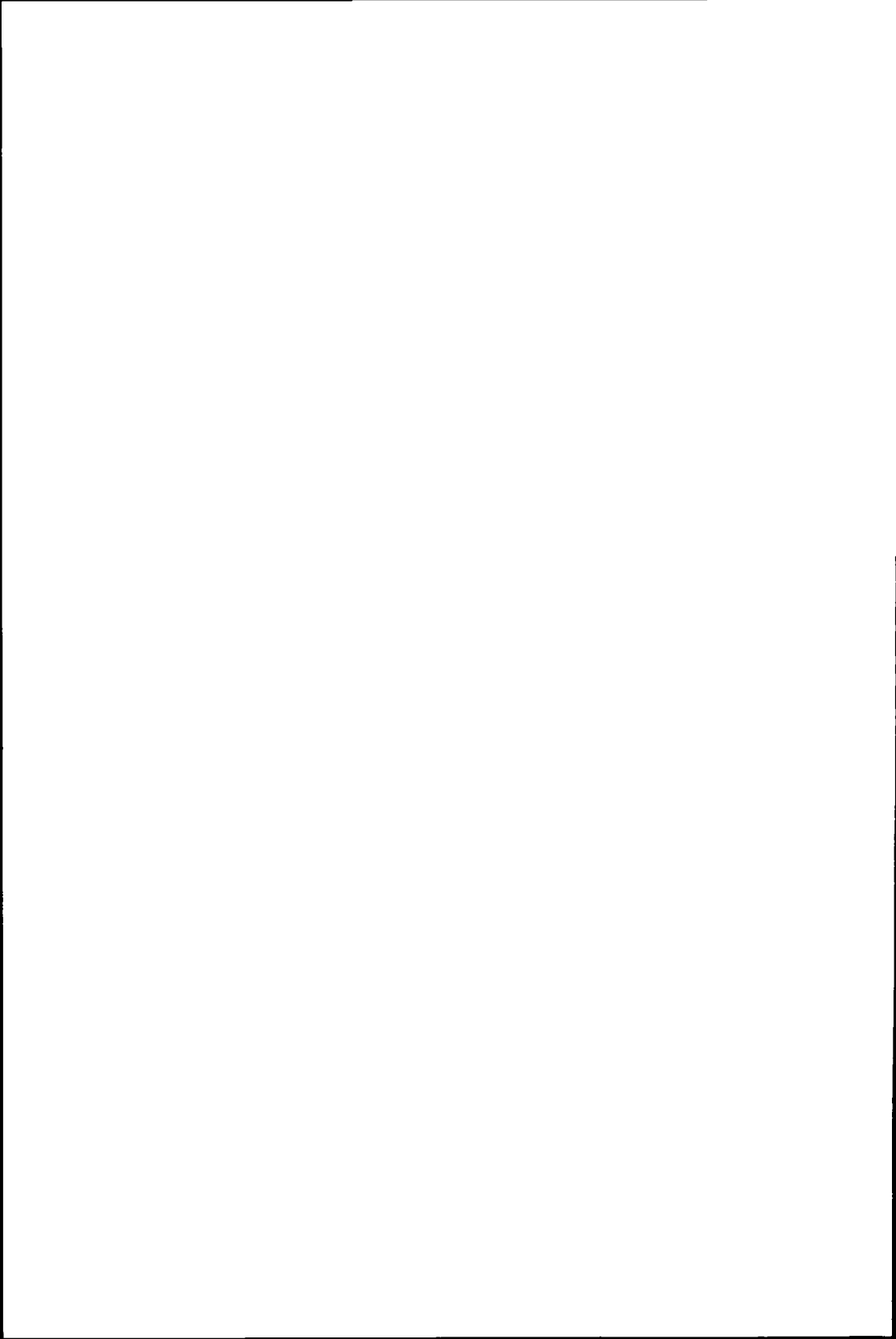
AKTIVER		
Beholdning skrifter	28.032	75
Debitorer	34.6645	180
Tilgodehavende moms	62.860	187
Periodeafgrænsningsposter	20.350	27
Obligationer	967.964	1.010
Likvide beholdninger	<u>443.303</u>	<u>5</u>
AKTIVER I ALT	<u>1.557.173</u>	<u>1.484</u>
PASSIVER		
Ikke disponerede midler	407.222	
Årets resultat	<u>137.791</u>	545.013
<i>Hensættelser primo:</i>		
Det sønderjyske landbrugs historie	150.000	
Det sønderjyske landbrugs historie	100.000	
Sønderjyllands historie	500.000	
Kommende års udgivelser	<u>150.000</u>	900.000
EGENKAPITAL PR. 31. DECEMBER 2003	<u>1.445.013</u>	<u>1.307</u>
Kreditorer	27.527	61
Bankgæld	0	3
Skyldige omkostninger	<u>84.633</u>	<u>113</u>
KORTFRISTET GÆLD IALT	<u>112.160</u>	<u>177</u>
PASSIVER IALT	<u>1.557.173</u>	<u>1.484</u>

Vi har revideret foranstående regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland.
Vor revision har ikke givet anledning til bemærkninger.

sign. Julius Beier og Frede Rudolph

Artikler

John T. Lauridsen

Ellum og Barvid Syssel 1943-44.
En studie i DNSAP's lokalhistorie

Erik Nørr

SIFU på Nordals.
Lærerafskedigelserne ved
Nordborg Skole i 1920'erne

Jesper Bolund Nielsen

Dansk spejderarbejde i Flensborg 1919-1939
– en kasterbold i grænsekampen

Christian Bo Bojesen

Skove omkring Sønderborg.
Skoven som ressource 1500-1800

Lisbeth Aagaard Larsen

Driftige gårdmænd i Brede.
De første folkelige bevægelser i
Brede Sogn i slutningen af 1800-tallet

Historisk Samfund for Sønderjylland

www.hssdj.dk